

सुरक्षित र उत्थानशील सिकाइ संस्कृतिको विकास विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको एकीकरणका लागि प्राविधिक मार्ग निर्देशन

ISBN 978-9937-9132-3-2

यो पुस्तकलाई युनेस्को/युनिसेफले सन् २०१२ मा प्रकाशन गरेको *विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण : तिस मुलुकका मामिला अध्ययन* का साथमा प्रयोग गर्न सुझाइन्छ। यसको विद्युतीय प्रतिका लागि वेबसाइट ठेगाना हो :
<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002170/217036e.pdf>

प्रकाशक :

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय शैक्षिक वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक सङ्गठन (युनेस्को)
७, प्लेस डि फोन्टेनोइ, ७५३५२ पेरिस ०७ एसपी, फ्रान्स र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बाल कोष (युनिसेफ),
३ युनाइटेड नेशन्स प्लाजा, न्यूयोर्क, एन.वाइ १००१७, संयुक्त राज्य अमेरिका

सर्वाधिकार : युनेस्को र युनिसेफ, सन् २०१४ मा सुरक्षित

युनेस्को ISBN 978-92-3-100049-2 (print/pdf)

यो पुस्तक Attribution-ShareAlike 3.0 IGO (CC-BY-SA 3.0 IGO) license (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/igo/>) अन्तर्गत ओपन एक्सेसमा उपलब्ध छ। यो पुस्तक प्रयोग गरेपछि प्रयोगकर्ताले युनेस्कोको ओपन एक्सेस रिपोजिटरी (<http://www.unesco.org/open-access/terms-use-ccbysa-en>) का शर्तहरू पालना गर्न सहमत भएको मानिने छ।

यस पुस्तकमा उल्लेख भएका नाम, पदवी तथा सामग्रीहरूको प्रस्तुतिका क्रममा व्यक्त विचार तथा धारणाले कुनैपनि मुलुकको कानुनी स्थिति, क्षेत्राधिकार, सहर वा स्थान, अधिनता तथा सीमाको आधिकारिकताका सम्बन्धमा युनेस्को अथवा युनिसेफका अभिव्यक्ति वा धारणाको प्रतिनिधित्व गर्दैनन्।

यसमा उल्लेख भएका तथ्य र जानकारीहरूको छनोट र प्रस्तुति तथा अभिव्यक्त विचारका लागि यसका लेखकहरू जिम्मेवार छन्। यी विचारहरू युनेस्को र युनिसेफका नहुन सक्छन्।

आवरण चित्र : © CRIC 2009

निकारागुवाको DIPECHO परियोजना

विपद्बाट बाल बालिकाहरू सबैभन्दा बढी असुरक्षित हुन्छन्। विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि विद्यालयका बाल बालिकाहरूलाई तालिम दिनु DIPECHO परियोजनाको एउटा महत्त्वपूर्ण पाठो हो। बाल बालिकाले आपत्कालीन अवस्थामा गर्नुपर्ने कार्यहरू तालिम र नमूना अभ्यासहरूमार्फत् प्रयोगात्मक रूपमा सिक्छन्।

चित्र URL: <https://www.flickr.com/photos/69583224@N05/8030443532/>

लाइसेन्स URL: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/>

यस पुस्तकमा भएका चित्रका सौजन्य र तिनको विवरण पुस्तकको अन्त्यमा दिइएको छ।

अनुवादक : चिरञ्जीवी बराल

डिजाइन/लेआउट : क्यूल डिजाइन

मुद्रण : सेवा प्रिन्टिङ प्रेस

ISBN 978-9937-9132-3-2 (Nepali version)

सुरक्षित र उत्थानशील सिकाइ संस्कृतिको विकास

विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको
एकीकरणका लागि प्राविधिक मार्ग निर्देशन

विषय सूची

- ६ प्रस्तावना
- ७ कृतज्ञता
- ८ कार्यकारी सारांश
- १४ **खण्ड १**
विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि पाठ्यक्रमका ढाँचा
- १५ परिच्छेद १
विपद् जोखिम न्यूनीकरण सिकाइको अवधारणा
- ३४ **खण्ड २**
विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रम विकासका चार चरण
- ३७ **चरण १**
प्रारम्भिक योजना र आधार तयारी
- ३७ परिच्छेद २
विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रमको विकासबाट सुरुवात
- ४६ **चरण २**
पाठ्यक्रमको तयारी
- ४६ परिच्छेद ३
विपद् जोखिम न्यूनीकरणका उपलब्धी तथा सक्षमताहरूको विकास
- ५९ परिच्छेद ४
विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको समतलीय र लम्बीय एकीकरण
- ७२ परिच्छेद ५
विपद् जोखिम न्यूनीकरण सिकाइका कार्यक्रम, क्रियाकलाप र सामग्रीको विकास
- ८५ **चरण ३**
पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन
- ८५ परिच्छेद ६
विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षामा क्षमता विकास
- ९१ परिच्छेद ७
कक्षा कोठा, विद्यालय र समुदायमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको सहजीकरण
- ९९ परिच्छेद ८
विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रमको विस्तार र मूल प्रवाहीकरण
- १०८ **चरण ४**
पाठ्यक्रमको अनुगमन, मूल्याङ्कन र पुनर्ताजगीकरण
- १०८ परिच्छेद ९
परिवर्तनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन : निरन्तर रूपले सुसूचित तथा पुनर्जीवित अभ्यास
- १२२ **खण्ड ३**
विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रम र सुरक्षित विद्यालयविच सम्बन्ध स्थापना
- १२३ परिच्छेद १०
विद्यालयको समष्टिगत परिदृश्य : डिआरआर पाठ्यक्रम र सुरक्षित विद्यालय व्यवस्थापन तथा अभ्यासविच सम्बन्ध स्थापना
- १३८ **अनुसूची १, २ र ३**
कोठा, टुल र चेकलिष्टहरूको सूची
- २०६ **शब्दावली**

तालिकाहरूको सूची

तालिका १	विभिन्न पाठ्यक्रममा डिआरआर	
तालिका २	डिआरआरको समतलीय एकीकरणका चार प्रमुख विधि तथा अन्य थप २ विधिका फाइदा र वेफाइदाहरू	
तालिका ३	सिकाइ उपलब्धि बढोत्तरीका उदाहरणहरू	
तालिका ४	डिआरआर विस्तार/मूल प्रवाहीकरणका प्रेरक र बाधक तत्वहरू	
तालिका ५	सूचकका प्रकार र तिनका कार्यहरू	
तालिका ६	हयोगो कार्य ढाँचा सूचक ३.२ : हासिल गरेका ५ तहका उपलब्धिहरू	
तालिका ७	पाठ्यक्रमसम्बद्ध क्षेत्रहरूमा फर्त् बाल बालिकाका योगदान	
तालिका ८	डिआरआर सिकाइ संस्थाको विकासमा विभिन्न सरोकारवालाहरूका योगदान	

चित्रहरूको सूची

चित्र इएस-१	विपद् जोखिम न्यूनीकरण डिआरआर शिक्षाका पाँच ओटा महत्त्वपूर्ण आयामहरू	
चित्र इएस-२	पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको सतहीदेखि गहनतर्फको समतलीय एकीकरण	
चित्र इएस-३	उमेर सुहाउँदा सिकाइ सामग्रीहरूको विकासका दश चरण	
चित्र इएस-४	बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचा	
चित्र १	विभिन्न वर्षका प्राकृतिक विपद्हरू, सन् १९७५-२०११	
चित्र २	सङ्कटासन्नताका तत्वहरूविचको अन्तरसम्बन्ध	
चित्र ३	धेरै, कम र नगण्य सम्बोधन गरिएका डिआरआर शिक्षाका आयामहरू	
चित्र ४	बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचामा डिआरआरको एकीकरण	
चित्र ५	सिकाइको ढाँचा	
चित्र ६	पाठ्यक्रममा डिआरआरको सतहीदेखि गहनतर्फको समतलीय एकीकरण	
चित्र ७	विशेष कार्यक्रममा आधारित पाठ्यक्रम विकास : भूकम्पीय क्षेत्रको एउटा उदाहरण	
चित्र ८	सङ्कटासन्नताको अवधारणाको लम्बीय एकीकरणको उदाहरण	
चित्र ९	क्रियाकलापमा आधारित सिकाइका चरणहरू	
चित्र १०	पाठ्य पुस्तकलाई कसरी जीवन्त पार्ने	
चित्र ११	स्केलका विधिहरू	
चित्र १२	बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचाका तिन ओटा स्तम्भहरू	
चित्र १३	समष्टिगत ४ सी ढाँचा	
चित्र १४	विद्यालय प्रबलीकरण पाठ्यक्रम	

कोठाहरूको सूची

कोठा १	विपद् जोखिम न्यूनीकरणको परिभाषा	
कोठा २	हयोगो कार्य ढाँचा २००५-२०१५ : राष्ट्र र समुदायको विपद् उत्थानशीलता विकास	
कोठा ३	उत्थानशील शिक्षा प्रणालीको परिभाषा	
कोठा ४	शान्ति शिक्षाको परिभाषा	
कोठा ५	गुणस्तरीय शिक्षा	
कोठा ६	बाल बालिकाको चार्टर : बाल बालिकाले बाल बालिकाका निम्ति बनाएको विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्य योजना	
कोठा ७	डिआरआर पाठ्यक्रम विकास : सुरु गर्ने एउटा तरिका	
कोठा ८	डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका सरोकारवालाहरू	
कोठा ९	पाठ्यक्रममा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरणका चार ओटा विधिहरू	
कोठा १०	डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू (डिआरआरका पाँचओटा आयामहरूसँगको सम्बन्धको सङ्केत सहित)	
कोठा ११	विद्यार्थी मूल्याङ्कनका साधनहरू	
कोठा १२	मूल्याङ्कनका विविध साधन र विधिको नियमित प्रयोग	
कोठा १३	बाल केन्द्रित शिक्षण सिकाइ मूल्याङ्कन विधिहरू	
कोठा १४	डिआरआर शिक्षण सिकाइका अनलाइन सामग्रीहरू	
कोठा १५	सिकाइ क्रियाकलापको खाका (सस्टेनेबिलिटी फ्रन्टियर्स)	
कोठा १६	डिआरआरसम्बन्धी आसियान/आइएसडिआरका शिक्षक तालिम : लक्ष्य र प्रश्नहरूको रुजुसूची	
कोठा १७	प्रतिबिम्बात्मक अभ्यासकर्ताका रूपमा शिक्षक	
कोठा १८	मनोसामाजिक स्वास्थ्य भनेको के हो त ?	
कोठा १९	डिआरआर कार्य परियोजनाको डिजाइन र तयारीमा सहजीकरण गर्ने प्रश्नहरू	
कोठा २०	डिआरआरको मूल प्रवाहीकरण प्रक्रियाका लागि महत्त्वपूर्ण ६ ओटा क्षेत्रहरू	
कोठा २१	प्रयोगमा धेरै आएका मूल्याङ्कनका आधारहरू	
कोठा २२	आसियान/आइएसडिआरका डिआरआर पाठ्यक्रमका राष्ट्रिय प्रगति सूचकहरू	
कोठा २३	राम्रा सूचकका विशेषताहरू	
कोठा २४	तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू	
कोठा २५	डिआरआर शिक्षाका राष्ट्रिय सूचक निर्माणका सात चरण	
कोठा २६	बाल केन्द्रित सूचक निर्माणका ६ चरण	
कोठा २७	बृहत् विद्यालय सुरक्षा	
कोठा २८	डिआरआरमा बाल बालिकाको योगदान	

रुजुसूचीहरू

रुजुसूची १	एउटा क्रियाकलापको सङ्क्षिप्त विवरण	
रुजुसूची २	मूल्याङ्कन सञ्चालन	

प्रस्तावना

विपद् जोखिम न्यूनीकरणको महत्त्व दिनानुदिन बढि रहेको छ। विभिन्न देशका लागि यो ठूलो चुनौती भएको छ। सन् २००० देखि २०१० सम्म ४,०१० ओटा विपद्का घटनाहरूमा दश लाखभन्दा बढी मानिसको ज्यान गएको र ९,८६,००० मिलियन अमेरिकी डलर आर्थिक क्षति भएको आँकडाले देखाएको छ।

विपद्को जोखिम र प्रभाव न्यूनीकरणका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घअन्तर्गतका १६८ सदस्य राष्ट्रले विपद् उत्थानशीलता हासिल गर्नका लागि हयोगो कार्य ढाँचा २००५-२०१५ : 'राष्ट्र र समुदायको विपद् उत्थानशीलता विकास' (Building the Resilience of Nations and Communities to Disasters) अवलम्बन गरे। यसले यदि पूर्व तयारी राम्रो भएमा र विपद्को प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि आवश्यक ज्ञान तथा सक्षमताहरूले युक्त भएमा विपद्बाट पर्न सक्ने प्रभावहरू उल्लेख्य रूपमा कम गर्न सकिने उल्लेख गरेको छ। विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षासम्बन्धी युनेस्को र युनिसेफका कार्यक्रमले हयोगो कार्य ढाँचाको प्राथमिकता नं. ३ मा उल्लिखित "ज्ञान, प्रवर्तन र शिक्षाको उपयोग गरी सबै तहमा सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माण गर्ने" कुरालाई सम्बोधन गर्छन्।

गुणस्तरीय शिक्षाले विशेष गरी बाल बालिकालाई

आपत्कालीन अवस्थामा र सोभन्दा पछि पनि जीवन बचाउने र जीउने ज्ञान तथा सिपहरू उपलब्ध गराउन सक्छ भन्ने कुरामा युनेस्को र युनिसेफ विश्वस्त छन्। तसर्थ, विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण समावेश गर्नाले विद्यार्थी साथै समस्त समुदायमा संरक्षण र पूर्व तयारीको स्तर वृद्धि हुन्छ।

जापान सरकारको आर्थिक सहयोगमा यी दुई संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकायले शिक्षामा विपद् जोखिम न्यूनीकरण समावेश गर्ने कार्यमा शैक्षिक योजनाकार र पाठ्यक्रम विज्ञहरूलाई सहयोग गर्न यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनको विकास गरेका हुन्। यो दस्तावेजले दिगो विकासका लागि शिक्षाको ढाँचा अन्तर्गत विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण समावेश गर्नुको औचित्य पुष्टि गर्छ। यसले विपद्को पूर्व तयारीका लागि उपयुक्त शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अर्थात् विद्यार्थीलाई सक्षम बनाउने र उत्प्रेरित गर्ने तथा विपद् उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माणमा सहयोग पुर्याउने जस्ता विधिहरूको निर्धारण गर्ने जिम्मेवारी बहन गरेकालाई पनि मार्ग निर्देशन गर्दछ।

युनेस्को र युनिसेफले यो पुस्तकले पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण एकीकरणको प्रक्रियामा सबै देशहरूलाई सहयोग गर्ने छ भन्ने अपेक्षा गरेका छन्।

कृतज्ञता

यो पुस्तकका लेखकहरू डेविड सेल्बी र फुमियो कागवा लगायत युनेस्को/युनिसेफको विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण प्राविधिक मार्ग निर्देशनका सल्लाहकार समूहको सन् २०१२ को जुलाईमा भएको बैठकमा उपस्थित भई मार्ग निर्देशनको पहिलो मस्यौदामाथि अमूल्य पृष्ठ पोषण उपलब्ध गराउनुहुने साथै लिखित सञ्चारमार्फत् पृष्ठ पोषण प्रदान गर्नुहुनेप्रति युनेस्को र युनिसेफ हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छन् । उक्त समूहका सदस्यहरू Allison Anderson, Brookings Institution; Lynne Bethke, Interworks; Lindsay Bird, UNESCO-IIEP; Benot d'Asembourg, UNICEF; Isabela Forge, World Bank; Gabriel El Khili, UNESCO; Hugo Labate, Asociación, Civil Educación Para Tados; Alexander Leicht, UNESCO; Ananda Paudel, Curriculum Development Centre, Nepal; Sewta Sha, Plan International; Guillaume Simomian, UNICEF; Agrhya Sinha Roy, ADPC; Muralee Thummarukudy, UNEP; Peter Transburg, INEE थिए । त्यस्तै गरी Marla Petal, Save the Children Australia ले पनि विस्तृत र उपयोगी पृष्ठ पोषण उपलब्ध गराएका थिए ।

युनेस्को र युनिसेफ राष्ट्र विशेषका जानकारी उपलब्ध गराई ती राष्ट्रका मामिला अध्ययनहरू लेखन सहयोग पुर्याउने यी व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई समेत हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछन् : Lydia Baker, Save the Children Australia; Khun Dee, ADPC; Nino Gvetadze, UNICEF Geroria; Dmitri Nikolaevich Kavtaradze, Russian Federal Institute for Education Development; Olivier Schick, French Platform for Disaster Risk Reduction; Jane Tauranii, Cook Islands Ministry of Education; Zeynep M. Turkmen, Bogazici University Center for Disaster Management, Turkey; Eva Wuttge, GIZ .

यसको परिमार्जित संस्करण तयार पार्ने डेनियल पेजको योगदान कदरयोग्य छ । यो प्रतिवेदन तयार पार्नका लागि निरन्तर सहयोग प्रदान गर्ने UNISDR प्रति युनेस्को र युनिसेफ धन्यवाद दिन चाहन्छन् ।

यो कार्य युनेस्को हेडक्वार्टरका सहकर्मीहरू Aisling Falconer, Stephanie Hodge, Antony Spalton; युनेस्को क्षेत्रीय कार्यालयका सहकर्मीहरू Andrew Berther (West and Central Africa), Benoit D'Ansembourg (East and Southern Africa), Heidi Peugeot and Ruth Custode (Latin America and the Carribeans), Asim Rehman (Central and Eastern Europe and the CIS) र युनेस्कोका सहकर्मीहरू Astrid Hollander (UNESCO Santiago), Katie Vanhala and Jenie Ekedahl (UNESCO Bangkok) र तपराज पन्त (युनेस्को काठमाडौं) को सहयोग बिना पुरा हुने थिएन ।

लेखकहरू डेविड सेल्बी र फुमियो कागवा लेखनका दौरान अमूल्य सहयोग, प्रोत्साहन र सल्लाह सुझाव दिने युनेस्कोको दिगो विकासका लागि शिक्षा शाखाका कार्यक्रम विशेषज्ञ जुलिया हेइस र युनिसेफको जोखिम विश्लेषण तथा जोखिम न्यूनीकरण शाखाका कार्यक्रम अधिकृत गुइलाउमी साइमोनियनप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछन् ।

यो पुस्तकको अङ्ग्रेजी संस्करणको सम्पादन, डिजाइन र ले आउट थ्याड मरमरले गरेका हुन् ।

कार्यकारी सारांश

विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण (Disaster Risk Reduction – DRR) समावेश गर्ने कार्यमा विभिन्न देशहरूलाई सहयोग पुगोस् भन्ने हेतुले हयोगो कार्य ढाँचा २००५-२०१५ बमोजिम युनेस्को र युनिसेफले यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनको विकास गरेका हुन् । पाठ्यक्रममा डिआरआरको सम्पूर्णतामा एकीकरण (Holistic Integration) लाई प्रवर्धन गर्नका लागि यो प्राविधिक मार्ग निर्देशन हालसम्मकै विस्तृत सामग्री हो । यो पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका सबै तहहरूमा काम गर्ने नीति निर्माता र पाठ्यक्रम विकासकर्तादेखि प्रधानाध्यापक र शिक्षकसम्मका लागि लेखिएको हो ।

विश्वमा विपद्को सङ्ख्या र मात्रामा वृद्धि हुँदै गएकोले हयोगो कार्य ढाँचा तयार पारिएको हो । सन् २००० को दशकभर विपद्को वार्षिक औसत आवृत्ति ३८४ थियो । यो १९७० र १९८० को दशकयता विपद्मा भएको अत्यधिक वृद्धि हो । विपद्बाट सबैभन्दा बढी असुरक्षित हुनेमा बाल बालिकाहरू पर्दछन् । विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी निर्णय र शिक्षाबाट प्रायः बहिष्करणमा पर्ने बाल बालिकाहरूको सङ्ख्या विपद्बाट विश्वव्यापी रूपमा प्रभावित हुनेमा आधाभन्दा बढी हुन्छ ।

सन् २००५ को जनवरीमा जापानको कोबेमा भएको जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी विश्व सम्मेलनमा १६८ देशका सरकारहरूले हयोगो कार्य ढाँचामा हस्ताक्षर गरेका थिए । हयोगो कार्य ढाँचाका पाँचओटा प्राथमिकताहरूमध्ये प्राथमिकता नं. ३ शिक्षा क्षेत्रसँग सम्बन्धित छ । यसले स्थानीय समुदायलगायत सरकार, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ सङ्गठनहरू र अन्य सरोकारवालाहरूलाई “ज्ञान प्रवर्तन र शिक्षाको उपयोग गरी सबै तहमा सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माण गर्न” आह्वान गरेको छ र विद्यालयसँग सम्बन्धित तलका मुख्य क्रियाकलापहरू पहिचान गरेको छ :

- सबै तहका पाठ्यक्रमका सम्बन्धित खण्डहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको एकीकरण ।

- विद्यालय र उच्च शैक्षिक संस्थाहरूमा स्थानीय जोखिम मूल्याङ्कन र विपद्सम्बन्धी पूर्व तयारीका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन ।
- विद्यालयमा प्रकोपका असर न्यूनीकरणसम्बन्धी सिकाइ कार्यक्रम र क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन ।

यो प्राविधिक मार्ग निर्देशन ३० ओटा देशहरूको मामिला अध्ययनका आधारमा विकास गरिएको हो । यो डिआरआरका पाँच ओटा आयाममा आधारित छ । यसमा पाठ्यक्रम विकासका चार चरणहरू विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसले डिआरआर शिक्षालाई सुरक्षित विद्यालयका तिन ओटा स्तम्भमध्ये एउटा मानेको छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षाका पाँच ओटा आयामहरू

चित्र एस १ मा देखाइए जस्तै डिआरआर शिक्षामा पाँच ओटा महत्त्वपूर्ण आयामहरू समाविष्ट हुन्छन् । तिनीहरू यस अर्थमा महत्त्वपूर्ण छन् कि संयुक्त रूपमा ती आयामहरूले पाठ्यक्रममा डिआरआरको पूर्ण र व्यवस्थित एकीकरणलाई मान्यता दिन्छन् । तिनले विद्यालय र समुदाय दुवैमा डिआरआर सिकाइ हुनुपर्नेमा जोड दिन्छन् ।

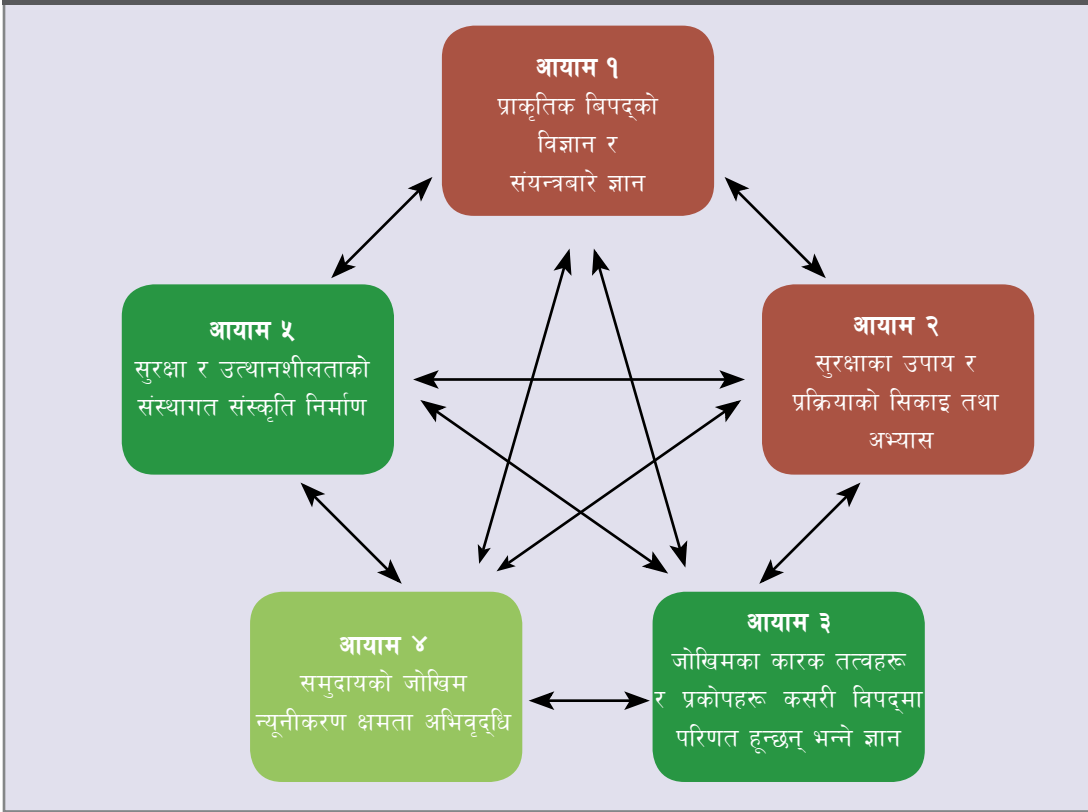
यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनले डिआरआर पाठ्यक्रम परिमार्जन र विकास प्रक्रियामा दिगो विकासका लागि शिक्षा (ESD) का अन्तर्दृष्टि र मापदण्ड समावेश गर्न प्रोत्साहन गरेको छ । हालसम्म डिआरआर पाठ्यक्रममा आयाम ३, ४ र ५ को सम्बोधन कमै मात्र हुने गरेकामा यसले डिआरआर पाठ्यक्रमका पाँच ओटा आयामहरूको उपयुक्त सम्बोधन हुनुपर्ने तर्क प्रस्तुत गरेको छ । यसले डिआरआर शिक्षा जलवायु परिवर्तन शिक्षासँग सङ्गतिपूर्ण हुने भन्दै यसलाई गुणस्तरीय शिक्षा, जीवनोपयोगी सिप शिक्षा र बालमैत्री शिक्षाको एउटा अङ्गका रूपमा लिएको छ ।

यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनले जोखिम तथा

१. UNESCO/UNICEF.2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF. Available at :<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002170/217036e.pdf>

चित्र इएस-१

विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षाका पाँच ओटा महत्त्वपूर्ण आयामहरू

उत्थानशीलता शिक्षाको सम्पूर्णताको ढाँचा (Holistic Framework) अपनाउनुपर्नेमा जोड दिएको छ । यो ढाँचाले शिक्षाले सामना गर्नुपर्ने प्राकृतिक प्रकोपका साथै हिंसात्मक द्वन्द्वलगायत मानव सिर्जित प्रकोपहरूलाई पनि समेटेको छ । यो निर्देशिकाले द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा र डिआरआर शिक्षाको एकीकरण गर्नमा सहयोग गर्दछ । यसमा दिइएका विधि र साधनहरू सजिलैसँग काँटछाँट गरी द्वन्द्व/विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा (C/DRRE) मा लागू गर्न सकिने खालका छन् ।

पाठ्यक्रम विकासका चार चरणहरू

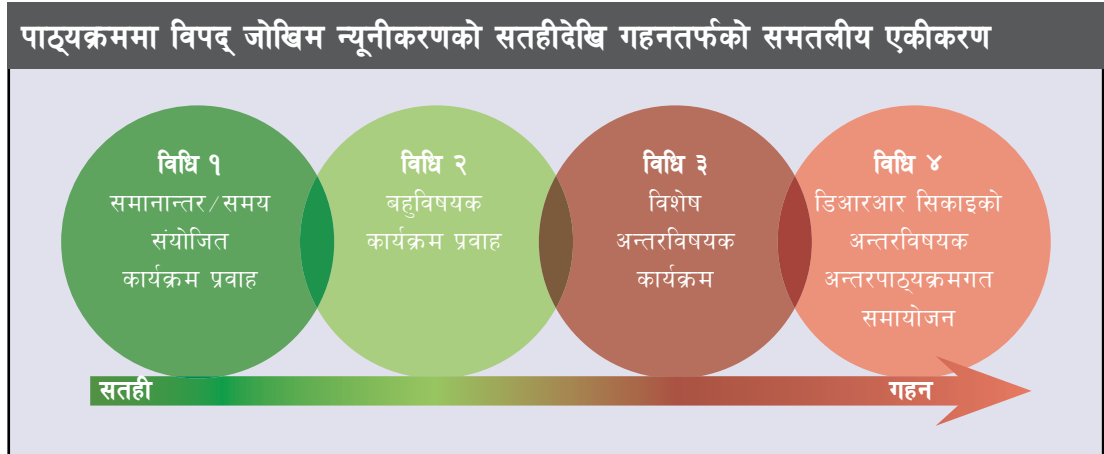
पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया रेखीय हुँदैन । तथापि, यसका मुख्यतः चार ओटा चरणहरू हुन्छन् ।

चरण १ : पाठ्यक्रमको योजना र तयारी

विपद् जोखिम न्यूनीकरणले शिक्षा र पाठ्यक्रममा नयाँ कुराहरू थप्ने हुँदा यसका लागि विभिन्न

निकायहरूबिच सहकार्य र साभेदारीको आवश्यकता पर्दछ । आपत्कालीन अवस्थाको व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी सम्हालेका निकायले प्रकोप र डिआरआरसम्बन्धी वैज्ञानिक तथा प्राविधिक जानकारी उपलब्ध गराउने र शिक्षा मन्त्रालय र/अथवा पाठ्यक्रम हेर्ने निकायले पाठ्यक्रमसम्बद्ध र शैक्षणिक अनुभव साथै विज्ञता उपलब्ध गराएमा पाठ्यक्रममा डिआरआरको एकीकरण तथा मूल प्रवाहीकरण कार्य सफल हुने कुरा अनुभवले देखाएको छ । साभेदारी निर्माण र सञ्जालीकरण पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण तत्व भएको हुँदा यसमा सरोकारवालाहरूको व्यापक सहभागिता गराउनुपर्छ । पाठ्यक्रम पुनरावलोकन, आधाररेखा अध्ययन वा आवश्यकता मूल्याङ्कनमार्फत् विद्यमान पाठ्यक्रम, यसको कार्यान्वयन र प्रवाहको अध्ययन गर्नु पाठ्यक्रम तयारीको अर्को महत्त्वपूर्ण चरण हो । त्यस पश्चात् पाठ्यक्रम विकासको आवश्यकताबारे सहमति निर्माण, पाठ्यक्रम विकास समूहको गठन र पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाको लक्ष्य र समयसीमा तोकौ समय तालिका बनाउनु पर्दछ ।

चित्र इएस-२

चरण २ : पाठ्यक्रमको अवधारणा निर्माण र लेखन

डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको पहिलो कार्य सिकाइ उपलब्धिहरूको निर्धारण गर्नु हो। धेरै जसो देशका डिआरआरका पाठ्यक्रमहरूले ज्ञानसँग सम्बन्धित सिकाइ उपलब्धिहरूमा मात्र जोड दिएका छन्। तर यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनले ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिगत सिकाइ उपलब्धिहरू हुनुपर्नेमा जोड दिएको छ। सिकाइ उपलब्धिहरूको निर्धारण गरिसकेपछि तिनीहरूलाई पाठ्यक्रममा क्रमबद्ध रूपमा राख्नु पर्दछ। डिआरआरलाई समतलीय रूपमा (एउटै कक्षाका विभिन्न विषयमा डिआरआरको एकीकरण) र लम्बीय रूपमा (विभिन्न कक्षामा डिआरआरको एकीकरण) पाठ्यक्रममा राख्न सकिन्छ।

समतलीय एकीकरणका विविध विधिहरूलाई वर्णक्रमका रूपमा बुझ्न सकिन्छ। यसको एक छेउमा विद्यमान विषयहरूमा विपद्सम्बन्धी तत्वहरूको समाविष्टिकरण रहन्छ भने अर्को छेउमा अन्तरविषयक पाठ्यक्रमको प्रावधान रहन्छ। चित्र इएस-२मा विधिहरूको वर्णक्रम देखाइएको छ। यसका अलावा यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनले थप दुई विधिहरूको चर्चा गरेको छ। ती हुन् सिम्बियोसिस (Symbiosis) विधि र स्पेशल इभेन्ट विधि।

चित्र इएस-३

उमेर सुहाउँदा सिकाइ सामग्रीहरूको विकासका दश चरण

१. सन्दर्भ स्पष्ट पार्ने
२. विपद् जोखिम न्यूनीकरणका अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि र मुख्य अवधारणाहरूको निर्धारण गर्ने
३. शीर्षक जालोको विकास गर्ने
४. कार्यक्रमको खाका निर्धारण गर्ने
५. सिकाइ सामग्रीहरूको विकास गर्ने
६. सिकाइ क्रियाकलापहरूको डिजाइन गर्ने
७. मस्यौदामा मेट्रिक्सको प्रयोग गर्ने
८. सिकाइ मूल्याङ्कनको योजना तय गर्ने
९. शिक्षक निर्देशन दस्तावेजको विकास गर्ने
१०. अन्तिमीकरण गर्ने

पाठ्यक्रमको लम्बीय एकीकरणले विभिन्न तहको पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई एकीकृत गर्नुपर्नेमा जोड दिन्छ। पाठ्यक्रम विकासकर्ता र योजनाकारहरूले कक्षाको स्तर बढ्दै गएअनुरूप तोकिएका प्रत्येक विषय, विषय वस्तु वा अवधारणालाई प्रभावकारी तरिकाले कसरी शिक्षण गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको पहिचान गर्नु पर्दछ। यसले तह थपिँदै जाने पाठ्यक्रमको अवधारणा अगाडि साँच्चै र कक्षा बढ्दै गएअनुरूप ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिमा गहनता र निखारता ल्याउन सहयोग गर्दछ।

समतलीय र लम्बीय एकीकरण पश्चात्

डिआरआरसम्बन्धी सिकाइ सामग्रीहरूको विकास गर्नु पर्दछ । यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनले उमेर सुहाउँदा सिकाइ सामग्रीहरूको विकासका लागि १० चरणको प्रक्रिया सुझाएको छ । डिआरआर पाठ्यक्रममा विद्यार्थीका सिकाइका आआफ्ना तरिकाहरूलाई सहयोग गर्ने खालका सिकाइ विधिहरू हुनु पर्दछ ।

चरण २ मा सम्बोधन गरिएको अर्को क्षेत्र डिआरआर सिकाइको मूल्याङ्कन हो । डिआरआर पाठ्यक्रम विकासमा सबैभन्दा कम वास्ता गरिएको र सबैभन्दा कम विकसित पक्ष विद्यार्थी मूल्याङ्कन हो । डिआरआरका सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कनका विभिन्न साधनहरूको आवश्यकता पर्दछ । केही साधनहरू जस्तै- लिखित परीक्षा र निबन्ध लेखन ज्ञानसँग सम्बन्धित सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कनका लागि उपयुक्त हुन्छन् । प्रयोगात्मक सिपहरूसँग सम्बन्धित सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन भने विद्यार्थीले साथीहरूसँग गरेको अन्तरक्रियाको अवलोकन र वास्तविक अवस्थामा वा अभ्यासका क्रममा उनीहरूले प्रदर्शन गरेको सिपका आधारमा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

चरण ३ : पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन

पाठ्यक्रम विकासको कार्यान्वयनले नमुना परीक्षण, क्षमता विकास, विस्तार र मूल प्रवाहीकरणमार्फत् पाठ्यक्रमको प्रणालीबद्ध विस्तारमा जोड दिन्छ ।

यो निर्देशिकामा डिआरआरका लागि क्षमता विकासको चर्चा गरिएको छ । शिक्षक शिक्षाभन्दा अगाडि प्रशिक्षकका लागि प्रशिक्षण चाहिन्छ र शिक्षक शिक्षासँग सम्बन्धित संस्थाहरूमा डिआरआर सिकाइ समावेश गर्नु पर्दछ । शिक्षकको योजनाबद्ध पेसागत विकासका लागि आवश्यकता मूल्याङ्कन, विस्तृत योजना, प्रभावकारी र उपयुक्त कार्यक्रम प्रवाह, पुर्नबल र कार्यक्रम पश्चात् गरिने सहयोगको आवश्यक पर्दछ । डिआरआर सिकाइका लागि शिक्षकहरूलाई सहजीकरणसम्बन्धी तालिम दिनु पर्दछ । शिक्षकहरू सिकाइमा सम्वेगात्मक

सहयोग गर्न सक्ने पनि हुनु पर्दछ, किनभने विपद् आइपरेका ठाउँमा पनि डिआरआर सिकाइ सञ्चालन हुन्छ । अभि भन्नुपर्दा डिआरआरसम्बन्धी सम्पूर्णता विधि तथा योजनाबद्ध पेसागत विकासका लागि शिक्षकहरूलाई मात्र नभई प्रधानाध्यापक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूलाई समेत तालिम दिनु पर्दछ ।

वास्तविक जीवनका उदाहरणहरू दिँदै यो निर्देशकाले कार्यक्रम विस्तार अर्थात् स्केल अप र मूल प्रवाहीकरणलाई शिक्षा क्षेत्रमा डिआरआर एकीकरणका दुई ओटा भिन्न विधिका रूपमा व्याख्या गरेको छ । विष्फोट, विस्तार र सम्बन्ध (Explosion, Roll-out and Association) विधिहरूसहित विस्तार (Scaling up) का विभिन्न विधिहरूको लेखाजोखा गरिएको छ । मूल प्रवाहीकरणले विस्तारका लागि अनुकूलता प्रदान गर्दै डिआरआर सिकाइलाई दिगो बनाउँछ ।

चरण ४ : पाठ्यक्रम अनुगमन, मूल्याङ्कन र पुनर्ताजगीकरण

अनुगमन र मूल्याङ्कन पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण अङ्गहरू हुन् । यिनलाई प्रारम्भदेखि नै ध्यान दिनु पर्दछ । मूल्याङ्कन पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका पूर्वनिर्धारित विन्दुहरूमा गरिन्छ । यसमा प्रमाणहरूको सङ्कलन गर्दै पाठ्यक्रम विकासका प्रयत्नको गहन अध्ययन गरिन्छ । सफल मूल्याङ्कन र अनुगमनका लागि गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक दुवै सूचकहरू आवश्यक पर्दछन् । यो मार्ग निर्देशनले डिआरआर पाठ्यक्रम एकीकरणको मूल्याङ्कनका लागि उपयोगी हुने विभिन्न सूचकहरूको खोजी गरेको छ । यसले पाठ्यक्रम विकासका सबै चरणका मूल्याङ्कन र अनुगमन कार्यमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता हुनुपर्ने औल्याएको छ ।

चित्र इएस-४

बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचा

स्रोत: Global Alliance on Risk Reduction and Resilience in the Education Sector, 2013.

नामिबिया

©युनिसेफ/जोन आइज्याक

(पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

सुरक्षित विद्यालयको एउटा स्तम्भका रूपमा डिआरआर शिक्षा

सुरक्षित विद्यालयका लागि आवश्यक पर्ने तिन ओटा स्तम्भमध्ये एउटा स्तम्भ डिआरआर पाठ्यक्रम हो। सुरक्षित सिकाइ सुविधाहरू र विद्यालय विपद् व्यवस्थापन अन्य दुई स्तम्भहरू हुन्। विस्तृत विद्यालय सुरक्षा ढाँचाले डिआरआर सिकाइ क्रियाकलापहरूलाई अन्य दुई स्तम्भमा राखेको छ। यसले विद्यालय सुरक्षासम्बन्धी मुद्दाहरूमा विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावकहरूलाई संलग्न गराउँछ।

सम्पूर्णता विधिमार्फत्को डिआरआर शिक्षाले चार ओटा C – पाठ्यक्रम (Curriculum), क्याम्पस (Campus - विद्यालयको भौतिक वातावरण र प्राङ्गण) र समुदाय (Community) – र यिनलाई घेर्ने चौथो पक्ष (संस्थागत) संस्कृति (Culture) पनि समेट्छ। एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित यी ४ ओटा C हरू भएको बृहत् विद्यालय सुरक्षाले

विद्यालयलाई डिआरआर शिक्षण संस्थाका रूपमा नभएर डिआरआर सिकाइ संस्था (वा सिकाइ समुदाय) का रूपमा हेर्न सहयोग गर्दछ। यस्तो परिवर्तनका लागि विद्यालय समुदायका सबै सदस्यहरूले आफूलाई डिआरआरमा संलग्न गराउनुका साथै विद्यालय संस्कृतिबाट र जीवनका प्रत्येक पलबाट सिकन सक्नु पर्दछ।

पाठ्यक्रममा डिआरआरको एकीकरणका लागि साभेदारीको प्रयोग

विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई एकीकरण गर्ने काम राष्ट्रको भए तापनि यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनले युनिसेफ, युनेस्को र जोखिम न्यूनीकरणका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकाय UNISDR देखि डिआरआरका क्षेत्रमा काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय सङ्गठनहरू र सञ्जालहरूलगायतकासँग साभेदारी गर्न प्रोत्साहन गरेको छ।

खण्ड १

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि पाठ्यक्रमका ढाँचा

परिच्छेद १

विपद् जोखिम न्यूनीकरण सिकाइको अवधारणा

परिच्छेद १ मा हालैका दशकमा विपद्का घटनाहरूमा भएको वृद्धि उल्लेख गरिएको छ । यसमा धेरै मुलुकमा विद्यालय जानबाट बाल बालिकालाई रोक्ने मुख्य कारणहरूमध्ये विपद् पनि एक हो किनभने विपद्बाट बाल बालिकाहरू सबैभन्दा बढी प्रभावित हुन्छन् भन्ने देखाइएको छ । त्यसपछि, डिआरआर शिक्षाको अवधारणा र प्रारूपको विस्तृत सिंहावलोकन गर्दै शिक्षामा डिआरआर एकीकरणका निम्न लिखित तिन ओटा ढाँचाको परिचय दिइएको छ :

- हयोगो कार्य ढाँचा
- जोखिम तथा उत्थानशीलता सहितको सम्पूर्णता शिक्षा र
- दिगो विकासका लागि शिक्षा (इएसडी)

त्यसपछि, यसमा डिआरआर शिक्षाका पाँच ओटा प्रमुख आयामहरू खोज्ने काम गरिएको छ । हालका पाठ्यक्रममा कुन आयामहरू बारम्बार र कुन आयामहरू कम सम्बोधन भएका छन् भन्ने पनि विश्लेषण गरिएको छ । यसमा डिआरआरको सम्पूर्णता सहितको एकीकरणका लागि एउटा नमूनाका रूपमा बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचाको पनि जानकारी दिइएको छ । यसका अतिरिक्त, यो खण्डमा डिआरआर शिक्षा र शिक्षासँग सम्बन्धित अन्य क्षेत्रहरू (जस्तै- जलवायु परिवर्तन शिक्षा र द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा) बिचको सिनर्जीको विश्लेषणका साथै डिआरआर शिक्षाले कसरी गुणस्तरीय शिक्षामा योगदान पुर्याउँछ भन्ने चर्चा गरिएको छ ।

१.१ विपद्को विश्वव्यापी परिदृश्य

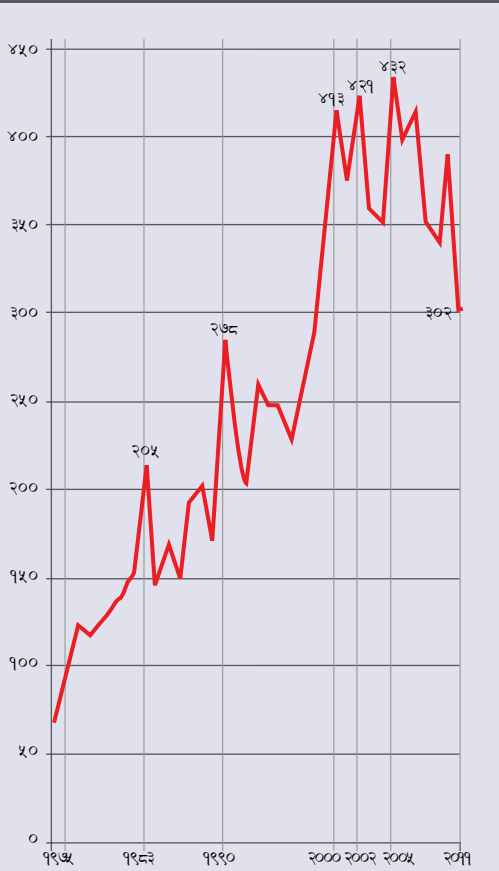
विपद्बाट हुने मानवीय क्षति विश्वव्यापी रूपमा बढिरहेको छ । सन् २००८ को दशकमा विश्वले प्रतिवर्ष औसत ३८४ ओटा विपद् सामना गर्नुपरेको थियो ।^२ यसले सन् १९७० र १९८० को दशकदेखि यता विपद्का वार्षिक औसत घटनाहरूमा नाटकीय रूपमा वृद्धि भएको देखाउँछ (चित्र १ हेर्नुहोस्) ।

मौसमजन्य प्रकोपहरू (जस्तै : चक्रवात, समुद्री आँधी र बाढी), भुकम्पीय प्रकोप (जस्तै- भूकम्प, सुनामी र ज्वालामुखी), प्राविधिक प्रकोप र विस्तारै हुने प्रकोप (जस्तै- वातावरणीय ह्रास र मरुभूमिकरण) ले महाविपत्ति निम्त्याएका छन् र पटकपटक लाखौं मानिसको जीवनमा असर पुर्याइरहेका छन् (तलको तथ्याङ्क हेर्नुहोस्) ।

- सन् २००१ र २०१० का बिचमा/विपद्बाट विश्वमा वार्षिक औसत २३२ मिलियन मानिस प्रभावित भए । सन् २०११ मा यो सङ्ख्या २४४.७ मिलियन पुग्यो ।
- सन् २००० देखि २०१० सम्म विपद्का कारण झण्डै १ ट्रिलियन अमेरिकी डलर बराबरको आर्थिक क्षति भयो । सन् २०११ को यो क्षति ३६६.१ विलियन अमेरिकी डलर अनुमान गरिएको छ । यो सन् २००५ को २४६.८ विलियन अमेरिकी डलरको बराबरको क्षतिभन्दा धेरै माथि हुन आउँछ ।

चित्र १

विभिन्न वर्षका प्राकृतिक विपद्हरू,
सन् १९७५-२०११

(२) : प्राकृतिक विपद् = राष्ट्रिय स्तरका विपद्

स्रोत : EM-DAT/UNISDR. 2011 Disasters in Numbers

नीति निर्माता :

विश्वमा भएका प्रवृत्ति र प्राथमिकताका आधारमा डिआरआर शिक्षाको विकास गर्न यसमा दिइएका तथ्याङ्कहरू प्रयोग गर्नुहोस् ।

^२ Guha-Sapir, D., Vos, F., Below, R. with Ponsere S. 2012. Annual Disaster Statistical Review 2011: The Numbers and Trends. Brussels: CRED. http://cred.be/sites/default/files/2012.07.05.ADSR_2011.pdf

- बलियो गरी नबनाइएका भवनहरूका कारण सन् २००० र २०१० बिचमा आएका भूकम्पमा परी ६,८०,००० मानिसले ज्यान गुमाए ।
- सन् १९८० यता खडेरी र अनिकालले गर्दा ५,५८,००० मानिस मरे र १.६ विलियनभन्दा बढी मानिस प्रभावित भए । अफ्रिकामा सबैभन्दा बढी मानिस खडेरीले मरे ।
- वार्षिक रूपमा औसत १०२ मिलियन मानिस बाढीबाट, ३७ मिलियन मानिस चक्रवात अनि समुद्री आँधीबाट र ३,६६,००० मानिस पहिरोबाट प्रभावित हुन्छन् ।
- विगत ४० वर्षमा विपद्का कारण ज्यान गुमाएका ३.३ मिलियन मानिसहरू अधिकांश गरिब राष्ट्रका हुन् ।
- विश्वमा भएको जनसङ्ख्याको ठुलो अंश 'खतरामा' छ किनभने उनीहरू बाढीले दुःख दिने नदिका बेसिनहरूमा, खुला तटीय क्षेत्रमा र भूगर्भीय हलचल उच्च भएका क्षेत्रका सहरहरूमा बसेका छन् ।^३

सञ्चार माध्यमको ध्यान पुग्न नसकेका प्राकृतिक प्रकोपका कारण उत्पन्न साना स्तरका दसौं हजार विपद्ले पनि मानिसको जीवनमा गम्भीर असर पुर्याएका छन् ।^४ डिआरआरसम्बन्धी निर्णय प्रक्रिया र शिक्षाबाट प्रायः वञ्चित भएका दुई ओटा समूह - महिला र बाल बालिका - विपद्को सबैभन्दा बढी जोखिममा रहेकामध्ये पर्छन् । सेभ द चिल्ड्रेनको प्रतिवेदन अनुसार विश्वमा विपद्बाट प्रभावित भएकामध्ये ५० प्रतिशतभन्दा बढी बाल बालिका छन् ।^५ विद्यालय बाहिर रहेका बाल बालिकाका लागि युनिसेफ र युनेस्कोको विश्वव्यापी कार्यक्रम का अनुसार विद्यालय उमेरका भण्डै ५७

मिलियन बाल बालिकालाई विद्यालयमा उपस्थित हुनबाट रोक्ने मुख्य कारणहरूमध्ये विपद् एउटा हो र यसले गर्दा सर्वव्यापी प्राथमिक शिक्षातर्फको प्रगति ढिलो भएको छ ।^६

प्राकृतिक प्रकोपका कारण उत्पन्न विपद्ले शैक्षिक प्रणाली र विद्यालय समुदायमा पारेका गम्भीर असरहरू विश्वभरमा स्पष्ट देख्न सकिन्छ । विश्वमा भण्डै १.२ मिलियन विद्यार्थीहरू प्राथमिक र माध्यमिक विद्यालयमा भर्ना हुन्छन् । तीमध्ये ८७५ मिलियन विद्यालय बाल बालिकाहरू भूगर्भीय हलचलका दृष्टिकोणले उच्च जोखिम भएका क्षेत्रमा बस्छन् । अन्य सयौं मिलियनले नियमित बाढी, पहिरो, हुरी वतास र आगलागीको सामना गर्छन् । बाल बालिकाले थुप्रै समय विद्यालयमा बिताउने भए पनि प्रायः सबै विद्यालयहरू विपद् थग्न सक्ने गरी निर्माण वा मर्मत सम्भार गरिएका छैनन् ।^७ उदाहरणका लागि सन् २००८ मा चीनको सिचुआन प्रान्तमा गएको भूकम्पले ६,५०० ओटा विद्यालय भवनमा संरचनागत क्षति पुर्यायो र १०,००० बाल बालिकाको ज्यान लियो । त्यसै गरी, हैटीमा सन् २०१० मा गएको भूकम्पमा विद्यालय भवनमा परी मृत्यु हुने विद्यार्थीको सङ्ख्या ४,००० र शिक्षकको सङ्ख्या ७,००० थियो ।^८ पाकिस्तानमा सन् २०१० मा आएको बाढीबाट १.८ मिलियन बाल बालिका प्रभावित भएका थिए र ८,६०० विद्यालयहरू पूर्ण वा आंशिक रूपमा क्षतिग्रस्त भएका थिए ।^९

^३ यी तथ्याङ्कहरू निम्न स्रोतहरूबाट लिइएका हुन् :

Guha-Sapir, D., Vos, F., Below, R. with Ponsere S. 2012. *Annual Disaster Statistical Review 2011: The Numbers and Trends*. Brussels: CRED. http://cred.be/sites/default/files/2012.07.05.ADSR_2011.pdf; UNISDR. 2011. *Disaster Through a Different Lens: Behind Every Effect There is a Cause*. Geneva: UNISDR; UNISDR. 2011. *Preparing for Rio+20: Redefining Sustainable Development*. <http://www.unisdr.org/we/inform/publications/23344>

^४ UNISDR. 2011. *Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction. Revealing Risk, Redefining Development*. <http://www.preventionweb.net/english/hyogo/gar/2011/en/home/download.html>

^५ UNISDR. 2011. *Disaster Through a Different Lens: Behind Every Effect There is a Cause*. Geneva: UNISDR, 22; Save the Children. 2008. *In the Face of Disaster: Children and Climate Change*.

^६ http://www.unicef.org/education/files/OOSCI_flyer_EN_lowres.pdf

^७ ISDR/INEE/World Bank. 2009. *Guidance Notes on Safer School Construction*. p. 1. <http://toolkit.ineesite.org/toolkit/Toolkit.php?PostID=1138>

^८ NEE. Rio+20: *Including Education in the Sustainability Agenda*. http://www.ineesite.org/post/blog_rio-20-includingeducation-in-the-sustainability-agenda/; UNICEF. 2011. *Sichuan Earthquake: Three Year Report*. Beijing: UNICEF Office for China.

^९ UNICEF. 2011. *Children in Pakistan: One Year after the Floods - Turning Towards a Brighter Future. Progress Report*. Islamabad: UNICEF Pakistan Country Office

कोठा १

विपद् जोखिम न्यूनीकरणको परिभाषा

प्रकोपप्रतिको सम्मुखता न्यूनीकरण, जनधनको सङ्कटासन्नता न्यूनीकरण, जमिन र वातावरणको व्यवस्थापन र प्रतिकूल परिस्थितिका लागि तयारीलगायत विपद्का कारणहरूको विश्लेषण र व्यवस्थापनका योजनाबद्ध प्रयासहरूमा फर्कनु विपद् जोखिमको न्यूनीकरण गर्ने अवधारणा र प्रयास ।

स्रोत : UNISDR. 2009.

<http://www.unisdr.org/we/inform/terminology>

१.२ विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई शिक्षा क्षेत्रमा एकीकरण गर्ने ढाँचाहरू

प्राकृतिक र मानव सिर्जित प्रकोपहरू दुवैबाट विश्वमा बढिरहेका विपद् जोखिमहरू घटाउन शिक्षाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । शिक्षा क्षेत्रमा डिआरआरको समावेशीकरणलाई ह्योगो कार्य ढाँचाले प्रवर्धन गरेको हो । ह्योगो कार्य ढाँचाले 'प्राकृतिक प्रकोपले उत्पन्न गरेका विपद् र वातावरणीय तथा प्रविधिजन्य प्रकोप र जोखिमहरूलाई समेट्छ ।^{१०} सामान्यतः डिआरआर पाठ्यक्रमको विकास यिनै प्यारामिटरअन्तर्गत बसेर गरिन्छ । यद्यपि, कुनैकुनै देशमा विपद्अन्तर्गत नागरिक अशान्ति, द्वन्द्व, जैविक प्रकोप, आतङ्क र महामारीलाई पनि समावेश गरिन्छ ।^{११} यसलाई ध्यानमा राख्दा कुनैकुनै देशका निम्ति जोखिम न्यूनीकरण र उत्थानशीलताको अभू बढी एकीकृत अवधारणा उपयुक्त हुन्छ, जसमा जलवायु परिवर्तन र द्वन्द्वलाई पनि समावेश गरिन्छ । खास गरी पश्चिमी र मध्य अफ्रिकामा 'द्वन्द्व तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण' को अवधारणा लागू भएको छ र यसअन्तर्गत विपद् तथा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित शिक्षाले स्थान ओगट्दै आएको छ । डिआरआरलाई समेट्ने अर्को ढाँचा दिगो विकासका लागि शिक्षा

हो । यसमा डिआरआरलाई दिगो भविष्यको मुद्दामा सहयोग पुर्याउने प्रक्रियाका रूपमा लिइन्छ ।

तल उक्त तिन ओटा कार्य ढाँचाको विस्तृतीकरण गरिएको छ । यिनै ढाँचाअन्तर्गत रहेर डिआरआर शिक्षाको विकास गर्न सकिन्छ ।

- ह्योगो कार्य ढाँचा
- जोखिम तथा उत्थानशीलता सहितको सम्पूर्णता शिक्षा
- दिगो विकासका लागि शिक्षा

क) ह्योगो कार्य ढाँचा : विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षाका लागि विश्वव्यापी कार्य

विश्वमा विपद्का घटनाहरू बढिरहेका बेला जापानको कोबेमा सन् २००५ को जनवरीमा आयोजना गरिएको विपद् न्यूनीकरणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा १६८ राष्ट्रले ह्योगो कार्य ढाँचा सन् २००५-२०१५ मा सहमति जनाए ।

'राष्ट्र र समुदायको विपद् उत्थानशीलता विकास' उपशीर्षक दिइएको ह्योगो कार्य ढाँचाले प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिम न्यूनीकरण गर्ने रणनीतिगत र योजनाबद्ध विधि अधि सारेको छ । यसमा रणनीतिगत लक्ष्य, कामको प्राथमिकता र प्रमुख क्रियाकलापहरू उल्लेख गरिएको छ । विद्यालय प्रणाली, विद्यालय र अन्य संस्थाहरूका लागि पाँच ओटा प्राथमिकतामध्ये प्रत्येकको प्रयोजन भए तापनि ह्योगो कार्य ढाँचाको प्राथमिकता नं. ३ ले शिक्षासँग प्रत्यक्ष रूपमा सबैभन्दा बढी सम्बन्ध राख्छ । प्राथमिकता नं. ३ ले सरकार, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्था, र अधिकारप्राप्त स्थानीय निकाय र समुदायलगायत अन्य सरोकारवालाहरूलाई "ज्ञान, प्रवर्तन र शिक्षाको उपयोग गरी सबै तहमा सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माण गर्न" भनेको छ । साथै, यसले विद्यालयसँग सम्बन्धित निम्न क्रियाकलापहरू गर्नुपर्ने पनि बताएको छ :

- विद्यालयका सबै तहका पाठ्यक्रमका सम्बन्धित खण्डहरूमा डिआरआरको एकीकरण
- विद्यालय र उच्च शैक्षिक संस्थाहरूमा स्थानीय जोखिम मूल्याङ्कन तथा विपद्सम्बन्धी पूर्व तयारी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन, र
- विद्यालयमा प्रकोपका असर न्यूनीकरण सम्बन्धी कार्यक्रम र क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन ।

नीति निर्माता :

डिआरआर शिक्षाका लागि विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको यो कार्य ढाँचाको प्रयोग गर्नुहोस् ।

^{१०} UNISDR. 2005. *Hyogo Framework for Action 2005-2015: Building the Resilience of Nations and Communities to Disasters*. Geneva: ISDR. p. 1.vv

^{११} UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.

नीति निर्माता : सन् २०१५भित्र पाठ्यक्रम एकीकरण गरिसक्ने भनी विश्व मञ्चले तोकिएको समयसीमा तपाईंको नीति निर्माण र कार्यान्वयनको कार्यतालिकामा पनि राख्नुहोस् ।

सन् २००७ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासभाले ह्योगो कार्य ढाँचाको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्न विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि द्विवर्षीय विश्व मञ्च (Global Platform for Disaster Reduction) को स्थापना गर्‍यो । सन् २००९ को दोस्रो सम्मेलनमा यसले सन् २०१५ सम्ममा विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई एकीकृत गरिसक्ने निर्णय गर्‍यो जसलाई सन् २०११ मा बसेको तेस्रो सम्मेलनले सदर गर्‍यो ।^{१२}

विद्यालय पाठ्यक्रम, शैक्षिक सामग्री र सोसँग सम्बन्धित तालिमबारे सन् २०११ को प्रगति प्रतिवेदनमा ह्योगो कार्य ढाँचाका प्राथमिकतातर्फको प्रगति विवरणमा ७० मध्ये आधाभन्दा बढी राष्ट्रले खास गरी प्राथमिक तहको पाठ्यक्रममा डिआरआरका विषयवस्तु र शीर्षकहरू समावेश गरेको स्पष्ट पारे ।^{१३}

^{१२} UNISDR. 2009. *Chair's Summary: Third Session of the Global Platform for DRR and World Reconstruction Conference*. http://www.preventionweb.net/files/10750_GP09ChairsSummary.pdf

^{१३} UNISDR. 2011. *Compilation of National Progress Reports on the implementation of Hyogo Framework for Action (2009-2011)*. HFA Priority 3, core indicator 3.2. [http://www.preventionweb.net/english/hyogo/progress/documents/hfa-report-priority3-2\(2009-2011\).pdf](http://www.preventionweb.net/english/hyogo/progress/documents/hfa-report-priority3-2(2009-2011).pdf)

कोठा २

ह्योगो कार्यढाँचा सन् २००५-२०१५ : राष्ट्र र समुदायको विपद् उत्थानशीलता विकास

तिन ओटा रणनीतिक लक्ष्यहरू :

- दिगो विकासका नीति तथा योजनामा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको एकीकरण
- प्रकोप उत्थानशीलता विकासका लागि संस्था, क्षमता र संयन्त्रको विकास तथा सबलीकरण
- आपत्कालको तयारी, प्रतिकार्य र पुनर्लाभ कार्यक्रममा जोखिम न्यूनीकरणका पद्धतिहरूको प्रणालीगत रूपमा समावेशीकरण

पाँच ओटा प्राथमिकताहरू :

- डिआरआर राष्ट्रिय प्राथमिकता हो र यसको कार्यान्वयनका लागि बलियो संस्थागत आधार छ भन्ने सुनिश्चित गर्नुहोस् ।
- विपद् जोखिमको पहिचान, मूल्याङ्कन र अनुगमन गर्दै पूर्व सूचना प्रणालीलाई सुदृढ बनाउनुहोस् ।
- सबै तहमा सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माण गर्न ज्ञान, प्रवर्तन र शिक्षाको प्रयोग गर्नुहोस् ।
- जोखिमका अन्तर्निहित तत्त्वहरू न्यूनीकरण गर्नुहोस् ।
- प्रतिकार्यलाई सबै तहमा प्रभावकारी बनाउन विपद् तयारीको सबलीकरण गर्नुहोस् ।

चार ओटा अन्तरविषयक मुद्दाहरू

- बहु-प्रकोप विधि
- लैङ्गिक दृष्टिकोण र सांस्कृतिक विविधता
- समुदाय र स्वयम्सेवीको सहभागिता
- क्षमता विकास र प्रविधि स्थानान्तरण

स्रोत : ISDR को वेबसाइट <http://www.unisdr.org/we/inform/publications/1037>

सन् २०११ को मध्यावधि समीक्षाले विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआर समायोजन निकै उत्साहप्रद रहेको देखायो । तर यसले 'योजनाबद्ध तरिकाले डिआरआर शिक्षाका आवश्यकताहरू सम्बोधन गरेका उदाहरणहरू थोरै मात्र छन्' पनि भन्यो ।^{१४} सन् २०१३ मा उक्त विश्व मञ्चले फेरी पनि 'उच्च शिक्षालगायत शिक्षाका सबै तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनको समायोजनलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ' भनी जोड दियो ।^{१५}

ख. सम्पूर्णता जोखिम तथा उत्थानशीलता सहितको शिक्षाको ढाँचा

धेरै देशले द्वन्द्व, विपद् र जलवायुसम्बन्धी जोखिम जस्ता बहुपक्षीय जोखिमहरूको सामना गरिरहेका बेला सम्पूर्णता जोखिम शिक्षा विधिको बहस पैरवी हालैका वर्षमा खुबै गरिएको छ । यो विभिन्न जोखिमहरूलाई सँगसँगै समाधान गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने पद्धति हो । यो बहु जोखिम विश्लेषणमा आधारित छ । यसले मानव सिर्जित र प्राकृतिक दुवै प्रकोपहरूले शिक्षा प्रणालीमा पार्ने असरको विश्लेषण गर्दै शिक्षा प्रणालीको सडकटासन्नताको मूल्याङ्कन गर्छ । यसका साथै यो विश्लेषणले माथि उल्लेख गरिएका प्रकोपहरू थप गर्न सक्ने प्रणालीगत क्षमताको मूल्याङ्कन गर्छ र शिक्षा प्रणालीलाई अझ उत्थानशील बनाउन गर्नुपर्ने सुधारहरूको पनि लेखाजोखा गर्छ ।

यस्तो बहु जोखिम दृष्टिकोणमा उत्थानशीलताको अवधारणाले सबैलाई समेट्न सक्छ किनभने यसले व्यक्ति, घरपरिवार, समुदाय र समाजको दीर्घकालीन हितको कुरा गर्दछ र विपद् विभिन्न प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोपहरूबाट उत्पन्न हुन्छ साथै ती प्रकोपहरूबिच पारस्परिक सम्बन्ध हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ ।

^{१४} UNISDR. 2011. *Hyogo Framework for Action 2005-2015: Building the Resilience of Nations and Communities to Disaster. Mid-term Review*. 26. http://www.preventionweb.net/files/18197_midterm.pdf

^{१५} UNISDR. 2013. *Chair's Summary: Third Session of the Global Platform for DRR and World Reconstruction Conference*. http://www.preventionweb.net/files/33306_finalchairsummaryoffourthsessionof.pdf

कोठा ३

उत्थानशील शिक्षा प्रणालीको परिभाषा

उत्थानशीलता भनेको विपद् तथा द्वन्द्वका जोखिम कम गर्न सक्ने, आपत्कालीन स्थितिमा पनि शैक्षिक क्रियाकलापलाई निरन्तरता दिन सक्ने र पीडाबाट पुनर्लाभ प्राप्त गर्न सक्ने शैक्षिक प्रणाली (विभिन्न तह) को क्षमता हो । व्यक्तिगत तहमा उत्थानशीलता भनेको जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी ज्ञानको प्रयोग गर्ने, आपत्कालीन स्थितिमा समायोजन हुने, पीडा सहने र सिकाइ तथा अन्य क्रियापलाप छिट्टै पुनः सुरु गर्ने क्षमता हो । सडकटासन्नताका तत्त्वहरूलाई सम्बोधन गरेमा उत्थानशीलता वृद्धि गर्न सकिन्छ । व्यक्ति र प्रणालीमा भएको अन्तर्निहित क्षमताको पहिचान र त्यसको विकास गरी उत्थानशीलता अभिवृद्धि गरिन्छ ।

स्रोत : IIEP/UNESCO/UNICEF. 2011. http://www.iiep.unesco.org/fileadmin/user_upload/News_And_Events/pdf/2011/IIEP_Guidancesnotes_EiE_en.pdf

द्वन्द्व तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण : बहु जोखिम ढाँचा

युनिसेफ, युनेस्को र इन्टरनेसनल इन्स्टिच्युट फर एजुकेसन प्लानिङले विकास गरेको द्वन्द्व विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षाको ढाँचा जोखिम तथा उत्थानशीलता सहित सम्पूर्णता पद्धतिको एउटा उदाहरण हो । यसले शिक्षा क्षेत्रमा द्वन्द्व विपद् जोखिम न्यूनीकरणको एकीकरण गर्नुभन्दा पहिला शिक्षा क्षेत्रका विशेषताहरूको विस्तृत पहिचान गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । सोका लागि तलका कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्छ :

- परिस्थितिको विश्लेषण गर्नुपर्छ र प्रकोपहरू अथवा सडकटासन्नताहरू के के हुन् र कसरी तिनले शिक्षा प्रणालीमा असर पार्छन् भन्ने

दिगो विकासका लागि
शिक्षाका सिद्धान्तहरूको
विस्तृत सूचीका लागि
कोठा २ (अनुसूची १)
हेर्नुहोस् ।

- निश्चित गर्नुपर्छ ।
- विगतमा द्वन्द्व अथवा विपद्ले शिक्षा प्रणालीमा सङ्गठनात्मक रूपमा, संस्थागत रूपमा, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा, प्रतिफलमा र उपलब्धिमा कसरी प्रभाव पारे विश्लेषण गर्नुपर्छ ।
- प्रदान गरिने सेवाले शैक्षिक प्रणालीलाई असर गर्ने (वा गर्न सक्ने) द्वन्द्व वा जोखिमलाई सम्बोधन गर्न सक्छ कि सक्दैन निर्धारण गर्नका लागि शिक्षा प्रणालीको दक्षता (पहुँच, गुणस्तर र व्यवस्थापनलगायत) को विश्लेषण गर्नुपर्छ ।
- विगतमा द्वन्द्व र विपद्लाई कसरी सम्बोधन गरिएको छ भन्ने थाहा पाउन व्यवस्थापकीय पक्ष र नीतिगत आधारहरू, त्यसबाट सिकेका पाठ र शैक्षिक प्रणालीका सबल पक्षको विश्लेषण गर्नुपर्छ ।
- द्वन्द्व र विपद्को पूर्व तयारी, अल्पीकरण र प्रतिकार्यका लागि उपलब्ध आर्थिक स्रोत र लाग्ने खर्चको विश्लेषण गर्नुपर्छ ।^{१६}

शैक्षिक नीतिहरूको समीक्षासहित गरिने शिक्षा क्षेत्रको वस्तुस्थिति मूल्याङ्कनलाई शिक्षामा द्वन्द्व/विपद् जोखिम न्यूनीकरणको मूल प्रवाहीकरण गर्ने आधारका रूपमा पनि लिन सकिन्छ। यसअन्तर्गत पाठ्यक्रमको विस्तृत समीक्षा पनि पर्दछ ।

द्वन्द्व र डिआरआर शिक्षालाई सँगसँगै एकीकरण गर्दाका विभिन्न फाइदाहरू छन् । खास गरी यो विभिन्न जोखिमहरूको सामना गरेका र शिक्षा क्षेत्रमा न द्वन्द्वलाई न डिआरआरलाई एकीकरण गरेका देशहरूलाई बढी उपयोगी हुन्छ । विस्तृत द्वन्द्व/विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि गहन गृहकार्य आवश्यक हुन्छ । दुई ओटा शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै समायोजन गर्नुभन्दा एकैचोटि समायोजन गर्नु आर्थिक रूपले सस्तो पनि पर्छ । शिक्षामा जोखिमहरूलाई एकीकृत रूपमा सम्बोधन गर्दा सिनर्जी प्रभाव पर्छ त भन्नै परेन ।
द्वन्द्व/विपद् जोखिम न्यूनीकरण एकीकरण ले खास गरी द्वन्द्व पछिको शान्ति

स्थापनामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ किनभने यसले समुदायमा सङ्कटासन्नता घटाउँछ, शिक्षा क्षेत्रमा देखिएको विभेद हटाउँछ र विद्यार्थी तथा विद्यालय समुदायबिच शान्तिको संस्कृति निर्माणमा सहयोग गर्छ ।

ग) दिगो विकासका लागि शिक्षा : डिआरआरका लागि उपयुक्त ढाँचा

दिगो विकासका लागि शिक्षा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका निकाय र नागरिक समाजसम्बद्ध संस्थाहरूले पैरवी गर्दै आएको गुणस्तरीय शिक्षाको उपागम हो । यसले विश्वको ध्यान आकृष्ट गरेको छ । खास गरी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय दिगो विकासका लागि शिक्षा दशक (२००५-२०१४) सुरु भएपछि यसले गति लिएको हो । दिगो विकासका लागि शिक्षा (ईएसडी) ले प्रष्ट रूपमा मूल प्रवाहीकरणको अवधारणा बोकेको हुन्छ । यो डिआरआर सिकाइका आयामहरूका लागि उर्वर भूमि हो ।

ईएसडीले दिगो भविष्यको सुनिश्चिताका लागि वातावरणीय, आर्थिक र सामाजिक (संस्कृति सहित) दिगोपनलाई पनि समायोजन गर्ने एकीकृत ढाँचा प्रस्तुत गर्छ । यसले विभिन्न विश्वव्यापी मुद्दाहरूबिचको पारस्परिक अन्तरसम्बन्धलाई सम्बोधन गर्छ । सिकाइसम्बन्धी यसका मूल्य मान्यताहरू यस्ता छन् :

- सबैको मानव अधिकार र प्रतिष्ठाको सम्मान
- सबैका लागि सामाजिक र आर्थिक न्यायप्रति प्रतिबद्धता
- भावी पुस्ताको मानव अधिकारको सम्मान
- बृहत् समुदाय (मानवबाहेक अरू पनि) को जीवनको सम्मान र पारिस्थितिक प्रणालीको रक्षा
- सांस्कृतिक विविधताको सम्मान र सहिष्णुता, अहिंसा र शान्तिको संस्कृति निर्माणप्रति प्रतिबद्धता^{१७}

१६ IIEP/UNESCO/UNICEF. 2011. *Guidance Notes for Educational Planners. Integrating conflict and disaster risk reduction into education sector planning*. Paris: IIEP. 35-36.

१७ UNESCO. 2005. *United Nations Decade of Education for Sustainable Development (2005-2014): International Implementation Scheme*. Paris: UNESCO. pp. 7-8.

इएसडीले विगत, वर्तमान र भविष्यको जानकारीका आधारमा परिवर्तन हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ। यसले दिगोपनका सिद्धान्तलाई अन्तरपाठ्यक्रम सम्बद्ध र अन्तरविषयक बनाएर हेर्न सुझाउनुका साथै समालोचनात्मक सोच र प्रतिबिम्बनमा जोड दिने बहु विधि तथा सहभागितामूलक शिक्षण अपनाइ समुदायमा दिगोपनको विकास गर्न ठोस र व्यावहारिक रूपले सहभागी हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ।^{१८}

इएसडीले दीर्घकालीन हुन नसकेको आर्थिक वृद्धि, वातावरणको दुरुपयोग र सामाजिक अन्यायबाट विश्वलाई मुक्त गरी सुरक्षित सुन्दर भविष्यका लागि आधारभूत परिवर्तन हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ।^{१९}

इएसडी ढाँचामा डिआरआर शिक्षाको एकीकरण

डिआरआर र इएसडीको समायोजनलाई 'सुन्दर संयोजन' भन्दै यो 'विश्वव्यापी र समाजिक तहमा दिगोपन कायम गर्न लाभदायक र समुदायको विपद् तयारीमा सहयोगी' भएको उल्लेख गरिएको छ।^{२०} यी दुईको समायोजनका के फाइदा छन् त ?

इएसडीले दिगोपनका तिन ओटा आयाममा जोड दिँदै सङ्कटासन्नता र उत्थानशीलतालाई विस्तृत, गहन र समावेशी ढङ्गबाट बुझ्न डिआरआर शिक्षालाई मद्दत गर्दछ। यसले सङ्कटासन्नताका सबै तत्त्वहरूले पाठ्यक्रममा स्थान पाउने कुरा सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्छ। अझ महत्त्वपूर्ण कुरा त यसमा ती सम्पूर्ण तत्त्वहरूबिचको अन्तरक्रियामा उचित ध्यान दिइन्छ (चित्र २ हेर्नुहोस्)। ती तत्त्वहरूबिचको अन्तरक्रिया चुनौतीपूर्ण हुन्छ किनभने यसले सङ्कटासन्नतालाई 'भन् बढाउँदै' लैजान्छ।

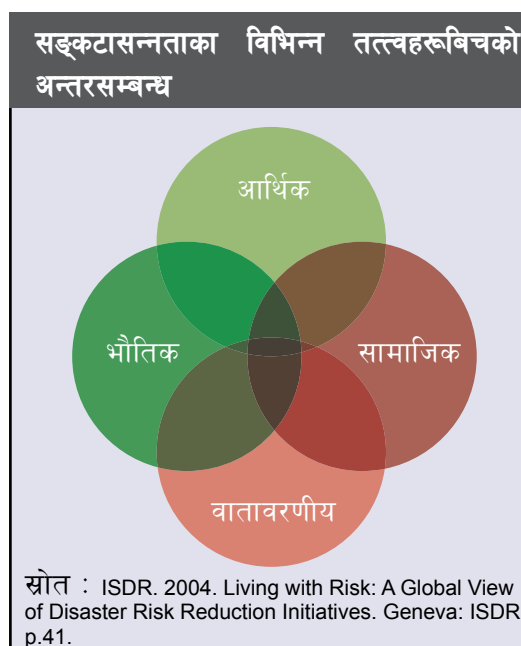
^{१८} Ibid. 17; 30-31.

^{१९} De Haan, G, Bormann, I., & Leicht, A. 2010. 'Introduction: The midway point of the UN Decade of Education for Sustainable Development: current research and practice in ESD', *International Review of Education*, pp. 56, 2-3, 199.

^{२०} Laboulle, O. & Richmond, M. 2011. 'Education for sustainable development and education for disaster risk reduction: a winning combination'. In UNISDR. *Risk Returns*. Leicester, UK: Tudor Rose. pp. 119-122.

- इएसडीलाई सन् २००० मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रहरूले सहमति जनाएका सहस्राब्दि विकासका आठ ओटा लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग गर्ने प्रमुख तत्त्वका रूपमा लिइएको छ। सहस्राब्दि विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने दिशामा विपद्ले कसरी बाधा पुर्याउँछ र सहस्राब्दि विकासका हरेक लक्ष्य हासिल गर्न डिआरआरले कसरी सहयोग गर्छ भन्ने कुराको शिक्षण इएसडीको एमडीजी सहयोग कार्यको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हुनुपर्छ (आठ ओटा एमडीजीहरूका लागि कोठा ३, अनुसूची १ हेर्नुहोस्)
- इएसडीका अनुसार सधैं प्राकृतिक घटनाहरू मात्र विपद् हुँदैनन्। यसले 'प्राकृतिक' कारणहरूबाट मात्र नभई विभिन्न जोखिमहरूको परिणामस्वरूप प्रकोप विपद्मा परिवर्तन हुन्छ भन्नेमा जोड दिन्छ।
- इएसडीले क्षेत्र फराकिलो बनाउँछ र डिआरआर शिक्षाको क्षितिज विस्तार गर्छ। यसले दिगोपनलाई विभिन्न तह जस्तै स्थानीय, राष्ट्रिय हुँदै विश्वव्यापी तहमा सम्बोधन गर्नुपर्नेमा जोड दिन्छ। इएसडीका विद्यार्थीले कसरी स्थानीय घटनाले विश्वव्यापी

चित्र २

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम
विकासकर्ता : डिआरआर
पाठ्यक्रमको क्षेत्र र प्रभाव
बुझ्नका लागि १.३
महत्त्वपूर्ण छ ।

परिस्थितिमा प्रभाव पार्छन् र कसरी विश्वव्यापी परिस्थितिले स्थानीय घटनाको निर्धारण गर्छन् भन्ने बुझ्न प्रेरित गर्छ ।

- इसडीको अन्तरविषयक प्रकृतिले पाठ्यक्रमलाई अन्तरसम्बन्धित बनाउन डिआरआर शिक्षालाई सहयोग गर्छ । इसडीको बहुमुखी प्रकृतिले गर्दा कुनै घटनालाई हेर्ने दृष्टिकोण अन्तरविषयक हुन्छ । 'कुनै एउटा विषयले इसडीलाई आफ्नो भन्ने दावी गर्न सक्दैन । बरू सबै विषयले इसडीमा सहयोग गर्न सक्छन्' । यो विशेष गरी डिआरआर शिक्षामा अति उपयोगी मानिन्छ । डिआरआर शिक्षा पहिलेदेखि प्रायः विज्ञान विषयमा मात्र सीमित रहेको छ ।
- इसडी र डिआरआर शिक्षाका शिक्षण विधि एक अर्कालाई सहयोग गर्ने खालका छन् । इसडी र डिआरआर शिक्षा दुवै पाठ्यपुस्तक निर्देशित, निष्क्रिय शिक्षण विधिभन्दा अगाडि बढेर सक्रिय, अन्तर्क्रियात्मक र क्रियाकलापमुखी शिक्षण विधि अपनाइनुपर्ने विचारधाराको अग्रपङ्क्तिमा छन् ।

यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनमा तिन ओटा ढाँचालाई कसरी सम्बोधन गरिएको छ ?

विभिन्न देशका डिआरआरसम्बन्धी पाठ्यक्रममा जस्तै यो मार्ग निर्देशन साधनले पनि खासमा हयोगो कार्य ढाँचाले जस्तै 'प्राकृतिक प्रकोपबाट उत्पन्न विपद् र वातावरणीय तथा प्रविधिजन्य प्रकोप तथा जोखिम' मा जोड दिन्छ । तर पनि यसमा प्रायः मानव सिर्जित प्रकोपका रूपमा लिइएको र हालैका वर्षहरूमा धेरैले डिआरआर पाठ्यक्रममा समायोजन गरेको विषय जलवायु परिवर्तनलाई पनि समावेश गरिएको छ । डिआरआर शिक्षालाई इसडीको अङ्गका रूपमा लिँदै यो प्राविधिक मार्ग दर्शनले इसडीका सिद्धान्तहरू पनि समावेश गरेको छ । यो प्राविधिक पुस्तकले द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरणलाई समेत समावेश गरी सम्पूर्णतामा आधारित जोखिम तथा उत्थानशीलता पद्धति अपनाउनुका उपादेयता

वर्णन गरे तापनि यसमा सो पद्धतिलाई विस्तृत रूपमा उल्लेख गर्न असम्भव छ । यसो हुँदा हुँदै पनि यसले पाठ्यक्रममा बहु जोखिम पद्धति राख्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ र द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षाको समावेशीकरणसम्बन्धी केही स्रोतहरू परिच्छेद १, ३, ४ र ५ को अन्त्यमा सिफारिस गरेको छ । यसका अतिरिक्त, यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनका अबका परिच्छेदहरूमा दइएका विभिन्न विधि तथा साधनहरू द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षासहित बहु जोखिम पद्धतिलाई पाठ्यक्रममा समायोजन गर्ने क्रममा सजिलैसँग अनुकूलन गर्न र प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

१.३ विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा

डिआरआर सिकाइका मुख्य पाँच आयामहरू

डिआरआर शिक्षाको प्रणालीगत, स्पष्ट र कार्यान्वयनयोग्य अवधारणालाई डिआरआर सिकाइका पाँच ओटा आयाममार्फत् तल प्रस्तुत गरिएको छ ।^{२१} यी पाँच ओटा आयामहरू किन पनि महत्त्वपूर्ण छन् भने विद्यालय र समुदाय दुवैमा डिआरआर सिकाइको सम्भावनालाई अझ अगाडि बढाउनका लागि पूर्ण र प्रणालीगत डिआरआर बनाउन के गर्नुपर्छ भन्ने प्रश्नको यिनले उत्तर दिन्छन् । यी पाँच ओटा आयामहरूमा छलफल गर्दै जाँदा सक्रिय, सहभागितामूलक र अनुभवजन्य सिकाइको महत्त्व पनि प्रष्ट हुन्छ ।

आयाम १ : 'प्राकृतिक' विपद्को विज्ञान र संयन्त्रबारे ज्ञान

पहिलो आयाम चक्रवात, सुनामी, ज्वालामुखी विष्फोटन जस्ता प्राकृतिक प्रकोपको विज्ञान र संयन्त्रसम्बन्धी ज्ञानसँग सम्बन्धित छ । यस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरू किन देखापर्छन्, तिनको कसरी विकास हुन्छ, तिनीहरू कहाँ आउँछन्, कतिको दोहोरिन्छन् र कति शक्तिशाली हुन्छन् लगायत तिनको भौतिक असर अनि प्रवृत्ति र स्वरूपहरू

२१ यी आयामहरूलाई डिआरआरसम्बन्धी विश्वमा भएका विभिन्न पाठ्यक्रमहरूको बृहत् नक्साङ्कन तथा विश्लेषणका आधारमा तयार पारिएको हो । हेर्नुहोस् : UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*.

यसमा पर्दछन् । डिआरआर पाठ्यक्रमसम्बन्धी हालसालै गरिएको विश्वव्यापी नक्सामा नक्साङ्कनले धेरै देशमा विपद्सम्बद्ध सिकाइ विज्ञान र भूगोलको पाठ्यक्रममा सीमित रहेको र तिनमा लामो समयदेखि प्राकृतिक मौसम र भूकम्पीय प्रकोपहरू राखिएको देखाएको छ ।^{२२} विपद्का सामाजिक र आर्थिक परिणामहरूले महत्त्व पाउन थाल्नुभन्दा अगाडि विपद्को विज्ञानले नै विपद्सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय डिस्कोर्सलाई प्रभाव पारेको थियो ।^{२३} विज्ञानले डोर्याएको विपद्सम्बन्धी शिक्षाले विस्तृत, बहु विषयगत र समाजमूखी पद्धतिलाई मार्ग प्रसस्त गरेको छ । तैपनि प्राकृतिक प्रकोपको विज्ञानबारेको ज्ञान डिआरआर शिक्षाको एउटा महत्त्वपूर्ण आयाम हो । यसबारे ज्ञानको विकास गर्नु भन्नाले पाठ्यपुस्तक र/अथवा कार्य पुस्तिकामा सीमित नभई विद्यार्थीलाई सक्रिय खोज, प्रयोग, परियोजना कार्य, सिकाइ सामग्रीको विश्लेषण र छलफल र डिआरआर पेसामा काम गर्ने व्यक्ति, मौसमविद्, जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अनुसन्धानकर्ता, समुदायका डिआरआर कार्यकर्ता र स्थानीय डिआरआरसम्बन्धी ज्ञान भएका व्यक्तिहरूसँग मिलेर काम गर्नु भन्ने बुझाउँछ ।

आयाम २ : सुरक्षाका उपाय र प्रकृतिका सिकाइ तथा अभ्यास

विद्यालयमा, घरमा अथवा समुदायमा वा स्थानीय वातावरणमा प्रकोपका बेला सुरक्षाका उपाय र प्रक्रियाको शिक्षण तथा अभ्यास गर्नु डिआरआर शिक्षाको दोस्रो आयामभित्र पर्दछ । यसअन्तर्गत प्रकोपका पूर्व सङ्केतहरूको पहिचान, ठाउँ खाली गरी सुरक्षित ठाउँमा राख्ने प्रक्रियाको निर्देशन तथा अभ्यास, प्राथमिक उपचार, प्राथमिक उपचारका सामग्रीहरू, स्वास्थ्य र सुरक्षाका उपायप्रति परिचित हुने र प्रकोप कम हुँदै गएपछि कसरी सुरक्षित रहने भन्ने निर्देशन पर्दछन् । अहिलेसम्म सुरक्षा सचेतनासम्बन्धी विद्यार्थीले अनुभव

गर्ने वा अतिरिक्त क्रियाकलापका रूपमा अथवा विज्ञानका पाठ्य पुस्तकमा प्रकोपसम्बन्धी पाठमा थपेर केही राखिएको छ ।^{२४} अब अन्तर-पाठ्यक्रम गत पद्धति आवश्यक छ । जसमा सुरक्षासम्बन्धी व्यवहारलाई बानीका रूपमा विकास गरिन्छ र यसलाई अभ्यासद्वारा निरन्तर सुधार गर्दै लगिन्छ । कहिलेकाहीँ मात्र सिक्ने, निष्कृत्य रूपमा सिक्ने र प्रयोगात्मक र व्यावहारिक तथा निर्णय गर्ने पाटो कम भएको सिकाइले सुरक्षाको ज्ञान र अभ्यास प्रवर्धन गर्न सक्दैन ।

आयाम ३ : जोखिमका कारक तत्त्व र प्रकोपहरू कसरी विपद्मा परिणत हुन्छन् भन्ने ज्ञान

डिआरआर सिकाइअन्तर्गत प्राकृतिक अथवा मानव-सिर्जित प्रकोपको विज्ञानमा अथवा/र सुरक्षा प्रक्रियामा जोड दिइने हुँदा विद्यार्थीमा अब विपद्को सामना गर्न सकिन्छ भन्ने भावना पैदा हुन्छ । डिआरआर सिकाइको तेस्रो आयामले विद्यार्थीलाई विपद्का तत्त्वहरूको मिहिन अध्ययन गरी जोखिम न्यूनीकरणमा सक्रिय हुन प्रोत्साहित गर्छ । यसका लागि विपद् जोखिमको आधारभूत सूत्र यस्तो छ :

$$\text{विपद् जोखिम} = \frac{\text{प्राकृतिक प्रकोप} \times \text{सङ्कटासन्नता}}{\text{सामाजिक प्रणालीको क्षमता}}^{२५}$$

प्रकोप र विपद् फरक कुरा हुन् । प्रकोप सम्भाव्य हानि पुर्याउने घटना हो । विपद् त्यति बेला आउँछ जब प्रकोप मानिसको सामना गर्ने क्षमताभन्दा बढी हुन्छ र यसको असर विनाशकारी हुन्छ । स्पष्ट कुरा के हो भने प्रकोपको तीव्रता जति बढी भयो विपद्को सम्भावना त्यति धेरै हुन्छ । तर विपद् जोखिमको तहलाई सङ्कटासन्नताको विद्यमान अवस्थाले पनि निर्धारण गर्दछ । कुनै पनि परिवेशमा विपद् जोखिमका सम्भावनालाई बढाउने सङ्कटासन्नताका स्वरूपहरू अर्थात् कारक

२२ Ibid.

२३ UNCSO Secretariat. *Disaster Risk Reduction and Resilience Building*, Rio 2012 Issues Briefs, no. 8. <http://www.preventionweb.net/english/professional/publications/v.php?id=24076&pid:0>

२४ UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/ Geneva: UNESCO/UNICEF.

२५ UNESCO/UNEP. 2011. *Climate Change Starter's Guidebook*. Paris: UNESCO. p. 63.

तत्त्वहरू सामाजिक (जस्तै- निरक्षरता र ज्ञान तथा शिक्षाको अभाव), वा आर्थिक (जस्तै- गरिबी र असमानता) वा वातावरणीय (जस्तै- बन विनास र पारिस्थितिक प्रणालीमा ह्रास) हुन सक्छन् ।

के स्थानीय स्तरदेखी विश्वव्यापी तहमा 'नितान्त प्राकृतिक विपद्' भन्ने त्यस्तो केही हुन्छ त ? भन्ने प्रश्न बारम्बार सोधिनु पर्छ । विद्यार्थीलाई समुदायमा गरिने खोजी कार्यमा सहभागी भई र अझ नेतृत्व लिई स्थानीय अवस्था, जोखिमका कारक तत्त्व र सड्कटासन्नता जाँच्ने कार्यमा सक्रिय बनाउनु पर्दछ । तर अहिलेसम्म पनि डिआरआर शिक्षामा यस्तो हुन सकेको छैन ।

आयाम ४ : समुदायको जोखिम न्यूनीकरण क्षमता अभिवृद्धि

आयाम ३ मा दिइएको सुत्रले समाजको क्षमता वृद्धि गरेर विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न सकिने बताएको छ । डिआरआर शिक्षाको चौथो आयामअन्तर्गत विद्यार्थीलाई आफ्ना समुदायमा डिआरआरसम्बन्धी क्रियाकलाप गर्न लगाएर उत्थानशीलता विकासमा सहभागी गराइन्छ । यस्ता कार्यक्रमहरू स्थानीय स्तरमा जोखिम मूल्याङ्कन र नक्साङ्कन गर्ने, प्रकोपहरूको पहिचान गर्ने, उत्थानशीलता कार्य योजना बनाउने र ती योजना कार्यान्वयन गर्ने आदि हुन सक्छन् । डिआरआरको यस्तो कार्यमुखी सिकाइ आयामले सहभागितामूलक शिक्षाको प्रयोगात्मक अनुभव प्रदान गर्छ ।

उत्थानशीलता निर्माणअन्तर्गत अल्पीकरण र अनुकूलन दुवै पर्छन् । एक अर्थमा, अल्पीकरण भनेको प्रकोपबाट हुन सक्ने सम्भावित खतरालाई कम गर्न वा सीमित पार्नु हो । यसरी हेर्दा यो अनुकूलन (प्रकोपको प्रभावलाई कम गर्न मानवीय वा प्राकृतिक प्रक्रियाहरूको समायोजन गर्ने कार्य) सँग मिल्न जान्छ । उदाहरणका लागि खडेरीको सामना गर्न कृषि विधिमा परिवर्तन गर्न सकिन्छ । अर्को अर्थमा अल्पीकरणले मानवीय क्रियाकलापहरूले प्रकोपको आवृत्ति र गम्भिरतामा कसरी र कति सहयोग गर्छन् र कसरी मानवीय व्यवहारमा आधारभूत परिवर्तन

ल्याउन सकिन्छ, भन्ने कुरा केलाउँछ । जस्तै, दिगो उपभोगका लागि उपभोक्ताको व्यवहारमा परिवर्तन गर्न प्रोत्साहन गर्न सकिन्छ । अधिकांश देशमा डिआरआर शिक्षा यो किसिमको गहिरो तहसम्म नपुगी प्रकोपका असरहरू अल्पीकरण गर्नेमा मात्र सीमित रहेको छ ।^{२६}

आयाम ५ : सुरक्षा तथा उत्थानशीलताको संस्थागत संस्कृति निर्माण

डिआरआर शिक्षामा संरचनागत तत्त्वहरू (जस्तै- विद्यालय भवन र सुविधाहरू) र गैरसंरचनागत तत्त्वहरू (जस्तै- विपद् व्यवस्थापन, विद्यालय नीति निर्माण, विपद् अभ्यास तथा कार्यविधि र औपचारिक, अनौपचारिक र अनियमित सिकाइ) दुवै हुन्छन् भन्ने बुझाई छ ।^{२७}

यी दुईमध्ये दोस्रोले भौतिक संरचना बाहेक ज्ञान, अभ्यास र सहमतिका उपायहरू अवलम्बन गरी जोखिम र यसका असर कम गर्न सकिन्छ, भन्ने मान्यता राख्छ ।^{२८} यो पाँचौं अर्थात् अन्तिम आयामले संरचनागत र गैर संरचनागत तत्त्वहरूको सम्मिलन गरी विद्यालयलाई सुरक्षा र उत्थानशीलता संस्कृति निर्माणको दिशामा अग्रसर डिआरआर सिकाइ समुदाय वा संस्था बनाउन जोड दिन्छ । यसले प्रधानाध्यापक र शिक्षकलाई सुरक्षा र उत्थानशीलता निर्माणका लागि विद्यालयका संरचनागत र गैर संरचनागत दुवै पक्षमा, पाठ्यक्रममा र दैनिक जीवनमा विद्यार्थीका आवाज समावेश गर्ने सम्भावनाको खोजी गर्न लगाउँछ । विद्यालय डिआरआर सिकाइ प्रयोगशाला बन्छ ।

^{२६} Kagawa, F. & Selby, D. 2012. 'Ready for the Storm: Education for Disaster Risk Reduction and Climate Change Adaptation and Mitigation', *Journal of Education for Sustainable Development*, 6 (2) (forthcoming).

^{२७} UNISDR/ECHO/UNICEF. Undated. *Safe Schools in Safe Territories: Reflections on the Role of the Educational Community in Risk Management*. <http://www.unisdr.org/we/inform/publications/8962>

^{२८} <http://www.unisdr.org/we/inform/terminology>
See also: Wisner, B. 2006. *Let Our Children Teach Us! A Review of the Role of Education and Knowledge in Disaster Risk Reduction*. Bangalore: Books for Change. pp. 32, 4.

शिक्षक/प्रधानाध्यापक/
स्थानीय सरोकारवाला :
समुदाय डिआरआर
परियोजनासम्बन्धी विस्तृत
जानकारीका लागि **परिच्छेद**
७ मा हेर्नुहोस् ।

प्रधानाध्यापक/शिक्षक :
सुरक्षित विद्यालय
व्यवस्थापन र अभ्याससहित
डिआरआर पाठ्यक्रमलाई
समायोजन गर्ने
तरीकासम्बन्धी जानकारीका
लागि **परिच्छेद** १० मा
हेर्नुहोस् ।

प्रधानाध्यापक/शिक्षक :
डिआरआर सिकाइ
समुदाय/संस्थाका रूपमा
विद्यालयसम्बन्धी
जानकारीका लागि **परिच्छेद**
१०.१ मा हेर्नुहोस् ।

यसका क्रियाकलापअन्तर्गत विद्यालयको डिआरआर नीति निर्माणमा विद्यार्थीलाई सहभागी गराउने, विद्यालयको संरचनागत सुरक्षासम्बन्धी प्राविधिकहरूसँग विद्यार्थीलाई सहकार्य गर्न लगाउने, विद्यार्थीलाई विद्यालय प्रकोपसम्बन्धी बुलेटिन बोर्डको व्यवस्थापन गर्न लगाउने र समुदाय उत्थानशीलता विकास परियोजनाको एउटा अङ्गका रूपमा विद्यार्थीलाई विद्यालयको सङ्कटासन्नताको परीक्षण गर्न लगाउने आदि हुन सक्छन्। त्यसै गरी कक्षाभित्र र समुदायमा उनीहरूले गरेका डिआरआरसम्बन्धी कामहरू विद्यालयमा सबै भेला गराएर प्रस्तुत गर्न लगाउनुका साथै विद्यालय तथा समुदाय डिआरआर परिषद्को

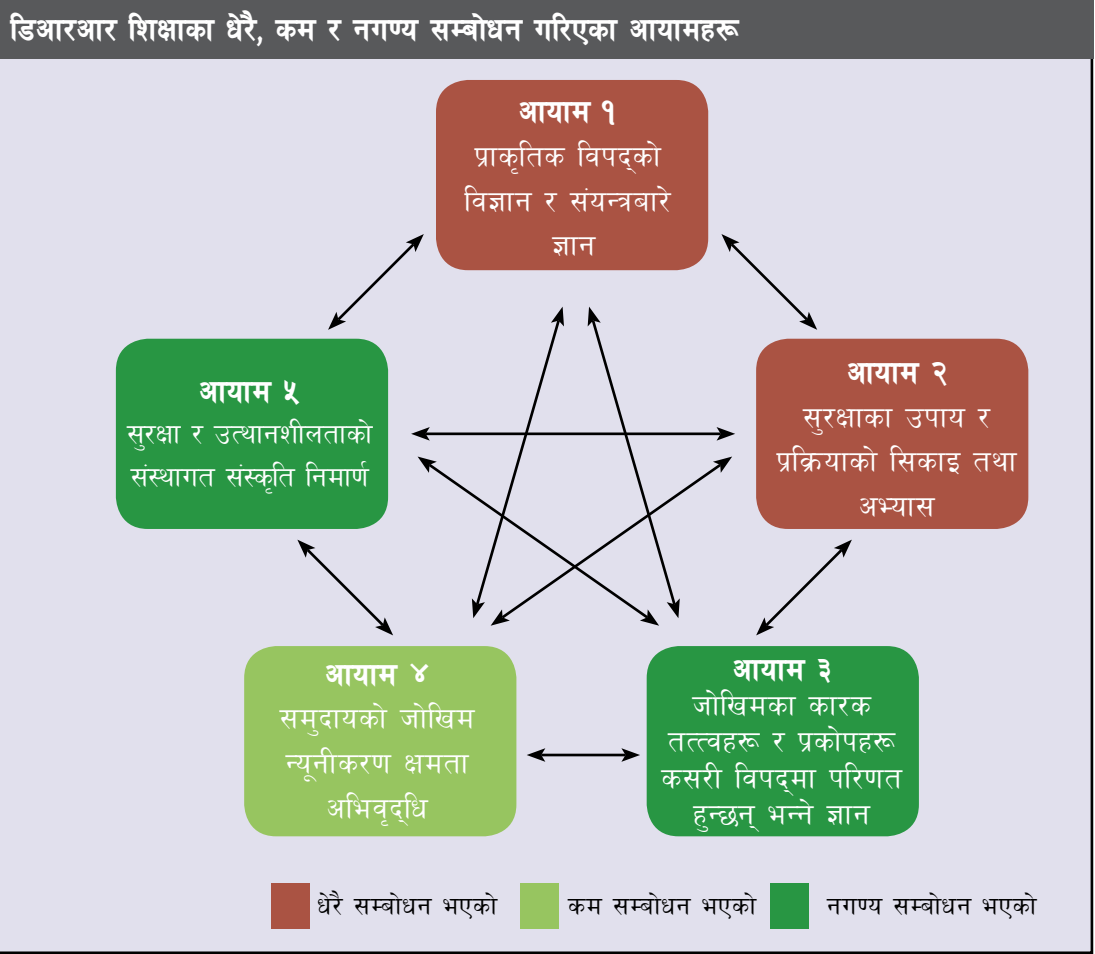
स्थापना गरी विद्यार्थीलाई त्यसको सदस्य बनाउन बनाउन सकिन्छ।

पाँच ओटा आयामहरूको कार्यान्वयन

माथि उल्लेख गरिएका डिआरआर शिक्षाका आयामहरूको कार्यान्वयन संसारलाई र शिक्षा क्षेत्रलाई हेर्ने छुट्टै दृष्टिकोणमा आधारित छ। यो दृष्टिकोण एकीकृत, समावेशी, अन्तरविषयक (अर्थात् विद्यालयका सबै विषयलाई समावेश गर्ने र अन्तरसम्बन्धित बनाउने) र पराविषयक (अर्थात् वास्तविक जीवनका अनुभवहरू समेटिएको) छ। डिआरआर पाठ्यक्रमसम्बन्धी हालै गरिएको

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :
 अनुसूची २ को टुल १
 लाई डिआरआर विकास
 प्रक्रियाको आधार अध्ययनको
 अभ्यासका रूपमा वा
 प्रक्रियाका विभिन्न
 विन्दुहरूमा प्रयोग
 गर्नुहोस्।

चित्र ३

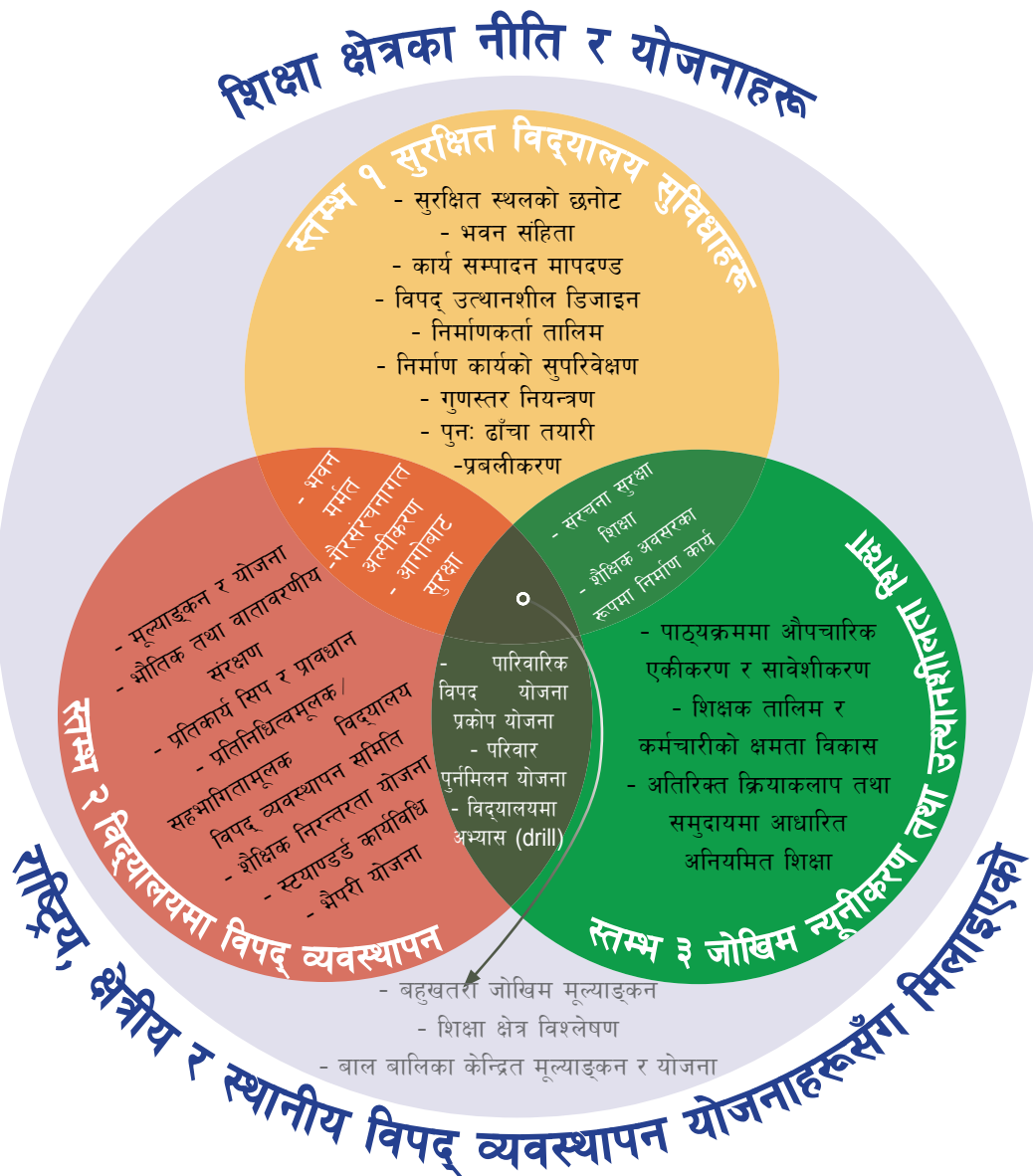

विश्वव्यापी अध्ययनले डिआरआर शिक्षा पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको स्पष्ट पारेको छ। उक्त अध्ययनका आधारमा चित्र ३ मा यथार्थमा डिआरआर शिक्षाका पाँच ओटा आयामहरू कति सम्बोधन भएका छन् भन्ने देखाइएको छ।

चित्र अनुसार आयाम ३, ४ र ५ लाई डिआरआर पाठ्यक्रममा कम र नगण्य मात्रामा प्रयोग गरिएको छ (तपाईंको आफ्नो देशको स्थितिको आधार विश्लेषण गर्न अनुसूची २ को टुल १ प्रयोग गर्न सक्नुहुन्छ)।

चित्र ४

बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचामा डिआरआरको एकीकरण

स्रोत: Global Alliance on Risk Reduction and Resilience in the Education Sector, 2013.

बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचाभित्र डिआरआर पाठ्यक्रमको स्थान

पाठ्यक्रममा डिआरआरको एकीकरण बृहत् रूपमा सुरक्षित विद्यालय सिर्जना गर्ने पद्धतिको एउटा सानो अंश मात्र हो । चित्र ४ मा देखाइएअनुसार बृहत् विद्यालय सुरक्षाका ३ ओटा स्तम्भ छन् :

१. सुरक्षित सिकाइ सुविधा/संरचना
२. विद्यालय जोखिम व्यवस्थापन
३. जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलता शिक्षा

पाठ्यक्रममा डिआरआरको एकीकरण स्तम्भ नं. ३ अर्थात् जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलता शिक्षाअन्तर्गत पर्दछ । यद्यपि, यसले स्तम्भ नं. १ र २ मा पनि धेरै ठाउँ ओगटेको छ ।

बहुप्रकोप जोखिम मूल्याङ्कन बृहत् विद्यालय सुरक्षा योजनाको आधार हो । यो योजना तथा कार्यका लागि आधार निर्माण गर्ने नीति तथा व्यवस्थापन पक्षको विस्तृत विश्लेषणको एउटा भाग हो ।

१.४ डिआरआर शिक्षा र जलवायु परिवर्तन शिक्षाको समायोजन

डिआरआर शिक्षा जस्तै जलवायु परिवर्तन शिक्षा (सिसिई) पनि प्रकोपको आवृत्ति र गम्भिरता सामना गर्ने शैक्षिक पहल हो । जलवायु परिवर्तनका मानवीय असरसम्बन्धी ग्लोबल ह्युमानिटेरियन फोरमको प्रतिवेदनले जलवायु परिवर्तनको समस्या एउटा 'मौन समस्या' भएको भन्दै यसका कारण ३,००,००० भन्दा बढीको मृत्यु भइ सकेको, ३२५ मिलियन मानिसहरू गम्भीर रूपले प्रभावित भएको र प्रतिवर्ष १२५ बिलियन अमेरिकी डलरको आर्थिक घाटा व्यहोनुपरेको तथ्य उजागर गरेको छ ।^{२९} तापक्रम बढ्दै जाँदा समुद्रमा पानीको सतह बढ्दै गएर तटीय क्षेत्रमा खतरा उत्पन्न भइ रहेको छ । पहिले राम्रो खेती हुने क्षेत्र अहिले खडेरी र अनावृष्टिले ग्रसित छन् । अकस्मात आँधीबेहरी आउँछ । विभिन्न समुदायले बाढी र विनासको

त्रासमा बाँच्नु परेको छ । यसले गर्दा गरिबी, भोकमरी र रोगको प्रकोप बढी रहेको छ । जसका कारण अर्थतन्त्र खतरामा छ । असमानता चुलिँदो छ । जनसङ्ख्या विस्थापनले विकराल रूप लिँदै गएको छ । धेरै ठाउँमा विपद् जलवायु परिवर्तनको 'मौन समस्या' को प्रतिफल भएको छ ।

डिआरआर शिक्षा र जलवायु परिवर्तन शिक्षा सामान्यतः विकासका एउटै मार्गमा अगाडि बढेका छन् :

- डिआरआर शिक्षा जस्तै जलवायु परिवर्तन शिक्षालाई पनि सुरुमा विज्ञान र भूगोलको पाठ्यक्रमका क्षेत्र मानिन्थ्यो । जलवायु परिवर्तन शिक्षाले हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनको प्रक्रिया र परिणाम स्वरूप वातावरणीय उष्णता बढ्दै जाने प्रक्रियाको ज्ञानमा जोड दिन्थ्यो भने डिआरआर शिक्षाले मौसमसँग सम्बन्धित र भूगर्भीय गतिविधिसँग सम्बन्धित प्रक्रियाको ज्ञानमा जोड दिन्थ्यो ।
- दुवै क्षेत्रले अहिले उत्थानशीलताको विकास, अनुकूलन र असर अल्पीकरणका लागि समुदायभित्र बसी सिकाइमा सहभागी हुनुपर्ने कुरामा ध्यान केन्द्रित गरेका छन् । ढिलै भए पनि जलवायु परिवर्तन शिक्षा र डिआरआर शिक्षाले विश्वको तापक्रम वृद्धिमा सहयोग गर्ने र प्रकोपको खतरा बढाउने तत्त्वहरूसँग समीक्षात्मक रूपले प्रस्तुत हुँदाका फाइदा स्वीकारेका छन् । अहिले जथाभावी उपभोग गर्ने बानी, वातावरणीय हास र सामाजिक तथा आर्थिक अधिकारको असमान वितरण जस्ता समस्याहरूमा विद्यार्थीहरूले प्रत्यक्ष संलग्न भएर सिक्छन् ।
- डिआरआर शिक्षा र जलवायु परिवर्तन शिक्षालाई एकै ठाउँमा राख्न सकिन्छ, किनभने दुवैका उद्देश्य प्रायः एउटै छन् र दुवैले विपद्को सङ्कटासन्नता र यसका असर न्यूनीकरण कार्यमा समुदायलाई परिचालन गर्न खोज्छन् । अर्को कुरा जलवायु परिवर्तनलाई अनुकूलन रणनीतिका रूपमा प्रवर्धन गर्ने कार्य र डिआरआरलाई शिक्षामा समावेश गर्ने कार्यबाट नयाँ सकारात्मक सिनर्जी पैदा हुँदै आएको छ ।

नीति निर्माता/ पाठ्यक्रम विकासकर्ता : १.४ मा डिआरआर र जलवायु परिवर्तन सचेतना, अनुकूलन र अल्पीकरणलाई एउटै पाठ्यक्रमका रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्छ भन्ने तर्क अघि सारिएको छ ।

^{२९} Global Humanitarian Forum. 2009. *The Anatomy of a Silent Crisis*. Geneva: Global Humanitarian Forum. p. 1.

१.५ डिआरआर शिक्षा र द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षाको समायोजन

बाल बालिका विद्यालय बाहिर रहनु अथवा विद्यालय विचैमा छोड्नुका पछाडि विपद्भन्दा पनि ठुलो कारण हिंसात्मक द्वन्द्व हो । धेरै मुलुकमा द्वन्द्वबाट प्रभावित भएको र स्थिति नाजुक भएको अवस्थामा पनि शिक्षा प्रदान गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरे पनि त्यसो हुन सकेको छैन । प्राथमिक विद्यालय बाहिर रहेका ५७ मिलियन बाल बालिकामध्ये आधाभन्दा बढी द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रमा बस्छन् ।^{३०} हिंसात्मक द्वन्द्व र विपद्बाट प्रभावित क्षेत्रमा विद्यालय उपस्थिति र शिक्षाको गुणस्तरमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ । त्यसकारण शिक्षा प्रणालीमा द्वन्द्वको नकारात्मक असर कम गर्नु अति आवश्यक छ । साथै, शिक्षालाई शान्तिपूर्ण समाजको आधार निर्माण गर्ने क्षेत्रका रूपमा पनि हेर्नु पर्दछ । शान्ति कायम गर्ने सिपलाई पाठ्यक्रममा एकीकृत गर्दा हिंसात्मक द्वन्द्वको मार खेपिरहेका र द्वन्द्व पश्चातको स्थितिमा रहेका देशहरूलाई मात्र नभई सम्पूर्ण समाजलाई नै फाइदा पुग्छ ।

द्वन्द्वका विषयलाई शिक्षामा विस्तृत रूपमा एकीकृत गर्ने विभिन्न ढाँचाहरू छन् । यो मार्ग निर्देशनमा यो खण्डको सुरुमा नै द्वन्द्व तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षाका ढाँचाको छलफल गरि सकिएको छ । आपत्कालीन शिक्षाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालले अर्को ढाँचाको विकास गरेको छ । यसलाई द्वन्द्व संवेदनशील शिक्षा भनिएको छ । यसले विभिन्न किसिमका द्वन्द्व र द्वन्द्वका विभिन्न चरणमा नीति तथा कार्यक्रमको निर्माण गर्ने तरिका प्रस्तुत गर्दछ ।^{३१}

द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा (सिआरआर) र द्वन्द्व संवेदनशील शिक्षा शान्ति शिक्षामा आधारित छन् । शान्ति शिक्षा सन् १९७०/८० को दशकदेखि क्रमशः विकास हुँदै आएको विषय हो । तसर्थ, सापेक्षिक रूपमा कान्छो मानिएको डिआरआर शिक्षाभन्दा यो बढी विकसित छ ।

^{३०} UNESCO. 2011. *The Hidden Crisis: Armed Conflict and Education. Education for All Global Monitoring Report*. Paris:UNESCO

^{३१} INEE. *Conflict Sensitive Education Toolkit*. <http://toolkit.ineesite.org/toolkit/Toolkit.php?PostID=1148>

सिआरआर र डिआरआर शिक्षाबिच धेरै समानता छन् । यी दुईलाई समायोजन गरेको खण्डमा एक अर्कालाई भन्नु समृद्ध बनाउँछन् । यिनीहरूबिच निम्न लिखित समानता छन् :

- दुवैले जोखिम र जोखिमका कारक तत्त्वहरूको गहिरो अध्ययन गर्छन्;
- दुवैले बहु विषयक र पराविषयक शिक्षण सिकाइलाई अङ्गीकार गरेका छन्;
- दुवैले पाठ्यक्रम र अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको मिश्रणमा जोड दिएका छन्;
- दुवै उत्थानशीलतामुखी छन् र स्वभावैले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा समुदायको सहभागिताको पक्ष पोषण गर्छन् ।
- दुवैले गुणस्तरीय शिक्षाका विधि (खण्ड १.६ मा हेर्नुहोस्) प्रयोग गर्छन् र दुवै सम्पूर्ण विद्यालय विधिमा आधारित छन् ।
- दुवैले सम्बन्ध सुदृढीकरणमा जोड दिन्छन् र दुवै परिवर्तनशील छन् । त्यसैले दुवैले शान्ति निर्माणमा सहयोग गर्न सक्छन् ।

कोठा ४

शान्ति शिक्षाको परिभाषा

शान्ति शिक्षा बाह्य र संरचनागत दुवै खालका द्वन्द्व र हिंसा रोक्न, शान्तिपूर्ण रूपमा द्वन्द्वको समाधान गर्न र व्यक्तिगत, अन्तरवैयक्तिक, अन्तरसामूहिक, राष्ट्रिय अथवा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा शान्तिका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्न बाल बालिका, युवा तथा प्रौढहरूलाई सक्षम बनाउने व्यावहारिक परिवर्तनका लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान, सिप, अभिवृत्ति र मूल्यको प्रवर्धन गर्ने प्रक्रिया हो ।

स्रोत : Fountain, S. 1999. *Peace Education in UNICEF. Working Paper. Education Section Programme Division. UNICEF: New York*

यी दुवैबिच माथि उल्लिखित सिनर्जीहरू भए तापनि पाठ्यक्रममा सिआरआर र डिआरआरको सामूहिक र विस्तृत एकीकरणमा बाधा पुर्याउने केही तत्त्वहरू पनि छन् । सिआरआर शिक्षा डिआरआर शिक्षाभन्दा बढी राजनीतिक रूपले संवेदनशील हुने भएकाले डिआरआर शिक्षालाईभन्दा सिआरआर शिक्षालाई एकीकरण गर्न बढी समय लाग्छ । शान्ति र द्वन्द्वका शब्दहरू कुनैकुनै देशमा राजनीतिक रूपले संवेदनशील हुने भएकाले शान्ति शिक्षालाई अर्को नाम दिइएको छ (र दिन सकिन्छ) जस्तै- नागरिक शिक्षा, मानव अधिकार शिक्षा अथवा शान्ति शिक्षा आदि । यद्यपि, मुख्य अवधारणामा भने परिवर्तन गरिएको हुँदैन । एउटा विषयलाई मात्र जोड दिँदाभन्दा द्वन्द्व र विपद् जोखिम दुवैलाई एकीकरण गर्दा क्षेत्र ठुलो बन्छ । कम्तीमा दुई क्षेत्रका विशेषज्ञहरूको ठुलो समूह चाहिन्छ । शिक्षक तालिम पनि बृहत् बनाउनुपर्छ । वर्तमानमा डिआरआर र सिआरआर शिक्षा दुवैको विस्तृत एकीकरण सम्बन्धी सहयोगी सामग्रीहरू पनि थोरै छन् ।

१.६ गुणस्तरीय शिक्षाका लागि डिआरआर शिक्षा गुणस्तरीय शिक्षाको प्रकृति

गुणस्तरीय शिक्षासम्बन्धी बुझाइ र अभिव्यक्तिहरू परिवर्तन भइरहे तापनि केही तत्त्वहरू स्थिर

रहन्छन् । यस्तामध्ये केही तत्त्वहरू हुन् : सान्दर्भिकता, विद्यार्थीमैत्री वातावरण, परिवर्तनप्रति उत्तरदायी र सहभागिता । गुणस्तरीय शिक्षा पाठ्यक्रमका निम्न विशेषताहरू छन् :

- परिवर्तन अनुसारका सिप र क्षमताको विकास गर्नुका साथै द्रुत गतिमा परिवर्तन भइ रहेको विश्वमा परिवर्तनप्रति अद्यावधिक गराउँछ ।
- विद्यार्थीका आफ्ना ज्ञान र अनुभवका आधारमा निर्मित सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश हुन्छन् ।
- विद्यार्थीलाई विविध खालका अन्तरक्रियात्मक र सहभागितामूलक सिकाइ प्रक्रियामार्फत् परिवर्तनप्रति निपूण बनाउँछ ।
- सुरक्षित र विद्यार्थी मैत्री वातावरण निर्माण गर्छ, जसले व्यक्तिगत सिकाइ आवश्यकता र शैली तथा बाल अधिकारको सम्मान गर्छ ।
- सामुदायिक सहभागिताका लागि सिप, मूल्य र अभिवृत्ति निर्माण गर्छ ।^{३२}

डिआरआर शिक्षा र सिआरआर शिक्षालाई सँगसँगै दिगो विकासका लागि शिक्षा (इएसडी) ढाँचाभित्र राखेमा गुणस्तरीय शिक्षालाई राम्रोसँग अगाडि बढाउन सकिन्छ । उत्थानशीलता र दिगोपनको विकासतर्फ निर्देशित शिक्षा यस्तो हुन्छ :

३२ UNESCO. Undated. *Contributing to a More Sustainable Future: Quality Education, Life Skills and Education for Sustainable Development*. Paris: UNESCO. No pagination. and INEE. 2010. *INEE Minimum Standards for Education: Preparedness, Response and Recovery*. New York: INEE. p. 122

कोठा ५

गुणस्तरीय शिक्षा

गुणस्तर एउटा गतिशील अवधारणा हो जसले द्रुत रूपले आर्थिक र सामाजिक परिवर्तन भइ रहेको संसारमा निरन्तर आफूलाई समयानुकूल बनाउनु पर्छ । भविष्यप्रतिको सोचलाई पनि प्रोत्साहन गर्नुपर्छ भन्ने कुराले यसमा महत्त्व पाउँदछ । गुणस्तरको पुरानो अवधारणा अब पर्याप्त छैन । भिन्न परिस्थितिका बाबजुद पनि गुणस्तरीय शिक्षाका केही समान तत्त्वहरू छन् । यसले विश्वको नागरिक बनाउन सक्नुपर्छ ।

स्रोत : Ministerial Round Table on Quality Education, 2003 cited in UNESCO. Undated. *Contributing to a More Sustainable Future: Quality Education, Life Skills and Education for Sustainable Development*. Paris: UNESCO. p. 2.

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : १.६ ले गुणस्तरीय शिक्षाको एउटै शीर्षकभित्र विभिन्न महत्त्वपूर्ण कुराहरू गरेको छ ।

- विश्वभरका मुलुक र समुदायहरूका निम्ति अति सान्दर्भिक हुन्छ,
- परिवर्तनप्रति संवेदनशील हुन्छ र परिवर्तन प्रक्रियामा सहभागिता बढाउँछ,
- विद्यार्थीमैत्री हुन्छ किनकी यसले बाल बालिकाका अनुभवमा जोड दिन्छ र सहभागितामूलक शिक्षण विधि अवलम्बन गर्छ।

गुणस्तरीय शिक्षा हासिल गर्न डिआरआर शिक्षा/शान्ति शिक्षा/जलवायु परिवर्तन शिक्षा/दिगो विकासका लागि शिक्षासँग अन्योन्याश्रित रूपले सम्बन्धित अरू दुई ओटा कार्यक्रम पनि छन् : जीवनोपयोगी सिप शिक्षा र बालमैत्री सिकाइ।

जीवनोपयोगी सिप शिक्षा

जीवनोपयोगी सिपलाई व्यक्तिगत तथा सामाजिक क्षमताका लागि, सामाजिक उत्तरदायित्व बहन गर्नका लागि, बृहत् समुदायमा योगदान पुर्याउनका लागि र परिवर्तनसँग जीवनभर अनुकूलन हुनका लागि नभइ नहुने सिपका रूपमा लिइन्छ। जीवनोपयोगी सिप शिक्षा सिकाइ कार्यक्रम अन्तर्गत जीवनोपयोगी सिपहरूको योजनाबद्ध अभ्यास र सिकाइसँग सम्बन्धित हुन्छ। जीवनोपयोगी सिप आर्जन निष्क्रिय सिकाइ नभएर व्यावहारिक प्रयोगमा सक्रिय सहभागिता हो भनेर यसलाई परिभाषित गरिएको छ।^{३३}

जीवनोपयोगी सिप सांस्कृतिक र राष्ट्रिय परिवेशअनुसार फरक फरक हुन्छन्। तथापि, तिनलाई मूलभूत रूपमा तिन किसिमले वर्गीकरण गरिएको छ :

- सञ्चार र अन्तरवैयक्तिक सिप (जस्तै- अन्तरवैयक्तिक सञ्चार सिप; समानुभूति निर्माण; सहयोग र समूहकार्य; पैरवी सिप)
- निर्णय गर्ने सिप र समालोचनात्मक ढङ्गले सोच्ने सिप (जस्तै समस्या समाधान गर्ने सिप;

अप्रत्यक्ष तरिकाले समस्या समाधान गर्न सक्ने सिप)

- सामना गर्न सक्ने र स्वव्यवस्थापनको सिप (जस्तै- नियन्त्रण गर्न, जिम्मेवारी बहन गर्न र परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ, भन्ने व्यक्तिगत विश्वास र क्षमता बढाउने सिप; विचार व्यवस्थापन गर्न सक्ने सिप र तनाव स्वव्यवस्थापन गर्न सक्ने सिप)।^{३४}

जीवनोपयोगी सिप शिक्षा आजको विश्वमा बाल बालिका र युवाहरूले सामना गर्नुपरेका रोग, गरिबी, हिंसा, वातावरणीय असुरक्षा र भेदभाव जस्ता गम्भिर चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्नसक्ने गरी बनाइएको हुन्छ। यसलाई भण्डै ७० ओटा विकासशील राष्ट्रका औपचारिक पाठ्यक्रममा समावेश गरि सकिएको छ।^{३५}

जीवनोपयोगी सिपहरू १.३ मा उल्लेख गरिएका डिआरआर शिक्षाका पाँच ओटा आयामका लागि नभइ नहुने कुराहरू हुन्। समालोचनात्मक ढङ्गले सोच्ने, निर्णय गर्ने, समस्या समाधान गर्ने, वार्ताबाट निर्णयमा पुग्ने, द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्ने, सूचना व्यवस्थापन गर्ने र पैरवी गर्ने जस्ता सिपहरू सामुदायिक उत्थानशीलता निर्माण, विपद् अनुकूलन तथा अल्पीकरण प्रक्रियामा सक्रिय सहभागिताका लागि अति नै महत्त्वपूर्ण हुन्छन्।

बालमैत्री सिकाइ

सन् १९८९ को संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बाल अधिकार महासन्धिले गुणस्तरीय शिक्षाका समग्र लक्ष्य हासिल गर्न अधिकारमा आधारित, बाल केन्द्रित र बालमैत्री विधिको विकास गर्ने प्रारूप तयार गरेको छ। यसको धारा ५३ ले बाल बालिकालाई हकदार हुन, सुरक्षित हुन, सुरक्षित रूपले विकसित हुन, आवाज उठाउन र सहभागी हुन पाउने अधिकार सुरक्षित गरेको छ।^{३६}

^{३४} WHO. 2001. *Skills for Life*. Geneva: WHO. p. 8.

^{३३} Pike, G. & Selby, D. 1999. *Global Education: Making Basic Learning a Child-friendly Experience*. Amman: UNICEF MENARO. pp. 23-8; and UNESCO. Undated. *Contributing to a More Sustainable Future: Quality Education, Life Skills and Education for Sustainable Development*. Paris: UNESCO. No pagination.

^{३५} UNICEF. *Life Skills Based Education*. http://originwww.unicef.org/education/index_focus_lifefskills.html

^{३६} OHCHR. 1989. *Convention of the Rights of the Child*, <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>

बाल अधिकार महासन्धिमा उल्लेख गरिएको बाल बालिकाको बाँच्ने र सुरक्षित हुने अधिकार डिआरआर शिक्षाको सुरक्षा आयामसँग मेल खान्छ । घरमा, विद्यालयमा र समुदायमा कसरी सुरक्षित रहन सकिन्छ भन्ने कुरा सिक्न पाउनु पनि बाल अधिकार हो । डिआरआर शिक्षाको सन्दर्भमा वास्तविक र सम्भावित खतराबाट आफ्नो सुरक्षाको निर्णय गर्न र सो प्रयासमा सहभागी हुन र आफ्नो समुदायमा जोखिम न्यूनीकरण र उत्थानशीलता निर्माणमा सहभागी हुन पाउनु बाल बालिकाको अधिकार हो । यसै कारणले गर्दा बाल बालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने युनिसेफ, प्लान इन्टरनेसनल, सेभ द चिल्ड्रेन र अन्य धेरै निकायहरूले बाल निर्देशित र बाल केन्द्रित डिआरआर शिक्षाको पैरवी र अभ्यास गरिरहेका छन्।^{३७}

डिआरआर पाठ्यक्रममा बाल केन्द्रित शिक्षण विधिले बाल अधिकार महासन्धिको शब्द र भावनालाई अँगालेको छ । यसले विषयवस्तु, विधि, सिकाइ वातावरण र सिकाइ उपलब्धिका सम्बन्धमा अन्ततः गुणस्तरीय शिक्षालाई नै सहयोग गरेको छ । अधिकार केन्द्रित र बालमैत्री सिकाइले गुणस्तरीय सिकाइलाई प्रश्रय दिन्छ । यसले जीवनोपयोगी सिपसँग दिगोपन सहितको डिआरआर शिक्षा र त्यसमा समावेश गरेको जलवायु परिवर्तन शिक्षालाई एकै ठाउँमा ल्याउँछ ।

^{३७} For more information see: http://www.unicef.org/files/DDR_final.pdf; <http://plan-international.org/aboutplan/resources/publications/emergencies>; <http://www.savethechildren.org.au/what-we-do/climate-change-anddisasters/disaster-risk-reduction>

कोठा ६

बाल बालिकाको चार्टर : बाल बालिकाद्वारा बाल बालिकाका निमित्त विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्य योजना

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि बाल बालिकाको चार्टर अफ्रिका, एसिया र ल्याटिन अमेरिकाका २१ मुलुकका ६०० भन्दा बढी बाल बालिकासँग छलफल गरी तयार पारिएको हो ।

१. विद्यालय सुरक्षित हुनु पर्दछ र शिक्षामा कुनै पनि किसिमका व्यवधान खडा गरिनु हुँदैन ।
२. विपद् आउनुभन्दा पहिला, विपद् आउँदा र विपद् आइसकेपछि पनि बाल बालिकाको सुरक्षालाई प्राथमिकतामा राखिनुपर्छ ।
३. बाल बालिकालाई सहभागी हुने र आवश्यक जानकारी प्राप्त गर्ने हक हुन्छ ।
४. समुदायका पूर्वाधार संरचनाहरू सुरक्षित हुनु पर्दछ र राहत तथा पुनर्निमाणले भविष्यमा आउन सक्ने जोखिमको न्यूनीकरण गर्न सहयोग गर्नु पर्दछ ।
५. विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम सबैभन्दा बढी सडकटासन्न अवस्थामा रहेकाहरूसम्म पुग्नु पर्दछ ।

स्रोत : http://www.childreninachangingclimate.org/database/CCC/Publications/children_charter.pdf

खण्ड १ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई छिटो एकीकृत गर्नुपर्ने आवश्यकताका लागि १.१ मा दिइएका सामग्रीहरूको प्रयोग गर्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/शिक्षक प्रशिक्षक/प्रधानाध्यापक/शिक्षक/स्थानीय अधिकारी/डिआरआर शिक्षाका सरोकालवालाहरू** : डिआरआरलाई पाठ्यक्रम विकास, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र संस्थागत तथा पेसागत विकासमा समायोजन गर्ने एकीकृत र बृहत् विधिको विकास गर्दा डिआरआर सिकाइका पाँच ओटा आयामहरूलाई मापदण्ड बनाउनुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : पाठ्यक्रम एकीकरणमा द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण र विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा दुवैलाई समावेश गर्ने एकीकृत बहु-जोखिम विधिमा ध्यान दिनुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : कम खर्चिलो हुने र समय पनि कम लाग्ने हुनाले शिक्षकको माग र पाठ्यक्रममा अधिक पाठ्यभार कम गर्न इएसडी र डिआरआरलाई रणनीतिगत रूपमा संगसंगै कार्यान्वयन गर्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : इएसडी नभए पनि डिआरआर पाठ्यक्रम निर्माण गर्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : सैद्धान्तिक रूपले सबल र व्यावहारिक रूपले पनि सहज हुने हुँदा डिआरआर र जलवायु परिवर्तन शिक्षालाई एक अर्कामा सम्बन्धित गराउनुहोस् । यसो गर्दा समय र पैसाको बचत हुन्छ, र शिक्षकले 'पाठ्यक्रमको भार' महसुस गर्नु पर्दैन ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : यदि मिल्छ भने १.५ मा उल्लेख गरिएका सबै कार्यक्रमहरूलाई अन्तरसम्बन्धित गराउनुहोस् र तिनलाई एउटै शीर्षक 'गुणस्तरीय शिक्षा' अन्तर्गत राख्नुहोस् ।

१.७ स्रोत सामग्रीहरू

- Anderson, A. 2010. *Combating Climate Change through Quality Education*. <http://www.brookings.edu/research/papers/2010/09/climate-education-anderson>
यो नीतिगत पूनरावलोकनले जलवायु परिवर्तन शिक्षालाई सम्बोधन गर्ने प्रारूप प्रस्तुत गर्दछ । यसो गर्दा दिगो विकासको मुद्दाका लागि शिक्षाको प्रवर्धनमार्फत् हाल शिक्षामा काम गर्ने मानिसहरूलाई परिचालन गर्दछ । यसले विपद् जोखिम न्यूनीकरण, गुणस्तरीय सिकाइ साथै वातावरणीय तथा जलवायु परिवर्तन शिक्षालाई पनि समावेश गर्छ ।
- IIEP/UNESCO/UNICEF. 2011. *Guidance Notes for Educational Planners. Integrating conflict and disaster risk reduction into education sector planning*. Paris: IIEP.
यो मार्ग निर्देशन नोटले शिक्षा क्षेत्रको योजना प्रक्रियामा द्वन्द्व र विपद् जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरूलाई समावेश गर्ने रणनीतिहरू प्रस्तुत गर्दछ ।

- INEE. 2013. *Guidance Note on Conflict Sensitive Education*. New York: INEE.
<http://toolkit.ineesite.org/toolkit/Toolkit.php?PostID=1148>
यो मार्ग निर्देशन नोटले द्वन्द्व संवेदनशील शिक्षाका नीति तथा कार्यक्रमहरूको विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने रणनीतिहरू उल्लेख गर्दछ। यसले द्वन्द्व संवेदनशील शिक्षाको डिजाइन र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापसम्बन्धी मार्ग निर्देश गर्दछ।
- Karpinska, Z. 2008. *Disaster Risk Reduction: Education Policy Review*. Johannesburg: ActionAid.
यो प्रतिवेदनले प्रविधिजन्य र प्राकृतिक विपद्लाई मात्र जोड दिने डिआरआर शिक्षाको आलोचना गर्दै डिआरआरले एकीकृत पद्धति अपनाइ यसअन्तर्गत द्वन्द्व, एचआभी/एड्स जस्ता विपद्लाई पनि समावेश गर्नुपर्नेमा जोड दिन्छ।
- OECD. 2010. *Policy Handbook on Natural Hazard Awareness and Disaster Risk reduction Education*.
<http://www.oecd.org/dataoecd/24/51/42221773.pdf>
यो स्रोत पुस्तिकाले प्राकृतिक प्रकोप सचेतना र डिआरआर शिक्षासम्बन्धी नीतिगत मार्ग निर्देश गर्दछ।
- UNESCO. 2010. *Education for Sustainable Development and Climate Change. Policy Dialogue 4*. UNESCO, Paris.
<http://unesdoc.unesco.org/images/0017/001791/179122e.pdf>
जलवायु परिवर्तनका कारण र असरहरूलाई सम्बोधन गर्न शिक्षालाई पुनःअभिमुखीकरण गर्नुको औचित्य पुष्टि गर्दै यो छोटो दस्तावेजले शैक्षिक कार्यक्रममा एकीकृत गर्नुपर्ने मुख्य अवधारणा, विषयवस्तु, मुल्य र सिपहरूको सूची प्रस्तुत गर्दछ।
- UNESCO. 2010. *UNESCO Strategy for the Second Half of the United Nations Decade of Education for Sustainable Development*. Paris: UNESCO.
http://www.preventionweb.net/files/15341_unescostrategyfortheunitednationsde.pdf
यो कार्यपत्रले संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय दिगो विकासका लागि शिक्षा दशकको दोस्रो आधा भागका क्षेत्रीय चुनौती, अवसर र रणनीतिगत क्षेत्रहरूमा जोड दिएको छ। यसमा डिआरआरलाई पनि प्रमुख रूपमा लिइएको छ।
- UNESCO Bangkok/ UNICEF. 2011. *Disaster in Education: An Imperative for Education Policymakers*. Bangkok: UNESCO Bangkok.
<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002139/213925e.pdf>
यो ब्रोसरले शिक्षा मन्त्रालयका नीति निर्माताहरूले शिक्षाका विभिन्न पक्षहरूमा किन र कसरी डिआरआर शिक्षाको मूल प्रवाहिकरण गर्नुपर्छ भन्ने प्रस्ट पारेको छ।
- UNESCO/UNEP. 2011. *Climate Change Starter's Guidebook: An Issues Guide for Education Planners and Practitioners*.

खण्ड २

विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रम विकासका चार चरण

विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रम

विकासका चार चरणको परिचय

यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनले विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियालाई चार चरणमा विभाजन गरेको छ । यसले सजिलैसँग प्रयोग गर्न सकिने गरी सो प्रक्रियाको स्पष्ट व्याख्या गर्न सहयोग पुर्याउँछ, र यसलाई प्रक्रियामा सहभागी हुनेहरूका लागि रुजुसूचीका रूपमा लिन सकिन्छ ।

यो प्राविधिक मार्ग निर्देशनका प्रयोगकर्ताहरू पाठ्यक्रम विकास रेखीय कार्य होइन भन्ने कुरामा जानकार हुनु पर्दछ । सरोकारवालाहरूको प्रकार, सङ्ख्या र तिनका सहभागिताका आधारमा यी चार चरणहरूलाई क्रमिक रूपमा प्रयोग गर्न कठिन हुन्छ । उदाहरणका लागि आधार तयार गर्ने र कानुनी वैधता दिने काम तोकिएका व्यक्तिहरूलाई उछिन्दै परिवर्तनका पक्षधरहरूले पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन सक्छन् । उत्साहीहरूले सिकाइ उपलब्धिहरू पूर्ण रूपमा निर्धारण नहुँदै अनुमानित कार्यान्वयन चरणहरू अगाडि बढाउन सक्छन् । पाठ्यक्रम विकासका योजना र तयारीका क्रममा अपेक्षा नगरेका सिकाइ उपलब्धिहरू नमुना परीक्षणका क्रममा थाहा हुन आउन सक्छन् । जहाँ पाठ्यक्रमको नियन्त्रण र जिम्मेवारीमा विकेन्द्रीकरण वा स्थानीयकरण भएको छ, तर अनुगमन र हस्तक्षेपकारी भूमिका केन्द्रीय सरकारसँग रहेको हुन्छ, त्यहाँ पाठ्यक्रम विकासको प्रक्रिया भन् जटिल बन्न सक्छ ।

चार चरणको विस्तृत विभाजन

चरण १

प्रारम्भिक योजना र आधार तयारी

- पाठ्यक्रम विकासको आवश्यकता निर्धारण गर्ने र उक्त आवश्यकता सम्बन्धमा बृहत् सहमति निर्माण गर्ने,
- पाठ्यक्रम विकासको आवश्यकता सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूलाई एकत्रित पार्ने,
- पाठ्यक्रम समीक्षा, आधाररेखा अध्ययन वा आवश्यकता मूल्याङ्कनमार्फत् विद्यमान पाठ्यक्रम, यसको कार्यान्वयन र प्रवाहसम्बन्धमा खोजी गर्ने,
- खोज तथा अनुसन्धानबाट देखिएका विशिष्ट आवश्यकताहरू सम्बन्धमा सहमति निर्माण गर्ने,
- पाठ्यक्रम विकासका लागि निश्चित स्थान (पाठ्यक्रम र कक्षा) को निर्धारण गर्ने,
- पाठ्यक्रम विकासका लागि लक्ष्य र समयसीमा सहित कार्यतालिका निर्माण गर्ने,
- समूहका सदस्यहरूको भूमिका र जिम्मेवारी निर्धारण गरी पाठ्यक्रम विकास समूह स्थापना गर्ने र सहकार्य, समूहकार्य र बैठकहरूका लागि कार्य प्रणाली स्थापना गर्ने ।

चरण १ को व्याख्या परिच्छेद २ मा गरिएको छ, जसमा डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको योजना र प्रगति उल्लेख छ ।

चरण २

पाठ्यक्रमको तयारी

- नयाँ पाठ्यक्रममार्फत् हासिल हुने सिकाइ उपलब्धिहरू (ज्ञान, सिप, अभिवृत्ति र व्यवहारहरू) को निर्धारण गर्ने,
- निर्धारित उपलब्धिहरू हासिल गर्न सहयोग गर्ने पाठ्यक्रमका विषय वस्तुको छनोट र क्रम निर्धारण गर्ने,
- छनोट गरिएका विषयवस्तुहरू समेटेी उमेर सुहाउँदा सिकाइ सामग्रीहरूको निर्माण गर्ने,
- निर्धारित उपलब्धि हासिल गर्न तयार पारिएका सहयोगी सामग्रीहरूसहित सिकाइ क्रियाकलापहरूको निर्धारण गर्ने,
- विद्यमान पाठ्यक्रमका सामग्री र क्रियाकलापहरूको समीक्षा र विश्लेषणका साथै तिनलाई नयाँ पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्ने (अर्थात् पहिल्यै रहेका सामग्री विकासमा समय खर्चिनु नपरोस्),
- पाठ्यक्रम सामग्रीहरूमा अनुभवी शिक्षकहरूको समूहलायत सरोकारवालाहरूसँग सहयोगका लागि पृष्ठ पोषण माग गर्ने र आवश्यक परेमा पुनः अर्को मस्यौदा बनाउने ।

चरण २ लाई तिन ओटा परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । परिच्छेद ३ मा डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू र सक्षमताहरू छन् । परिच्छेद ४ मा पाठ्यक्रममा डिआरआर एकीकरणको समतलीय र लम्बीय विधि उल्लेख छ । परिच्छेद ५ मा डिआरआर सिकाइ कार्यक्रमहरू, क्रियाकलापहरू र सामग्रीहरू दिइएको छ ।

चरण ३ मा पनि तिन ओटा परिच्छेदहरू छन् । परिच्छेद ६ मा डिआरआर शिक्षामा शिक्षकको पेसागत विकास छ । परिच्छेद ७ मा कक्षा कोठा, विद्यालय र समुदायमा डिआरआर सिकाइको सहजीकरण छ । परिच्छेद ८ मा डिआरआर पाठ्यक्रमको विस्तार र मूल प्रवाहीकरण छ ।

चरण ३

पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन

- नयाँ पाठ्यक्रमको परीक्षणका लागि विद्यालय र शिक्षक निर्धारण गर्ने,
- नयाँ पाठ्यक्रमको शिक्षणका लागि परीक्षणमा संलग्न हुने शिक्षकहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने,
- परीक्षण कार्यान्वयन गर्ने, अनुगमन गर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने,
- परीक्षणको मूल्याङ्कनका आधारमा पाठ्यक्रम सामग्री, क्रियाकलाप र तालिम कार्यक्रम परिमार्जन गर्ने,
- शिक्षक तालिम र नमुना परीक्षणका थप चरणहरू सञ्चालन गर्ने (थप विद्यालय र शिक्षकहरूमा)
- प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम गरिसकेपछि बृहत् रूपमा शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्ने,
- पूर्वसेवाकालीन शिक्षक तालिममा नयाँ सामग्रीहरू र क्रियाकलापहरू समावेश गर्ने, र
- राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरबाट पाठ्यक्रमको औपचारिक स्वीकृति प्राप्त गर्ने ।

चरण ४

पाठ्यक्रमको अनुगमन, मूल्याङ्कन र पुनर्ताजगीकरण

- नयाँ पाठ्यक्रमको असर र गुणस्तर, यसका अपेक्षित सिकाइ उपलब्धिहरू पुरा भए नभएको हेर्न र केही अनपेक्षित असर र प्रभावहरू (सकारात्मक वा नकारात्मक) भए पहिचान गर्न आवधिक मूल्याङ्कन गर्नका लागि तथ्याङ्क सङ्कलनका रणनीतिहरूको विकास गर्ने,
- अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रतिवेदन लेख्ने, र
- मूल्याङ्कनका आधारमा आवधिक पाठ्यक्रम परिमार्जनका लागि संयन्त्र स्थापना गर्ने ।

दिइएका चार ओटा चरणहरूको विस्तृत विवरणभन्दा पछि आउने परिच्छेद १० मा अझ एक कदम अगाडि बढेर बृहत् विद्यालय विधिका बारे र डिआरआर पाठ्यक्रमलाई सुरक्षित विद्यालय व्यवस्थापनमा कसरी संयोजित गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा थप व्याख्या गरिएको छ ।

चरण ४ को व्याख्या परिच्छेद ९ मा रहेको छ जसमा पाठ्यक्रम परिवर्तनको अनुगमन र मूल्याङ्कन छ । **(गैर विशेषज्ञ) पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : दिइएका चरणहरूलाई शैक्षिक सहकर्मीहरूसँग आफ्नो कामको गाइडको रूपमा प्रयोग गर्ने ।

परिच्छेद २

विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रमको विकासबाट सुरुवात

परिच्छेद २ ले प्रारम्भिक योजना र आधार तयारीमा जोड दिँदै पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका सुरुका ४ ओटा चरणहरूको खोजी गर्दछ। यो परिच्छेदमा पाठ्यक्रम विकासको आधारभूत कार्यमा तत्त्व र प्रक्रिया मात्र नपरी विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग साभेदारी निर्माण कार्य पार्ने कुरा विशेष रूपमा उल्लेख गरिएको छ। यो परिच्छेदको सुरुवात डिआरआर पाठ्यक्रमको विकासमा साभेदारीको महत्त्वबाट भएको छ, जसमा पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका सरोकारवालाहरूको सूची उल्लेख गरिएको छ। यसले पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा सहयोग गर्नका लागि सञ्जालको महत्त्वमा विशेष जोड दिएको छ।

त्यस पश्चात् यसमा प्रक्रियाको तयारी चरणमा आधाररेखा अध्ययन वा पाठ्यक्रम पूनरावलोकनको महत्त्वका बारेमा चर्चा छ। यसमा पाठ्यक्रमको आमूल परिवर्तन भइरहेका देशहरूमा आधाररेखा अध्ययन वा पाठ्यक्रम पूनरावलोकनको सट्टामा प्रगतिशिल मार्गचित्र विकास गर्न सकिने कुरा पनि उल्लेख छ। यो परिच्छेदले आधाररेखा अध्ययन र पाठ्यक्रम पूनरावलोकन सम्पन्न भैसकेपछि सहमति निर्माणको आवश्यकतालाई पनि जोड दिएको छ, किनभने मुख्य सरोकारवालाहरूले पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाभर गहन समझदारी र सहमति विकास गर्नु आवश्यक छ। छलफलबाट समझदारी र सहमतिमा पुग्न सकिन्छ।

२.१ सुरुवात

पाठ्यक्रम विकास विभिन्न तहका प्राविधिक ज्ञान भएका ठूलो सङ्ख्याका सरोकारवालाहरूको सहभागिता रहने जटिल प्रक्रिया हो। तसर्थ, आवश्यक आधारभूत कार्य गर्नु समग्र प्रक्रियाको सफलताका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यो आधार कार्यमा तत्त्व र प्रक्रिया मात्र नभई विभिन्न सरोकारवालाहरूका बिच साभेदारी निर्माण समेत समाविष्ट हुन्छ।

त्यस कारणले, यो परिच्छेदमा आधाररेखा, पूनरावलोकन र मार्गचित्र जस्ता तात्त्विक मुद्दाहरूको छलफलका अलावा साभेदारीका आयामहरू, सञ्जाल निर्माण र सहमति निर्माण उल्लेख छ। यसको अन्त्यमा पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका विभिन्न विधिहरूको व्याख्या गरिएको छ।

राष्ट्र सङ्घीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण रणनीति (UNISDR) ले हयोगो कार्य ढाँचाले तोकेबमोजिम

कोठा ७

विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रम विकास : सुरु गर्ने एउटा तरिका

विपद् जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु परिवर्तन शिक्षालाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्न उत्सुक रहेका शिक्षाका अधिकारीहरू सुरुमा प्रश्न गर्छन्, “यो हुन चाहिँ के हो?” प्रत्येक विद्यार्थी, शिक्षक र तिनका परिवारहरूले सरोकार राख्न सक्ने गरी अत्यन्तै व्यावहारिक तरिकाले यो प्रश्नको उत्तर दिनका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा सबैले ठीक ठानेका घरायसी र पारिवारिक तहमा गर्न सकिने कार्यहरूबाट सुरुवात गर्न सकिन्छ र गर्नु पर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस महासङ्घ र रेड क्रिसेन्ट सोसाइटीले घर परिवारलाई मूल्याङ्कन र योजना, भौतिक र वातावरणीय संरक्षण र प्रतिक्रिया क्षमताका क्षेत्रहरूमा परामर्श उपलब्ध गराउनका लागि विश्वव्यापी रूपमा रहेका सन्देशहरूको ढाँचा एकत्रित गरेको छ। विपद् व्यवस्थापनका राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय सङ्गठन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण/जलवायु परिवर्तन शिक्षाका मुख्य सरोकारवालाहरूका लागि नागरिकहरू जानकार रहनु पर्ने मुख्य सन्देशहरूको छनोट, स्थानीयकरण र सहमतिमा पुग्नका लागि यो ढाँचाले सुरुवाती विन्दुको रूपमा कार्य गर्दछ। यी वैयक्तिक र मापनीय व्यवहारहरू सामुदायिक जोखिम न्यूनीकरण र नागरिकहरूले आफ्नो नियन्त्रण बाहिर रहेको अनुभव गरेका बृहत् नीति वकालत प्रक्रियाहरूसँग प्रष्ट देखिने गरी सम्बन्धित गराउन सकिन्छ र गर्नु पर्दछ।

स्रोत : Marla Petal. See further details of key messages from the following: International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC) 2013. *Public Awareness and Public Education for Disaster Risk Reduction: Key Messages*. IFRC: Geneva

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको सफलताका लागि सबै तहमा (राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, स्थानीय) साभेदारी आवश्यक छ।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : डिआरआर पाठ्यक्रमलाई दिगो विकासका लागि शिक्षासँग र गुणस्तरीय शिक्षाका अन्य 'शिक्षाहरू' सँगको सम्बन्धको छलफलका लागि परिच्छेद १ मा हेर्नुहोस्।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : अनुसूची १ मा दिइएको कोठा ५ ले डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका लागि बहुस्तरीय साभेदारीको महत्त्वमाथि प्रकाश पारेको छ।

शिक्षा र अनुसन्धानमा डिआरआरलाई कसरी समावेश गर्ने भन्ने कुरामा निर्धारित चरणहरूको विकास गरेको छ। (टुल २, अनुसूची २)

२.२ साभेदारीको महत्त्व

विपद् जोखिम न्यूनीकरणले शिक्षा र पाठ्यक्रममा नयाँ क्षेत्र थप्छ। यो नयाँ क्षेत्रमा प्रवेशका लागि सहकार्य र साभेदारी आवश्यक पर्छ। राष्ट्रिय विपद् तथा आपत्कालीन अवस्थाको व्यवस्थापनका लागि जिम्मेवार मन्त्रालय वा निकायले प्रकोप र डिआरआर सम्बन्धमा वैज्ञानिक र प्राविधिक जानकारी उपलब्ध गराएमा र शिक्षा मन्त्रालय र पाठ्यक्रमका लागि जिम्मेवार निकायले पाठ्यक्रमसम्बद्ध तथा शैक्षणिक अनुभव र विज्ञता उपलब्ध गराएमा डिआरआर पाठ्यक्रम एकीकरण र मूल प्रवाहीकरणको कार्य उत्कृष्ट रूपमा गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा अनुभवले देखाएको छ। यस्तो आधारभूत तारतम्यलाई अन्य मन्त्रालय र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकायका प्रतिनिधिहरू र डिआरआर वा आपत्कालीन क्षेत्रमा काम गर्ने गैर सरकारी संस्थाहरूको संलग्नताबाट अझ सुदृढ बनाउन सकिन्छ। विपद्, आपत्काल र जलवायु परिवर्तनको विज्ञता र उच्च शिक्षा वा

कोठा ८

डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका सरोकारवालाहरू

- शिक्षाकर्मीहरू र शिक्षा क्षेत्रका पेसाकर्मीहरू
- शिक्षा मन्त्रालयका प्रतिनिधिहरू र उच्च शिक्षाका नीति निर्माताहरू
- विपद् तथा जोखिम व्यवस्थापन विज्ञहरू
- प्राज्ञ र अनुसन्धान समुदायका प्रतिनिधिहरू
- अभिभावक शिक्षक सङ्गठनहरू
- बाल बालिका तथा युवाहरू
- निजी क्षेत्र, सार्वजनिक क्षेत्र र समुदायहरू
- गैर सरकारी तथा समुदायमा आधारित सङ्घ संस्थाहरू

स्रोत : ISDR. 2007. *Words into Action: A Guide to Implement the Hyogo Framework*. p. 65.

अनुसन्धान केन्द्रहरूको उपस्थितिले साभेदारीको प्रक्रिया र प्रतिफललाई अझ समृद्ध बनाउँछ।

पाठ्यक्रम योजना र विकास प्रक्रियाभर साभेदारी आवश्यक छ। सो प्रक्रियालाई सुदृढीकरण गर्नका लागि उच्च स्तरमा समझदारी र मुख्य सरोकारवालाहरूसँग सम्भौताको आवश्यक पर्छ। पाठ्यक्रम विकासको विस्तृत विकास कार्य प्राविधिक कार्य दल, विज्ञ समूह वा पाठ्यक्रम विकास समूह हुँदै अगाडि बढ्ने भएकाले यसका लागि निरन्तर र सघन साभेदारी, संलग्नता र सहकार्य आवश्यक पर्छ। पाठ्यक्रम विकासका मुख्य विन्दुहरूमा सबै साभेदारहरूका उच्च स्तरका प्रतिनिधिहरूको संलग्नता र सहयोग हुनु पर्दछ।

कोठा ८ मा डिआरआर पाठ्यक्रम विकासमा संलग्न गराइनु पर्ने सरोकारवालाहरूको सूची छ। यो सूची नै सम्पूर्ण भने होइन। परिस्थिति अनुसार दिगो विकासका लागि शिक्षाका व्यावहारिक अनुभव र विज्ञता उपलब्ध गराउने अन्य सरोकारवालाहरूलाई पनि पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा समावेश गर्नुपर्दछ। उदाहरणका लागि डिआरआर सिकाइलाई जलवायु परिवर्तन सिकाइसँग जोड्न सक्ने सरोकारवालाहरू जस्तै जलवायुसम्बन्धी अनुसन्धानकर्ताहरू र मौसमविद्हरू वा जलवायु परिवर्तन शिक्षामा संलग्न अन्य व्यक्तिहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ। परिच्छेद १ मा व्याख्या गरिए भैं जीवनोपयोगी सिप र बालमैत्री सिकाइसम्बन्धी विज्ञता डिआरआर पाठ्यक्रमलाई गुणस्तरीय शिक्षाको बृहत् अवधारणासँग सम्बन्धित गराउनका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छन्। द्वन्द्व पश्चात्को अवस्थामा शान्ति निर्माण विज्ञहरूलाई पनि समावेश गर्नुपर्दछ।

राष्ट्रिय साभेदारी महत्त्वपूर्ण भए जस्तै विशेष गरी शिक्षा र पाठ्यक्रममा विकेन्द्रीकरण लागू गरिएका ठाउँमा स्थानीय सरोकारवालाहरूसँगको साभेदारी पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। डिआरआरको मुख्य जोड विद्यार्थीलाई समुदायमा संलग्नता गराउने (जस्तै-सङ्कटासन्नताको नक्साङ्कन गर्ने, उत्थानशीलता विकास गर्ने, प्रकोप अनुकूलन र अल्पीकरण गर्ने र सुरक्षाका विधिहरू अपनाउने) भएकाले पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाको सुरुवाटै सबल स्थानीय तथा सामुदायिक साभेदारी स्थापना गर्नु पर्दछ। स्थानीय स्तरसँगको सहकार्यमार्फत् पाठ्यक्रममा परिस्थिति

भियतनाम

© युनिसेफ/जोन एस्टे

(पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यतिर हेर्नुहोस्)

विशेषका र मौलिक अनुभवहरू समावेश गर्दै पाठ्यक्रमको नमुना परीक्षण र सोसँग सम्बन्धित शिक्षकको पेसागत विकास कार्य क्षेत्रीय स्तरमा पनि गर्न सकिन्छ। बालमैत्री सिकाइ प्रतिबद्धतामा स्थानीय मञ्चहरूमा हुने सिकाइ आवश्यकताहरूसम्बन्धी छलफलमा बाल बालिका र युवाहरूलाई संलग्न गराउन सकिन्छ।

२.३ सञ्जाल निर्माण

सञ्जाल निर्माणले पनि साभेदारी निर्माणमा सहयोग पुर्याउँछ। राष्ट्रिय डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका सुरुका चरणमा सञ्जालीकरणको योजना बनाइएको हुँदैन। बरू सम्बन्धित गैर सरकारी क्षेत्रबाट बृहत् समन्वयको आवश्यकता महसुस गरेपछि सञ्जालीकरण सुरु हुन्छ। अनुसूची १ को कोठा ५ ले इण्डोनेसियामा विपद् शिक्षाका लागि बनेको समूहको जानकारी दिएको छ।

सञ्जालीकरण पद्धतिको अर्को भिन्न रूप शिक्षा समूह हो। विश्वव्यापी तहमा Inter Agency Standing Committee (IASC) ले मानवीय प्रतिकार्यमा देखिएको अभावलाई सम्बोधन गर्न र प्राविधिक क्षमताको समन्वयका लागि 'समूह विधि' आत्मसात् गरेको थियो। समूह निर्माण गरी काम गर्ने उक्त मोडेललाई राष्ट्रिय स्तरमा मार्च २०११ सम्ममा ३८ ओटा राष्ट्रिय शिक्षा समूहहरूले नक्कल गरेका थिए।^{३८} सुरुमा आकस्मिक मानवीय प्रतिकार्यका लागि बनाइएका अधिकांश यस्ता समूहहरू बृहत् विद्यालय सुरक्षा, सुरक्षित सुविधाहरू, विद्यालय विपद् व्यवस्थापन र द्वन्द्व/विपद् जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन शिक्षाको प्रवर्धनका

लागि शैक्षिक समन्वय उपलब्ध गराउने कार्यबाट पुर्ननिर्देशित छन्। उदाहरणका लागि सन् २००७ मा भानुआटुमा युनिसेफ र सेभ द चिल्ड्रेनको सहनेतृत्वमा शिक्षा मन्त्रालयले नेतृत्व गरेको आपत्कालीन शिक्षा समूह स्थापना गरियो। सुरुमा आपत्कालीन शिक्षाका लागि समन्वय संयन्त्रको रूपमा स्थापना भएको सो समूहले आफूलाई विद्यमान शिक्षा क्षेत्र समन्वय संयन्त्रमा रूपान्तरण गर्‍यो। यसले राष्ट्रिय र क्षेत्रीय दुबै स्तरमा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालयसँग 'आधारभूत सम्बन्ध' कायम राख्छ, सहभागितामूलक र समुदायमा आधारित आवश्यकता मूल्याङ्कन गर्दछ र मानव अधिकार र वातावरणीय संरक्षणजस्ता प्राथमिकताका अन्तरसम्बन्धित विषयहरूमा काम गर्छ। यो समूहको कार्य योजनामा शिक्षा मन्त्रालयको पाठ्यक्रम विकास एकाइको परामर्शमा औपचारिक पाठ्यक्रममा डिआरआर एकीकरण राखिन्छ। यो समूहमा पाठ्यक्रम विकास एकाइको प्रतिनिधित्व हुन्छ। राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय, युनिसेफ, सेभ द चिल्ड्रेन र अन्य गैर सरकारी संस्थाहरूबाट जस्तै शिक्षा मन्त्रालयबाट पनि उक्त समूहमा प्रतिनिधित्व हुन्छ। विकसित घटनाक्रमहरूबारे जानकारी आदानप्रदान र तिनको समीक्षा गर्न आवधिक रूपमा भेला हुने कार्यक्रम राखिएको यो समूहले डिआरआर पाठ्यक्रमसम्बद्ध सूचना तथा जानकारीहरूको सङ्कलन तथा वितरण पनि गर्दछ।^{३९}

^{३८} <http://onerresponse.info/GlobalClusters/Education/Pages/Country%20Implementation.aspx>

^{३९} Vanuatu Ministry of Education. Undated. *Memorandum of Understanding: Education Cluster. Port Vila: Ministry of Education.*

बेनिन

© युनिसेफ/ओलिभर आसेलिन

(पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यतिर हेर्नुहोस्)

पाठ्यक्रम विकासकर्ता:

विषयसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रम विकासबारे स्रोत र अन्य कुराहरू चाहिएमा कोठा ६ मा सूचीकृत गरिएका संस्थाहरूसँग सम्पर्क गर्नुहोस्। साथै यो परिच्छेदको अन्त्यमा उल्लेख गरिएका स्रोतहरू पनि अध्ययन गर्नुहोस्।

माथि उल्लेख गरिएको IASC शिक्षा समूहका अलावा, कोठा ६ मा अन्यका अतिरिक्त डिआरआर शिक्षाको पहलका लागि परिवर्तित जलवायुमा बाल बालिका, विश्वव्यापी विद्यालय सुरक्षा तथा विपद् रोकथाम शिक्षाका लागि सहकार्य, विपद् न्यूनीकरण तथा पुनर्लाभका लागि विश्वव्यापी सुविधा, आपत्कालीन शिक्षाका लागि अन्तरनिकाय सञ्जाल जस्ता विश्वव्यापी सञ्जाल र साभेदारीहरूको सूची उल्लेख छ।

२.४ आधार रेखा अध्ययन, पुनरावलोकन र मार्ग चित्र

पाठ्यक्रम विकासको तयारीका चरणमा विद्यमान पाठ्यक्रम र पाठ्यक्रमसम्बद्ध नीतिको मूल्याङ्कन विभिन्न कारणले महत्त्वपूर्ण हुन्छ :

- यदि आधार अध्ययन, पाठ्यक्रम पुनरावलोकन वा आवश्यकता मूल्याङ्कन गरिएन भने विकास गरिएको पाठ्यक्रम जति नै आशाजनक भए पनि यसले न विद्यार्थी र शिक्षकका आवश्यकता पूरा गर्न सक्छ, न त पाठ्यक्रममा देखिएका समस्याहरू समाधान गर्न सक्छ।
- त्यस्ता अध्ययन, पुनरावलोकन र मूल्याङ्कनले एउटा मानक स्थापना गर्दछन्, जसका आधारमा पछि हुने विकासको स्तर मापन र मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ।
- सबल पक्षहरू, दुर्बल पक्षहरू, पाठ्यक्रममा रहेका कमजोरी र विद्यार्थी, शिक्षक, प्रशिक्षक र पाठ्यक्रम विकासकर्ताहरूले पुरा नभएको ठानेका आवश्यकताहरू उल्लेख भएको प्रतिवेदनले मुख्य सरोकारवालाहरूसँग निष्क्रिय

इच्छालाई सक्रिय प्रतिबद्धतामा लान सक्छ।

- अध्ययन, पुनरावलोकन वा मूल्याङ्कनमार्फत् पाठ्यक्रमले पुनर्बल प्रदान गर्न सक्ने विद्यालय विपद् व्यवस्थापन, आपत्कालीन अवस्थामा गरिने कार्यविधि र विद्यालयमा गरिने अभ्याससम्बन्धी विद्यमान शैक्षिक मार्ग निर्देशनका सम्बन्धमा र प्रत्येक विषयको पाठ्यक्रमका लागि शैक्षिक निकायले तोकेको पूर्ण नवीकरण चक्रका सम्बन्धमा बृहत् सचेतना ल्याउन सकिन्छ।

यदि जोखिम तथा उत्थानशीलतासहितको सम्पूर्णता विधि प्रयोग गरी शैक्षिक क्षेत्रमा डिआरआरलाई एकीकृत गर्ने हो भने शिक्षा क्षेत्रको वर्तमान अवस्थाको निदानबाट सुरु गर्नुपर्दछ र त्यसपछि मात्र आधाररेखा अध्ययन, पाठ्यक्रम पुनरावलोकन र आवश्यकता मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ।

आधाररेखा अध्ययन वा पाठ्यक्रम समीक्षा गर्ने कार्य सामान्यतया डिआरआर पाठ्यक्रम विकास समूहका सदस्यहरूको हो तर कहिलेकाहीँ स्वतन्त्र परामर्शदातालाई पनि दिन सकिन्छ, किन कि परामर्शदाताले स्वतन्त्र, प्रश्नसूचक र समालोचनात्मक आँखाले हेर्न सक्छन्। तथापि, बाहिरबाट ल्याइने परामर्शदाता सिकाइ संस्कृतिलगायत विभिन्न परिवेशसँग अनभिज्ञ पनि हुन सक्छन्।

विभिन्न पक्षहरूमा आंशिक रूपमा समान भएतापनि क्षेत्र र विधिका आधारमा पाठ्यक्रम पुनरावलोकन र आधाररेखा अध्ययनबिच केही फरक पाइन्छ। पाठ्यक्रम पुनरावलोकन विशेष रूपमा पाठ्यक्रम नीति र दस्तावेज केन्द्रित हुन्छ। यो काम कार्यालयमा बसेर गरिन्छ। डिआरआरसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रमका वास्तविक र सम्भाव्य विषयवस्तु र सामग्रीहरूका

सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टिकोण सङ्कलन गर्नका लागि कहिलेकाहिँ अन्तरवार्ता, प्रश्नावली र कार्यशालाहरू प्रयोग गरिन्छ। त्यसै गरी आधाररेखा अध्ययनमा पनि पाठ्यक्रम नीति र पाठ्यक्रमको दस्तावेजको पूनरावलोकन गरिन्छ। तर त्यसभन्दा पनि बढी यसमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, शिक्षक शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था, विद्यार्थीका आवश्यकता र धारणा, सम्भाव्य पाठ्यक्रम विकास संयन्त्रहरू र समुदायको दृष्टिकोण र राष्ट्रिय देखि स्थानीय स्तरसम्म रहेका संस्थाहरू र सञ्जालहरूको विश्लेषण गर्नका लागि वस्तुगत अनुसन्धान गरिन्छ। विभिन्न राष्ट्रहरूले यो कार्य कसरी गरेका छन् भन्ने उदाहरणका लागि अनुसूची १ को कोठा ७ हेर्नुहोला।

पाठ्यक्रमको पूर्ण परिमार्जन सुरु भैसकेका देशहरूमा विद्यमान पाठ्यक्रममा भए पनि विपद्सम्बन्धी छिट्टै खारेज हुने प्रावधानहरूको पूनरावलोकन वा आधाररेखा अध्ययन गर्नु पर्दैन। त्यसको साटो नयाँ पाठ्यक्रममा समावेश गर्न सकिने सम्भाव्य कुराहरूको खोजी गर्नु उपयुक्त हुन्छ। उदाहरणका लागि लेसोथोमा पुरानो स्तरीय प्राञ्जिक मोडेललाई प्रतिस्थापन गर्दै 'विभिन्न सिपहरू' र बृहत् 'सिकाइ क्षेत्रहरू' सहितको नयाँ राष्ट्रिय पाठ्यक्रम सन् २०१२ को जनवरी देखि क्रमिक रूपमा कार्यान्वयन गरिँदैछ। सन् २००९ को अक्टोबरमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम र लेसोथोको राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणले नयाँ पाठ्यक्रमको योजनासम्बन्धी जिम्मेवार निकाय राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका सदस्यहरूलाई पाठ्यक्रममा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरण विषयमा दुई दिने कार्यशाला आयोजना गरे। कार्यशालाको अन्त्यमा सहभागीहरूले त्यहाँको आधारभूत शिक्षा (कक्षा १-१०) का सबै कक्षाहरूका नयाँ पाठ्यक्रममा डिआरआरको एकीकरणसम्बन्धी विस्तृत मार्गचित्र निर्माण गरेका थिए। प्रत्येक मोड्युल विशिष्ट सिप विकास र सिकाइ क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित रहेका ८ ओटा मोड्युलमार्फत् नयाँ राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा डिआरआरको एकीकरण उक्त कार्यशालाको उपलब्धि रह्यो। कक्षा १-३ मा नयाँ पाठ्यक्रमको

नमुना परीक्षण सन् २०१२ को जनवरीमा सुरु भयो।^{४०}

पाठ्यक्रम परिमार्जन प्रायःजसो बहु वर्षीय चक्रका आधारमा र विषयगत रूपमा गरिन्छ। पाठ्यक्रमको आधाररेखा अध्ययन वा पूनरावलोकन गर्नेहरूले यस्तो चक्र बुझ्नु पर्दछ। तिनका कार्य योजना र सुझावहरू सम्बन्धित विषयका विषय चक्र अनुसार सबै विषयका पाठ्यक्रम विकासमा दीर्घकालसम्म सहयोग पुर्याउने हुनु पर्दछ। पाठ्यक्रम विकासका स्रोत सामग्रीहरूको आदानप्रदान गरी सहयोग गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्तिले यस कार्यमा सहजता ल्याउँछ।

२.५ सहमति निर्माण र परामर्श प्रक्रिया

सरोकारवालाहरू पाठ्यक्रममा डिआरआर एकीकरणका लागि भेटघाट गरी छलफल गर्न तयार हुनुले केही हदसम्म यस कार्यमा सबै सहमत छन् भन्ने देखाउँछ। पाठ्यक्रम विकासका लागि आवश्यक सहमति निर्माण गर्ने र सो सहमतिलाई मूल्य मान्यता, लक्ष्य र उद्देश्य, पाठ्यक्रमका विषयवस्तु, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको विकास, पेसागत विकास कार्यक्रम र यसका माध्यमको विकासका साथसाथै पाठ्यक्रम लेखन प्रक्रिया, अनुगमन र मूल्याङ्कन, प्रतिवेदन प्रस्तुति, पैरवी र प्रबोधीकरणमा सरोकारवालाहरूसिच छलफलका आधारमा सहमतिमा पुगी विस्तार गर्न सकिन्छ।

पाठ्यक्रम पूनरावलोकन र आधाररेखा अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षहरू र तिनको विश्लेषणमाथि पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा संलग्न भएकाहरूलाई विचार विमर्श तथा छलफल गर्न लगाएर पनि सहमति निर्माण गर्न सकिन्छ। यद्यपि, कामका सम्बन्धमा गहन समझदारी र सहमतिमा पुग्नका लागि प्रक्रियामा मुख्य सरोकारवालाहरूको वास्तविक जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्ने विभिन्न क्रियाकलापहरू गर्नुपर्ने अवस्था पनि रहन सक्छ।

सहमति निर्माण प्रक्रियाका तिन ओटा उदाहरणहरू

^{४०} UNESCO/UNICEF 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. pp. 118-21

अनुसूची २ का टुलबक्समा समावेश गरिएका छन् । टुल ४ मा पाठ्यक्रम विकासका लागि बाटो दिने अति संरचित सहमति र साभा जिम्मवारी निर्माण कार्यक्रमको व्याख्या छ । टुल ४ र ५ पाठ्यक्रम विकास कार्यका विभिन्न पक्षहरूमा साभा सहमतिमा पुग्न उपयोग गर्न सकिने अभ्यासहरू हुन् ।

२.६ पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया

विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी एसियाली क्षेत्रीय परामर्श समितिले विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरणका लागि ४ ओटा मुख्य विधिहरू विकास गरेको छ । सारांश तयार पार्ने, संश्लेषण गर्ने र यो परिच्छेदभर चर्चा गरिएका चरणहरूलाई

ठोस बनाउने उपायहरू सहित तिनीहरूको रूपरेखा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

उक्त क्षेत्रीय परामर्श समितिले पाठ्यक्रम विकासको ६ चरण विधि सुझाएको छ । यो परिच्छेदमा व्याख्या गरिएका चरणहरूसँग धेरै मेल खाने उक्त विधिले सरकारी दृष्टिकोणबाट सो प्रक्रियालाई हेरेको छ । विस्तृत जानकारीका लागि, अनुसूची २ को टुल ६ हेर्नुहोला ।

सरकारले सहयोग गरेका डिआरआर पाठ्यक्रम एकीकरणका सफल उदाहरणका लागि अनुसूची १ को कोठा ८ हेर्नुहोला ।

कोठा ९

पाठ्यक्रममा डिआरआरको मूलप्रवाहीकरणका मुख्य चार ओटा विधिहरू

विधि १ : राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास चक्रको योजना अगाडि नै तय गर्ने

- प्रत्येक देशमा ३ देखि ५ वर्षमा पाठ्यक्रम परिमार्जन (Revision) गरिन्छ । जुनसुकै कक्षाको भए पनि परिमार्जन गर्न कम्तिमा १ वर्ष लाग्छ । तसर्थ, डिआरआर एकीकरणका लागि पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका सबै चरणहरूमा परिमार्जन गर्नका निम्ति परिमार्जन हुने वर्षभन्दा अगाडि नै सैद्धान्तिक सहमति हुनु पर्दछ । प्रस्तावित पाठ्यक्रम परिमार्जनको लागत अनुमान गरी बजेटमा समावेश गर्नका लागि समयमा नै उक्त सैद्धान्तिक सहमति गर्नु पर्दछ ।

विधि २ : शिक्षा मन्त्रालय र राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय (वा सो सरहको निकाय) बिच साभेदारी निर्माण गर्ने

- हरेक सहकार्यहरू उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । यद्यपि, सरकारका यी दुई निकायहरूबिचको कार्यगत सम्बन्ध अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । शिक्षा मन्त्रालयले नेतृत्व गर्दछ र राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालयले प्राविधिक र पैरवी सहयोग उपलब्ध गराउँछ ।

विधि ३ : परामर्श प्रक्रिया अपनाउने

- अन्य सान्दर्भिक मन्त्रालय, मुख्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय, गैर सरकारी संस्था र अनुसन्धानसँग सम्बन्धित संस्थाहरूलाई पनि समावेश गराउन सहकार्यलाई फराकिलो बनाउनु पर्दछ ।

विधि ४ : शिक्षा क्षेत्रका अन्य कार्यक्रम र प्रक्रियाहरूसँग सम्बन्धित गराउने

- विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई राष्ट्रिय, प्रादेशिक र जिल्ला स्तरीय शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा समावेश गर्ने तथा तीसँग अन्तरसम्बन्धित गराउने ।

स्रोत : Asian Disaster Preparedness Center (ADPC)/Regional Consultative Committee on Disaster Management (RCC). 2007. *Integrating Disaster Risk Reduction into School Curriculum*. RCC Guideline 6.1. 3-7.

पाठ्यक्रम विकासकर्ता : विषयसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रम विकासबारे स्रोत र अन्य कुराहरू चाहिएमा कोठा ६ मा सूचीकृत गरिएका संस्थाहरूसँग सम्पर्क गर्नुहोस् । साथै यो परिच्छेदको अन्त्यमा उल्लेख गरिएका स्रोतहरू पनि अध्ययन गर्नुहोस् ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता : शिक्षा क्षेत्रको निदानसम्बन्धी थप जानकारीका लागि परिच्छेद १ मा हेर्नुहोस् ।

परिच्छेद २ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय सबै तहका डिआरआर पाठ्यक्रम एकीकरण प्रक्रियामा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालयसँग सम्बन्ध स्थापित गरी यसलाई कायम राख्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : सम्भव भएसम्म पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा दिगो विकासका लागि शिक्षा, जलवायु परिवर्तन शिक्षा, जीवनोपयोगी शिक्षा र बालमैत्री शिक्षणमा दक्ष व्यक्तिहरूसमेत बृहत् स्तरमा साभेदारहरूको संलग्नता सुनिश्चित गर्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : डिआरआर शिक्षाको कार्यान्वयन र पैरवीमा संलग्न राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय नेटवर्कको विकासलाई प्रोत्साहन गर्नुहोस् र उनीहरूलाई महत्त्व दिनुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : सरोकारवालाको सहमति र संलग्नता बढाउन पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाको सुरुका अवस्थामै सहभागितामूलक र समुदायमा आधारित परामर्श कार्य(क्रम सञ्चालन गरी गुणस्तरीय डिआरआर आधाररेखा अध्ययन, पाठ्यक्रम पूनरावलोकन र/वा आवश्यकता मूल्याङ्कन कार्य सुनिश्चित गर्नुहोस् ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : यदि राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको आमूल परिवर्तन गर्ने कार्य भैरहको छ भने नयाँ पाठ्यक्रममा डिआरआरको सम्भाव्यता खोज्नुहोस् र यसको समाविष्टताका लागि मार्गचित्र निर्धारण गर्नुहोस् ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : यो परिच्छेदमा व्याख्या गरिएका साधनहरूको प्रयोग गरी पाठ्यक्रम विकास र यसको कार्यान्वयनका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने विस्तृत प्रक्रियाका लागि सहमतिलाई बलियो बनाउन पर्याप्त समय दिनुहोस् ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : डिआरआर पाठ्यक्रम विकास चरणबद्ध रूपमा चक्रमै हुने र पाठ्यक्रम विकासको लागतलाई बजेटमा समावेश गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्न सम्भव भएसम्म राष्ट्रिय पाठ्यक्रम चक्रको योजना पहिले नै बनाउनुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : डिआरआर पाठ्यक्रम विकास कार्यक्रमलाई अन्य राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा समावेश गर्ने योजना तयार गर्नुहोस् ।

२.७ स्रोत सामग्रीहरू

- *Asian Disaster Preparedness Center (ADPC)/Regional Consultative Committee on Disaster Management (RCC). 2007. Integrating Disaster Risk Reduction into School Curriculum. RCC Guideline 6.1.*
http://www.rccdm.net/index.php?option=com_docman&task=doc_view&Itemid=215&gid=25
 यसमा विद्यालयमा डिआरआर शिक्षण गर्नुका कारणहरूबारे सङ्क्षिप्त खोज उल्लेख गरी विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआर एकीकरणको संक्षिप्त व्याख्या र त्यसपछि पाठ्यक्रममा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरणका चार ओटा विधिहरूको समीक्षा गरिनुका साथै ६ ओटा कार्यान्वयन चरणहरू उल्लेख गरिएको छ । मामिला अध्ययनका उदाहरणहरू पनि छन् ।
- *Global Education Cluster. Undated. Disaster Risk Reduction in Education in Emergencies: A Guidance Note for Education Clusters and Sector Coordination Groups. UNICEF/Plan/Save the Children.*
http://haiti.humanitarianresponse.info/Portals/0/Education%20Cluster/DRR/Full_report_96.pdf
 यो दस्तावेजले राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र विद्यालय/समुदाय स्तरमा आपत्कालीन अवस्थामा र सोभन्दा अगाडिका रणनीति, व्यावहारिक चरणहरू र उदाहरणहरूका असल अभ्यासका सम्बन्धमा मार्ग निर्देशन गर्दछ ।
- *Hovland, O. 2005. Successful Communication: A Toolkit for Researchers and Civil Society Organizations. London: ODI. http://www.odi.org.uk/resources/docs/192.pdf*
 यसमा चार ओटा भागअन्तर्गत २३ ओटा साधनहरू (योजनाका साधन, प्याकेजिङ साधन, लक्षित साधन, अनुगमन साधन, आदि) प्रस्तुत गरिएका छन् । उक्त साधनहरू डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका सन्दर्भमा अत्यन्तै उपयोगी छन् ।
- *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC). 2011. Public Awareness and Public Education for Disaster Risk Reduction: A Guide. IFRC: Geneva.*
http://www.ifrc.org/Global/Publications/disasters/reducing_risks/302200-Public-awareness-DDR-guide-EN.pdf
 अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस महासङ्घ अभियानले प्रयोग गरेका डिआरआरका विविध विधिहरूको विश्लेषण गर्दै यो निर्देशिकाले यी कुराहरूमा जोड दिएको छ : अभियान, सहभागितामूलक सिकाइ, अनौपचारिक शिक्षा र औपचारिक-विद्यालयमा आधारित नयाँ कार्यक्रमहरू ।
- *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC). 2012. Public Education and Public Awareness for Disaster Risk Reduction: Key Messages. (Validation Project Version June 2012) Geneva: IFRC.*
 यो प्रकाशनले घर परिवारमा हुने बहुप्रकोप विपद् रोकथामका साथसाथै चक्रवात, खडेरी, भुकम्प, चरण बाढी, महामारी र डढेलो जस्ता विशेष प्रकोपहरूको रोकथामका लागि मुख्य सन्देशहरूको खाका उपलब्ध गराउँछ । यसमा सहमतिमा आधारित अनुकूलन र स्थानीयकरण प्रक्रियाका लागि मार्ग निर्देशन समाविष्ट छ ।

लाओस
 © युनिसेफ/जिम होल्म्स
 (पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

- *INEE. 2010. Guidance Notes on Teaching and Learning. New York: INEE Coordinator of Network Projects and Communications. http://toolkit.ineesite.org/toolkit/INEEcms/uploads/1004/Guidance_Notes_on_Teaching_and_Learning_EN.pdf*
 आपत्कालीन शिक्षाका लागि अन्तरनिकाय सञ्जाल (INEE) ले तयार पारेको शिक्षाका लागि न्यूनतम मापदण्डहरू : पूर्वतयारी, प्रतिकार्य र सुधारलाई साथ दिनका लागि यो मार्ग निर्देशन बनाइएको हो । यसमा पाठ्यक्रम; तालिम, पेसागत विकास, र सहयोग; शिक्षण र सिकाइ प्रक्रियाहरू; र सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन गरी चार ओटा क्षेत्रहरूमा मार्ग निर्देशन दिइएको छ ।
- *UNESCO IIEP & UNICEF WCARO. 2011. Integrating Conflict and Disaster Risk Reduction into Education Sector Planning. Paris: UNESCO IIEP. http://www.iiep.unesco.org/fileadmin/user_upload/News_And_Events/pdf/2011/IIEP_Guidancesnotes_EiE_en.pdf*
 यो निर्देशिकाले शिक्षा मन्त्रालयका पदाधिकारीहरूलाई शिक्षा क्षेत्र योजनामा द्वन्द्व/विपद् जोखिम न्यूनीकरणको एकीकरणमा सहयोग गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यसमा यी कुराहरूमा पनि मार्ग निर्देशन छ : शिक्षा क्षेत्र निदान, नीति तथा कार्यक्रम विकास, अनुगमन र मूल्याङ्कन, लागत अनुमान र वित्तीय व्यवस्था ।
- *UNISDR. 2007. Words into Action: A Guide for Implementing the Hyogo Framework. Geneva: UNISDR. http://www.unisdr.org/files/594_10382.pdf*
 यो निर्देशिकाले हयोगो कार्य ढाँचाको कार्यान्वयन रणनीतिहरूका सम्बन्धमा उपयोगी सुझाव उपलब्ध गराउने लक्ष्य लिएको छ । खण्ड ३.२ ले शैक्षिक प्रणाली र अनुसन्धान समुदायमार्फत् सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति विकास गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

परिच्छेद ३

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका उपलब्धि तथा सक्षमताहरूको विकास

परिच्छेद ३ मा सिकाइ उपलब्धिहरूको विकासमा केन्द्रित हुँदै तिनको विकास गर्दा अपनाइने दुई ओटा विधिहरूको परिचय दिइएको छ। यसको सुरुमा डिआरआर शिक्षाले विद्यार्थीहरूको ज्ञान मात्र नभई सिप र अभिवृत्तिको पनि विकास गर्नुपर्ने उल्लेख गर्दै सिकाइ उपलब्धिलाई परिभाषित गरिएको छ।

त्यसपछि पाठ्यक्रम विकासको सिकाइ उपलब्धि विधिको परिचय दिइएको छ, जसमा डिआरआरका साधारण सिकाइ उपलब्धिहरूको विस्तृत सूची समावेश छ। उक्त सूचीमा ज्ञानका १० ओटा, सिपका ७ ओटा र अभिवृत्तिका ७ ओटा सिकाइ उपलब्धि समूहहरू छन्। त्यसपछि यो परिच्छेदमा सिकाइ उपलब्धि विकासको सक्षमतामा आधारित विधिको परिचय दिइएको छ। यो भविष्यको श्रम बजारको आवश्यकताअनुरूप विद्यार्थीहरूको सक्षमता विकासतर्फ लक्षित छ।

यो परिच्छेदमा निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कनको उल्लेख गर्दै डिआरआर सिकाइ मूल्याङ्कनका तरिका दिइएको छ। यसमा सिकाइ मूल्याङ्कन र सिकाइ उपलब्धिहरूलाई सर्वोपयुक्त तरिकाले कसरी तादात्म्य गर्न सकिन्छ, भन्ने कुराको पनि खोजी गरिएको छ।

३.१ सिकाइ उपलब्धिको प्रकृति

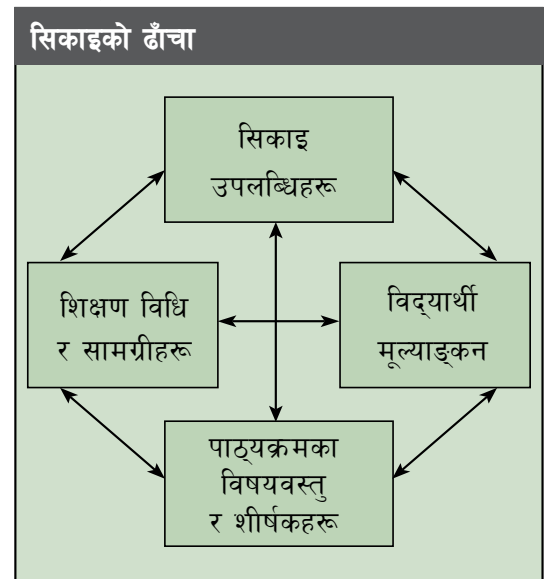
सिकाइमा ज्ञान र सिप सम्मिलित हुन्छन् जसले विद्यार्थीलाई निश्चित सक्षमता र दक्षताहरू प्रदान गर्दछन्। सिकाइमा मूल्य र अभिवृत्तिहरूको निर्माण पनि समाविष्ट हुन्छ, जसले विद्यार्थीलाई विशिष्ट उद्देश्यका लागि ज्ञान र सिपहरूको विशिष्ट तरिकाले प्रयोग गर्न उत्प्रेरित गर्दै व्यक्तिगत गुणका साथै चरित्र निर्माणमा पनि सहयोग गर्दछन्।

केही व्याख्याहरू :

- सिकाइ उपलब्धि भनेको सचेत रूपमा निर्माण गरिएको सिकाइ प्रक्रियाको प्रतिफल हो। पाठ्यक्रममा उल्लिखित सिकाइ उपलब्धिहरू विशिष्ट सिकाइ कार्यक्रमबाट विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने अपेक्षा गरिएका ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिहरूको सूची हो।
- पाठ्यक्रममा सुरुमा लक्ष्यहरू राखिएका हुन्छन्। लक्ष्यहरू विस्तृत र महत्त्वाकाङ्क्षी कथन हुन् जसले कुनै कोर्सको समग्र उद्देश्य स्पष्ट पार्छन्। तिनीहरूलाई विशिष्ट सिकाइ उपलब्धिहरूमा नटुक्र्याइकन सिकाइ प्रक्रियामा ठोस कार्य गर्न सकिँदैन अथवा मूल्याङ्कनका लागि मापनयोग्य मापकमा सजिलै रूपान्तरण गर्न सकिँदैन।
- पहिले हासिल गरेका उपलब्धिले विद्यार्थीमा पछिल्ला र अझ परिष्कृत उपलब्धिहरू हासिल गर्ने मार्ग प्रशस्त गर्ने गरी सिकाइ उपलब्धिहरूलाई विभिन्न कक्षामा क्रमबद्ध बनाउनु पर्दछ। यसलाई पाठ्यक्रमको लम्बीय एकीकरण भनिन्छ र यसको विस्तृत चर्चा परिच्छेद ४.४ मा गरिएको छ।

छनोट गरिएका सिकाइ उपलब्धिहरूले पाठ्यक्रमका विषयवस्तु, शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको ढाँचा, शिक्षण र सिकाइ प्रक्रियाको शैली र गुण, सिकाइ सहजीकरणको सञ्चालनका साथसाथै सिकाइ मूल्याङ्कनका शैली र उद्देश्यहरूका बारेमा जानकारी दिन्छन्। तर यो रेखीय प्रक्रिया होइन जुन चित्र ५ मा देखाइएको छ। छानिएका विषयवस्तु र शीर्षक, शिक्षण/सिकाइ विधिहरू र मूल्याङ्कनका स्वरूपहरू एक आपसमा सम्बन्धित हुन्छन्। यसले अन्ततः सिकाइ उपलब्धिहरूलाई प्रभावित पार्दछ। विषयवस्तुको निर्धारण र सामग्री अनि क्रियाकलापहरूको विकास गर्दै जाँदा नयाँ सिकाइ उपलब्धिहरू देखिन्छन्। सिकाइ कार्यक्रमको प्रबाहबाट अनपेक्षित सिकाइ उपलब्धिहरू पनि प्राप्त हुन सक्छन्। यदि त्यस्ता सिकाइ उपलब्धिहरू

चित्र ५

उपयोगी लागेमा तिनीहरूलाई सिकाइ उपलब्धिको सूचीमा थप गर्न सकिन्छ । त्यस्ता सिकाइ उपलब्धिहरू अनावश्यक लागेमा तोकिएका सिकाइ उपलब्धिहरूको उपयुक्तता, कार्यक्रमका तत्वहरू र सिकाइ उपलब्धिहरूको मेल, अपेक्षित सिकाइ उपलब्धिहरू हासिल हुँदाको र अनपेक्षित सिकाइ उपलब्धिहरूको पहिचानको प्रभावकारिताको स्तरमा जोड दिने कार्यक्रमको मूल्याङ्कनका मुख्य तत्वहरू रहेको उपचारात्मक कार्यक्रम परिमार्जन गर्नु पर्दछ ।

सिकाइ उपलब्धिमा आधारित विधिअन्तर्गत पाठ्यक्रम विकासकर्ताहरूलाई एकातिर सिकाइ उपलब्धिहरूबिच सन्तुलन कायम गर्न लगाइन्छ भने अर्कातिर कोर्स डिजाइन, शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र मूल्याङ्कनका बिच सन्तुलन कायम गर्न लगाइन्छ ।

योजना, विकास, प्रवाह, मापन र मूल्याङ्कनमा सिकाइ उपलब्धि विधिको पालना गर्दा केही समस्याहरू पनि आइपर्छन् । तथापि, पाठ्यक्रम योजनाकार र मूल्याङ्कनकर्ताहरूले विधिले अपेक्षा गरेको जस्तो वास्तविक जीवन व्यवस्थित हुँदैन र वास्तविक जीवनमा अव्यवस्थित क्रियाकलाप, आश्चर्यजनक कुराहरू, अस्तव्यस्त मोडहरू, अनपेक्षित र अनुमान गर्न नसकिने कुराहरू पनि हुन्छन् भन्ने कुरा ख्याल गर्नु पर्दछ ।

३.२ विपद् जोखिम न्यूनीकरण सिकाइ उपलब्धिहरूको परिदृश्य

डिआरआर पाठ्यक्रमसम्बन्धी हालै गरिएको विश्वव्यापी नक्साङ्कनबाट डिआरआरका सिकाइ उपलब्धिहरूको विस्तृत सूची भएको पाइएन । उपलब्ध अधिकांश सूचीहरू विषयगत कोर्सहरूसँग सम्बन्धित छन् । प्रकोप तथा विपद्सँग सम्बन्धित सिकाइ उपलब्धिहरू बाहक विषयको भाषा प्रयोग भएका र डिआरआरका आवश्यकताहरू पूरा गर्न नभइ मुख्यतः सोही बाहक विषयका आवश्यकता पूरा गर्न लेखिएका छन् ।^{४१}

उपलब्ध सिकाइ उपलब्धिहरूको सूचीमा ज्ञानमा आधारित सिकाइ उपलब्धिहरूको बाहुल्यता छ

र उक्त ज्ञानमा आधारित सिकाइ उपलब्धिहरू अवधारणागत बुझाइतर्फ लक्षित उपलब्धिहरूसँग मुश्किलले संयोजित भएका छन् । सिपमा आधारित डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू पनि पाइएका छन् । तर तिनीहरू डिआरआर शिक्षाका पाँच ओटा आयामहरूको पूर्ण सम्बोधनबाट विकसित हुने विभिन्न जीपनोपयोगी सिपहरू उपलब्ध गराउनुको साटो सुरक्षामुखी सिपहरूमा सीमित छन् । अभिवृत्तिगत सिकाइ उपलब्धिहरू मुश्किलले फेला पर्छन् । समग्र रूपमा के देखिन्छ भने सिकाइ उपलब्धिहरू परम्परागत मूल्याङ्कन संस्कृतिबाट प्रभावित भई सजिलैसँग मापन गर्न सकिने कुराहरूसँग मात्र सीमित छन् । गुणात्मक मूल्याङ्कन आवश्यक पर्ने उपलब्धिहरू राखिएका छैनन् ।

डिआरआरका विषयवस्तुको क्षेत्र र क्रम निर्धारण जस्तै सिकाइ उपलब्धिहरूको पनि क्षेत्र र क्रम निर्धारण कार्य भइ रहेको छ । अबै पनि सिकाइ उपलब्धिहरू कसरी लम्बीय रूपमा सङ्गठित गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको विस्तृत व्याख्या भएको छैन । कुनै एउटा निश्चित कक्षाका विभिन्न विषयहरूमा वा विभिन्न कक्षाहरूमा डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरूको पाठ्यभारको विस्तृतीकरण गर्ने प्रयत्न पनि भएको छैन ।

३.३ विपद् जोखिम न्यूनीकरणका साधारण सिकाइ उपलब्धिहरू

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सिकाइ उपलब्धिहरूको विस्तृत विवरण हालसालै मात्र प्रकाशनमा आएको छ ।^{४२} कोठा १० मा ज्ञानका १० ओटा समूहका, सिपका ७ ओटा समूहका र अभिवृत्तिका ७ ओटा समूहमा उपलब्धिहरू उल्लेख छन् । यसले 'विभिन्न कक्षामा र विभिन्न विषयमा डिआरआर सिक्ने अवसर प्राप्त गरेका व्यक्तिले कस्ता किसिमका ज्ञान, सिप र मूल्य तथा अभिवृत्ति हासिल गरेको हुनु पर्दछ' भनी व्याख्या गर्दछ ।^{४३}

पाठ्यक्रम

विकासकर्ता/शिक्षक :

डिआरआरसम्बन्धी विद्यार्थी मूल्याङ्कनका सम्बन्धमा थप विवरणका लागि ३.६ मा हेर्नुहोस् ।

मूल्याङ्कनका सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक तरिकाहरू मिसाउनेसम्बन्धी मार्ग निर्देशनका लागि ३.६ मा हेर्नुहोस् ।

कैयौं देशका विद्यालय पाठ्यक्रमका डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरूका उदाहरणहरूका लागि अनुसूची १ को कोठा ९ मा हेर्नुहोस् ।

पाठ्यक्रम

विकासकर्ताहरू :

सिकाइ उपलब्धिहरूको लम्बीय एकीकरण सम्बन्धमा थप जानकारीका लागि ४.४ हेर्नुहोस् ।

^{४१} UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF. p. 45.

^{४२} UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.

^{४३} Ibid. p. 51

यी उपलब्धिहरूलाई दुई अर्थमा 'साधारण उपलब्धि' का रूपमा लिइएको छ । पहिलो, उपयुक्त समायोजनपछि तिनीहरूलाई कुनै पनि प्रकोपका बारेमा शिक्षण सिकाइका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ । दोस्रो, सांस्कृतिक परिवेश र स्थानीयता अनुकूल हुने गरी फेरबदल गरेपछि तिनीहरूलाई डिआरआरको राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय पाठ्यक्रम विकासमा प्रयोग गर्न सकिन्छ।^{४४}

विशिष्ट सिकाइ उपलब्धिहरू र डिआरआर सिकाइका पाँच ओटा मुख्य आयामहरूबिच गहिरो सम्बन्ध छ । केही निश्चित सिकाइ उपलब्धिहरू पूर्ण रूपमा

र उल्लेख्य रूपमा पाँचमध्ये एउटा आयामसँग सम्बन्धित छन् । अरू सिकाइ उपलब्धिहरूको एकभन्दा बढी आयामसँग प्रचुर सम्बन्ध छ र बाँकीसँग केही सीमित वा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध छ । सबै आयामहरूसँग सिपसँग सम्बन्धित केही सिकाइ उपलब्धिहरू र अधिकांश अभिवृत्तिगत सिकाइ उपलब्धिहरू सामान्य रूपमा मात्र सम्बन्धित छन् । कोठा १० मा डिआरआर शिक्षाका १ देखि ५ सम्मका आयामहरूसँग उल्लेख्य सम्बन्ध भएका उपलब्धिहरूको पछाडि कोष्टकमा आयामको नम्बर लेखिएको छ भने सबै आयामहरूसँग सामान्य सम्बन्ध भएका उपलब्धिहरूमा कुनै कुरा इङ्गित गरिएको छैन ।

४४ Ibid. p. 45

कोठा १०

डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू (डिआरआर सिकाइका पाँच ओटा मुख्य आयामहरूसँगको सम्बन्धको सङ्केत सहित)

ज्ञान

आफ्नो र अरूको ज्ञान

- विद्यार्थीले प्रकोप र विपद्का समयमा उनीहरूले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका र जिम्मेवारी थाहा पाउँछन् (२, ५) ।
- विद्यार्थीले प्रकोप, विपद् र विपद् जोखिम न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित उनीहरूका आवश्यकता, चासो, आशा, आकाङ्क्षा, डर र अपेक्षित भविष्यबारे थाहा पाउँछन् (३, ४) ।
- विद्यार्थीले प्रकोप र विपद्का समयमा उनीहरूले प्रयोग गर्नसक्ने अभ्यासमा आधारित व्यक्तिगत विशेषता र सक्षमताहरू थाहा पाउँछन् (२, ५) ।
- विद्यार्थीले समुदायमा रहेका महिलाहरूले प्रकोपभन्दा अगाडि, प्रकोपका समयमा र प्रकोप पश्चात् गर्नसक्ने विशेष योगदान, सामाजिक सङ्गठनमार्फत् उनीहरूले खेल्न सक्ने विशेष भूमिका र तिनका विशेष आवश्यकताहरू थाहा पाउँछन् (४) ।

प्रकोप र विपद्बारेको ज्ञान

- विद्यार्थीले विभिन्न प्रकोप र विपद्हरू (जस्तै- भुकम्प, खडेरी, बाढी, सुनामी, पहिरो, ज्वालामुखी) का कारण र असरहरूबारे थाहा पाउँछन् (१) ।
- विद्यार्थीले विगतमा आइपरेका स्थानीय विपद्हरूका बारेमा थाहा पाउँछन् (१, ३, ४) ।
- विद्यार्थीले स्थानीय जीववैज्ञानिक क्षेत्रका प्रकोप र विपद्का सम्भावित स्रोतहरूका बारेमा थाहा पाउँछन् (१, ३, ४) ।
- विद्यार्थीले विपद्को सङ्कटासन्नतामा रहेका स्थानीय क्षेत्र र जनसमूहबारे थाहा पाउँछन् (१, ३, ४) ।
- विद्यार्थीले मौसम विशेषका प्रकोपहरू थाहा पाउँछन् (१, ३, ४) ।
- विद्यार्थीले स्थानीय, राष्ट्रिय र विश्वव्यापी प्रकोप र विपद्का प्रवृत्ति थाहा पाउँछन् (१, ३, ४) ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका मुख्य अवधारणा र अभ्यासहरूको ज्ञान

- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी अवधारणाहरू (जस्तै- प्रकोप, विपद्, आपत्काल, जोखिम, जोखिम न्यूनीकरण, सङ्कटासन्नता, उत्थानशीलता), विशेष प्रकोपका अवस्थाहरूमा तिनीहरूको प्रयोग र स्थानीय समुदायमा तिनीहरूको प्रयोगबारे थाहा पाउँछन् (२, ३, ४) ।
- विद्यार्थीले प्रकोपको तिब्रता र वातावरणीय र सामाजिक सङ्कटासन्नता बढ्दा विपद् जोखिम बढ्छ तर समाजको सामना क्षमता अनुसार यसलाई घटाउन सकिन्छ भन्ने कुरा थाहा पाउँछन् (३, ४) ।
- विद्यार्थीले 'सुरक्षाको संस्कृति' को अवधारणाबारे र व्यक्तिगत तथा सामुदायिक जीवनमा दैनिक रूपमा यसको कसरी प्रयोग हुन्छ भन्ने थाहा पाउँछन् (२, ४, ६) ।
- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अर्थशास्त्र र विपद् रोकथामको लागत प्रभावकारिता (cost-effectiveness) थाहा पाउँछन् (३, ४) ।
- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका मुख्य अभ्यासहरू (जस्तै- प्रकोपको नक्साङ्कन र अनुगमन, पूर्व चेतावनी, स्थानान्तरण, भविष्यवाणी) व्यावहारिक रूपमा थाहा पाउँछन् (२, ४) ।

सुरक्षाका आधारभूत उपायहरूको ज्ञान

- विद्यार्थीले विपद् अधि, विपद्का बेला र विपद्पछि तिनका परिवार, समुदाय र विद्यालयमा अपनाउनुपर्ने पूर्वसावधानी, सुरक्षा र आत्मरक्षाका उपायहरू थाहा पाउँछन् (२) ।
- विद्यार्थीले आसन्न प्रकोपबारे सतर्क गराउने चेतावनी प्रणालीका बारेमा थाहा पाउँछन् (२) ।
- विद्यार्थीले प्राथमिक उपचार विधिहरू थाहा पाउँछन् (२) ।

विपद् व्यवस्थापन संयन्त्र र अभ्यासको ज्ञान

- विद्यार्थीले विपद् सामना गर्ने स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय पूर्वाधार र संयन्त्रहरूबारे थाहा पाउँछन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीले विपद् आउनु अघि, विपद्का समयमा र विपद्पछि स्थानीय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय सरकारका साथै निजी क्षेत्र तथा नागरिक समाजका कार्यसमूहहरूका भूमिका र जिम्मेवारीहरूबारे थाहा पाउँछन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरण र विपद्को सामनासम्बन्धी स्थानीय स्तरमा प्रचलित व्यवहार र संयन्त्रहरूबारे थाहा पाउँछन् (४) ।

वातावरण र वातावरणीय/मानव समाजबिचको अन्तरसम्बन्धको ज्ञान

- विद्यार्थीले पारिस्थितिक प्रणाली, त्यसभित्रको एक अङ्गका रूपमा मानिसको भूमिका र वातावरणमैत्री व्यवहार नगरेमा उक्त प्रणालीमार्फत् मानिसलाई कसरी हानी हुन्छ भन्ने थाहा पाउँछन् (३) ।
- विद्यार्थीले मानवीय व्यवहार र क्रियाकलापले कसरी वातावरणमा हानी पुर्याउँछन् भन्ने कुराका विशिष्टताहरू थाहा पाउँछन् (३) ।
- विद्यार्थीले उनीहरूका समुदायमा असर पुर्याउने वातावरणीय समस्या, तिनका कारण, असर र सुधारका उपायका बारेमा थाहा पाउँछन् (१, ३) ।
- विद्यार्थीले वातावरणमा हुने क्षतिले प्रकोपका घटना र तिनको गम्भिरतालाई अझ बढाएका स्थानीयदेखि विश्वव्यापी स्तरसम्मका उदाहरणहरू थाहा पाउँछन् (३) ।
- विद्यार्थीले वातावरण संरक्षणका अर्थ र सिद्धान्तहरू बुझ्छन् र उनीहरूका परिवेशमा उपयुक्त हुने वातावरण संरक्षणका उपायहरूबारे थाहा पाउँछन् (३, ४) ।
- विद्यार्थीले दिगो विकासको अवधारणा थाहा पाउँछन् र दिगो रूपले बाँच्ने (जमिन र प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो उपयोगलगायत) ठोस र व्यावहारिक तरिकाहरूबारे थाहा पाउँछन् (३, ४) ।
- विद्यार्थीले दिगो विकास र विपद्बिचको विपरित सम्बन्धबारे थाहा पाउँछन् (३, ४) ।

जलवायु परिवर्तनको ज्ञान

- विद्यार्थीले 'मौसम' र 'जलवायु' बिचको फरक थाहा पाउँछन् (१) ।
- विद्यार्थीले जलवायु परिवर्तनको गतिशीलता थाहा पाउँछन् (१, ३) ।

- विद्यार्थीले जलवायु परिवर्तन मुख्यतः मानिसका कारण हुन्छ भन्ने कुरा थाहा पाउँछन् र जलवायुमा परिवर्तन ल्याउने व्यवहार, अभ्यास र जीवनशैलीहरू पहिचान गर्न सक्छन् (१, ३) ।
- विद्यार्थीले जलवायु परिवर्तनले विपद्का घटना र तिनको गम्भिरतालाई चर्काइरहेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउँछन् (१, ३)
- विद्यार्थीले जलवायु परिवर्तनबारे आफूले सिकेका कुरालाई उनीहरूका आफ्नै जीवनमा र समुदायका व्यवहारमा प्रयोग गर्ने तरिका थाहा पाउँछन् (४, ५) ।

मानिसमा प्रकोपको फरकफरक र असमानुपातिक असरको ज्ञान

- विद्यार्थीले विपद् किन र कसरी कुनै समुदायका लागि बढी विनाशकारी र अरूलाई तुलनात्मक रूपमा क्षति नपुर्याउने खालको हुन्छ भन्ने कुरा थाहा पाउँछन् (३) ।
- विद्यार्थीले जलवायु अन्यायका बारेमा (जलवायु परिवर्तनको असर सबैभन्दा कम जिम्मेवारहरूमा असमानुपातिक रूपमा परिरहेको छ भन्ने कुरा) बुझ्छन् र 'जलवायु न्याय' कसरी हुन सक्छ भन्ने बारेमा थाहा पाउँछन् र थाहा पाउँछन् (३) ।
- विद्यार्थीले विपद्का कारण खास गरी बाल बालिकाहरू बढी प्रभावित हुने कुरा थाहा पाउँछन् (३, ५) ।
- विद्यार्थीले लिङ्ग र सामाजिक सांस्कृतिक अवस्थाअनुसार विपद्का असरहरू फरक फरक हुन्छन् भन्ने थाहा पाउँछन् (३)

द्वन्द्व र विपद् जोखिम न्यूनीकरणबिचको सम्बन्धको ज्ञान

- विद्यार्थीले व्यक्तिगत वा प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष हिंसाले (सामाजिक संरचना र परम्परामा आधारित हिंसा) विपद्को कारक बन्न र विपद्लाई अझ चर्काउन सक्छ भन्ने कुरा थाहा पाउँछन् (३) ।
- विद्यार्थीले जलवायु परिवर्तन र अन्य आसन्न प्रकोपहरूबाट हिंसात्मक द्वन्द्व सुरु हुन सक्ने कुरा थाहा पाउँछन् र द्वन्द्व व्यवस्थापन र हिंसाको रोकथामका अन्तरवैयक्तिक देखि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्मका संयन्त्र र प्रक्रियाहरू थाहा पाउँछन् (३, ४)

विपद्मा मानव अधिकार/बाल अधिकार पक्षहरूको ज्ञान

- विद्यार्थीले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सहमति गरिएका मानव तथा बाल अधिकारहरू र विपद्का अवस्थामा तिनको उपादेयता र उपयोगिताबारे थाहा पाउँछन् (४, ५) ।
- विद्यार्थीले विपद् तथा वातावरणका कारण हुने बसाइँ सराईबाट गुम्ने अधिकारका साथसाथै विपद्का कारण हनन् हुन सक्ने अधिकारका बारेमा थाहा पाउँछन् (३) ।
- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा अल्पीकरणका उपाय र विधिहरू प्रयोग गर्दा अधिकार कसरी सुरक्षित राख्ने र जिम्मेवारी कसरी पूरा गर्ने भन्ने कुरा थाहा पाउँछन् (४) ।

सिप

सूचना व्यवस्थापनका सिप

- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सूचना सङ्कलन गर्न, प्राप्त गर्न, व्यक्त गर्न र प्रस्तुत गर्न सक्छन् ।
- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सङ्कलित सूचनाहरू वर्गीकरण गर्न, सङ्गठित गर्न र क्रम निर्धारण गर्न सक्छन् ।
- विद्यार्थीले विपद्सम्बन्धी प्राप्त सूचनाको गुणस्तर, सत्यता, उपयुक्तता, प्रमाणिकता, यथार्थता र प्राथमिकता निर्धारण गर्न र मापन गर्न सक्छन् ।
- विद्यार्थीले अनुसन्धान गरी प्रकोपको नक्साङ्कन गर्न र सङ्कटासन्नता मूल्याङ्कन गर्न सक्छन् (४, ५) ।

विवेक र समालोचनात्मक सोचसम्बन्धी सिप

- विद्यार्थीले आसन्न प्रकोपको सूचना र पूर्वसङ्केतहरू पहिचान गर्न र व्याख्या गर्न सक्छन् (२) ।
- विद्यार्थीले आसन्न प्रकोपबाट उत्पन्न हुने खतराको स्तर मूल्याङ्कन गर्न सक्छन् (२) ।
- विद्यार्थीले सिर्जनात्मक र विविध तरिकाले सोचन सक्छन् र परिवर्तित वातावरण र नयाँ खतराहरूको सामना गर्न परम्परागतभन्दा पृथक दृष्टिकोण निर्माण गर्न सक्छन् (२, ४)
- विद्यार्थीले सङ्कटमा पनि अवसरको पहिचान र सहजीकरण गर्न सक्ने गरी सिर्जनात्मक र फरक ढङ्गबाट सोचन सक्छन् (४, ५) ।

- विद्यार्थीले प्रभावकारी सूचना व्यवस्थापन, पराम्परागतभन्दा फरक सोच र अर्न्तज्ञानमार्फत् खतरा तथा प्रकोप रोकथाम गर्न र पन्छाउन सक्छन् (४,५) ।
- विद्यार्थीले वर्तमान र आसन्न विपद्का अवस्थाहमा के गर्नुपर्ने हो निर्णय गर्न सक्छन् (४, ५) ।
- विद्यार्थीले प्रकोप र विपद्सम्बन्धी श्रव्य, लिखित र दृश्य सामग्री बुझ्न, विनिर्माण गर्न र सिक्न सक्छन् ।

सामना, आत्मरक्षा र स्वव्यवस्थापन सिपहरू

- विद्यार्थीले विपद् अगाडि, विपद्का समयमा र विपद् पछि व्यक्तिगत सुरक्षा र आत्मरक्षाका लागि आवश्यक पर्ने सबै उपायहरू अपनाउन सक्ने व्यावहारिक सिपहरू सिक्छन् (२, ५) ।
- विद्यार्थीले समन्वयात्मक ढङ्गले प्रकोप नक्साङ्कन र सङ्कटासन्नता मूल्याङ्कन गर्नका लागि आवश्यक सिपहरू आर्जन गर्छन् (४, ५) ।
- विद्यार्थीसँग प्राथमिक उपचार र स्वास्थ्यसम्बन्धी अन्य सिपहरू हुन्छन् (२) ।

सञ्चार तथा अन्तरवैयक्तिक अन्तरक्रियासम्बन्धी सिप

- विद्यार्थीले पूर्व चेतावनी र आसन्न प्रकोपहरूका बारेमा प्रष्ट र प्रभावकारी तरिकाले सञ्चार गर्न सक्छन् (२, ४) ।
- विद्यार्थीले प्रकोप र विपद्का बारेमा उनीहरूले जानेका कुरा परिवार, विद्यालय र स्थानीय समुदायका सदस्यहरूलाई बताउन सक्छन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीले जोखिम, जोखिम व्यवस्थापनका विकल्पहरू र वातावरण संरक्षणसम्बन्धी सन्देशहरू परिवार र समुदायका सदस्यहरूसँग सम्प्रेषण गर्न र ध्यानपूर्वक र सक्रिय रूपमा सुनेर सन्देशहरू प्राप्त गर्न र बुझ्न सक्छन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीले साथीभाई, शिक्षक, परिवार र समुदायका सदस्यहरूसँग प्रकोप, विपद् र विपद् जोखिम न्यूनीकरणका बारेमा आफ्ना विचार, अनुभूति र प्राथमिकता दृढतापूर्वक तर रचनात्मक र सम्मानपूर्ण तरिकाले व्यक्त गर्दै सम्वाद र छलफलमा संलग्न हुन सक्छन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीले विपद् र विपद् जोखिम न्यूनीकरणका बारेमा विभिन्न सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका व्यक्तिहरू समक्ष सम्प्रेषण गर्न सक्छन् (४, ५) ।
- विद्यार्थीहरू विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा सहभागी हुनका लागि परिवार, विद्यालय र समुदायबाट उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने विश्वास निर्माण गर्न र त्यसलाई कायम राख्न सक्छन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीहरू विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लक्ष्यमा पुग्न अरूसँग समन्वयात्मक र सहयोगात्मक रूपमा काम गर्न सक्छन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीहरू विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी काम गर्दा पारस्परिक सन्तुष्टि र द्वन्द्वको उचित समाधानका लागि छलफलमार्फत् सहमतिमा पुग्न सक्छन् (४, ५) ।
- विद्यार्थीले उपयुक्त र सिर्जनात्मक सञ्चार विधिहरू प्रयोग गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सन्देशहरूको सञ्चार गर्न सक्छन् (४, ५) ।

सामाजिक/सम्वेगात्मक सिप

- विद्यार्थीहरू चुनौती र विपद्का बिच काम गर्न र खुला तथा प्रभावकारी रूपमा उनीहरूका सम्वेगात्मक प्रतिक्रियाहरू व्यक्त गर्न सक्छन् (४, ५) ।
- विद्यार्थीहरू अरूले व्यक्त गरेका र अनुभूत गरेका संवेगहरू सुन्न, बुझ्न र समानुभूति प्रकट गर्न सक्छन् (४, ५) ।
- विद्यार्थीहरू विपद्बाट हानी पुर्याइएका र प्रकोपको खतरामा परेका व्यक्तिहरूप्रति समानुभूति प्रकट गर्न सक्छन् (४, ५) ।

कार्यमूलक सीप

- विद्यार्थीहरू उपलब्ध तथ्याङ्क अवलोकन, अन्तर्ज्ञान, सम्वाद र छलफलका आधारमा कामको निर्णय गर्न सक्छन् ।
- विद्यार्थीहरू विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि अभ्यास र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन एकलै र/वा विद्यालय र समुदायमा अरूसँग मिलेर काम गर्न सक्छन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीहरू विद्युतीय र परम्परागत सञ्चार माध्यम, नाटक मञ्चन, कला, अपिल र लबिडमार्फत् साथै सार्वजनिक

सभा समारोहमा संलग्न हुँदै विपद् जोखिम न्यूनीकरणका अझ राम्रा उपायहरूबारे अभियान सञ्चालन गर्न सक्छन् (४, ५) ।

- विद्यार्थीसँग कक्षा कोठा, विद्यालय, घर र समुदायमा आइपर्ने प्रकोपविरुद्ध पूर्वसावधानी र सुरक्षा उपायहरूको कार्यान्वयन गर्न सक्ने सिपहरू हुन्छन् (२, ४, ५)
- विद्यार्थीसँग विपद् पीडित र विपद्प्रति सङ्कटासन्न समूहलाई सहयोग गर्न आवश्यक पर्ने सिपहरू (जस्तै- प्राथमिक उपचार सिप, उद्धार सिप) हुन्छन् (२) ।
- विद्यार्थीसँग पूर्व चेतावनी र स्थानान्तरण अभ्यासहरूमा भाग लिनका लागि आवश्यक सिपहरू हुन्छन् (२, ५) ।
- विद्यार्थीसँग प्रकोपका बेला आपत्कालीन प्रतिकार्य (जस्तै- बलित्त लिएर खोज्नु, पौडी खेल, स्थानान्तरण गराउन र अस्थायी आवास निर्माण गर्न) का लागि आवश्यक सिपहरू हुन्छन् (२) ।

प्रणालीगत सिप

- विद्यार्थीहरू सम्बन्धनात्मक ढङ्गबाट सोच्न सक्छन् र पारिस्थितिक प्रणालीभित्र हरेक जीवहरूबिचको अन्तरसम्बन्ध र अन्तरक्रिया, प्रकृति र मानवबिचको अन्तरसम्बन्ध र अन्तरक्रिया र पारिस्थितिक प्रणालीको हित र सामुदायको हितबिचको अन्तरसम्बन्ध र अन्तरक्रिया पहिचान गर्न सक्छन् (३, ४) ।
- विद्यार्थीहरू विभिन्न प्रकोप र जोखिमहरू साथै रोकथाम र प्रतिकार्यका विभिन्न संयन्त्रहरूबिचको ढाँचा, समानता र सम्बन्ध पहिचान गर्न सक्छन् (३, ४, ५) ।

अभिवृत्ति

परोपकारिता/महत्ता

- विद्यार्थीले प्रकृतिको मूल्य बुझ्छन् र उनीहरू वरिपरीको प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण गर्न चाहन्छन् ।
- विद्यार्थीले मानव जीवन र तिनीहरूका समुदायको मूल्य बुझ्छन् र हानि हुनबाट सबैलाई जोगाउन चाहन्छन् ।
- विद्यार्थीले स्वैच्छिक सामुदायिक क्रियाकलापमा संलग्न हुने इच्छा जाहेर गर्छन् ।
- विद्यार्थीले उनीहरूका ठाउँलाई महत्त्व दिन्छन् र त्यसको सुरक्षा गर्न चाहन्छन् ।
- विद्यार्थीले विश्वव्यापी मानव समुदाय र पृथ्वीको सम्मान गर्छन् ।

सम्मान

- विद्यार्थीले उनीहरूको समुदायमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धमा रहेका विविध दृष्टिकोण र विचारहरूको सम्मान गर्छन् ।
- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा सबैले गर्न सक्ने विशेष योगदानहरूको सम्मान गर्छन् ।
- विद्यार्थीले विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्दा अरूका अधिकारको पनि सम्मान गर्छन् ।

करुणा, हेरचाह र समानुभूति

- विद्यार्थीहरू विपद्बाट प्रभावित भएका र विपद्को खतरामा रहेकाहरूप्रति करुणा भाव प्रकट गर्छन् ।
- विद्यार्थीहरू प्रकोप र विपद्का समयमा एकअर्कालाई सहयोग गर्ने नैतिक प्रतिबद्धता व्यक्त गर्छन् (२, ४, ५) ।
- विद्यार्थीहरू भावी पुस्तालाई ख्याल गर्दै विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा सरिक हुन्छन् ।

विश्वास र सावधानी

- विद्यार्थीहरू जुनसुकै बेला सुरक्षासम्बन्धी नियम र विधिहरूको पालना गर्नुपर्ने देख्छन् (२, ५) ।
- विद्यार्थीहरू हरेक निर्णय र कार्यहरू गर्दा पूर्वसावधानी अपनाउँछन् र सम्भावित जोखिमप्रति सचेत हुन्छन् (२, ५) ।
- विद्यार्थीहरू विपद्को सामना गर्न विश्वस्त, सक्षम र उत्थानशील भएको महसुस गर्छन्

जिम्मेवारी

- विद्यार्थीहरू उनीहरू आफैँलाई, सहपाठीहरूलाई, परिवारलाई र समुदायलाई प्रकोप र विपद्बाट सुरक्षित राख्न सहयोग गर्नु आफ्नो जिम्मेवारी भएको ठान्छन् ।
- विद्यार्थीहरू विपद्को खतरा रहेको टाढाको स्थानमा बसेका व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्नु पनि आफ्नो जिम्मेवारी

भएको ठान्छन् ।

निष्पक्षता, न्याय र ऐक्यभावप्रति प्रतिबद्धता

- विद्यार्थीहरू व्यक्ति, समूह र समाजविच सम्बन्ध स्थापना गर्ने आधारका रूपमा निष्पक्षता र न्यायप्रति प्रतिबद्ध हुन्छन् (३) ।
- विद्यार्थीहरू आफ्ना वा अन्य समाजमा प्राकृतिक विपद्बाट प्रभावित व्यक्तिहरूसँग ऐक्यभाव प्रकट गर्छन् ।

वातावरणसँग सामञ्जस्यता

- विद्यार्थीहरू सजीव वस्तुहरूप्रति स्याहार, दया माया र सम्मान भाव प्रकट गर्छन् ।
- विद्यार्थीहरू प्रकृतिको विशिष्टता, सुन्दरता र कोमलता स्विकार्छन् र वातावरण संरक्षण गर्नु नैतिक दायित्व ठान्छन् ।

स्रोत : Adapted from UNICEF/UNESCO. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. pp. 46-51.

ठाउँ विशेषका सिकाइ उपलब्धिहरूको छनोट खास गरी डिआरआर शिक्षाको प्रकृति र क्षेत्रका सम्बन्धमा विद्यमान विचार र डिआरआर एकीकरणका सम्बन्धमा महसुस गरिएको गहिराइ र चौडाइले निर्धारण गर्दछ । डिआरआर शिक्षालाई प्राकृतिक प्रकोपबारेको ज्ञान र सुरक्षा सचेतना निर्माणमा मात्र सीमित राखेर हेर्नेहरूले केही साधारण उपलब्धिहरूका साथै '१' र '२' उल्लेख गरिएका उपलब्धिहरू चयन गर्छन् । डिआरआर शिक्षा दिगो विकासका लागि शिक्षाबाट संरचित र सुसूचित हुनुपर्ने धारणा राख्नेहरूले साधारण सिकाइ उपलब्धिहरूको पूर्ण रूपमा एकीकरण गरी '३', '४' र '५' उल्लेख गरिएका सिकाइ उपलब्धिहरूलाई थप महत्त्व दिन्छन् । डिआरआर सिकाइ समुदाय वा सङ्गठनमा रुचि राख्ने व्यक्तिहरूले पनि माथि सूचीकृत गरिएका विस्तृत सिकाइ उपलब्धिहरूमा कार्य गर्न चाहन्छन् ।

३.४ अवस्था विशेष र उद्देश्य विशेषका सिकाइ उपलब्धिहरूको विकास

डिआरआर पाठ्यक्रमसम्बन्धी विश्वमा भएका अभ्यासहरूको अध्ययन र दिगो विकासका लागि शिक्षाको एकीकृत दृष्टिकोणभित्र रही खण्ड ३.३ मा सूचीकृत गरिएका सामान्य र विशिष्ट सिकाइ उपलब्धिहरू तयार पारिएको हो ।

यही नै अन्तिम होइन । यो निर्णायक र आधिकारिक कथन नभई भैरहेका अनुसन्धान, विकास, सम्वाद र जानकारी आदानप्रदानका लागि गरिएको सहयोग मात्र हो । पाठ्यक्रम विकासकर्ताहरूले उनीहरूका परिवेशअनुसार उपयुक्त हुने सिकाइ उपलब्धिहरूको सूची तयार गर्नुपर्दछ । यस सन्दर्भमा सिकाइ उपलब्धिहरूको यो सामान्य सूची छलफल र पाठ्यक्रम विकासका लागि सुरुवाती विन्दु हुन सक्छ ।

अनुसूची २ मा दिइएका टुल ८, ९, १० र १७ ले अभ्यासका श्रृङ्खला प्रस्तुत गरेका छन् । यिनमा

दिइएका सिकाइ उपलब्धिहरूको सूची, पाठ्यक्रम विकास गर्न र स्थान विशेषका सिकाइ उपलब्धिहरूको निर्माण र/वा सुधारका लागि उपयोग गर्न सकिन्छ ।

३.५ सक्षमतामा आधारित डिआरआर पाठ्यक्रमको विकास

डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको अर्को विधि विद्यार्थीहरूमा सक्षमताहरूको निर्माण गर्ने दृष्टिकोणबाट उत्पन्न भएको हो । सक्षमतालाई ' जटिल कार्य पूरा गर्ने वा समस्या समाधान गर्ने जस्ता लक्ष्य हासिल गर्न एकीकृत स्रोत समूह (हासिल गरेका ज्ञान, क्षमता र सिपहरू) को परिचालन गर्ने क्षमता' का रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।^{४५}

सक्षमतामा आधारित पाठ्यक्रम योजनाले सिकाइलाई रोजगारदाता र पेसाले तोकेका श्रमशक्तिका आवश्यकता पूरा गर्न निर्देशित गर्दछ । यो विधिले विद्यार्थीले के जान्न आवश्यक छ र फरक फरक कामका लागि र वास्तविक जीवनमा के गर्न सक्षम हुनु पर्दछ भन्ने कुरामा प्रश्न गर्दछ । प्रत्येक अवस्थामा 'ज्ञान, सिप, र अभिवृत्तिका विभिन्न समूहहरू' बनाउनु पर्दछ । यसमा 'कुन कुन सक्षमताहरूको एउटै समूह बनाउने भन्ने निर्धारण' गर्न गाह्रो हुन्छ ।^{४६} यस्तो अवस्थामा विद्यार्थीहरूलाई आइपर्न सक्ने तथा जीवनमा पछि पनि दक्षतापूर्वक सामना गर्नुपर्ने समस्याहरूको पहिचान गरी पाठ्यक्रम विकास गरिन्छ । यसबाट उपयुक्त सक्षमताहरू निर्धारण गरिन्छ ।^{४७} यिनैका आधारमा विषयवस्तु, शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र मूल्याङ्कनका प्रकारहरू निर्धारण गरिन्छ ।

^{४५} UNESCO IBE. *Leading and Facilitating Curriculum Change: A Resource Pack for Capacity Development*. http://www.ibe.unesco.org/Curriculum/Rpack/des_structure.htm

^{४६} http://www.ceph.org/pdf/Competencies_TA.pdf

^{४७} UNESCO IBE. *Competency-based Approaches*. <http://www.ibe.unesco.org/en/communities/Community-of-practice-cop/Competency-based-approaches.html>

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता :

डिआरआर शिक्षा र दिगो विकासका लागि शिक्षाको चर्चाका लागि १.२ हेर्नुहोस् ।

डिआरआर सिकाइ समुदाय, संस्थाको चर्चाका लागि परिच्छेद १० हेर्नुहोस् ।

डिआरआरको विश्वव्यापी सम्बर्धनका लागि अनुसूची २ का टुल ९, १० र १७ हेर्नुहोस् ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता/ प्रधानाध्यापक/शिक्षक प्रशिक्षक/शिक्षक :
सहभागितामूलक सिकाइको चर्चाका लागि ५.२ र डिआरआर सिकाइ मूल्याङ्कनको चर्चाका लागि ३.६ हेर्नुहोस् ।

जर्जीया

© युनिसेफ/गोज्जालो बेल (पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

सक्षमताले पाठ्यक्रम विकासलाई सङ्गठित बनाउँछ भन्ने सिद्धान्तअनुरूप सक्षमताको प्रयोग गर्नुलाई 'वास्तविक जीवनलाई कक्षा कोठामा ल्याउने तरिका' भनिएको छ।^{४८} यो विधिको कार्यान्वयनका लागि सक्रिय र सहभागितामूलक सिकाइ आवश्यक पर्दछ। सक्षमताहरूको परीक्षणका लागि विभिन्न मूल्याङ्कनका स्वरूपहरूको कार्यसञ्चयिकाको प्रयोग गर्नु पनि अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा हो। सिकाइ उपलब्धि विधिमा जस्तै यसमा पनि सक्षमताहरूको लम्बीय रूपमा विकास गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण हुन्छ।

विद्यमान र/वा थाहा भएका अवस्थामा आवश्यकता पर्ने सक्षमताहरूमा जोड दिनु नै सक्षमतामा आधारित विधिको एउटा कमजोरी हो। शिक्षक र विद्यार्थीले सक्षमतालाई अन्य अवस्थाहरूमा पनि स्थानान्तरण गर्न सकिने अर्थमा नभई तोकिएको सक्षमतासँग मात्र सम्बन्धित ठान्छन् भन्ने जनचासो छ। सम्भावना यस्तो पनि रहन्छ कि कुनै विद्यार्थी विकासका अदिगो तरिकाहरू भनी इङ्गित गरिएका विद्यमान अवस्थाहरूमा सक्षम हुनसक्छन् र त्यस्ता अवस्थामा परिवर्तन ल्याउनका लागि विश्लेषण गर्ने र कार्य गर्ने कुरामा असक्षम हुन सक्छन्। तसर्थ, यहाँ होस पुर्याउनुपर्छ किनभने विपद् जोखिम न्यूनीकरण, जलवायु परिवर्तन र दिगो विकासका लागि शिक्षा जस्ता क्षेत्रहरूमा अन्य कुराहरूका अलावा विद्यार्थीले मानवीय क्रियाकलापले प्रकोप र जोखिमलाई कसरी चर्काउँछ भन्ने कुरा पहिचान गर्नु र आधारभूत परिवर्तनका प्रक्रियामा भाग

लिनका लागि क्षमता विकास गर्नु आवश्यक छ।

तथापि, सक्षमतामा आधारित विधि उपयुक्त विकल्प हो। डिआरआरलाई पाठ्यक्रममा एकीकरण गर्दा विद्यार्थीहरूले सामना गर्नुपर्ने सम्भावना भएका प्रकोप र जोखिमका अवस्था र चुनौतीहरूको पहिचान गर्ने, प्रत्येक अवस्थाका लागि सक्षमताहरू निर्धारण गर्ने र पहिचान गरिएका सक्षमतामा आधारित सिकाइ र मूल्याङ्कनका कार्यक्रमहरूको विकास गर्ने कार्य गरिन्छ। सक्षमतामा आधारित विधिअन्तर्गत खण्ड ३.३ मा दिइएका सिकाइ उपलब्धिहरूको सूची उपयोग गर्ने प्रक्रियाबारे अनुसूची २ को टुल १० मा व्याख्या गरिएको छ।

३.६ सिकाइ मूल्याङ्कन

केको मूल्याङ्कन गरिन्छ र केको मूल्याङ्कन गरिँदैन भन्ने कुराले प्रष्ट रूपमा सिकाइका प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्दछ। सिकाइको मूल्याङ्कनका लागि उपयुक्त माध्यम प्रयोग गर्नुपर्छ र डिआरआर सिकाइका उपलब्धिहरूको एकीकृत ढाँचा सुदृढ बनाइनुपर्छ। यद्यपि, विद्यार्थी मूल्याङ्कन डिआरआर पाठ्यक्रम विकासमा सबैभन्दा कम विकसित र कम ध्यान दिइने पक्ष हो।^{४९} पाठ्यक्रममा डिआरआरको पूर्ण समायोजनका लागि एकातर्फ सिकाइ उपलब्धिहरूबिच र अर्कातर्फ विद्यार्थी मूल्याङ्कनका उद्देश्य, स्वरूप र संरचनाबिच 'सिर्जनात्मक तालमेल' हुनु पर्दछ।

मुख्यतया दुई किसिमका विद्यार्थी मूल्याङ्कन

^{४८} Jonnaert, P., Masciotra, D., Barrette, j., Morel, D., Mane, Y. 2007. From Competence in the Curriculum to Competence in Action. *Prospects*, vo.37,no.2. p. 191.

^{४९} UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva:UNESCO/UNICEF.

हुन्छन् : निर्णयात्मक र निर्माणात्मक । निर्णयात्मक मूल्याङ्कन शैक्षिक वर्षको अन्त्यमा वा शैक्षिक वर्षको पहिल्यै निर्धारित समयमा औपचारिक प्रक्रियाका रूपमा गरिन्छ । यो अपेक्षित सिकाइ उपलब्धिहरूको सापेक्षतामा विद्यार्थीहरूले के सिकेका छन् र के सिकेका छैनन् भन्ने कुरा पत्ता लगाउनेतर्फ लक्षित छ । नतिजाको औपचारिक रिपोर्ट बनाइन्छ । निर्माणात्मक मूल्याङ्कन सिकाइ प्रक्रियाको निरन्तर चलिरहने अभिन्न अङ्ग हो । यसले विद्यार्थीहरूले के सिक्किरहेका छन् र के सिक्किरहेका छैनन् भन्ने कुरामा जोड दिन्छ ता कि समयमै कार्यक्रम र शिक्षणमा सुधार र समायोजन गर्न सकियोस् । अर्को शब्दमा, निर्णयात्मक मूल्याङ्कन सिकाइको मूल्याङ्कन हो र निर्माणात्मक मूल्याङ्कन सिकाइका लागि मूल्याङ्कन हो । निर्माणात्मक मूल्याङ्कन र निर्णयात्मक मूल्याङ्कन दुवैका लागि विविध साधनहरूको विकास गरिएको छ । सबै साधनहरू दुवै उद्देश्यका लागि प्रयोग गर्न सकिने भए तापनि केही साधनहरू एउटा मूल्याङ्कनका लागि बढी सहज हुन्छन् । उदाहरणका लागि निबन्ध लेखन परम्परागत रूपमा नै निर्णयात्मक मूल्याङ्कनको साधनका रूपमा माथिल्ला कक्षाहरूमा प्रयोग गरिन्छ भने स्वमूल्याङ्कन र सहपाठी मूल्याङ्कन सामान्यतया निर्माणात्मक उद्देश्यका लागि प्रयोग गरिन्छ ।

विद्यार्थी सिकाइका सम्बन्धमा कुनै आधारभूत प्रश्न सोध्दा विभिन्न स्रोतहरू (जस्तै- शिक्षक, विद्यार्थी, सहपाठी, अभिभावकलगायत तेस्रो पक्ष) बाट सूचना सङ्कलन गर्नु र नयाँ पाठ्यक्रमको फलस्वरूप विद्यार्थीहरूमा आएका परिवर्तनका सम्बन्धमा पूर्ण पृष्ठ पोषण प्राप्त गर्नका लागि विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।^{५०}

^{५०} Fountain, S. & Gillespie, A. 2003. *Assessment Strategies for Skills-Based Health Education with a Focus on HIV/AIDS and related issues (Draft)*. New York: UNICEF.

डिआरआरका सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कनले मूल्याङ्कनका विविध साधनहरूको उपयोग माग गर्दछ । लिखित परीक्षा र निबन्ध लेखनजस्ता केही साधनहरू ज्ञानसम्बन्धी सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कनका लागि बढी उपयुक्त हुन्छन् । प्रयोगात्मक सिपसँग सम्बन्धित उपलब्धिहरू भने

कोठा ११

विद्यार्थी मूल्याङ्कनका साधनहरू

- लिखित परीक्षा (कम्प्युटरमा आधारित समेत)
- मौखिक प्रश्न
- (लिखित र/वा मौखिक प्रश्नहरूको अंशका रूपमा) बहुवैकल्पिक प्रश्न; ठिक-बेठीक प्रश्न; क्रम मिलाएर राख्ने अभ्यासहरू (पाठमा दिइएका कथनहरूलाई क्रम मिलाएर राख्ने); श्रेणीमापन (जस्तै- ५ अङ्को लिकर्ट स्केल)
- निबन्ध लेखन
- जर्नल/दैनिकी लेखन
- मामिला अध्ययन वा आख्यानात्मक परिदृश्यको विश्लेषण
- प्रदर्शनी
- परियोजना कार्य
- अन्तर्वार्ता (व्यक्तिसँग/समूहसँग/लक्षित समूहसँग)
- कार्यसञ्चयिका
- अवलोकन
- स्व/सहपाठी मूल्याङ्कन
- मौखिक प्रस्तुती/प्रदर्शनी (नाटक, प्रहसन, भूमिका अभिनय, अनुकरण, गायन, भाषण, वादविवाद, कथावाचन)
- नमूना अभ्यास
- आर्टिफ्याक्ट (जस्तै- चित्र कोर्ने, विद्यार्थी नोटबुक)

स्रोत : INEE. 2010. *Guidance Notes on Teaching and Learning*. New York: INEE; WHO. 2003. *Skills for Health*. Geneva:WHO.

विद्यार्थीले सहपाठीसँग गरेको अन्तरक्रिया वा वास्तविक जीवन वा काल्पनिक अवस्थामा प्रदर्शन गरेको सिपको अवलोकनमार्फत् मूल्याङ्कन गर्नु बढी उपयुक्त हुन्छ । त्यस्ता साधनहरूको प्रयोगमार्फत् शिक्षक र सहपाठीबाट विद्यार्थीहरूले छलफल समूहमा, नाटकमा, भूमिका निर्वाहमा र अन्य प्रस्तुतीकरणमा गरेका कार्यको मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूले हासिल गरेका ज्ञान र सिप

कोठा १२

मूल्याङ्कनका विविध साधन र विधिको नियमित प्रयोग

निर्धारित सिकाइ उपलब्धि र तिनका सूचकहरूको प्रतिबिम्बन गर्ने मूल्याङ्कनका साधन र विधिहरू व्यक्तिगत प्रगतिको मापनका लागि नियमित अन्तरालमा प्रयोग गर्नु पर्दछ । विविध सिकाइ उपलब्धिका मूल्याङ्कनका साधनहरूको सूचीमा निम्न कुराहरू पर्दछन् तर यिनीहरूमात्र सम्पूर्ण होइनन् :

- **ज्ञान** : बन्द प्रश्नहरू (जस्तै- ठिक-बैठिक वा बहुवैकल्पिक प्रश्नहरू), खुला प्रश्नहरू (जस्तै- निबन्ध, वाक्य पूरा गर्ने), मामिला अध्ययन वा आख्यानात्मक परिदृश्यहरूको विश्लेषण, चित्र नोट, भूमिका अभिनय र नमूना अभ्यास
- **अभिवृत्ति** : बन्द प्रश्न, खुला प्रश्न, मामिला अध्ययन वा आख्यानात्मक परिदृश्यहरूको विश्लेषण, श्रेणीहरू (जस्तै- लिफ्ट स्केल)
- **सिप** : बन्द प्रश्न, मामिला अध्ययन वा आख्यानात्मक परिदृश्यहरूको विश्लेषण, भूमिका अभिनय, रुजु सूची, दैनिकी र पत्रिका
- **व्यावहारिक अभिप्राय** : बन्द प्रश्न, मामिला अध्ययन वा आख्यानात्मक परिदृश्यहरूको विश्लेषण, भूमिका अभिनय, रुजु सूची, दैनिकी र पत्रिका र 'अभिप्रायसम्बन्धी' कथनहरू

स्रोत : INEE. 2010. *Guidance Notes on Teaching and Learning*. New York: INEE. p. 42.

दुवैका आधारमा उनीहरूको क्षमता मूल्याङ्कन गर्ने अवसरहरू उपलब्ध गराउँछ । यसले विद्यार्थीका गुण र स्वभाव पनि उजागर गर्छ ।

सबै कुरा विचार गर्दा कार्यसञ्चयिका विधि डिआरआर सिकाइ मूल्याङ्कनको सर्वोत्तम तरिका भएको देखिन्छ । कार्यसञ्चयिका मूल्याङ्कनमा विविध मूल्याङ्कनका बहुविधिहरूको प्रयोग गरेर प्रत्येक विद्यार्थीको काम र तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिन्छ । यसले विद्यार्थीहरूले विभिन्न मूल्याङ्कनका साधनहरूमा विविध तरिकाले प्रदर्शन गर्छन् भन्ने तथ्यप्रति संवेदनशील हुँदै विविध दृष्टिकोणबाट विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गर्न सक्षम बनाउँछ । कार्यसञ्चयिका मूल्याङ्कन सन्तुलित विधि हो जुन निर्णयात्मक र निर्माणात्मक दुवै उद्देश्यका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

अर्को पनि महत्त्वपूर्ण कुरा के छ भने डिआरआरका मूल्याङ्कन विधि बाल अधिकार महासन्धिमा उल्लेख गरेबमोजिम छन् (जस्तै- स्वमूल्याङ्कन र सहपाठी

कोठा १३

बाल केन्द्रित शिक्षण सिकाइ मूल्याङ्कन विधिहरू

बाल केन्द्रित शिक्षण सिकाइमा सान्दर्भिक, विशिष्ट र मापनयोग्य सिकाइ उपलब्धिहरू पर्दछन् । यो विद्यार्थीका आवश्यकता र गुणहरू र विद्यार्थीले वास्तविक जीवनमा सामना गर्नुपर्ने अवस्थाहरूको नक्कल गर्ने सक्रिय र सहभागितामूलक सिकाइ र मूल्याङ्कन विधिहरूको प्रयोगमा आधारित छ । विद्यालयमा यसलाई बाल केन्द्रित सिकाइका रूपमा चिनिन्छ । यसले बाल बालिकाका अनुभव, सिप, ज्ञान र रुचिमा आधारित शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई बुझाउँछ ।

स्रोत : INEE. 2010. *Guidance Notes on Teaching and Learning*. New York: INEE. p. 52.

बालमैत्री सिकाइका लागि
१.६ मा हेर्नुहोस् ।

बालमैत्री सिकाइबारे
विभिन्न देशका
उदाहरणहरू अनुसूची १
को कोठा १० मा दिइएको
छ ।

रसिया

© युनिसेफ/अनास्तासीया दुतोभा
(पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

मूल्याङ्कन)। विद्यार्थीहरू मूल्याङ्कनका निष्क्रिय वस्तु होइनन्। उनीहरू त सहभागितामूलक मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सहभागी हुन्छन्।

धेरै देशहरूमा मूल्याङ्कनलाई केन्द्रीय तहमा आयोजना गरिने राष्ट्रिय परीक्षा प्रणालीमा सीमित गरिएको छ। यसबाट विद्यार्थीले प्राप्त गरेका सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन हुन सक्दैन।

डिआरआर एकीकरणले विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा पनि सुधारको माग गर्दछ।

डिआरआर सिकाइ उपलब्धि र विद्यार्थी मूल्याङ्कनसम्बन्धी रुजुसूची ३ र ४ का लागि अनुसूची ३ हेर्नुहोस्।

परिच्छेद ३ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता (राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, स्थानीय)** : डिआरआर सिकाइ उपलब्धि, विषयवस्तु/शीर्षक, शिक्षण सिकाइ विधि र विद्यार्थी मूल्याङ्कनबिच सिर्जनात्मक सम्बन्ध सुनिश्चित गर्नुहोस्।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता (राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, स्थानीय)** : डिआरआर सिकाइका पाँचओटै आयामलाई सम्बोधन गर्न यथेष्ट सिकाइ उपलब्धिहरू विकास गर्नुहोस्।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता (राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, स्थानीय)** : सम्बन्धित अधिकार क्षेत्रका लागि सक्षमता/उपलब्धिहरूको विकास गर्न यो परिच्छेदमा व्याख्या गरिएका सक्षमता/सिकाइ उपलब्धि विकासका एक वा सोभन्दा बढी कार्यहरूको उपयोग गर्नुहोस्। (सरोकारवालाको बृहत् प्रतिनिधित्वबाट राम्रा सिकाइ उपलब्धिहरूको विकास गर्न सकिन्छ।
- **प्रधानाध्यापक** : विद्यालयलाई डिआरआर समुदाय/सङ्गठनका रूपमा विकास गर्नका लागि शिक्षकहरूलाई सङ्लग्न गराउने साधनका रूपमा यो परिच्छेदमा दिइएका एक वा सोभन्दा बढी सक्षमता/सिकाइ उपलब्धिका कार्यहरू प्रयोग गर्नुहोस्।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता/प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : डिआरआर सिकाइ मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कनका विभिन्न साधनहरू प्रयोग गर्नुहोस्।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता/प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : डिआरआर सिकाइसम्बन्धी निर्माणात्मक र निर्णयात्मक दुबै किसिमका मूल्याङ्कन गर्नुहोस्।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता/प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : डिआरआरका मूल्याङ्कन प्रक्रियामा विद्यार्थीहरूलाई जतिसक्दो सहभागी गराउनुहोस्।

फिलिपिन्स

© युनिसेफ/केट पलासी (पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

स्रोत सामग्रीहरू

- *UNESCO/UNICEF. 2012. Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.*
यो परिच्छेदका लागि खण्ड ६, 'विपद् जोखिम न्यूनीकरण सिकाइ' र खण्ड ८ 'विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा : सिकाइ उपलब्धिहरू' सन्दर्भिक छन् ।
- *Sinclair, M. 2004. Learning to Live Together: Building Skills, Values and Attitudes for the Twenty-First Century. Geneva: UNESCO IBE.*
'सँगै बाँच्नका लागि सिकाइ' का मूल्य, ज्ञान, अभिवृत्ति र सिपले डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका लागि अमूल्य सूचना तथा जानकारीहरू उपलब्ध गराउँछन् । यसमा ११ ओटा मामिला अध्ययन र तिनबाट सिकेका पाठहरू समावेश गरिएका छन् ।

परिच्छेद ४

विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको समतलीय र लम्बीय एकीकरण

विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआरको समतलीय तथा लम्बीय एकीकरणलाई मध्येनजर गर्दै परिच्छेद चारमा पाठ्यक्रमभित्र डिआरआर एकीकरणका विधिहरूको वर्णक्रम प्रस्तुत गरिएको छ । यो परिच्छेदको सुरुवात डिआरआरका लागि पाठ्यक्रममा भएका प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष सम्भावनाहरूको छलफलबाट गरिएको छ । यसले पाठ्यक्रममा डिआरआर समावेश गर्दा विद्यार्थीले डिआरआरसम्बन्धी हासिल गर्नुपर्ने आधारभूत ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको निर्धारण गर्नुपर्ने कुरा स्पष्ट पार्दै तत्सम्बन्धी सिकाइ आवश्यकतालाई आत्मसात् गर्न र कार्यान्वयन गर्न हरेक विषयमा भएको सम्भाव्यतालाई पहिचान गर्नुपर्नेमा जोड दिइएको छ । यसका साथै विभिन्न विषयहरूमा डिआरआरका तत्त्वहरू कसरी समावेश गर्ने भन्नेबारे पनि यसमा छलफल गरिएको छ ।

पाठ्यक्रममा डिआरआरको समतलीय एकीकरणसम्बन्धी प्रमुख चार ओटा विधिहरूको परिचय दिइएको छ । आंशिक वा सतही समायोजन (अर्थात् डिआरआरका तत्त्वहरू उति धेरै सम्बन्धित नभएका सीमित सङ्ख्याका बाहक विषयमा गरिने समायोजन हुँदै पूर्ण वा गहन समायोजन (अर्थात् विभिन्न विधाका विभिन्न पाठ्यक्रममा डिआरआर सिकाइको पूर्ण एकीकरण) को एउटा वर्णक्रमभित्र यी विधिहरू रहेका छन् । यस बाहेक डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका थप दुई ओटा वैकल्पिक विधिबारे पनि व्याख्या गरिएको छ । पहिलो विकल्पमा जीवनयोगी सिप तथा वातावरण शिक्षा जस्ता गुणस्तरीय शिक्षासँग जोडिएका विषयभित्र डिआरआर समावेश गर्नुपर्ने कुरा छ भने दोस्रो विकल्पमा डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका निम्ति विद्यालय तथा समुदायमा सञ्चालन हुने डिआरआरसम्बन्धी विशेष कार्यक्रमको उपयोग गर्नुपर्ने उल्लेख छ ।

त्यसपछि यो परिच्छेदमा सबै कक्षाका पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई एकीकृत गर्नेबारे छलफल गरिएको छ । यसलाई लम्बीय एकीकरण पनि भनिन्छ । क्रमशः स्तर बढ्दै जाने एउटा पाठ्यक्रम निर्माण गरेर डिआरआरका सिकाइ उपलब्धिहरूलाई विभिन्न तहमा कसरी एकीकृत गर्न सकिन्छ भनी चर्चा गर्नुका साथै यसमा विभिन्न तहमा राखिएका शीर्षकलाई पुनःव्याख्या गर्दा डिआरआरका ज्ञान, सिप र अभिवृत्ति एकैसाथ कसरी सुदृढ, गहन र परिष्कृत हुन्छन् भन्ने थुप्रै उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको समतलीय एकीकरण

कुनै पनि विद्यालय तथा विद्यालय वरिपरिको समुदायमा सुरक्षा र उत्थानशीलताको एउटा दिगो परम्परा विकास गर्ने एकमात्र महत्त्वपूर्ण उपाय भनेको औपचारिक विद्यालय पाठ्यक्रमभित्र डिआरआर एकीकरण गर्नु नै हो ।

पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई एकीकृत गर्ने विधिहरूको एउटा वर्णक्रम छ । वर्णक्रमको एउटा विन्दुमा हाल विद्यालयमा पढाइने विषयहरूमा विपद्सम्बन्धी तत्त्वहरूको समाविष्टता छ भने अर्को विन्दुमा पाठ्यक्रमका अन्तर्विषयक व्यवस्थाका स्वरूपहरू छन् । यी दुई विन्दुबिच आउने अन्य विन्दुहरूले समायोजन र अन्तर्विषयक व्यवस्थाका तत्त्वहरूलाई समेटेको पाइन्छ ।

समतलीय रूपमा एउटै कक्षाका विभिन्न पाठ्यक्रममा डिआरआरको समायोजन गर्नका लागि विद्यार्थीले हासिल गर्नुपर्ने डिआरआरसम्बन्धी आधारभूत ज्ञान (विषयवस्तु, शीर्षक तथा अवधारणा), सिप र अभिवृत्ति निर्धारण गरी तत्सम्बन्धी सिकाइ आवश्यकतालाई समावेश गर्न र पूरा गर्न हरेक विषयमा भएको सम्भाव्यतालाई पहिल्याउनु पर्दछ ।

डिआरआर सिकाइका लागि पाठ्यक्रमले प्रत्यक्ष सम्भावना बोकेको हुन्छ । जस्तै- यदि भूगोलको पाठ्यक्रममा भूकम्पसम्बन्धी समग्र भौगर्भिक प्रक्रियालाई समावेश गर्ने हो भने यसले भूकम्पको पूर्व तयारी र समुदायमा भूकम्पप्रतिको सङ्कटासन्नता र उत्थानशीलताको स्तर जाँच गरी पाठ्यक्रमलाई सम्बृद्ध बनाउने एउटा प्रत्यक्ष अवसर प्रदान गर्न सक्दछ ।

डिआरआर एकीकरणका लागि पाठ्यक्रमले अप्रत्यक्ष सम्भावना पनि बोकेको हुन्छ । अर्थात् प्रकोप तथा विपद्सँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध नभएका पाठ्यक्रमका अवयवहरूमा तत्सम्बन्धी कुराहरू समावेश गरेर डिआरआर सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि दृश्य कलाको पाठ्यक्रममा रहेको पोस्टर पेन्टिङअन्तर्गतको कुनै एउटा एकाइलाई विद्यालय तथा समुदायमा प्रकोप सचेतनासम्बन्धी पोस्टर अभियानका रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ । त्यस्तै, भाषा तथा साहित्यको पाठ्यक्रममा रहेको कुनै एकाइलाई विपद्सम्बन्धी कविता राख्नका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ । तालिका १ ले डिआरआरलाई पाठ्यक्रममा कसरी एकीकृत गर्न सकिन्छ भन्ने केही उदाहरणहरू देखाएको छ ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता/
प्राधानाध्यापक/शिक्षक :
प्रत्येक विषय डिआरआरका
लागि कसरी बाहक बन्न
सक्दछन् भनी विचार
निर्माण गर्नका लागि ४.१
हेर्नुहोस्

तालिका १

विभिन्न पाठ्यक्रममा डिआरआर

विषय	उदाहरण
कला (दृश्य तथा प्रदर्शन)	<ul style="list-style-type: none"> प्रकोप तथा विपद्बारे म्युरल, कोलाज, पोस्टर र डिस्प्ले बनाउने डिआरआरबारे सामुदायिक सचेतना विकास गर्न गीत, नृत्य, म्यारियोनेट शो तथा नाटक लेख्ने र मञ्चन गर्ने प्रकोपको प्रकृति तथा सम्भावित मानवीय प्रतिकार्यलाई देखाउन आवाज नक्कल गर्ने बडी स्कल्चर प्रयोग गर्ने
भाषा र साहित्य	<ul style="list-style-type: none"> प्रकोप तथा विपद्सम्बन्धी कथा, नीतिकथा, कविता तथा पत्रपत्रिकाका लेखरचना पढ्ने र छलफल गर्ने विपद्बारेका मुद्रित तथा दृश्य सामग्रीका आधारमा निबन्ध, कविता र कथा लेख्ने डिआरआरका स्थानीय समस्याबारे स्थानीय पत्रपत्रिका तथा निकायलाई चिठी लेख्ने
विज्ञान तथा प्रविधि	<ul style="list-style-type: none"> मौसमी तथा भौगर्भिक रूपमा घट्ने प्राकृतिक घटनाका प्रक्रिया बारे सिक्ने विपद् प्रतिरोधी संरचना निर्माणका आधारभूत सिद्धान्तबारे जान्न नमूनाको विकास गर्ने र प्रयोगमा ल्याउने पारिस्थितिक प्रणालीमा मानवीय क्रियाकलापका असरबारे सिक्ने
जीव शास्त्र	<ul style="list-style-type: none"> जङ्गल र म्यानग्रोभ स्वाम्प जस्ता स्वस्थ पारिस्थितिक प्रणालीले पहिरो तथा सुनामीलगायतका प्रकोपबाट समुदायलाई कसरी सुरक्षित राख्छन् भन्नेबारे सिक्ने वर्षाको अत्याधिक पानी सोस्ने र बाढीको गतिलाई रोक्ने कार्यमा सिमसारको भूमिका परीक्षण गर्ने स्थानीय रूपमा भएको बन विनासले समुदायमा कसरी प्रकोप बढाएको छ, समीक्षा गर्ने
गणित	<ul style="list-style-type: none"> घर तथा विद्यालय सुरक्षाका मापन पक्षमा काम गर्ने प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी तथ्याङ्कलाई ग्राफमा उतार्ने (जस्तै- विभिन्न समयमा चक्रवातबाट प्रभावित जनसङ्ख्या र त्यसबाट भएको आर्थिक क्षतिको विवरण) हालैका तथ्याङ्कका आधारमा विपद्को प्रवृत्ति आकलन गर्ने
इतिहास	<ul style="list-style-type: none"> प्राकृतिक प्रकोप र जलवायु परिवर्तनका कारण विगतका विभिन्न कालखण्डमा मानव सभ्यतामाथि परेको असर पत्ता लगाउने विगतमा राष्ट्र/समुदायमा आइपरेका ठूला विपद्बारे अध्ययन गर्ने र त्यसबाट सिक्न सकिने पाठ पहिचान गर्ने डिआरआरबारे मौलिक वा परम्परागत ज्ञान अनि अभ्यासबारे अनुसन्धान गर्ने र त्यस्ता ज्ञान वा अभ्यासको वर्तमानमा उपयोगितामाथि विचार गर्ने
भूगोल	<ul style="list-style-type: none"> समुद्री सतह बढ्दै जाँदा यसबाट तटीय क्षेत्रमा पर्न गएका असर देखाउन राष्ट्रिय नक्साहरूलाई पुनः कोर्ने प्राकृतिक विपद्ले सहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रमा पार्ने असर अध्ययन गर्ने भूउपयोगमा हुने परिवर्तनलाई उत्थानशीलता विकासको माध्यम तथा प्रकोपको कारक तत्त्वका रूपमा हेर्ने
सामाजिक विज्ञान/अध्ययन	<ul style="list-style-type: none"> विपद्प्रतिको सङ्कटासन्नतालाई मानव अधिकार तथा बाल अधिकारका दृष्टिकोणबाट समीक्षा गर्ने स्थानीय समुदायका मानिसहरूसँग प्रकोप विपद्बारे उनीहरूका व्यक्तिगत विचार र विगतका अनुभव तथा अभ्याससम्बन्धी अन्तर्वाता लिने विपद्सम्बन्धी स्थानीय स्तरमा सञ्चालन गरिएका सहयोग सेवाहरूको निरीक्षण गर्न स्थलगत भ्रमण गर्ने
नागरिक शिक्षा	<ul style="list-style-type: none"> विपद् पूर्व तयारीका रणनीति तथा संरचनाबारे थाहा पाउन निर्वाचित स्थानीय पदाधिकारीहरूसँग भेटघाट गर्ने स्थानीय समुदायमा डिआरआरको प्रचार प्रसार गर्ने समुदायको उत्थानशीलता विकास कार्यक्रममा सहभागी हुने
स्वास्थ्य शिक्षा	<ul style="list-style-type: none"> आधारभूत प्राथमिक उपचारबारे सिक्ने प्रकोप सुरु हुनासाथ अवलम्बन गर्नुपर्ने सुरक्षा अभ्यास तथा प्रक्रियाबारे सिक्ने विपद् पश्चात् आइपर्न सक्ने सम्भावित स्वास्थ्य चुनौतीबारे जान्ने
कृषि	<ul style="list-style-type: none"> क्रमशः बढिरहेका खडेरी/वर्षाका आधारमा बाली उत्पादन शैलीमा अपनाउनु पर्ने अनुकूलनबारे अध्ययन तथा अभ्यास गर्ने खाद्य संरक्षण तथा खाद्य सुरक्षाबारे सिक्ने माटोमा आइरहेको ह्रासबारे सिक्ने
प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा	<ul style="list-style-type: none"> वृक्षारोपण वा म्यानग्रोभ प्लान्टिङ कार्यक्रममाफर्त् अनकूलन अध्ययन तथा अभ्यास गर्ने विद्यालय क्षेत्रमा हुने वर्षाको मापन गर्न उपकरण बनाउने विपद् प्रतिरोधि निर्माण संरचनाका सिद्धान्तहरू सिक्ने
जीवनोपयोगी सिप	<ul style="list-style-type: none"> विपद्सँग सम्बन्धित शीर्षकमा वादविवाद प्रतियोगिता गर्ने जलवायु परिवर्तनसम्बन्धमा गरिने अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका वार्ताको नमूना अभ्यास गर्ने

एकीकरण एउटा सानो समूहमा पनि सीमित हुन सक्दछ। उसलाई विभिन्न विषयहरूसम्म पनि लैजान सकिन्छ। तर लगभग सबै विषयहरूले डिआरआर सिकाइलाई स्थान दिन सक्छन् भन्ने कुरा यस अगाडि नै उल्लेख गरि सकिएको छ। डिआरआरसम्बन्धी पाठ्यक्रम विकास गर्दा यो यथार्थलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ किनभने परिच्छेद १ मा छलफल गरिए भैं विपदसम्बन्धी सिकाइलाई विज्ञान र भूगोलमा मात्रै समावेश गर्ने एक प्रकारको प्रवृत्ति विद्यमान रहेको पाइन्छ। प्रकोप तथा विपदको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक तथा सामुदायिक आयामसँग जोडिएका तत्त्वहरूका लागि यी मात्रै बाहक विषय होइनन्। यी विषयसँग मात्र अभ्यस्त भएका शिक्षकलाई डिआरआर शिक्षाको सहजीकरण गर्न असहज लाग्न सक्छ।

परिच्छेद १ मा उल्लेख भए भैं डिआरआर शिक्षाका पाँचओटा आयामलाई समायोजन गर्ने विधिले सबै विषयलाई संलग्न गराउन सक्दछ। यस्तो विधिमा पाँच ओटै आयाम समावेश गर्ने गरी विषयहरूबिच पर्याप्त अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ। अनुसूची १ को कोठा ११ ले विभिन्न देशहरूमा मुख्य गरी विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, स्वास्थ्य तथा भाषागत विषयहरूमार्फत् कसरी डिआरआर पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ भन्ने देखाउँछ।

डिआरआर एकीकरणको मात्रालाई पनि पाठ्यक्रम विकासकर्ताले ध्यान दिनुपर्छ। उदाहरणका लागि, केही नयाँ सिकाइ सामग्री तथा क्रियाकलाप समावेश गरेर विभिन्न विषयहरूमा डिआरआरसम्बन्धी ज्ञान दिन खोजेमा पाठ्यक्रममा आधारभूत परिवर्तन गर्नु पर्दैन। यदि हाम्रो लक्ष्य केही शीर्षकलाई

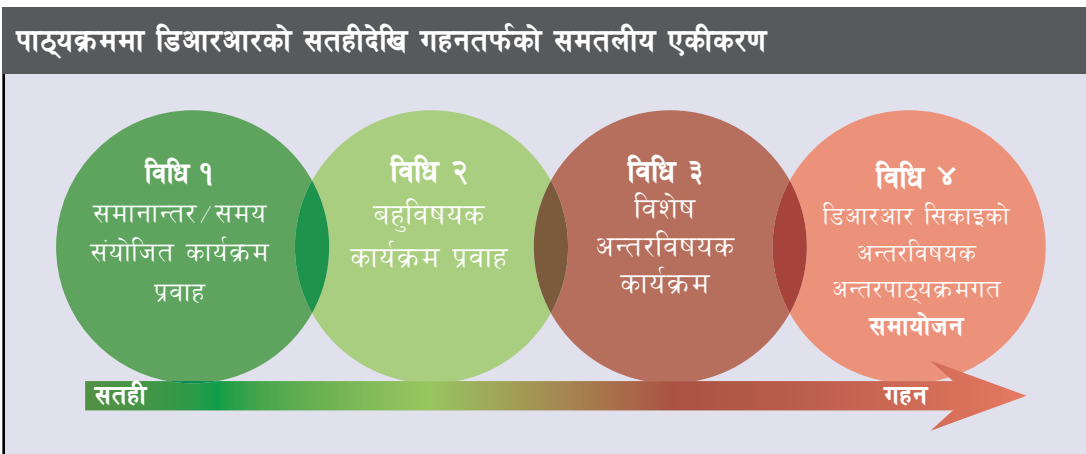
हटाएर, केही शीर्षकलाई पुनर्अभिमुखीकरण गरेर वा परिमार्जन गरेर पाठ्यक्रमको पुनर्गठन गर्ने हो भने पाठ्यक्रम नवीकरण प्रक्रियामा अलि बढी आधारभूत काम गर्नु पर्ने हुन्छ।

४.२ विभिन्न पाठ्यक्रममा डिआरआर सिकाइलाई जोड्ने विधिको वर्णक्रम

पाठ्यक्रमका विभिन्न ठाउँमा डिआरआरसम्बन्धी विषय र शीर्षकहरू थपेर मात्र कुनै पनि विद्यालयले डिआरआर शिक्षासम्बन्धी एउटै खालको र व्यवस्थित कार्यक्रम सञ्चालन गरेको सुनिश्चित हुँदैन। एकीकरणमा बारम्बार देखिने समस्या भनेको विभिन्न विषयमा उल्लेख गरिएका प्रकोप तथा विपदसँग गाँसिएका पक्षहरूलाई अलग अलग हेरिएको छ र तिनीहरू एक अर्कामा असम्बन्धित बनाइएको छ भन्ने हो। आफ्नो विषयमा डिआरआरसम्बन्धी अध्यापन गराउँदा शिक्षकले अन्य विषयमा अध्यापन गराइने डिआरआरका पक्षहरूलाई ख्याल गर्दैनन्। विभिन्न विषयबिच रहेको अन्तरसम्बन्ध पहिल्याउने जिम्मा विद्यार्थीलाई नै छोडिन्छ। समावेश भए तापनि एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित नभएको पाठ्यक्रमले बहु विषयक विधिको मर्म समेट्न सक्दैन। जे राखिन्छ त्यो राम्रोसँग अन्तरसम्बन्धित हुन आवश्यक छ। एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित पाठ्यक्रमबारे शिक्षकलाई सचेत गराउने र ऊभित्र समर्पण भाव पैदा गराउने कार्य शिक्षकको पेसागत विकासको एउटा महत्त्वपूर्ण पाटो हो।

विभिन्न विषयहरूबिच अन्तरसम्बन्ध कायम गर्न अपनाइने विधिको एउटा क्रमिकता रहेको पाइन्छ (चित्र ६ हेर्नुहोस्)।

चित्र ६

प्रधानाध्यापक/शिक्षक
अध्यापक : ४.२ मा उल्लेख गरेका चारओटा विधिअनुरूप कसरी आफ्नो विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई सम्बोधन गरिएको छ भन्ने बारे शिक्षकलाई नक्साङ्कन गर्न लगाउनुहोस्।

विधि १: समानान्तर अर्थात् समय संयोजित कार्यक्रम प्रवाह

सजिलै गर्न सकिने र सहकार्यको निकै कम आवश्यकता पर्ने यो विधि दुई वा दुईभन्दा बढी विषयका शिक्षकका लागि प्रतिपादन गरिएको हो । यसमा डिआरआरसँग सम्बन्धित शीर्षकहरू सँगसँगै पढाउने कि सिलसिलेवार रूपमा पढाउने भनेर समय तालिकालाई पुनः बनाउन शिक्षकहरू सहमत हुन्छन् । यसरी सहमत भएको समयसीमाभित्र दुई वा सोभन्दा बढी कक्षा कोठामा डिआरआरका पाठ पढाइन्छ । यो सतही समावेशीकरण हो । यसमा हरेक विषयअन्तर्गत प्रदान गरिने ज्ञान तथा सिपबिचको सम्बन्धलाई अनिवार्य रूपमा सचेत रूपमा र योजनाबद्ध रूपमा स्थापना गरिएको हुँदैन । सामान्यतः यस्तो विधिमा सरकारबाट अनुमति लिइरहनु पर्दैन ।

विधि २ : बहु विषयक कार्यक्रम प्रवाह

जब विषय शिक्षकहरू डिआरआर जस्तो महत्त्वपूर्ण विषय पढाउन राजी हुन्छन् र जब आफ्नो विषयसँग मेल खाने गरी धारणा, विषय वस्तु, सिप विकास र सिकाइ क्रियाकलाप समावेश गर्न सहमत हुन्छन् तब विधि १ बाट पूर्ण समावेशीकरणको दिशातर्फ अलि अगाडि बढ्छन् । यसको विषय विस्तृत भएको हुँदा अब के गर्ने भन्ने सवालमा निर्णय गर्न विषय शिक्षकसँग पर्याप्त स्वतन्त्रता हुन्छ र उनीहरूको जोड विषयसूचीमा नै ज्याक्यातुं रहन्छ । अनि शिक्षकले यो सबै गरिरहँदा आफ्नो विषयअनुरूपका विधिमाफत् विद्यार्थीको मूल्याङ्कन पनि गरिरहेका हुन्छन् ।

प्राथमिक र निम्न माध्यमिक शिक्षामा बहुविषयक विधिले विषयवस्तुलाई जोड दिन खोजेको हुन्छ । माध्यमिक तहमा यो प्रायः समस्यामा आधारित हुन्छ (अर्थात् समाज वा समुदायमा विद्यमान कुनै समस्यालाई हरेक विषयको आफ्नै अवधारणामा आधारित भएर सम्बोधन गरिन्छ) ।

डिआरआरको बहुविषयक विधिको योजना बनाउनका लागि समय निकाल्ने काम शिक्षकका लागि भन्भटिलो हुन सक्दछ र विषयअनुसारका विषयवस्तु छनोट गर्ने कार्य बोभिलो मान्न सक्छन् । यो विधिमा विषय र शिक्षकसँग एक हदसम्म आफ्नो

स्वायत्तता कायम रहेको हुँदा डिआरआरअन्तर्गतका विषयबिचको सम्बन्ध संयोगवश स्थापना भएको त हुँदैन भन्ने प्रश्न उठ्छ । यदि विभिन्न विषयहरूबिचको सम्बन्ध अलि दिगो र पूर्ण बनाउने हो भने यो विधिअनुरूप गरिने एकीकरण अभू पूर्ण हुन सक्दछ ।

यद्यपि, प्रचलित पाठ्यक्रमसँगको आफ्नो आधार भूत सम्बन्धलाई यो विधिले तोडेको भने हुँदैन । यो विधि अलि सुधार गरिएको पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया हो, जसलाई विद्यालय स्तरमा निर्धारण गरिन्छ ।

विधि ३ : विशेष अन्तर विषयक कार्यक्रम

पूर्ण एकीकरण तर्फ अग्रसर हुँदै यो तेस्रो विधिमा विभिन्न विषयमा भएका डिआरआरका विषयवस्तु र सिपलाई मिलाएर नयाँ विषयसूची र नयाँ शीर्षकसहित नयाँ कोर्सको निर्माण गरिन्छ । यस किसिमको कोर्स एकजना शिक्षकले मात्र पनि पढाउन सक्छन्, सक्रिय रूपमा क्रियाशील शिक्षकको एउटा समूहले सँगसँगै पढाउन पनि सक्छन् र शिक्षकहरूले पालैपालो पढाउन पनि सक्छन् । यसलाई शैक्षिक सत्रभर निरन्तरता दिन पनि सकिन्छ, वा सीमित अवधिको बनाउन पनि सकिन्छ । सापेक्षित रूपमा यो विधिमा विपद्सम्बन्धी समस्यालाई हेर्ने असीमित तरिकाहरू हुन्छन् । विशेष विषय सहितको अन्तरविषयक पाठ्यक्रमका बनाउन पाठ्यक्रममा व्यापक संशोधन तथा विकास गर्नु पर्दछ, शिक्षकको पेसागत विकास मा उल्लेख्य काम गर्नु पर्दछ र स्रोतको व्यवस्थित योजना वा लेखन आवश्यक पर्दछ । विधि २ र ३ पारस्परिक निषेधक होइनन्, बरू जर्जियाको पाठ्यक्रमले देखाए भैं यिनीहरू एक अर्काका परिपूरक हुन सक्छन् (अनुसूची १ को कोठा ३ मा हेर्नुहोस्) । यस बाहेक केन्द्रीय सरकारले उल्लेख्य नेतृत्व लिने र कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई जर्जियाको उदाहरणले प्रष्ट पारेको छ ।

विधि ४ : डिआरआर सिकाइको अन्तरविषयक अन्तरपाठ्यक्रमगत समायोजन

यो निकै व्यवस्थित तर जटिल विधि हो । विभिन्न विषयगत क्षेत्रमा भएका

डिआरआरसँग अन्तरसम्बन्धित विषयवस्तु तथा शीर्षकहरूलाई सम्पूर्णतामा पाठ्यक्रममा एकीकृत गरिनुपर्ने अवधारणाबाट यसको सुरुवात हुन्छ। यसबाट विद्यार्थीले प्रकोप तथा विपद्बारे सम्पूर्णतामा आधारित रूपमा ज्ञान हासिल गर्न सक्छन्। यो विधि अन्तर्गत :

- हरेक विषयमा पढाउनुपर्ने ज्ञान तथा सिप, शिक्षण सिकाइ सामग्री र क्रियाकलापहरू पहिचान गरिन्छ। यो प्रक्रियाका बेला प्रत्येक विषयअन्तर्गत अगाडि नै पढाइएका डिआरआरका ज्ञान र सिपलाई सन्दर्भका रूपमा लिन सकिन्छ। त्यस्ता ज्ञान र सिपको अभूत बढी विकास गर्न सकिन्छ। ती ज्ञान र सिप अन्य विषयका लागि उपयोगी हुन सक्छन् (वा अन्य विषयले ती ज्ञान र सिपलाई चुनौती दिन पनि सक्छन्)। यसले सबै शिक्षक कर्मचारीबिच हरेक विषयमा भएका डिआरआर शीर्षकको क्रम तथा समयतालिकाबारे पारस्परिक समझदारी हुन आवश्यक छ भन्ने देखाउँछ। यसमा सम्पूर्ण पाठ्यक्रमको पूनरावलोकन र अनुगमन संयन्त्रको व्यवस्था हुनुपर्नेमा पनि जोड दिइन्छ।
- केही विषयले बेला बेलामा आफ्नो महत्त्वलाई जोड दिनका लागि अन्य विषयमा भएका विधि र अवधारणा प्रयोग गर्दछन्। उदाहरणका लागि विज्ञान विषयअन्तर्गतको कुनै पाठ पढाउने समयलाई विपद्का आर्थिक तथा सामाजिक असरको आकलन गर्नका लागि छुट्याउन सकिन्छ वा सामाजिक शिक्षाको कक्षामा जलवायु परिवर्तन अध्ययन गर्ने विज्ञानको व्याख्या गर्न सकिन्छ।
- समय समयमा संयुक्त कक्षाका अवसरहरू सिर्जना गरिएका हुन्छन् जहाँ डिआरआरका निश्चित विषय वा शीर्षकमाथि दुई वा दुईभन्दा बढी विषय शिक्षकहरूले आआफ्ना विषयसँगसँगै पढाउँछन्। फरक फरक विषयलाई एकै ठाउँमा ल्याउन र अन्तरविषयक विधिलाई जोड दिनका लागि डिआरआरसम्बन्धी स्थलगत भ्रमण तथा सामुदायिक परियोजना कार्य पनि सञ्चालन गरिन्छ।

पाठ्यक्रममा भएका डिआरआर सिकाइबिच सिनर्जी कायम गर्नु भनेको विषयगत सीमा लचक बनाउनु

र आफ्नो विषयको क्षेत्रगत पूर्वाग्रहबाट शिक्षकलाई बाहिर ल्याउनु हो। यस क्रममा एउटा व्यापक र पूर्ण एकीकरण भल्कने गरी पाठ्यक्रममा भएका विषयहरूलाई समायोजन गरिन्छ।

यसरी डिआरआरसम्बन्धी आंशिक हुँदै पूर्ण एकीकरणको क्रमलाई नियाल्ने हो भने तलका निष्कर्षहरू निकाल्न सकिन्छ :

- गुणस्तरीय शिक्षाका अन्य पक्षहरू जस्तै डिआरआर शिक्षा पनि सङ्कीर्णरूपमा परिभाषित गरिएका विषयबाट पृथक रहेको पाइन्छ। विद्यार्थीका जीवन र यथार्थसँग सान्दर्भिक बनाउँदै सक्रिय तथा खोजमूलक सिकाइलाई स्थान दिदै प्रत्येक विषयले आफैलाई पुनः व्याख्या गर्छन्।
- माथिको परिवर्तनलाई शिक्षक केन्द्रित तथा विषय शिक्षणबाट बाल केन्द्रित तथा सिर्जनात्मक शिक्षणतिर भएको परिवर्तन मान्न सकिन्छ जहाँ विद्यार्थीले ज्ञान स्वयम् निर्माण गर्दछन्।
- अन्तरविषयक विधिका निम्ति अर्थपूर्ण र दिगो पेसागत विकास आवश्यक पर्छ।
- एउटा विधिबाट अर्को विधिमा प्रवेश गर्दा आफूले प्रदान गर्ने शिक्षाको गुणस्तर तथा सान्दर्भिकता सुधार गर्न संयुक्त रूपमा क्रियाशील बन्दै हरेक शिक्षकले डिआरआरसम्बन्धी गतिशील तथा सहकार्यात्मक विद्यार्थी समुदाय वा सङ्गठनभित्रको एउटा अङ्गका रूपमा आफ्नो भूमिकालाई लिनुपर्छ भन्ने कुरा हामीले बुझ्नुपर्छ।

पाठ्यक्रमभित्र डिआरआरको अन्तरविषयक समोजनका लागि विद्यालयका प्रधानाध्यापक तथा शिक्षा मन्त्रालयका कर्मचारीका तर्फबाट अर्थपूर्ण नेतृत्व र प्रतिबद्धताको खाँचो पर्दछ।^{५१} अन्तरविषयक पाठ्यक्रम समायोजनका केही तथ्यगत उदाहरणका लागि अनुसूची १ को कोठा ८ हेर्नुहोस्।

^{५१} यसलाई यी स्रोतहरूबाट लिइएको हो : Burns, R.C. & Beth, S. 2002. *Dissolving the Boundaries: Planning for Curriculum PsLs/Of in Middle and Secondary Schools*. Charleston, WV: Appalachia Education Laboratory; Harden, R. 2000. *The PsLs/Of Ladder: A Tool for Curriculum Planning and Evaluation*. *Medical Education*, 34, pp. 551-7; Loepp, F. 1999. *Models of Curriculum PsLs/Of*. *Journal of Technology Studies*, XXV, 2. Summer/Fall 1999, pp. 21-5.

शिक्षक/ शिक्षक प्रशिक्षक :
डिआरआर शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाबारे परिच्छेद ७ हेर्नुहोस्।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/शिक्षक प्रशिक्षक : शिक्षकको पेसागत विकासबारे परिच्छेद ६ मा हेर्नुहोस्।

प्रधानाध्यापक/शिक्षक:
डिआरआर सिकाइ समुदायबारे जानकारीका लागि परिच्छेद १०.१ हेर्नुहोस्।

तालिका २

डिआरआरको समतलीय एकीकरणका चार प्रमुख विधि तथा अन्य थप दुई विधिका फाइदा र वेफाइदाहरू

विधि	फाइदा	वेफाइदा
विधि १ समानान्तर/ समय संयोजित विधि	<ul style="list-style-type: none"> दुई वा दुईभन्दा बढी विषय शिक्षकको सहकार्यमार्फत् सञ्चालन गर्न सजिलो हुने पूर्व निर्धारित समयसीमाभित्रै डिआरआर सिकाइका सन्देशलाई सुदृढ गर्न सकिने विद्यमान पाठ्यक्रमलाई व्यापक परिमार्जन गर्नु नपर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> योजनाबद्ध अनुगमनको अभाव अर्थात् एक पटकमै सकिने विद्यार्थीका सिकाइलाई दिनुपर्ने व्यापक पुर्नबलको अभाव
विधि २ बहुविषयक कार्यक्रम प्रवाह	<ul style="list-style-type: none"> विषय शिक्षकको सानो सङ्ख्याविच सञ्चालन हुने सहकार्यमार्फत् सुरु गर्न सापेक्षित रूपमा सजिलो विद्यमान पाठ्यक्रममा खास परिवर्तन गर्न नपर्ने विषयहरूविच डिआरआरसम्बन्धी संरचनागत सम्बन्ध हुन सक्ने माध्यमिक तहमा समस्यामा आधारित सिकाइका लागि उपयुक्त हुने 	<ul style="list-style-type: none"> संयुक्त तयारी तथा समीक्षाका निम्ति शिक्षकले समय दिन नसक्ने सम्भावना रहने समय तथा प्रतिबद्धताको अभावमा विभिन्न विषयहरूविचको सम्बन्ध अव्यवस्थित हुन सक्ने कुनैकुनै विषयका विषयवस्तुहरूविच जबर्जस्त सम्बन्ध स्थापित गर्न खोजिने
विधि ३ विशेष विषय विधि	<ul style="list-style-type: none"> केन्द्रीय सरकारको पूर्ण समर्थनका कारण शीघ्र कार्यान्वयन गर्न सकिने, व्यापक रूपमा नमुना परीक्षण गर्न मिल्ने र तीव्र विस्तार हुने विशेष ध्यान आकृष्ट हुने, स्रोत तथा हैसियत प्राप्त गर्न सक्ने र औपचारिक पाठ्यक्रममा डिआरआर सिकाइ महत्त्वपूर्ण छ भन्ने स्पष्ट सन्देश दिन सक्ने कार्यक्रमका प्रवर्तकहरूको प्रभावका कारण कार्यक्रमले छिटो गति लिन सक्ने पाठ्यक्रम जटिल छ र यसको उल्लेख्य पुनः समायोजनको आवश्यकता पर्ने डिआरआरमा शिक्षकहरू एकजुट भएर काम गर्नुपर्ने हुन्छ जसले गर्दा अन्य कार्यका लागि उनीहरू समय खर्च गर्दैनन् 	<ul style="list-style-type: none"> डिआरआरको नायाँ विषय सिर्जना गरिएको हुनाले विभिन्न विषयमा डिआरआर राख्नु पर्दैन भन्ने धारणा पैदा हुन सक्ने यदि विशिष्ट विषयलाई निश्चित कक्षागत तह वा ऐच्छिक कोर्समा सीमित पारियो भने डिआरआरको ज्ञान विद्यार्थीमा न्यून हुन जाने यो विधिले विभिन्न विषयमा राख्न मिल्ने डिआरआर सिकाइको प्रकृतिलाई अवमूल्यन गर्न सक्ने शिक्षकको क्षमता अभिवृद्धि, सिकाइ सामग्री र मूल्याङ्कन विधिमा अत्यधिक समय र स्रोतसाधन लगानी गर्नुपर्ने
विधि ४ अन्तरविषयक अन्तरपाठ्यक्रमगत समायोजन	<ul style="list-style-type: none"> विभिन्न पाठ्यक्रममा डिआरआर सिकाइका लागि संरचनागत सम्मुखता हुने विभिन्न विषयमा समावेश भएका डिआरआर सिकाइविच तादात्म्यता कायम गरी सबल बनाइने डिआरआर सिकाइको पाँचौँ आयाम हासिल गर्न यो विधि निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ जसमा विद्यालय आफैँ डिआरआर सिकने समुदाय वा सङ्गठन बन्दछ र विद्यालयले नै सुरक्षा तथा उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माण गर्छ । 	<ul style="list-style-type: none"> सबै कर्मचारीबाट व्यापक योगदानको माग गर्ने र हरेक विषयका मूल्या, मान्यता तथा सीमाबारे पुनर्मूल्याङ्कन आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण पाठ्यक्रमको अनुगमन तथा समीक्षा गर्नुपर्ने यो विधिले पेसागत विकासका लागि निरन्तर रूपमा प्रतिबद्धताको माग गर्ने हुँदा अत्याधिक समय तथा स्रोतको आवश्यकता पर्ने
अतिरिक्त विधि १ सिम्बियोसिस विधि	<ul style="list-style-type: none"> अन्तरपाठ्यक्रम सम्बद्धका विद्यमान तत्त्वमा थपथाप गर्न सजिलो हुने र पेसागत विकासमा न्यूनतम सहयोग गरे पनि हुनेहुँदा सहज महसुस हुने दिगो विकासका लागि शिक्षा वा जीवनोपयोगी सिप शिक्षासँग डिआरआरको सिम्बियोसिसका कारण डिआरआर सिकाइमा थप गहिरो तथा सार भल्कने । 	<ul style="list-style-type: none"> पहिलाकै पाठ्यक्रममा गरिएका गुणस्तरीय शिक्षाका प्रयासहरूमा डिआरआरलाई समावेश गर्दा डिआरआर शिक्षाका आधारभूत उद्देश्य तथा प्राथमिकताहरू छुट्टने खतरा हुने
अतिरिक्त विधि २ विशेष कार्यक्रम विधि	<ul style="list-style-type: none"> विशेष कार्यक्रममार्फत् प्रस्तुत गरिने नमुना क्रियाकलापका आधारमा र सामुदायिक साभेदारीको मद्दतले डिआरआरको पाठ्यक्रम र विद्यालयको समग्र विकासलाई बलियो बनाएर यसलाई थप गति दिन सकिने । अतिरिक्त शिक्षणको भार खेपिरहेका शिक्षकले डिआरआर सिकाइलाई लागू गर्न नसकेको अवस्थामा यो विधि एउटा व्यावहारिक समाधान हुने । यसले अतिरिक्त स्थान उपलब्ध गराउँछ जहाँ विद्यार्थीले डिआरआर सिकाइलाई व्यवहारमा उतार्न सक्दछन् । 	<ul style="list-style-type: none"> पाठ्यक्रम विकासका लागि यसमा गरिने सार्थक परिमार्जनका विपरित एक पटक गरेपछि सकिने विधिका कारण विशेष कार्यक्रम विधि कम आकर्षक हुन सक्छ । यदि विशेष कार्यक्रम एक पटक गरेपछि सकिने कार्यक्रम का रूपमा लागू गरिने र यसलाई पाठ्यक्रम विकास, शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको विकाससँग सतही रूपमा जोड्ने हो भने डिआरआर पाठ्यक्रमको बृहत् विकासलाई यसले नजरअन्दाज गर्ने वा अवरोध पुर्याउने खतरा हुने ।

प्राधान्यापक/शिक्षक प्रशिक्षक : शिक्षकसँग डिआरआरको एकीकरण सम्बन्धी विधिका सबल पक्षको छलफल गर्न तालिका २ प्रयोग गर्नुहोस् ।

Halo Effect भनेको त्यस्तो प्रभाव हो जसका कारण कुनै वस्तु वा उक्त वस्तुको कुनै अंशमा देखिएको सकारात्मक विशेषता त्यो वस्तुसँग सम्बन्धित अन्य वस्तु वा त्यस्ता वस्तुको पूरा अंशमा पनि उही किसिमका विशेषताहरू देखिन्छन् ।

४.३ पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई समावेश गर्ने दुई ओटा अतिरिक्त विधिहरू

माथि उल्लेख गरिएका प्रमुख चार ओटा विधिहरू बाहेक अन्य दुई ओटा अतिरिक्त विधिहरू पनि छन् जसलाई यहाँ व्याख्या गर्न आवश्यक छ। यी दुई विधिमध्ये एउटालाई सिम्बियोसिस विधि र अर्कोलाई विशेष कार्यक्रम विधि भनिन्छ। यी दुवै विधिलाई खण्ड ४.२ मा उल्लेख गरिएका चार ओटा प्रमुख विधिअन्तर्गत गरिने पाठ्यक्रम समाविष्टताका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ।

सिम्बियोसिस विधि : गुणस्तरीय शिक्षाका विभिन्न पक्षभित्र डिआरआरको एकीकरण

पाठ्यक्रममा डिआरआर समावेश गर्ने यो अर्को एउटा बृहत् विधि हो जुन जीवनोपयोगी सिप, बालमैत्री विद्यालय, नागरिक शिक्षा, वातावरण शिक्षा, द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा र दिगो विकासका लागि शिक्षा जस्ता गुणस्तरीय शिक्षाका अन्य पक्ष र डिआरआर शिक्षामा रहेका साझा विशेषतामा आधारित छ। अन्तरपाठ्यक्रमगत आयामका रूपमा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय वा स्थानीय पाठ्यक्रममा यस अगाडि नै उपस्थिति जनाइसकेका यी पक्षहरूमध्ये एक वा एकभन्दा बढी पक्षमा विपदसम्बन्धी विषय समावेश गर्ने कार्यले पाठ्यक्रममा डिआरआर प्रवेश गराउने एउटा व्यावहारिक बाटो खोल्दिन्छ। यस कार्यमा दोहोरो प्रभावको सम्भावना प्रशस्त रहेको छ। एकातिर प्रत्येक स्वरूपमा सम्बोधन गरिएका विषयवस्तु र सिपलाई डिआरआरका अवयवमार्फत् अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर प्रत्येक स्वरूपले डिआरआर शिक्षाको बोधमा थप गहिराई, महत्त्व, सार र विविधता थपिदिन सक्छ। विशेष गरी दिगो विकासका लागि शिक्षाका सन्दर्भमा यो कुरा लागू भएको पाइन्छ।

केही मुलुकहरूमा (खास गरी अफ्रिकी मुलुकहरूमा) जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी पाठ्यक्रम विकास गर्ने कार्यले द्रुत गति लिएको छ अनि त्यस्तो कार्य डिआरआर समावेशीकरणका लागि माध्यम पनि बनेको पाइन्छ। बेनिनमा निम्न माध्यमिक विद्यालयमा लागू गर्ने गरी पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तनको विषय समावेश गर्न सन् २००८ देखि २०११ सम्म सञ्चालन गरिएको एउटा कार्यक्रमले जलवायु परिवर्तनतर्फको सङ्कटासन्नता र क्षमता अभिवृद्धिको मुद्दालाई सम्बोधन गरेको थियो।

सन् २०१२ देखि नाइजेरियामा पनि प्राथमिक तथा माध्यमिक दुवै तहका लागि पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तन र डिआरआर एकीकरणको कार्य सुरु गरिएको छ। त्यस्तै मलावीमा पनि जलवायु परिवर्तनसँग जोडिएका विषयहरू विद्यालय पाठ्यक्रममा एकीकरण गर्ने कार्य सुरु भइसकेको छ। यसै प्रक्रियाअन्तर्गत विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआर एकीकरणका लागि त्यहाँको सरकारले प्रतिबद्धता समेत व्यक्त गरिसकेको छ।^{५२}

अनुसूची १ को कोठा १४ मा विभिन्न पाठ्यक्रममा गुणस्तरीय शिक्षाका विभिन्न बाहक विषयसँग डिआरआरको सिम्बियोसिस कसरी हुन्छ भन्ने उदाहरणहरू दिइएको छ। डिआरआरलाई गुणस्तरीय शिक्षाका विभिन्न पक्षहरूमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा यी उदाहरणले देखाएका छन्।

डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका लागि विशेष कार्यक्रमको प्रयोग :

सभा सम्मेलन, विद्यालय समयपछि सञ्चालन गरिने क्लब तथा क्रियाकलाप, प्रदर्शनी, एक दिवसीय विशेष कार्यक्रम, प्रतियोगिता तथा सुरक्षासम्बन्धी अभ्यासहरूसहित डिआरआर विद्यालय विकासबारे तयार पारिएका प्रतिवेदनहरूमा बारम्बार सह क्रियाकलाप वा अतिरिक्त क्रियाकलाप विधिबारे चर्चा गरिएको हुन्छ।

सह क्रियाकलापले पाठ्यक्रम सँगसँगै सञ्चालन भएर पाठ्यक्रमलाई सुदृढ बनाउँछन्। तर पाठ्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालन हुने औपचारिक सिकाइबाट प्रायः जसो यस्ता कार्यक्रमलाई पृथक राखिएको जस्तो देखिन्छ। कुनैकुनै अवस्थामा त प्रकोप तथा विपद्को पाठ्यक्रम व्यवस्थाको विकल्पका रूपमा यस्ता कार्यक्रमहरू आएको जस्तो पनि देखिन्छ। वातावरण शिक्षा तथा दिगो विकासका लागि शिक्षाबाट प्राप्त अनुभवले सह क्रियाकलाप तथा अतिरिक्त क्रियाकलापहरूले पाठ्यक्रम संशोधन जस्तो जटिल अनि मेहेनत गर्नुपर्ने प्रक्रियालाई अन्तिम रूप दिने कार्यलाई अन्यत्र मोड्ने र अल्मल्याउने काम गर्न सक्ने देखाएको छ।^{५३}

^{५२} UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.

^{५३} UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF. p. 20.

डिआरआर र दिगो विकासका लागि शिक्षा-विचको अन्तरसम्बन्धका लागि १.२ मा हेर्नुहोस्।

प्राधान्याध्यापक/शिक्षक
: पाठ्यक्रममा
डिआरआरसम्बन्धी
विशेष कार्यक्रमलाई
आफ्नै तरिकाले एकीकृत
गर्ने योजना बनाउनका
लागि चित्र ७ लाई प्रयोग
गर्नुहोस् ।

तर सह क्रियाकलाप र पाठ्यक्रमबिच सिनर्जी सिर्जना गर्न पूर्ण रूपमा सम्भव छ । यस कार्यका लागि सम्पूर्ण विद्यालय र स्थानीय समुदायको सहभागितामा सञ्चालन गरिने डिआरआरसम्बन्धी एक दिवसीय विशेष विद्यालय कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसलाई हरेक वर्षको अक्टोबर महिनाको दोस्रो हप्तामा पर्ने विपद् न्यूनीकरणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दिवसका अवसरमा आयोजना गर्न सकिन्छ ।

चित्र ७ ले डिआरआर दिवस कसरी पाठ्यक्रममाथि निर्भर रहेको हुन्छ र कसरी पाठ्यक्रममा एकाकार भएको हुन्छ भन्ने एउटा उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ । यो दिवस अगाडि नै विद्यार्थीहरूले विपद्बारेका

स्थानीय शीर्षकलाई दोहोर्याउने गर्दछन् र

विषयगत ज्ञान र सिपका आधारमा क्रियाकलाप तथा प्रदर्शन सामग्री बनाउँछन् । यो विशेष दिवस समाप्त भएपछि पाठ्यक्रमको फलोअप हुन्छ र उक्त दिनमा भएका क्रियाकलाप तथा नतिजाको समीक्षा गरिन्छ । साथै प्राप्त तथ्याङ्क तथा अनुभवबारे छलफल, विश्लेषण र संश्लेषण पनि गरिन्छ ।

तर ४.२ मा वर्णन गरिएका प्रमुख चार ओटा विधिको सहयोगबाट मात्र विशेष कार्यक्रम विधिलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई भने कहिल्यै बिर्सनु हुँदैन ।

चित्र ७

विशेष कार्यक्रममा आधारित पाठ्यक्रम विकास: भुकम्पीय क्षेत्रको एउटा उदाहरण				
पाठ्यक्रमको तयारी				
विज्ञान	सामाजिक विज्ञान	गणित	भाषा विज्ञान	कला
भुकम्पसम्बन्धी विज्ञानबारे सिकने वा छलफल गर्ने	भुकम्पीय सुरक्षाबारे हाजिरी जवाफको तयारी गर्ने र डिआरआर दिवसका लागि सर्वे गर्ने	प्रस्तुतिका लागि ग्राफ तथा चार्ट बनाएर भुकम्पसम्बन्धी स्थानीय तथा राष्ट्रिय तथ्याङ्कको परीक्षण गर्ने	डिआरआर दिवसमा प्रस्तुत गर्न भुकम्पीय सुरक्षा विषयमाथि कथा तथा कविता लेख्ने	डिआरआर दिवसमा प्रदर्शन गर्न भुकम्पीय सुरक्षाबारे पोस्टर तयार पार्ने
विशेष कार्यक्रम : भुकम्पीय क्षेत्रमा डिआरआर दिवस (सम्पूर्ण विद्यालयद्वारा भुकम्पबारे अभ्यास, सचेतना कार्यक्रम, र्याली, बहस, हाजिरी जवाफ, सर्वेक्षण तथा प्रदर्शन गर्ने)				
पाठ्यक्रमको फलोअप : पूनरालोकन, विश्लेषण तथा संश्लेषण				
विज्ञान	सामाजिक विज्ञान	गणित	भाषा विज्ञान	कला
इन्टरनेट, अखवार, पत्रपत्रिकाको सहयोग लिएर भुकम्पबारे स्वस्पृहता अनुसन्धान गर्ने	डिआरआर दिवसका अवसरमा भएका छलफल तथा अनुभवका आधारमा विद्यालय/समुदायको कार्य योजना बारे विचार गर्ने	डिआरआर दिवसका लागि सामाजिक विज्ञान अन्तर्गत गरिएका भुकम्प सर्वेका नतिजा (जस्तै प्रतिकार्यको बारम्बारता र प्रतिशत)लाई विश्लेषण गर्ने	समुदायका सदस्यहरूसँग जस्तै: भुकम्पबारे उनीहरूको अनुभवबारे डिआरआर दिवसमा लिइएको अन्तर्वातालाई लेख्ने र प्रस्तुत गर्ने	सुरक्षा अभ्यास तथा प्रतिकार्य सीपमा देखिएका उत्कृष्ट अभ्यासहरूलाई प्रदर्शन गर्नका लागि भुकम्प सुरक्षाबारे लघु नाटक बनाउने र प्रस्तुत गर्ने

४.४ पाठ्यक्रममा डिआरआरको लम्बीय एकीकरण

पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई समतलीय र लम्बीय दुवै प्रकारले एकीकृत गरिन्छ। बाल बालिकालाई व्यापक रूपमा डिआरआर शिक्षा प्रदान गर्नु भनेको डिआरआरसम्बन्धी विषयलाई पाठ्यक्रममा स्थान निर्धारण गर्नु मात्रै नभएर पाठ्यक्रमको विकास गर्नु पनि हो। विकासका भिन्न भिन्न चरणमा सिकाइलाई सुदृढ र सम्बृद्ध बनाउँदै कसरी हरेक विषय, शीर्षक वा अवधारणालाई प्रभावकारी तरिकाबाट पढाउन सकिन्छ भनेर हरेक पाठ्यक्रम विकासकर्ता तथा योजनाकारले ठम्याउन सक्नुपर्छ। यस प्रकार विभिन्न कक्षामा डिआरआर पाठ्यक्रम थप्दै लगेर ज्ञान, सिप तथा अभिवृत्तिलाई सुदृढ, गहन र परिष्कृत पार्न सकिन्छ। कुनै पनि पाठ्यक्रमले आधारभूत विचार, विषय तथा सिप विकास गर्ने क्रममा त्यस्ता विचार, विषय तथा सिपलाई विद्यार्थीले पूर्ण रूपमा ग्रहण नगरेसम्म पटकपटक परिभाषित गरिरहनु पर्दछ।^{५४} विद्यालयको औपचारिक शिक्षा समाप्तिसँगै

निश्चित सिकाइ प्राप्त गर्नु भनेको विद्यार्थीले लक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकून् भनेर विकासका विभिन्न चरणमा पाठ्यक्रमभित्र समावेश गरिने मापदण्ड निर्धारण गर्नु पनि हो। चित्र ८ ले लम्बीय एकीकरणको उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ। यस उदाहरणले तह थपिँदै जाने भनेको कुनै एउटा शीर्षकमाथि अवधारणात्मक जटिलताका थप तहहरू थप्ने र पूर्ववर्ती ज्ञानलाई परिष्कृत गर्ने गरी उक्त शीर्षकलाई पुनः व्याख्या गर्ने हो भन्ने पनि जनाउँछ।

सबैभन्दा पहिला सिकाइ उपलब्धिको एउटा लम्बीय प्रगति निर्धारण गर्नु पर्दछ। निकै ध्यान दिएर कक्षागत तहमाफर्त् हुने सिकाइ उपलब्धिको यस्तो संरचना बनाउनुपर्छ कि जसले विस्तार भइरहेको जटिलता र आधुनिकतालाई सामना गर्न विद्यार्थीलाई पूर्ण रूपमा सक्षम बनाउन सकोस्। अगाडिका कक्षामा भएका सिकाइ उपलब्धिहरूलाई

^{५४} Bruner, J. 1960. *The Process of Education*. Cambridge, Mass: Harvard University Press. 13.

चित्र ८

सङ्कटासन्नताको अवधारणाको लम्बीय एकीकरणको एउटा उदाहरण	
वर्ष ४-७	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालय तथा समुदाय वरपरका सुरक्षित तथा असुरक्षित ठाउँहरू हावाहुरी, बाढी तथा भू कम्पनबाट हुने खतरा खतराबाट बच्ने सुरक्षासम्बन्धी आधारभूत उपायहरू
वर्ष ७-११	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालय/समुदाय वरपर भएका सुरक्षित तथा असुरक्षित स्थानको नामाङ्कन विगतका प्राकृतिक विपद्दे स्थानीय समुदायमा पारेका असरहरू स्थानीय खाद्य श्रोतमाथि देखापरेको चुनौती
वर्ष ११-१४	<ul style="list-style-type: none"> विगतका राष्ट्रिय/क्षेत्रीय प्राकृतिक प्रकोप जोखिमको अवधारणा जोखिमको कारक तत्वका रूपमा वातावरणीय ह्रास तथा प्रदूषण
वर्ष १४-१८	<ul style="list-style-type: none"> आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय तथा भौतिक जोखिमबीचको गतिशीलता प्रकोप, जोखिम तथा क्षमताबीचको अन्तरसम्बन्ध लिङ्ग र विपद् गरिवी र विपद्

सिकाइका बाँकी लक्ष्यहरू हासिल गर्नतर्फ खुट्टिकिलाका रूपमा लिनुपर्छ। यदि यी खुट्टिकिलालाई एकीकृत गर्ने हो भने यसले जीवनपर्यन्त सिकाइका लागि विद्यार्थीलाई सक्षम बनाउँछ। यो धारणा पाठ्यक्रम विकासको पछिल्लो चरणमा आउने अलि जटिल विचार वा अवधारणालाई सजिलै आत्मसात् गर्न अघिल्लो चरणमा भएका सजिला विचार वा अवधारणालाई हासिल गर्नु पर्दछ भन्ने हो। यसै गरी विभिन्न कक्षामार्फत् सिकाइ पूर्ण हुँदै जान्छ। यसलाई कक्षा बढ्दै जाँदा सिकाइ उपलब्धि पनि जटिल बन्दै गएबाट देख्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि घरभित्रको प्रकोप सुरक्षाबारे प्रारम्भिक कक्षामा प्रदान गरिने ज्ञान पछि गएर उच्च कक्षामा प्रदान गरिने प्रकोप पूर्वतयारीको विश्वव्यापी

स्वरूपबारेको ज्ञानमा रूपान्तरण हुन सक्दछ। व्यक्तिको शारीरिक, संज्ञानात्मक र सम्वेगात्मक परिपक्वतासँग मेल खाने गरी सिप सिकाइ पनि यसरी नै बढाउँदै लगिन्छ।

साधारण ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिगत सिकाइ उपलब्धिलाई सीमित रूपमा छनोट गरेर तालिका ३ मा चार ओटा उमेर समूहमा देखिने सिकाइ उपलब्धिको तह थपिएको उदाहरण दिइएको छ।

डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको योजना बनाइरहेकाहरूले उनीहरूले प्राथमिकतामा पारेका साधारण सिकाइ उपलब्धिलाई तालिका ३ भरेमा उनीहरूलाई सजिलो हुन्छ।

तालिका ३

सिकाइ उपलब्धि बढोत्तरीका उदाहरणहरू	
ज्ञान	
<i>साधारण सिकाइ उपलब्धि : प्रकोप र विपद्सम्बन्धी ज्ञान</i>	
विद्यार्थीले विगतका स्थानीय विपद्बारे थाहा पाउने छन्	
वर्ष ४-७	विद्यार्थीहरू आफ्ना समुदायमा विगतमा कहिले र कहाँ प्राकृतिक प्रकोप/विपद् आए जान्ने छन्।
वर्ष ७-११	विद्यार्थीहरू विगतमा आफ्ना समुदायमा आइपरेका प्राकृतिक प्रकोप/विपद्का कारण र असरसम्बन्धी आधारभूत ज्ञान हासिल गर्ने छन्।
वर्ष ११-१४	विद्यार्थीहरू स्थान, अवधि, मिति र असरका आधारमा विगतका स्थानीय विपद्का स्वरूप वा प्रवृत्तिलाई बुझ्ने छन्।
वर्ष १४-१८	विद्यार्थीहरू विगतका स्थानीय विपद्का असरहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, लैङ्गिक, मानव अधिकार/बाल अधिकारका दृष्टिकोणबाट बुझ्ने छन्।
<i>साधारण सिकाइ उपलब्धि : विपद् व्यवस्थापन संयन्त्र र अभ्यासबारे ज्ञान</i>	
विद्यार्थीले विपद् प्रतिकार्यका स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पूर्वाधार र संयन्त्रबारे जान्ने छन्।	
वर्ष ४-७	विद्यार्थीहरू प्रकोपका बेला वा विपद् आइपरेका बेला कहाँ र कसलाई सम्पर्क गर्ने थाहा पाउने छन्।
वर्ष ७-११	विद्यार्थीलाई स्थानीय तहमा भएका प्रतिकार्यसम्बन्धी पूर्वाधार तथा संयन्त्रका भूमिका र कामबारे थाहा हुने छ र उनीहरूलाई प्रकोपको खतराका बेला वा विपद् आइपरेमा उपलब्ध सुविधा तथा सेवाहरू कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने जानकारी हुनेछ।
वर्ष ११-१४	विद्यार्थीहरू क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्य पूर्वाधार र संयन्त्रको भूमिका बुझ्ने छन् र उनीहरूका आफ्ना समुदायमा ती पूर्वाधार र संयन्त्रको उपयोगिताबारे थाहा पाउने छन्।
वर्ष १४-१८	विद्यार्थीहरू अन्तर्राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्यका पूर्वाधार तथा संयन्त्रको भूमिका बुझ्ने छन् र क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरमा ती पूर्वाधार र संयन्त्रको उपयोगिताबारे थाहा पाउने छन्।

सिप	
<p>साधारण सिकाइ उपलब्धि : सञ्चार तथा अन्तरवैयक्तिक अन्तरक्रियात्मक सिप</p> <p>विद्यार्थीहरू सञ्चारका उपयुक्त एवम् सिर्जनात्मक माध्यमहरू (जस्तै- ब्रोसर, सङ्गीत, गीत, नाटक, पपेट्री, पोस्टर, कविता, सामाजिक सञ्चार माध्यम, रेडियो तथा चलचित्र) को प्रयोग गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सन्देश सम्प्रेषण गर्न सक्ने छन् ।</p>	
वर्ष ४-७	विद्यार्थीहरू कक्षा कोठा तथा विद्यालयमा प्रस्तुत गर्न बनाइएका चित्र तथा पोस्टर प्रयोग गरेर विद्यालयमा सिकेका डिआरआरका आधारभूत सन्देशहरू अभिव्यक्त गर्न सक्ने छन् ।
वर्ष ७-११	विद्यार्थीहरू समुदायमा प्रदर्शन तथा वितरण गर्नका लागि आफ्ना समुदाय विशेषका प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी डिआरआर पोस्टर तथा ब्रोसर तयार पार्न सक्ने छन् ।
वर्ष ११-१४	विद्यार्थीहरू दृश्य कला (जस्तै- नाटक तथा पपेट्री) मार्फत् ससाना बाल बालिकालाई डिआरआर सन्देश पुर्याउन सक्ने छन् ।
वर्ष १४-१८	विद्यार्थीहरू बहुसङ्ख्यक दर्शकका लागि सामाजिक सञ्चार माध्यम, रेडियो तथा चलचित्रलगायत आफूलाई मन पर्ने सञ्चार माध्यमको प्रयोग गरेर डिआरआरसम्बन्धी अभियानको योजना बनाउन, तयार गर्न र कार्यान्वयन गर्न सक्ने छन् ।
<p>साधारण सिकाइ उपलब्धि : कार्यगत सिप</p> <p>विद्यार्थीहरूसँग विपद् पीडित र विपद्प्रति सङ्कटासन्न समूहलाई सहयोग गर्न आवश्यक पर्ने सिप (जस्तै- प्राथमिक उपचार सिप, उद्धार सिप) हरू हुनेछन् ।</p>	
वर्ष ४-७	विद्यार्थीहरू वयस्कहरूको मार्ग दर्शनमा सामान्य सहयोग सञ्चालन गर्न सक्ने छन् ।
वर्ष ७-११	विद्यार्थीहरू सामान्य चोटपटक निको पार्ने कार्यमा प्राथमिक उपचारका आधारभूत सिप उपयोग गर्न सक्ने छन् ।
वर्ष ११-१४	विद्यार्थीहरू सङ्कटका बेला ससाना बाल बालिकाको हेरचाह गर्न सक्ने छन् ।
वर्ष १४-१८	विद्यार्थीहरू सहयोगात्मक भूमिका निर्वाह गर्दै उद्धार कार्यमा संलग्न हुने छन् ।
अभिवृत्ति	
<p>साधारण सिकाइ उपलब्धि: जिम्मेवारी</p> <p>विद्यार्थीले प्रकोप तथा विपद्बाट आफूलाई सुरक्षित राख्ने र साथीभाई, परिवार र समुदायलाई सुरक्षित रहन सहयोग गर्ने जिम्मेवारीको भावना अङ्गाल्ने छन् ।</p>	
वर्ष ४-७	विद्यार्थीहरू सम्भावित प्रकोप-विपद्का लागि तयारी अवस्थामा रहनुपर्ने कुराको महत्त्वबारे सचेत हुने छन् । जिम्मेवार हुनका लागि उनीहरूसँग सकारात्मक आत्मसम्मान तथा आत्म विश्वास हुनेछ ।
वर्ष ७-११	विद्यार्थीहरू अफ्ट्यारोमा परेका आफू वरपरका मानिसहरूप्रति समानुभुति प्रकट गर्ने छन् । उनीहरू विपद्का बेला एकअर्काको ख्याल राख्नुपर्ने दायित्वबोध गर्ने छन् ।
वर्ष ११-१४	विद्यार्थीहरू सम्भावित प्रकोपबाट आफू र आफ्नो वरपरका मानिसको सुरक्षा गर्न इच्छुक हुने छन् ।
वर्ष १४-१८	विद्यार्थीहरू प्रकोपबाट आफ्नो समुदायलाई सुरक्षित राख्न प्रतिबद्ध हुने छन् ।
<p>साधारण सिकाइ उपलब्धि : विश्वास र सावधानी</p> <p>विद्यार्थीले कुनै पनि परिस्थितिमा सुरक्षासम्बन्धी नियम तथा प्रक्रिया पालना गर्नुपर्ने आवश्यकताको उच्च कदर गर्ने छन् ।</p>	
वर्ष ४-७	विद्यार्थीहरू सुरक्षा नियम तथा प्रक्रिया पालन गर्ने कुराको महत्त्वबारे सचेत हुने छन् ।
वर्ष ७-११	विद्यार्थीहरू आत्मविश्वासका साथ सुरक्षा प्रक्रियाको अभ्यास गर्ने छन् ।
वर्ष ११-१४	विद्यार्थीहरू सुरक्षाका असल अभ्यासको प्रवर्धन र मोडेलप्रति प्रतिबद्ध रहने छन् ।
वर्ष १४-१८	विद्यार्थीहरू ससाना बाल बालिकालाई सुरक्षाका नियम तथा प्रक्रिया पालना गर्ने कार्यमा सहयोग गर्ने छन् ।

काजाकस्तान

© युनिसेफ/गोज्जालो बेल

(पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

परिच्छेद ४ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : योजना तथा विकास कार्यमा डिआरआरको समतलीय तथा लम्बीय दुवै समायोजनलाई ध्यान दिनुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : पाठ्यक्रमका सबै विषयमा डिआरआर समावेश गर्ने लक्ष्य राख्नुहोस् ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता/प्रधानाध्यापक** : आफ्ना परिवेशमा यस परिच्छेदमा वर्णन गरिएका प्रमुख चार ओटा विधिमध्ये कुन सबैभन्दा उत्तम हुन्छ विचार गरी डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका क्रममा समायोजनका लागि कुन विधि तपाईंले प्रयोग गर्न सक्नुहुन्छ सोच्नुहोस् ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता (राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, स्थानीय)** : पाठ्यक्रममा डिआरआरको लम्बीय समायोजन समतलीय समायोजन जत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ भनेर बुझ्नुहोस् ।
- **प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : सह क्रियाकलाप र पाठ्यक्रमसम्बद्ध सिकाइबिच सिनर्जीको विकास गर्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/प्रधानाध्यापक** : दिगो विकासका लागि शिक्षा, जीवनोपयोगी सिप र बालमैत्री विद्यालयलगायत गुणस्तरीय शिक्षाको लक्ष्य राख्ने पाठ्यक्रमसम्बद्ध पहल र डिआरआर पाठ्यक्रम विकासबिचमा सिनर्जी निर्माण गर्नुहोस् ।

४.५ स्रोत सामग्रीहरू

- **UNESCO/UNICEF. 2012. Disaster Risk Reduction in School Curriculum: Case Studies From Thirty Countries.** <http://unesdoc.org/images/002071/21703e.pdf>
यो परिच्छेदका लागि विशेष गरी खण्ड ३ (पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण) र खण्ड ४ (पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण एकीकरणका विधिहरू) सान्दर्भिक छन् ।
- **UNESCO Bangkok. 2007. Natural Disaster Preparedness and Education for Sustainable Development.** Bangkok: UNESCO Bangkok. <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001504/15045.pdf>
दिगो विकासका लागि शिक्षा परियोजनाका सन्दर्भमा एसिया प्यासिफिक क्षेत्रमा प्राकृतिक विपद् पूर्वतयारी शिक्षाका लागि शैक्षिक सामग्री भन्ने क्षेत्रीय परियोजनामा संलग्न चार ओटा देश तथा दुई ओटा सहयोगी संस्थाले तयार पारेका प्रतिवेदन यसमा समावेश छन् । यसमा दिगो विकासका लागि शिक्षाका सिद्धान्तलाई एकीकृत गर्दै प्राकृतिक विपद् रोकथामसम्बन्धी प्राकृतिक विपद् पूर्वतयारी तथा स्थानीय स्तरमा सान्दर्भिक सामग्री निर्माणबारे सूचना तथा जानकारीको सञ्चार तथा प्रबोधिकरण समावेश गरिएको छ ।
- **UNISDR. 2007. Towards a Culture of Prevention: Disaster Risk Reduction Begins at School: Good Practices and Lesson Learned.** Geneva: UNISDR <http://unesdoc.org/images/0018/001898/189857e.pdf>
डिआरआर शिक्षामा देखिएका ३८ ओटा उत्कृष्ट अभ्यासहरू यस सङ्ग्रहमा राखिएको छ । यसलाई विद्यालय वरपरको समुदायभित्र सचेतना विकास गर्ने, रोकथामको संस्कृति निर्माण गर्ने र विद्यालय भवन सुरक्षित बनाउने गरी तिन भागमा वर्गीकरण गरिएको छ ।
- **UNISDR. 2011. Compilation of National Progress Reports on the Implementation of Hyogo Framework for Action(2009-2011): HEA Priority 3, Core Indicator 3.2.** [http://www.preventionweb.net/english/hyogo/progress/documents/hfa-report-priority3-2\(2009-2011\).pdf](http://www.preventionweb.net/english/hyogo/progress/documents/hfa-report-priority3-2(2009-2011).pdf)
यो प्रतिवेदनमा ८६ ओटा देशका ह्योगो कार्य ढाँचाको प्राथमिकता नं. ३ को सूचकाङ्क ३.२ (अर्थात् विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पुनर्लाभका अवधारणा र अभ्यासहरूलगायत विद्यालय पाठ्यक्रम, शैक्षिक सामग्री तथा सम्बन्धित तालिम) मा भएको प्रगति विवरणलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।
- **Wisner, B. 2006. Let Our Children Teach Us! A Review of the Role of Education and Knowledge in Disaster Risk Reduction.** Bangalore: Books for Change. <http://www.unisdr.org/2005/task-force/work/working%20groups/knowledge-education/docs/Let-Our-Children-Teach-Us.pdf>.
प्राथमिक, माध्यमिक तथा उच्च शिक्षामा शिक्षण सिकाइ, विद्यालय पूर्वाधारको संरक्षण, तालिमसम्बन्धी कोर्स, अनौपचारिक शिक्षा तथा ज्ञान व्यवस्थापन जस्ता डिआरआरसम्बन्धी नवीन शैक्षिक अवधारणामा देखिएका उत्कृष्ट अभ्यासहरूलाई यसमा समावेश गरिएको छ साथै यो क्षेत्रका समस्या र अवसरहरूलाई अँल्याइएको छ ।

परिच्छेद ५

विपद् जोखिम न्यूनीकरण सिकाइका कार्यक्रम,
क्रियाकलाप र सामग्रीको विकास

परिच्छेद ५ मा सिकाइ कार्यक्रम, क्रियाकलाप र सामग्रीको विकासको दश चरणमा गरिने व्यावहारिक विधि प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि यसमा विद्यार्थीका विभिन्न सिकाइ शैलीको वर्णन गर्दै विभिन्न सिकाइ विधि तथा मोडालिटीलाई डिआरआर सिकाइमा समावेश गरिनुपर्नेमा जोड दिइएको छ । यसमा सिकाइ क्रियाकलापको विकासका लागि एउटा निश्चित खाका प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि डिआरआर शिक्षामा पाठ्य पुस्तक तथा शिक्षक पुस्तिकाको भूमिकाबारे चर्चा गरिएको छ । डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको सबैले रुचाएको र कुनैकुनै अवस्थामा त एक मात्र तरिका भनेको पाठ्यक्रम परिमार्जन हो भन्ने एउटा अध्ययनको निष्कर्षमाथि यसमा आलोचनात्मक दृष्टिकोण राखिएको छ । यस लगत्तै डिआरआर शिक्षामा शिक्षक पुस्तिकाले पुर्याएको योगदानबारे विश्लेषण गरिएको छ जसलाई केही देशका उदाहरणबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :

५.१ का १० ओटै चरणले कार्यक्रमका शीर्षक, सिकाइ क्रियाकलाप तथा सामग्रीको विकासमाथि जोड दिन्छन् । यी चरणहरू डिआरआर पाठ्यक्रम समाविष्टताको बृहत् प्रक्रियासँग गाँसिएका छन् । चरण ३ र ४ सँग मेल खानुपर्ने आवश्यकतालाई यथावत राख्दै यी चरणहरू पाठ्यक्रम विकाससम्बन्धी चरण १ र २ सँग खपि टएका छन् (परिच्छेद ३.१ हेर्नुहोस्) ।

५.१ डिआरआर सिकाइ कार्यक्रम विकास : १०
चरणको व्यावहारिक विधि

यो खण्डमा डिआरआर सिकाइ कार्यक्रम तथा तत्सम्बन्धी विषय, गतिविधि र सामग्री तर्जुमा तथा विकासका लागि अपनाउनुपर्ने १० ओटा चरणहरू दिइएको छ । राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा स्थानीयतहमा कार्यक्रम तर्जुमा र लेखन कार्यका लागि पाठ्यक्रम विकासकर्ताको एउटा समूहले राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय र सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग सहकार्य गरिरहेको हुन्छ, भन्ने मान्यता यसले राख्दछ । कुनै परिवेशमा भने कुनैकुनै चरण अनावश्यक पनि हुन सक्दछन् । विशेष गरी पाठ्यक्रम विकासकर्तालाई सीमित समय तथा अधिकारभित्र रही काम गर्नुपर्ने अवस्थामा वा पूर्व निर्धारित प्रारूपको अधिनमा रही पाठ्यक्रम विकास गर्न भनिएको अवस्थामा केही चरणहरू अनावश्यक हुन पनि सक्दछन् । यस कारण परिस्थिति अनुरूप यी चरणलाई लचकताका साथ र आवश्यकता अनुसार छनोट गरेर अनुसरण गर्नुपर्छ ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :

चरण १भन्दा अगाडि आधारभूत तहको अध्ययन, पाठ्यक्रम पुनरावलोकन वा आवश्यकता विश्लेषण (परिच्छेद २.४ हेर्नुहोस्) का साथै पाठ्यक्रम विकास कार्य तथा प्रक्रियाबारे साझा धारणा निर्माण (परिच्छेद २.५ हेर्नुहोस्) गर्नुहोस् ।

चरण १

परिवेशबारे स्पष्ट हुनुहोस्

यी विषयमा प्रष्ट हुनुहोस् :

- पाठ्यक्रमका अन्य भागमा समेटिएका डिआरआरसम्बन्धी विषय, शीर्षक तथा अवधारणाहरू
- लक्षित डिआरआर सिकाइ कार्यक्रमको सम्पूर्ण समयविधि वा कति हप्ता, कति घण्टा, कति ओटा पाठ र प्रत्येक पाठको अवधि
- सिकाइ स्थान : पाठहरू कक्षा कोठामा सञ्चालन हुन्छन् कि विद्यालयका अन्य स्थानमा ? वा समुदायमा सञ्चालन गर्ने कुनै सम्भावना छ ?
- कार्यक्रम कार्यान्वयन हुन गइ रहेको कक्षा
- विद्यालयमा सामग्री तथा उपकरणको उपलब्धता : श्रव्य दृश्य तथा विद्युतीय सामग्री, लेखन, चित्र लेखन तथा पेन्टिङका लागि अत्यावश्यक सामग्री वा चार्ट पेपर
- डिआरआर राख्ने विषय र सञ्चालन हुने समय
- शिक्षक कर्मचारीको गुणस्तर तथा उनीहरूले प्रतिनिधित्व गर्ने विषय

चरण २

डिआरआरका अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि र मुख्य अवधारणाहरू तय गर्नुहोस्

यी कुराहरू पहिचान गर्नुहोस् र टिपोट बनाउनुहोस् :

- पाठ्यक्रमका अन्य भागमा (अर्थात् अन्य विषयमा र अगाडि वा पछाडिका कक्षामा) समावेश गरिएका डिआरआरसँग सम्बन्धित सिकाइ उपलब्धिलाई पहिचान गर्ने र त्यस्ता उपलब्धिलाई नयाँ कार्यक्रमबाट हासिल गरिने उपलब्धिले कसरी सद्दृढ बनाउनेछन् निर्णय गर्ने
- मिलाउने, क्रमबद्ध गर्ने, परिभाषित गर्ने, स्तरीकरण गर्ने, राख्ने, चिन्ने, सम्झने, सूचीकृत गर्ने, दोहोर्याउने, स्मरण गर्ने, नामाकरण गर्ने, व्याख्या गर्ने, सम्बन्ध देखाउने, पुनर्सिर्जना गर्ने, अभिलेख राख्ने जस्ता क्रियापद प्रयोग गरेर ज्ञानसँग सम्बन्धित उपलब्धिहरू निर्धारण गर्ने
- वर्गीकरण गर्ने, वर्णन गर्ने, अवलोकन गर्ने, पहिचान गर्नु, छलफल गर्ने, प्रतिवेदन लेख्ने, व्याख्या गर्ने, पुनः व्याख्या गर्ने, अभिव्यक्त गर्ने, समीक्षा गर्ने, छनोट गर्ने र अभिलेख राख्ने जस्ता क्रियापद प्रयोग गरी बोधगत उपलब्धि निर्धारण गर्ने
- विश्लेषण गर्ने, योजना बनाउने, अनुमान गर्ने, वर्गीकरण गर्ने, परीक्षण गर्ने, तुलना गर्ने, फरक छुट्याउने, आलोचना गर्ने, मिलाउने, सङ्गठित गर्ने, सिर्जना गर्ने, लेख्ने, संश्लेषण गर्ने, जोड्ने, विकास गर्ने, कल्पना गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने, प्रशंसा गर्ने, निराकरण गर्ने समस्या सिर्जना गर्ने, भन्ने, प्रश्न गर्ने, बहस गर्ने, व्याख्या गर्ने, प्रमाणित गर्ने, प्रष्ट पार्ने सङ्क्षेपीकरण गर्ने, प्रस्तुत गर्ने जस्ता क्रियापद प्रयोग गरेर सिपसँग सम्बन्धित सिकाइ उपलब्धिहरू तय गर्ने
- प्रशंसा गर्ने, चासो राख्ने, अनभव गर्ने, प्रतिबद्ध रहने, आत्मसात गर्ने, समानुभूति देखाउने, सहानुभूति देखाउने, आँदर गर्ने, महत्त्व दिने जस्ता क्रियापद प्रयोग गरेर अभिवृत्तिगत सिकाइ उपलब्धिहरू तय गर्ने
- कार्यक्रममार्फत् सबलीकरण हुने डिआरआरका मुख्य धारणा वा विचारहरू निर्धारण गर्ने

चरण ३

शीर्षक वेबको विकास गर्नुहोस्

वेब वा फ्लोचार्ट विकास गरी छनोट भएको कार्यक्रमको सम्भाव्यता र महत्त्वबारे निम्नबमोजिम प्रक्रिया प्रयोग गरेर रूपरेखा तयार पार्नुहोस् :

- एउटा सेतो पाटी वा ठूलो चार्ट पेपरमा लेखी कार्यक्रमका सम्भावित विषयगत विचार, भाव तथा सवालबारे मस्तिष्क मन्थन गर्नुहोस् (यस चरणमा सबै विचारलाई बिना टिप्पणी ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ) ।
- दुवैतिर सङ्केत गर्ने धर्काद्वारा एक आपसमा दोहोरिने वा सम्बन्धित विचारलाई जोड्नुहोस्, अव्यावहारिक तथा असम्भव विचारलाई हटाउन तयार रहनुहोस् ।
- दिमागमा आएका नयाँ विचारलाई थपेर ग्रहण गरिएका विचार, भाव, सवालहरूलाई शीर्षक वेब वा फ्लो चार्टमा रूपान्तरण गर्नुहोस् जहाँ विचारहरू व्यवस्थित र एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् ।
- वेबमा भएका विभिन्न पक्षहरू छनोट भएका सिकाइ उपलब्धि तथा अवधारणासँग कसरी जोडिएका छन् भन्ने देखाउँदै नोट गर्नुहोस् ।

नोट : तत्कालै शीर्षकको रेखीय क्रममा गइहाल्नुभन्दा फ्लो चार्ट विधिमा जानु उपयुक्त हुन्छ किनभने यसमा कल्पना र अप्रत्यक्ष तथा विविध खाले सोचको उपयोगका साथै सम्बन्धनात्मक सोचलाई प्रोत्साहित गरिएको हुन्छ । फ्लो चार्टको अन्तिम स्वरूप कार्यक्रमको एउटा महत्त्वपूर्ण दस्तावेज बन्न सक्दछ । यसले पाठ्यक्रममा भएका सम्बन्धलाई जोड दिन्छ । तर यसलाई अन्त्यमा रेखीय ढाँचामा भने रूपान्तरण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता

: डिआरआरसम्बन्धी विषयगत सिकाइ उपलब्धिका लागि परिच्छेद ३.३ हेर्नुहोस् । सिकाइ उपलब्धि विकास गर्ने क्षमतामा आधारित विधिका लागि परिच्छेद ३.५ हेर्नुहोस् । परिवेश विशेष र उद्देश्य विशेषका सिकाइ उपलब्धिको विकास गर्न परिच्छेद ३.४ मा भएका अभ्यासहरूको प्रयोग गर्नुहोस्

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :
दिगो विकासका लागि शिक्षाबारे परिच्छेद १.२, जलवायु परिवर्तन शिक्षाबारे परिच्छेद १.४, द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण परिच्छेद १.५, जीवनोपयोगी सिप र बालमैत्री सिकाइबारे परिच्छेद १.६ डिआरआर शिक्षा सिकाइका ५ ओटा आधारभूत आयामको जानकारीका लागि १.३ हेर्नुहोस् ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता / नीति निर्माता :
डिआरआर पाठ्यक्रम विकासमा साभेदारीको महत्त्वका लागि परिच्छेद २.२ हेर्नुहोस् ।

चरण ४

कार्यक्रमको रूपरेखा बनाउनुहोस्

कार्यक्रमको रूपरेखा तयार पार्न र यसलाई परिष्कृत बनाउन तल दिए बमोजिम गर्नुहोस् :

- शीर्षकमा भएका मूलभूत कुराहरूलाई रेखीय क्रममा सङ्गठित गर्नुहोस् (पढाइने क्रम अनुसार) ।
- पाठ पाठमा वर्गीकरण गरी हरेक कुरालाई उपभागमा बाँड्नुहोस् ।
- कार्यक्रमको कुन ठाँउमा डिआरआरसँग खटिएका र विद्यालयको प्राथमिकतामा परेका वा अन्तरपाठ्यक्रम सम्बद्ध आयामहरू (जस्तै दिगो विकासका लागि शिक्षा, जलवायु परिवर्तन शिक्षा, जीवनोपयोगी सिप तथा बालमैत्री सिकाइ) लाई राख्न सकिन्छ, निर्धारण गर्नुहोस् ।
- कार्यक्रमको रूपरेखामा छनोट भएका डिआरआर सिकाइ उपलब्धि र क्षमतालाई पूरा गर्ने पर्याप्त सम्भावना छ कि छैन भन्दै यसको पुनरावलोकन गर्नुहोस् र आवश्यकता अनुसार रूपरेखा (उपलब्धि वा क्षमता) लाई काँटछाँट गर्नुहोस् ।
- डिआरआर सिकाइका पाँच ओटा मूलभूत आयामहरू (प्रक्रिया बुझ्ने, सुरक्षित रहने, जोखिमका कारक तत्त्व र कसरी प्रकोप विपद्मा परिणत हुन्छ, थाहा पाउने, समुदायको जोखिम न्यूनीकरण क्षमता विकास गर्ने, सुरक्षा तथा उत्थानशीलताको एउटा संस्थागत संस्कृति निर्माण गर्ने) अनुरूप कार्यक्रमको समीक्षा गर्ने र यदि यी आयामहरू छुटेका, आंशिक रूपमा मात्र समेटिएका वा निकै न्यून देखिएमा रूपरेखालाई सच्याउनुहोस् ।
- प्रस्तावित हरेक पाठको सङ्क्षिप्त विवरण तयार पार्नुहोस् । कार्यक्रमको रूपरेखामा स्पष्ट संरचना र एकरूपता छ कि छैन र कार्यक्रमको महत्त्व र क्रमबारे पाठ्यक्रम विकास गर्ने टिमसँग साभ्ना धारणा छ कि छैन भनेर अध्यापन गराइने क्रमअनुरूप हरेक पाठको पुनरावलोकन गर्नुहोस् र आवश्यक परेमा रूपरेखालाई सच्याउनुहोस् ।

चरण ५

सिकाइ सामग्रीको विकास गर्नुहोस्

निम्नबमोजिमका सिकाइ सामग्रीहरू सङ्कलन गर्नुहोस् र विकास गर्नुहोस् :

- डिआरआर शिक्षण सिकाइ सामग्रीहरू खोजेर समीक्षा गर्नुहोस् । पाठ्यक्रम विकासमा यस्ता सामग्रीहरू सबै वा केही प्रयोग गर्न सकिन्छ वा अनुकूलन गर्न सकिन्छ भनेर निर्धारण गर्नुहोस् (कोठा १४ हेर्नुहोस्) ।
- सम्भावित विषय, तथ्याङ्क तथा सामग्रीको स्रोत पहिचान गर्ने र कहाँबाट त्यस्तो स्रोत प्राप्त गर्न सकिन्छ पत्ता लगाउनुहोस् (जस्तै- राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय, मौसम विज्ञान विभाग, विपद्का बेलाका पत्रपत्रिका, संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकायहरू, कृषि तथा विपद्सम्बन्धी राष्ट्रिय निकायहरू र गैर सरकारी संस्थाहरू डिआरआर सामग्रीका लागि राम्रो स्रोत हुन सक्दछन्) । यस उद्देश्यका लागि पाठ्यक्रम विकास गर्ने टिममा शिक्षाबाहेक अन्य क्षेत्रका व्यक्तिहरू जस्तै जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विज्ञ र राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालयका कर्मचारीहरू विशेष उपयोगी हुन सक्दछन् ।
- स्थानीय समुदायले आफूसँग भएको स्थानीय ज्ञान तथा अनुभवका साथै मौलिक ज्ञान तथा सिपलाई कार्यक्रमको विषयवस्तुमा थप्ने उद्देश्यले साभेदारी तथा सम्पर्क माध्यमहरू स्थापित गर्नुहोस् र स्थानीय समुदायलाई विद्यार्थीले समुदायमा गएर गर्ने कार्यमूलक सिकाइका योजनामा संलग्न गराउनुहोस् र समुदायलाई उपयुक्त भूमिका प्रदान गर्नुहोस् ।
- सङ्कलित तथ्याङ्क तथा सामग्रीको छनोट गर्नुहोस् र तिनीहरूलाई उद्देश्य र उमेर अनुसारका सिकाइ सामग्रीमा परिणत गर्नुहोस् ।
- डिआरआरसम्बन्धी विद्यमान गलत धारणा तथा गलत सूचनालाई त्यस्ता सामग्रीले हटाउँछन् भनेर सुनिश्चित गर्नुहोस् । एक आपसमा बाभिएका मौलिक र वैज्ञानिक ज्ञान तथा दृष्टिकोणलाई तुलना गर्ने र भिन्नता देखाउने कार्य गर्नुहोस् ।
- सिकाइ क्रियाकलापको विकासबारे सोच्नुहोस् । निर्धारित सामग्रीबाट अधिकतम सिकाइ हुनसक्ने सिकाइ क्रियाकलापका बारेमा पनि सोच्नुहोस् । सम्भव भएसम्म कुनै लक्षित क्रियाकलापका लागि उत्प्रेरक सामग्रीका रूपमा प्रयोग हुने गरी विषयवस्तु तयार पार्नुहोस् ।

चरण ६

सिकाइ क्रियाकलापहरूको विकास गर्नुहोस्

सिकाइ क्रियाकलापको विकास गर्दा तलका चरणहरू अनुसरण गर्नुहोस् :

- निम्न लिखित तिन ओटा बृहत् सिद्धान्त अनुरूप योजना बनाउनुहोस् : क) सिकाइ सामग्रीबाट अधिकतम ज्ञान, सिप, अभिवृत्तिगर्न सिकाइ हासिल गर्ने, ख) सिकाइ शैली तथा सिकाइ मोडालिटीको विविधता सुनिश्चित गर्ने, र ग) सिकाइको मुड, लय, ताल तथा गतिमा पर्याप्त विविधता सुनिश्चित गर्ने, जस्तै- गति रहित सिकाइपछि गतिसहितका क्रियाकलाप गराउने, उत्तेजनात्मक क्रियाकलापपछि शान्त पार्ने क्रियाकलाप गर्ने र चुनौतीपूर्ण क्रियाकलापपछि आश्वस्त पार्ने किसिमका क्रियाकलाप गराउने) ।
- क्रियाकलापहरू मिश्रित भएको सुनिश्चित गर्नुहोस् जसले विद्यार्थीहरूलाई कक्षा कोठाबाट विद्यालय हाता र स्थानीय समुदायमा ल्याओस् ।
- क्रियाकलापमा भएका विवरणहरू प्रष्ट भएको र यस्ता विवरणमा उद्देश्य र लक्षित सिकाइ उपलब्धि, बृहत् र चरणबद्ध समयसीमा, कक्षा कोठाको अधिकतम व्यवस्थापन, आवश्यक स्रोत तथा उपकरण, सहजीकरणका लागि मार्ग दर्शन, फलोअप सुझाव आदि समावेश भएको सुनिश्चित गर्नुहोस् ।
- शिक्षकहरू अभ्यस्त हुन सकून् भनेर क्रियाकलापका सबै विवरणका लागि एउटा साभ्या खाकाको डिजाइन र प्रयोग गर्नुहोस् ।

चरण ७

मस्यौदा तयार पार्दा म्याट्रिक्स प्रयोग गर्नुहोस्
कार्यक्रम समग्रमा ठिक छ भनेर परीक्षण गर्न तल बमोजिम गर्नुहोस् :

- पढाइने क्रम अनुसार पाठलाई ठाडा कोठामा र सिकाइ उपलब्धिलाई तेसा कोठामा राखेर पाठ/सिकाइ उपलब्धिको एउटा म्याट्रिक्स बनाउनहोस् ।
- म्याट्रिक्सलाई पूरा गर्नका लागि एउटा स्केल (०= कति पनि सम्बोधन नगरिएको, १= आंशिक रूपमा सम्बोधन गरिएको, २= केही मात्रामा सम्बोधन गरिएको, ३= ठीक मात्रामा सम्बोधन गरिएको र ४= पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन गरिएको) को प्रयोग गर्नुहोस् ।
- प्रत्येक सिकाइ उपलब्धिलाई कार्यक्रममा सम्बोधन गरिएको छ कि छैन भनेर सम्पूर्णतालाई मूल्याङ्कन गर्न म्याट्रिक्सको अध्ययन गर्नुहोस् र यदि कुनै उपलब्धि आंशिक रूपमा सम्बोधन भएको पाइएमा किन यस्तो भयो भनेर विश्लेषण गर्नुहोस् र कार्यक्रमको केही अंशलाई संशोधन गर्नुहोस् वा सिकाइ उपलब्धि को उपयुक्तताबारे पुनर्विचार गर्नुहोस् ।
- पाठ/डिआरआर सिकाइ आयामका म्याट्रिक्स प्रयोग गरी माथिका तिन ओटा चरण दोहोर्याउनुहोस् ।
- विभिन्न सिकाइ क्रियाकलाप सन्तुलित र विविध रूपले सञ्चालन गरिएको र सिकाइ मोडालिटीको क्रमले विद्यार्थीको रुचि र संलग्नतालाई निरन्तरता दिने सुनिश्चित गर्न शिक्षण सिकाइ विधि म्याट्रिक्स प्रयोग गरी माथिका ३ ओटा चरणहरू दोहोर्याउनुहोस् ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :
डिआरआर सिकाइको विविधताबारे परिच्छेद ५.२ र सिकाइको चक्रबारे परिच्छेद ७.१ हेर्नुहोस् ।
परिच्छेद ५.३ मा डिआरआर क्रियाकलाप विकासका खाकाको उदाहरण दिइएको छ । अनुसूची २ का दुलले डिआरआर सिकाइ क्रियाकलापसम्बन्धी ३ ओटा नमूना दिएका छन् ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :
सिकाइ मोडालिटीबारे जान्नका लागि परिच्छेद ५.२ हेर्नुहोस्

चरण ८

सिकाइ मूल्याङ्कन योजना बनाउनुहोस्

विद्यार्थी मूल्याङ्कन योजना बनाउँदा तल दिएबमोजिम गर्नुहोस् :

- सिकाइ उपलब्धिअनुरूप मूल्याङ्कन भएको सुनिश्चित गर्नहोस् ।
- निर्माणात्मक मूल्याङ्कनका विभिन्न स्वरूपहरू सिकाइ प्रक्रियामा राख्नुहोस् ।
- निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका विभिन्न स्वरूपहरूलाई कार्यक्रमका विभिन्न विन्दुमा र अन्त्यमा राख्नुहोस् ।
- कार्यक्रम र विद्यालयको बृहत् डिआरआर लक्ष्यका मूल्य र मान्यताअनुरूप निर्णयात्मक मूल्याङ्कनको प्रतिवेदन कसरी तयार पार्ने योजना बनाउनुहोस् ।
- विद्यार्थीमूल्याङ्कनलाई डिआरआरकार्यक्रम सकिएपछि राख्ने योजना नबनाउनुहोस् बरु यसलाई कार्यक्रम विकास सँगसँगै अगाडि बढाउनुहोस् ।

चरण ९

शिक्षक निर्देशिका तयार पार्नुहोस्

शिक्षकका लागि हाते पुस्तिका, निर्देशिका वा अन्य स्रोत सामग्रीहरूबारे योजना बनाउनुहोस्, जसले :

- प्रकोप तथा विपद्को परिचय दिन्छन् र विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षाको व्याख्या गर्छन् ।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रमको औचित्य देखाउँछन् ।
- कार्यक्रम र यसका उद्देश्यको सिंहावलोकन गर्दै प्रयोगमा ल्याइने सिकाइ विधि र सिकाइ क्रियाकलापबारे व्याख्या गर्दछन् ।
- सिकाइ क्रियाकलापहरू उल्लेख गर्दै मूल्याङ्कन विधिको व्याख्या गर्दछन् ।
- स्रोत साधनको एउटा सूची उपलब्ध गराउँछन् ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :
डिआरआरमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि मूल्याङ्कनका लागि ३.१, डिआरआर पाठ्यक्रम विकास र अपेक्षित उपलब्धिसँग मूल्याङ्कनको तादात्म्यबारे ३.१ हेर्नुहोस् । सिकाइ मूल्याङ्कनका विधिहरूको पनि तमूना परीक्षण गर्नु पर्दछ ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :
शिक्षक निर्देशिकासम्बन्धी सामग्रीबारे जानकारी र उदाहरणका लागि ५.४ हेर्नुहोस् ।

कोठा १४

अनलाइनमा उपलब्ध डिआरआर शिक्षण सिकाइ सामग्रीहरू

- INEE Resource Database
<http://www.ineesite.org/index.php/resourcedb/>
- PreventionWeb Education Materials
<http://www.preventionweb.net/english/professional/trainings-events/edu-materials/>
- UNCC: Learn (UN materials relevant to climate change learning)
<http://www.uncclearn.org>
- UNESDOC (UNESCO documents and publications)
<http://www.unesco.org/new/en/unesco/resources/online-materials/publications/unesdoc-database/>

चरण १०

विकास प्रक्रियालाई अन्तिम रूप दिनुहोस्

अन्तिम चरणमा :

- हरेक सिकाइ सामग्री तथा शिक्षक हाते पुस्तिकामा भएका विषयवस्तुको शुद्धा शुद्धि हेर्नुहोस् ।
- सिकाइ सामग्री तथा शिक्षक हाते पुस्तिकामा गुणस्तर र एकरूपता छ/छैन जाँचन सम्पादकको सहयोग लिनुहोस् ।
- विद्यार्थी/शिक्षक मैत्री सिकाइ सामग्री र शिक्षक हाते पुस्तिकाको डिजाइन गर्दा कुनै डिजाइनर वा ग्राफिकल आर्टिस्टको सहयोग लिनुहोस् ।
- सबै सामग्रीहरू तयार पारेर विद्यालयलाई वितरण गर्नुहोस् ।
- कार्यक्रम र हाते पुस्तिकाको प्रयोग गर्न सुरु गर्नुहोस् ।

५.२ डिआरआर सिकाइमा विविधता सुनिश्चित गर्ने

विद्यार्थीले विभिन्न तरिकाबाट सिक्छन् र हरेक विद्यार्थीसँग आफूलाई मन पर्ने सिकाइ शैलीको छुट्टै सेट हन्छ । प्रायः विद्यार्थीहरू गरेर सिक्छन् । यस्ता विद्यार्थीहरूले अनुभव र प्रयोगको रेकर्ड राख्न, सर्वे गर्न, अनुभव बटुल्न तथा प्रयोग गर्न, डिस्प्ले तयार पार्न र व्यावहारिक क्रियाकलापका सबै शैली अपनाउन मन पराउँछन् ।

केही विद्यार्थीहरू दृष्टिकोण, विचार र सिद्धान्तको सहारा लिएर कार्य गर्न रुचाउँछन् अनि यस्ता विचार तथा सिद्धान्तलाई विश्लेषण गर्दै, तुलना गर्दै, भिन्नता देखाउँदै र संश्लेषण गर्दै आनन्द लिन्छन् । व्याख्यान, बहस, पुस्तक अनुसन्धान र आफ्ना विचारलाई व्यवस्थित पार्न कठिन हुने लेखन कार्यमा संलग्न रहँदा यस किसिमका विद्यार्थीहरूले आनन्दको महसुस गर्दछन् ।

कुनैकुनै विद्यार्थीहरू व्यक्तिगत अनुभव, व्यक्तिगत भोगाइ र विचार साटासाट गर्ने कार्यमा जोड दिने सम्वेगात्मक सिकाइप्रति बढी रुचि राख्छन् । उनीहरू ससाना समूहमा गरिने अन्तरव्यक्तिक क्रियाकलाप र भूमिका अभिनय गर्न मन पराउँछन् । यस्ता विद्यार्थीहरू सिर्जनात्मक कला तथा नाटककला अनि उनीहरूको काल्पनिक र सम्वेगात्मक क्षमतालाई क्रियाशील बनाउने अन्य क्रियाकलापमार्फत् आफ्ना विचारलाई अभिव्यक्त गर्न अग्रसर हुन्छन् ।

कुनैकुनै विद्यार्थीलाई समस्या समाधान गर्न र परम्परागतभन्दा भिन्न तरिकाले सोच्न सजिलो लाग्छ र यसमा संलग्न हुने मौका दिने हो भने उनीहरू यसलाई सजिलै उपयोग गर्न सक्दछन् । यस्ता विद्यार्थीहरू स्थलगत भ्रमणमा सहभागी हुन, व्यावहारिक धारणा विकास गर्न र यसलाई कार्यान्वयन गर्न, समस्या समाधानका अभ्यासमा संलग्न हुन, नमुना अभ्यास गर्न वा भूमिका अभिनय गर्न अति मन पराउँछन् ।^{५५}

माथि उल्लिखित कुरा हरेक विद्यार्थीको सिकाइ प्रवृत्तिबारे सिकाइ शैलीसम्बन्धी सिद्धान्तले के बताउँछ भन्ने सङ्क्षेप मात्र हो । कुनै पनि

^{५५} Pike, G. & Selby, D. 1995. *Reconnecting: From National to Global Curriculum*. Godalming: World Wide Fund for Nature UK. pp. 30-5.

डिआरआर शिक्षाका ५
ओटा आधारभूत
आयामहरूको
शैक्षिक महत्त्वबारे १.३
मा छोटकरीमा व्याख्या
गरिएको छ ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता
/शिक्षक प्रशिक्षक/
शिक्षक : डिआरआरसम्बन्धी
अन्तरक्रियात्मक सिकाइको
उदाहरणका लागि अनुसूची
२ को टुल १४ को चक्र(
वातसम्बन्धी जानकारीहरू
मिलाउने क्रियाकलाप
हेर्नुहोस् ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता
/शिक्षक प्रशिक्षक/शिक्षक :
सम्वेगात्मक/भावनात्मक
तथा काल्पनिक सिकाइको
एउटा उदाहरणका लागि
अनुसूची २ को टुल १५
मा दिइएको क्रियाकलाप
हेर्नुहोस् ।

पाठ्यक्रम
विकासकर्ता/शिक्षक
प्रशिक्षक/शिक्षक :
अन्तरक्रिया तथा नाटकको
प्रयोग गर्ने अनुभवजन्य
सिकाइको एउटा सामान्य
उदाहरणका लागि अनुसूची
२ को टुल १३ मा दिइएको
क्रियाकलाप हेर्नुहोस् ।

विद्यार्थीको सिकाइ शैली माथिमा चार ओटा सिकाइ
शैलीको एउटा मिश्रण हो । तर सबै विद्यार्थीहरू
सिकाइको कुनै निश्चित शैलीमा आफूलाई बढी
सहज महसुस गर्दछन् र अन्य सिकाइ शैलीमा
निपूर्ण हुन उनीहरूलाई सहयोग र मार्ग दर्शनको
खाँचो पर्दछ ।

हरेक विद्यार्थीले सहज र चुनौतीपूर्ण दुवै सिकाइ
वातावरणको एउटा समतामूलक मिश्रणको
अवस्थालाई सामना गर्न सकून् भनेर लागू गरिएका
सिकाइ उपागमहरू मिश्रित तथा सन्तुलित हुनु
भनेको समान अवसरसँग जोडिएको विषय
हो । समग्रमा भन्नुपर्दा, सिकाइ शैलीमा देखिने
विविधता भनेको बालमैत्री सिकाइको एउटा मन्त्र
नै हो । बाल बालिकामा अन्तर्निहित क्षमतालाई
पूर्ण रूपमा प्रस्फुटन गर्ने दिशामा शिक्षा अग्रसर
हुनु पर्दछ (धारा २९) र हरेक बाल बालिकासँग
विभिन्न माध्यमबाट विचार तथा सूचना प्राप्त गर्ने
र अभिव्यक्त गर्ने नैसर्गिक अधिकार हुन्छ (धारा
१३) भनेर बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धीले पनि
स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ । डिआरआर सिकाइ
कार्यक्रमभित्र सिकाइ शैलीको विविधता स्थापना
गर्ने कार्य सिकाइ विधिको सन्तुलित र जीवन्त
सम्मिलनबाट मात्र सम्पन्न हुन सक्छ । डिआरआर
शिक्षाका उद्देश्यहरूमा पनि यस्तो विविधता
कायम गर्नु पर्दछ भन्नेमा सबैको सहमति छ । यो
खुशीको कुरा हो ।

डिआरआर शिक्षाले प्रकोपका कारण, प्रभाव र
प्रकृतिसम्बन्धी ज्ञानको विकास गर्न खोज्दछ ।
यो सक्रिय सहभागितामा आधारित हुन्छ । यसले
प्रकोप उत्थानशीलता विकास, अनुकूलन तथा
न्यूनीकरणलाई सक्रिय रूपमा सहयोग गर्ने ज्ञान
तथा सिपको अभिवृद्धि गर्दछ । यस्ता ज्ञान तथा
सिपहरू यथार्थ घटनामा आधारित अनि मानिसका
अनुभवबाट खारिएका कारण परिमार्जित र
परिष्कृत हुने गर्दछन् । यसका साथै डिआरआर
शिक्षाले विद्यार्थीलाई उनीहरूका अभिवृत्तिको
परीक्षण गर्न सक्ने बनाउँछ र वास्तविक जीवनका
भोगाई वा सरोगेट भोगाइमार्फत् आफना मूल्य
तथा मान्यतालाई स्पष्ट पार्न सहयोग गर्दछ ।
तर सिकाइसम्बन्धी एउटा निर्धारित संस्कृतिभित्र
सीमित घेराभित्र बसेर यस्ता उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न
निकै कठिन हुन्छ ।

यसर्थ, डिआरआर सिकाइ कार्यक्रममा निम्न
बमोजिमका सिकाइ मोडालिटीहरूको सन्तुलित
सम्मिलन हुनु पर्दछ :

- **अन्तरक्रियात्मक सिकाइ :** मस्तिष्क मन्थन,
दुई जनाको जोडी बनाइ छलफल वा साना
समूहमा छलफल, सामूहिक छलफल,
अन्तरक्रियात्मक मल्टि मिडिया प्रस्तुति
(विद्यार्थी, शिक्षक, समुदायका सदस्य तथा
डिआरआरका विज्ञद्वारा)
- **खोजमूलक सिकाइ :** व्यक्तिगत र सामूहिक
मामिला अध्ययन अनुसन्धान तथा विश्लेषण,
परियोजना कार्य, सर्वे, अन्तर्वार्ता, विभिन्न
तथ्याङ्कको परीक्षण, इन्टरनेटमार्फत् खोजी
- **सम्वेगात्मक सिकाइ :** प्रकोप तथा विपद्सम्बन्धी
अनुभूति, आशा र त्रास साटासाट गर्ने अवसर,
सिकाइ अनुभवप्रतिको सम्वेगात्मक प्रतिक्रिया
साटासाट गर्ने अवसर, समानुभूतिका
अभ्यासहरू (विपद् पर्दा कस्तो अनुभव
हन्छ ?), विभिन्न माध्यमबाट अनुभूति, अन्तर
दृष्टि र बोध प्रकट गर्ने
- **सरोगेट अनुभवजन्य सिकाइ :** काल्पनिक अनुभव
(काल्पनिक फिल्म तथा वृत्तचित्रमार्फत्), बोर्ड
गेम, भूमिका अभिनय, नाटक (लेखन, अनुकरण
तथा पपेट्री), नमूना अभ्यास, कृत्रिम रूपमा
सिर्जना गरिएका कक्षागत अनुभवमार्फत् गरिने
सिकाइ
- **स्थलगत अनुभवजन्य सिकाइ :** विपद्
सहयोग सेवाको स्थलगत भ्रमण, घर,
विद्यालय र समुदायमा प्रकोपको नक्साङ्कन
र सडकटासन्नताको मूल्याङ्कन, प्रकोपको
अध्ययन गर्न समुदायमा हिउँडुल, आपत्कालीन
योजना
- **कार्यमूलक सिकाइ :** प्रकोपसम्बन्धी सचेतना
विकासका लागि विद्यार्थी/समुदायले गर्ने
प्रयास, उत्थानशीलता विकास, अनुकूलन तथा
अल्पीकरणका लागि समुदायका सदस्यसँग
गरिने सहकार्य, पोस्टर अभियान, सडक
नाटक, जोखिम न्यूनीकरण अभियान (जस्तै-
वृक्षारोपण), विद्यार्थीद्वारा विद्यालय भेलामा
र समुदायमाभ डिआरआरसम्बन्धी उनीहरूले
गरेका कार्यको प्रस्तुति

- **काल्पनिक सिकाइ** : भविष्यमा आइपर्न सक्ने राम्रा तथा नराम्रा परिस्थितिको अनुमान गर्ने, प्रकोप तथा विपद्सम्बन्धी विगतका अवस्थाको आकलन गर्ने, सङ्कटपूर्ण अवस्थामा के गर्ने भनेर काल्पनिक दृश्य देखाउने, कथा भन्न र सुन्न लगाउने
- **शारीरिक तथा अभिव्यक्तिगत सिकाइ** : मूर्ति, मानव चित्र प्रयोग गरेर र कलात्मक अभिव्यक्तिका विभिन्न माध्यमहरू प्रयोग गरिने सिकाइ विधिहरू।^{५६}
डिआरआर शिक्षक निर्देशिकामा सुभाइएका शैक्षणिक विधिका केही उदाहरणका लागि अनुसूची १ को कोठा १५ हेर्नुहोस्।

^{५६} UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curriculum: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF. p. 29.

५.३ डिआरआर सिकाइ क्रियाकलाप विकासको खाका

सम्बन्धित सबै पक्षहरूलाई क्रियाकलापको विकास तथा लेखन प्रक्रियामा यथेष्ट ध्यान दिइएको सुनिश्चित गर्न एउटा खाका प्रयोग गर्नु राम्रो हुन्छ। तल कोठा १५ मा सस्टेनेबिलिटी फ्रन्टियर्स नामक गैर सरकारी संस्थाले तयार पारेको क्रियाकलापसम्बन्धी एउटा खाका देखाइएको छ।^{५७}

अर्को अझ जटिल विधि वा टुल (अनुसूची २ को टुल १२ हेर्नुहोस्) भनेको क्यानाडामा म्यान्टोबाको प्रान्तीय सरकारद्वारा दिगो विकासका लागि शिक्षामा प्रयोग गरिएको विधि हो। कुनै पनि पाठ्यक्रमको परिधिभित्र रही दिगो विकासका लागि शिक्षाका सिकाइ क्रियाकलाप/अनुभवको योजना बनाउने कार्यमा शिक्षकलाई सहयोग पुर्याउनका निम्ति यो विधि तयार पारिन्छ। यसरी एउटा पूरै

^{५७} <http://www.sustainabilityfrontiers.org>

कोठा १५

सिकाइ क्रियाकलापको खाका (सस्टेनेबिलिटी फ्रन्टियर्स)

क्रियाकलापको शीर्षक

व्याख्या : क्रियाकलाप अन्तर्गत के के गरिन्छ र यसका उद्देश्यहरू के के हुन् भन्ने बारे एउटा परिचय

समयावधि : सम्पूर्ण क्रियाकलाप गर्दा अनुमानित कति समय लाग्न सक्छ र क्रियाकलापका हरेक चरणमा कति समय लाग्न सक्छ भन्नेबारे मार्ग निर्देशन

सिकाइ उपलब्धि : क्रियाकलापका कारण विद्यार्थीमा विकास हुन सक्ने ज्ञान, सिप तथा अभिवृत्तिको सूची

सामग्री: प्रत्येक कक्षामा क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको सूची

प्रक्रिया : शिक्षकले के के गर्नु पर्दछ भनेर निर्देश गर्ने क्रियाकलापहरूको चरणबद्ध विवरण

विस्तार : क्रियाकलापलाई प्रक्रियामा उल्लेख गरिएको भन्दा अझ अगाडि बढाउन सकिन्छ भनेर अन्य विधिहरू सिफारिस गरिएको वैकल्पिक खण्ड

विविधता : प्रक्रियामा उल्लिखित बाहेक क्रियाकलाप गर्ने अन्य विविध उपायहरू सुभाइएको एउटा वैकल्पिक खण्ड

पाठ्यक्रमसँग सम्बन्ध खण्ड : क्रियाकलापसँग मिल्ने के कस्ता विषय तथा एकाइहरू पाठ्यक्रममा रहेका छन् भन्नेबारे मार्ग दर्शन

पाठ योजना बनाउन, कुनै निश्चित पाठान्तर्गत गरिने क्रियाकलाप वा केही पाठान्तर्गत गरिने साभा क्रियाकलापको योजना बनाउने कार्यमा यसलाई प्रयोगमा ल्याइन्छ।

माथि कोठा १५ को खाकाका आधारमा गरिने डिआरआर सिकाइका तिन ओटा उदाहरणहरू अनुसूची २ अन्तर्गतका टुल बक्समा उपलब्ध छन्। पहिलो विधि (टुल १३) ले उत्थानशीलताको अवधारणामाथि, दोस्रो विधि (टुल १४) ले चक्रवातबाट सुरक्षित रहने उपायहरू र तेस्रो विधि (टुल १५) ले जलवायु परिवर्तनमाथि जोड दिएका छन्।

५.४ डिआरआरसम्बन्धी पाठ्य पुस्तक तथा शिक्षक पुस्तिकाहरू

डिआरआर पाठ्यक्रम नक्साङ्कनसम्बन्धी गरिएको हालैको एउटा विश्वव्यापी अध्ययन^{५८} ले डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको उपयुक्त (र केही अवस्थामा त एकमात्र) माध्यम भनेको डिआरआर पाठ्य पुस्तकको व्यापक परिमार्जन भएको देखाएको छ। डिआरआर शिक्षाले माग गर्ने सिपमूलक, अभिवृत्तिगत तथा व्यावहारिक उपलब्धि हासिल गर्न केवल पाठ्य पुस्तकलाई केन्द्रमा राखेर गरिने पाठ्यक्रम विकास सक्षम छ भन्ने निष्कर्ष त्यति भरपर्दो छैन भनेर यो अध्ययनले जनाएको छ। सक्रिय रूपमा गरिने विपद्को पूर्वतयारी र विपद् अल्पीकरणसम्बन्धी सिप विकासलाई अभिवृद्धि गर्न पाठ्य पुस्तकले मात्रै सक्दैन। कुनैकुनै देशमा विशेष गरी शिक्षकलाई मात्रै प्रकोप तथा विपद्सम्बन्धी ज्ञान प्रदान गर्ने तर शिक्षण सिकाइ व्यवस्थापन तथा सहजीकरणबारे मौन रहने वा यस विषयलाई आशिक रूपमा मात्रै सम्बोधन गर्ने गरी पाठ्य पुस्तक तथा शिक्षक पुस्तिकालाई एकसाथ राखिएको थियो।^{५९}

शिक्षकलाई अधिकांश सिकाइ उपलब्धिहरू उत्तिकै अनुपातमा हासिल गर्न कसरी शिक्षण गर्ने भनेर जानकारी दिँदै मार्ग दर्शन गर्न डिआरआर सिकाइका ५ ओटा आधारभूत आयामलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि एउटा विशेष खालको शिक्षक निर्देशिका आवश्यक पर्दछ। यस प्रकारको

निर्देशिकाले शिक्षकसामु प्रकोप तथा विपद्को स्थानीय अवस्थाबारे व्याख्या गरेर अनि डिआरआरका आधारभूत सिद्धान्तको परिचय दिएर मात्रै हुँदैन। व्याख्या र परिचयका साथमा यसले पाठ्यक्रमको विस्तृत विवरण दिन, आवश्यक सिकाइ सामग्री तथा क्रियाकलाप र तिनको सहजीकरणबारे मार्ग दर्शन पनि दिन अति आवश्यक हुन्छ। साथै मूल्याङ्कनसम्बन्धी नवीन विधिहरूको प्रयोगका प्रक्रियाहरूको पनि व्याख्या गर्न सक्नु पर्दछ।

यदि जलवायु परिवर्तन शिक्षा, जीवनोपयोगी सिप तथा बालमैत्री सिकाइसँग सम्बन्ध राख्दै दिगो विकासका लागि शिक्षाको प्रारूपान्तर्गत नै डिआरआर पाठ्यक्रमको विकास गरिनुपर्ने नीतिगत माग भएमा निर्देशिकाले शिक्षकलाई पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अर्थ वा प्रयोजनसम्बन्धी सजिलो, स्पष्ट र व्यावहारिक मार्ग दर्शन र औचित्य देखाउनु पर्दछ। त्यसरी नै यदि नीतिगत रूपमा नै शिक्षकको पैसागत विकास भनेको डिआरआर सिकाइ संस्थामा आफूलाई रूपान्तरण गरेका विद्यालय (जहाँ डिआरआर पाठ्यक्रम सुरक्षित विद्यालय र सामुदायिक नेतृत्वको अवधारणासँग जोडिएको हुन्छ) परिसरभित्रै एउटा डिआरआर प्रतिबिम्बन गर्ने अभ्यासकर्ताका रूपमा उसले कार्य गर्नु हो भनिएको छ भने निर्देशिकाको ढाँचा, विषयवस्तु तथा सारमा यो सर्त/आवश्यकता प्रतिबिम्बित हुनै पर्दछ।

अनुसूची १ को कोठा १६ मा शिक्षक पुस्तिकाका तिन वटा उदाहरण दिएको छ। यसले एउटा बृहत् र उद्देश्यानुरूपको विधि अवलम्बन गरेको छ।

अनुसूची १ को कोठा १७ मा न्युजिल्याण्डमा लागू गरिएको हाते पुस्तिका विधि देखाइएको छ जुन २ ओटा कारणले गर्दा अरूभन्दा फरक छ। पहिलो, यो वेबमा आधारित छ र यसका CD ROM र HARD कपि पनि छन्। दोस्रो, यो पुस्तिका शिक्षक तथा विद्यार्थीका निम्ति बनाइएको साभा सामग्री हो। संसारभर इन्टरनेटको पहुँच भएका कारण यसलाई हरेक देशमा लागू गर्न सकिन्छ।

अनुसूची १ को कोठा १८ ले नामिवियाली प्रयासको रोचक फलक प्रस्तुत गर्दछ जसमा डिआरआरसम्बन्धी सचेतनाका लागि रेडियो श्रृङ्खलालाई माध्यम बनाइएको थियो। यसलाई विद्यालयमा डिआरआर पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका क्रममा लागू गर्न सकिन्थ्यो।

^{५८} UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curriculum: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.

^{५९} Ibid. p. 23.

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : दिगो विकासका लागि शिक्षा तथा गुणस्तरीय शिक्षाको प्रारूपभित्र रही र जलवायु परिवर्तन शिक्षासँग जोड्दै डिआरआरको स्थान निर्धारण गर्नका लागि परिच्छेद १ मा हेर्नुहोस्

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : डिआरआरको प्रतिबिम्बन गर्ने अभ्यासकर्ता तथा सिकाइ व्यवस्थापनबारे परिच्छेद ९ र १० हेर्नुहोस्

परम्परागत पाठ्य पुस्तकका सीमिततालाई ख्याल गरेर कतिपय डिआरआर पाठ्यक्रमले विद्यार्थीलाई व्यस्त बनाउन पाठमा आधारित थप विद्यार्थी हाते पुस्तिका तथा कार्य पुस्तिका जस्ता सामग्रीको विकास गर्न खोजेका छन् । यस्ता प्रयासका २ ओटा उदाहरणहरू अनुसूची १ को कोठा १९ मा दिइएको छ । पहिलो उदाहरण कार्य पुस्तिकामा भएको सन्देश प्रवाह गर्न सांस्कृतिक व्यक्तित्वलाई

परिचालन गर्ने गरी म्यानमारमा विकास गरिएको एउटा व्यावहारिक कार्य पुस्तिकाको हो । दोस्रो उदाहरण बाल बालिका आफैले विकास गरेको र विद्यार्थीको सहभागिता प्रोत्साहित गर्ने गरी तयार पारिएको एउटा पाठ्य पुस्तकको हो ।

परिच्छेद ५ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : कार्यक्रम तर्जुमाको प्रारम्भिक कार्य गर्न चरण १ देखि १० सम्म हेर्ने, आफ्नो परिवेशमा कुन कुन चरणहरू सान्दर्भिक छन् भन्ने निक्योल गर्ने र एउटा कार्य योजना र कार्य तालिका बनाउने ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : सिकाइ सामग्री बनाउने हो भने डिआरआर सिकाइ कार्यक्रम विकासका क्रममा डिआरआर र जलवायु विशेषज्ञसँग सहकार्य गर्ने ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : तयार पारिएको कार्यक्रमलाई विश्लेषण गर्न म्याट्रिक्स प्रयोग गरेर छनोट गरिएका सिकाइ उपलब्धिलाई सिकाइ कार्यक्रममा पर्याप्त स्थान दिइएको छ, कार्यक्रमले सिकाइ विधिमा विविधता ल्याएको छ र यसले डिआरआर शिक्षाका ५ ओटा आधारभूत आयामलाई परिपूर्ति गर्दछ भनेर सुनिश्चित गर्ने ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : शिक्षक अभ्यस्त हुन सक्नु भनेर सिकाइ क्रियाकलापको एउटा स्तरीय खाका बनाउने ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता/शिक्षक प्रशिक्षक** : नमूना परीक्षणका बेला अपनाइएका मस्यौदा पाठ्यक्रम, क्रियाकलाप, सामग्री तथा मूल्याङ्कन विधिका साथै शिक्षक तालिमको परीक्षणका बेला नै व्यापक समन्वय र सम्पर्क सुनिश्चित गर्ने र परीक्षण तालिमको अनुभवलाई शिक्षक शिक्षा कार्यक्रम परिष्कृत गर्नमा उपयोग गर्ने ।
- **शिक्षक प्रशिक्षक** : परीक्षण तथा पूर्ण शिक्षक तालिमका अवसर सिर्जना गर्ने जहाँ सहजीकरण गर्न आफूलाई निर्देश गरिएका विविध शैक्षिक विधिहरूको अनुभव शिक्षक आफैले गर्दछन् ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : परीक्षण कार्यक्रमको पूर्ण मूल्याङ्कन सुनिश्चित गर्ने र जारी मूल्याङ्कनलाई अगाडि बढाउने गरी पाठ्यक्रम थालनी गर्न अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्रको व्यवस्था गरिएको सुनिश्चित गर्ने ।
- **पाठ्यक्रम निर्माता** : विकसित र कार्यक्षेत्रमा परीक्षण भइसकेका डिआरआर पाठसम्बन्धी क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय उदाहरणहरू सङ्कलन गर्न र आदान प्रदान गर्न संयन्त्र निर्माण गर्ने ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : डिआरआरको परिचय दिने, विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई व्याख्या गर्ने तथा पाठ्यक्रम, शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र मूल्याङ्कनलाई मार्ग दर्शन गर्ने बृहत् खालका शिक्षक निर्देशिका तयार पार्ने ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : विद्यार्थी पुस्तिका, क्रियाकलाप पुस्तिका तथा बाल बालिकाले तयार पारेका निर्देशिका र कथाका किताबलगायत पाठ्य पुस्तकका जीवन्त तथा आकर्षक विकल्पहरूको प्रयोग गर्ने ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : रेडियो, टेलिभिजन, इन्टरनेट तथा सामाजिक सञ्चार माध्यममार्फत् गरिने डिआरआर सिकाइका सम्भावना तथा तिनको लागत खोज्ने ।

५.५ स्रोत सामग्रीहरू

- *Department of Education. 2009. Tales of Disasters. Handbook: A Facilitator's Guide to Using the No Strings Tales of Disasters films. The Philippines: Department of Education. [http://www.adpc.net/v2007/programs/DMS/PROGRAMS /Mainstreaming%20DRR/MDRD-EDU%20II/Philippines/Teaching%20Aid_Tales%20of%20Disasters%20Handbook_philippines.pdf](http://www.adpc.net/v2007/programs/DMS/PROGRAMS/Mainstreaming%20DRR/MDRD-EDU%20II/Philippines/Teaching%20Aid_Tales%20of%20Disasters%20Handbook_philippines.pdf)*

यो गाइडमा केही रमाइला र प्रभावकारी क्रियाकलापलगायत एउटा पूर्ण पाठयोजनालाई विभिन्न खण्डहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसलाई एउटा समूहलाई देखाइएका २ ओटा फिल्म (द टेल्स अफ डिजास्टर्स एण्ड पिस बिल्डिङ टु गार्डेन्स) को सहयोगमा प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ। शिक्षण सिकाइको रमाइलो तथा काल्पनिक विधिका रूपमा पपेट प्रयोग गर्न सुझाइएको छ।

- *Institute Nacional de Defensa Civil (INDECI). 2005. Aprender es divertido: Guia de prevencion y atencion de desastres para instituciones educativas [Learning is Fun: Prevention and Disaster Response Guide for Education Institutions]. Lima: INDECI. [In Spanish]*

डिआरआरबारे शिक्षकको व्याख्यानलाई सहजीकरण गर्ने शैक्षिक स्रोत साधन। विषयगत कार्डको एउटा सेट प्रयोग गरेर शिक्षकले पाठ निर्माणसँग सम्बन्धित आफ्ना विद्यार्थीको क्षमतामा बृहत् पढाइ सिएप, तर्कगत गणितीय सोच, सामाजिक सोच, अपनत्व र सक्रिय रूपमा वातावरण संरक्षणको एउटा मनोभाव विकास गर्न सक्दछन्। प्रस्तावित सबै क्रियाकलापहरूबाट औपचारिक शिक्षामा रोकथामको संस्कृति निर्माणतर्फ अग्रसर छन्।

- *Jimenez, C., Obando A. & Guillermo, L. 2008. Guia de actividades sugeridas para mediacion pedagogica en prevention de desastres en el segundo ciclo de primaria [Activity Guide for Pedagogic Mediation in Disaster Prevention for Grades 46]. San Jose: Instituto de Investigaciones en Educacion. [In Spanish]*

यसले विद्यार्थी, सङ्घ संस्था तथा समुदायसँग हुने सहकार्यका लागि मुख्य शैक्षिक अवधारणा तथा विधिहरू विकास गर्दछ। यसअन्तर्गत विपद् प्राकृतिक होइनन्, प्रकृतिसँग डराउनु हुँदैन बरू यसलाई सम्मान गर्नुपर्छ, जसले रोकथाम गर्न जान्दछ ऊ बढी विवेकशील हुन्छ र रोकथाम गरेर मैले जिवित रहने मौकालाई बढाएको छु जस्ता विषय पर्दछन्। यसले शिक्षण सामग्री जस्तै पत्रपत्रिका, स्केल मोडेल, भिडियो, गीत, कविता, पपेट प्ले, नाटक, अवधारणात्मक नक्सालाई पनि जनाउँछ।

- *Manitoba Education. 2011. Education for Sustainable Development: Kindergarten to Grade 12 Correlation Chart Template and Kindergarten Tool Kit. Winnipeg: Manitoba Education. http://www.edu.gov.mb.ca/K12/esd/correlations/full_doc.pdf*

समाविष्ट सहसम्बन्ध चार्ट अथवा पाठ्यक्रमका दस्तावेजमार्फत् प्राप्त दिगो विकासका लागि सिकाइ उपलब्धिलाई समावेश गरेर आफ्नै क्रियाकलाप विकास गर्न यो व्यावहारिक औजारले शिक्षकलाई सहयोग गर्दछ।

- *Save the Children. 2007. Child-led Disaster Risk Reduction: A Practice Guide. <http://www.preventionweb.net/go/3820>*

क्रियाकलापसम्बन्धी यो गाइडले विपद् जोखिम बुझ्नका लागि र आफ्नो समुदायमा व्यावहारिक कार्य गर्नका लागि बाल बालिकामा भएको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुर्याउँछ। सन्दर्भ र साभेदारी, क्षमता अभिवृद्धि तथा सचेतना विकास, कार्यक्रम कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन/सिकाइ तथा डकुमेन्टेशन, र वकालत गरी यस गाइडलाई पाँच भागमा बाँडिएको छ। विद्यार्थीको अग्रसरतामा हुने मूल्याङ्कनका प्रारूपहरू अनुसूचीमा समेटिएका छन्।

- UNISDR in cooperation with UNESCO. Cairo. 2010. Education Kit on Disaster Risk Reduction. [In Arabic] <http://www.preventionweb.net/english/professional/publications/v.php?id=18904>

प्राकृतिक विपद्को जोखिमलाई कसरी अल्पीकरण गर्ने र कसरी यसका लागि तयारी अवस्थामा बस्ने भन्नेबारे सरोकारवाला, निर्णयकर्ता, शिक्षक, विद्यार्थी तथा बाल बालिकाबिच सचेतना विकास गर्न यो डिआरआर सामग्रीले सहयोग गर्दछ। यो प्याकेजअन्तर्गत ३ ओटा पुस्तिका समावेश गरिएको छ :

क) प्राकृतिक परिघटना : अरवी मुलुकमा विपद् रोकथामको संस्कृतिबारे

ख) प्राकृतिक विपद्को जोखिम : पूर्वतयारी तथा रोकथामका विधि

ग) बाल कथा तथा पोस्टरहरू

५.६ पाठ्यक्रममा द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा र शान्ति तथा द्वन्द्व शिक्षालाई एकीकृत गर्नका लागि छनोट गरिएका स्रोत सामग्रीहरू

- *International Institute for Education Planning. 2010. Guidebook for planning education in emergencies and reconstruction. Paris: IIEP.* <http://www.iiep.unesco.org/?id=1475>
यो निर्देशिकाको परिच्छेद ४.६ मा भएको 'जीवनोपयोगी सिपका लागि शिक्षा : शान्ति, मानव अधिकार र नागरिक जीवन' पाठमा यी विषय वस्तुलाई पाठ्यक्रममा कसरी एकीकृत गर्ने भन्ने चर्चा गरिएको छ। यसमा शान्ति, मानव अधिकार र नागरिकतालाई पाठ्यक्रम र शैक्षिक कार्यक्रममा एकीकृत गर्ने रणनीतिहरूको सिंहावलोकन गरिएको छ। साथै, सिकाइ उपलब्धिहरूलाई अवधारणा, सिप, मूल्य मान्यता र ज्ञानमा विभाजन गरिएको छ।
- *IIEP/UNESCO/UNICEF. 2011. Guidance Notes for Educational Planners. Integrating conflict and disaster risk reduction into education sector planning. Paris: IIEP. 35-36.*
यी निर्देशिकाले द्वन्द्व र विपद् जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरूलाई शिक्षा क्षेत्रका योजना निर्माण प्रक्रियामा ल्याउने रणनीतिहरूको चर्चा गर्दछन्।
- *INEE. 2013. Guidance Note on Conflict Sensitive Education. New York: INEE.* <http://toolkit.ineesite.org/toolkit/Toolkit.php?PostID=1148>
यो निर्देशिकाले द्वन्द्वप्रति संवेदनशील शैक्षिक कार्यक्रम र नीतिहरूको विकास र तिनको कार्यान्वयन गर्ने तरिकाहरू सिकाएको छ। यसले द्वन्द्वप्रति संवेदनशील शैक्षिक कार्यक्रम र शिक्षाका सबै तहमा र सबै चरण र सबै प्रकारका द्वन्द्वमा यसको प्रवाहबारे मार्ग निर्देशन गर्दछ।
- *Kester K. 2008. 'Developing Peace Education Programs – Beyond Ethnocentrism and Violence' Peace Prints: South Asian Journal of Peacebuilding, Vol. 1, No. 1: Spring 2008.* http://www.wiscomp.org/pp-v1/kevin_kester.pdf
यो लेखले शान्ति शिक्षाका लागि विभिन्न अवधारणात्मक ढाँचा प्रस्तुत गर्दछ। त्यसपछि यसले शान्ति शिक्षाको एकीकरणको चर्चा गर्दै सिकाइ मूल्याङ्कनको विस्तृत व्याख्या गर्दछ।
- *Nicolai, S. (Ed). 2009. Opportunities for change : Education innovation and reform during and after conflict. Paris : UNESCO-IIEP.* <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001838/183808e.pdf>
सम्पादन गरेर तयार पारिएको यो पुस्तकमा १० देशमा गरिएको मामिला अध्ययनका आधारमा द्वन्द्व तथा पुनर्लाभका अवस्थामा शैक्षिक प्रणालीलाई कसरी परिवर्तन गरी लान सकिन्छ भनी चर्चा गरिएको

छ। खास गरी विभिन्न मुलुकमा शान्ति शिक्षालाई कसरी सुरु गरिएको छ भनी व्याख्या गरिएको छ।

- *Pingel F. 2010. UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. Paris/Braunschweig:UNESCO.*

<http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001171/117188e.pdf>

यो गाइडबुकमा गुणस्तरीय शिक्षाका लागि पाठ्य पुस्तकको भूमिकाका बारेमा चर्चा गरिएको छ। अझ खास गरी यसमा पाठ्य पुस्तक परिमार्जनलाई शान्ति तथा द्वन्द्व शिक्षाको माध्यमका रूपमा लिइएको छ।

- *Fountain S. 1999 Peace Education in UNICEF. New York: UNICEF.*

<http://www.unicef.org/education/files/PeaceEducation.pdf>

यो लेखमा शान्ति शिक्षाका लक्ष्य र विधिहरू उल्लेख गरिएको छ। त्यसपछि यसमा शान्ति शिक्षाका निम्ति सहभागितामूलक सिकाइ विधिको चर्चा गरिएको छ। साथै शान्ति शिक्षा कार्यक्रमको मूल्याङ्कनका बारेमा पनि यसमा विस्तृत छलफल गरिएको छ।

- *Salomon G. & Nevo B. (Eds.). 2002. Peace education: The concept, principles and practices around the world. Mahwah, NJ: LEA*

यो पुस्तकमा शान्ति शिक्षाको प्रकृति, यसको इतिहास र अन्य विधासँग यसको सम्बन्धको चर्चा गरिएको छ। यसमा उपयुक्त मनोवैज्ञानिक र शैक्षिक सिद्धान्तहरूको पनि विश्लेषण गर्दै शान्ति शिक्षा सुरु गरेका देशहरूका उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ।

- *Smith A. 2010. The Influence of Education on Conflict and Peace Building, Background Paper Prepered for the Education for All Global Monitoring Report. UNESCO.*

<http://unesdoc.unesco.org/images/0019/001913/191341e.pdf>

यो लेखमा द्वन्द्व र शान्ति निर्माण प्रक्रियामा शिक्षाले कस्तो भूमिका खेल्छ भन्ने चर्चा गरिएको छ। विश्लेषणका क्रममा विभिन्न मुलुकका उदाहरण पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

- *UNICEF. Undated. Teach UNICEF: Peace Education. Website.*

<http://teachunicef.org/explore/topic/peace-education>

यो वेबसाइटमा शान्ति शिक्षाका पाठ योजनालगायत उपयोगी शिक्षण सिकाइ सामग्रीहरू राखिएको छ।

परिच्छेद ६

विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षामा क्षमता विकास

परिच्छेद ६ मा शिक्षक, प्रधानाध्यापक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीको पेसागत विकास डिआरआर शिक्षाको महत्त्वपूर्ण पाटो भएको चर्चा गरिएको छ । अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्नका लागि डिआरआर सम्पूर्णतामा आधारित अनि व्यवस्थित हुनुपर्दछ भन्ने स्पष्ट पारिएको छ । डिआरआर मूलप्रवाहीकरण गर्नका लागि प्रधानाध्यापक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीलाई फरक फरक तालिम दिनुपर्नेमा यसले जोड दिन्छ । साथसाथै यसले डिआरआरसम्बन्धी पेसागत विकासको प्रणालीगत व्यवस्थापन गर्नका लागि शिक्षक तालिमको महत्त्वमाथि प्रकाश पार्दछ । यसले प्रतिबिम्बन गर्नसक्ने शिक्षकको अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ । यसले यस्तो शिक्षकका बारेमा चर्चा गर्दछ जो डिआरआर शिक्षाबारे राम्रो जानकारी राख्दछ अनि जसलाई कुनै मार्गदर्शक पुस्तिका चाहिँदैन किनभने उसले डिआरआरसम्बन्धी ज्ञानलाई आत्मसात गरिसकेको हुन्छ । साथसाथै यसले डिआरआरसम्बन्धी पेसागत विकासमा संलग्न देशहरूले अवलम्बन गरेका असल अभ्यासहरू बारे जानकारी हुन्छ ।

६.१ सम्पूर्णतामा आधारित र योजनाबद्ध पेसागत विकास

डिआरआर मूल प्रवाहीकरणको लक्ष्य लिने हो भने एउटा सम्पूर्णतामा आधारित र प्रणालीगत डिआरआरसम्बन्धी पेसागत विकासको अवधारणाले शिक्षकहरूका लागि मात्र होइन प्रधानाध्यापक अनि जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूलाई पनि तालिम दिने व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ । यसो भयो भने तिनीहरूले उत्प्रेरक र सहयोगीको भूमिका खेल्न सक्छन् ।

६.२ प्रधानाध्यापक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीलाई तालिम

प्रधानाध्यापक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूले डिआरआर पाठ्यक्रम एकीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् । त्यसैले तिनीहरूलाई पेसागत तालिम कार्यक्रमहरूमा सहभागी गराउनु पर्दछ । शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमहरूमा प्रधानाध्यापक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूलाई सक्रिय रूपमा संलग्न गराउँदा शिक्षकहरूलाई धेरै सहायता हुन्छ । यसका अलावा प्रधानाध्यापक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूलाई विशिष्ट तालिम दिनु पनि आवश्यक छ । यसो गरियो भने यी अधिकारीहरूले डिआरआर पाठ्यक्रम र शैक्षिक विकासमा प्रभावकारी तरीकाले सहयोग गर्न सक्छन् ।

निम्न तत्वहरूलाई प्रधानाध्यापक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीका लागि तालिममा समावेश गर्नुपर्छ :

- प्रकोप, जोखिम, विपद् र डिआरआरबारे ज्ञान
- डिआरआर शिक्षा, दिगो विकासका लागि शिक्षा, जलवायु परिवर्तन शिक्षा, द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा, जीवनोपयोगी सिपहरू र बालमैत्री सिकाइबिचको अन्तरसम्बन्धबारे ज्ञान
- स्थानीय स्तरमा प्रकोप र सम्भावित विपद्का प्रभावहरू बारे सचेतना
- राष्ट्रिय र क्षेत्रीय डिआरआर नीति, रणनीति र शिक्षा क्षेत्रमा तिनीहरूको असर

- डिआरआरमा विद्यालय/शिक्षाको भूमिकाहरूबारे एउटा बृहत् दृष्टि
- विद्यालयमा प्रयोग गरिने डिआरआर सामग्रीहरू र शिक्षण विधिसम्बन्धी ज्ञान
- डिआरआर शिक्षक तालिममा भाग लिएका र नयाँ सिकाइ तथा शिक्षण विधिसम्बन्धी प्रयोग गरिरहेका शिक्षकहरूलाई तालिमपछि गर्नुपर्ने सहयोगसम्बन्धी रणनीतिहरू र तरीकाहरू
- डिआरआरलाई समतलीय (अन्तरविषयक लगायत) र लम्बीय तरिकाले कसरी समावेश गर्ने; कसरी योजना बनाउने, अनुगमन गर्ने र समन्वय गर्ने; कसरी कर्मचारीहरूलाई भूमिका दिलाउने बारे ज्ञान
- डिआरआरका निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कन विधिहरूबारे ज्ञान
- विद्यालयमा डिआरआर सिकाइको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि प्रयोग हुने जोखिम न्यूनीकरणका सिद्धान्त, अवधारणा र कार्यान्वयन/सुपरीवेक्षण संयन्त्रहरू
- विद्यालयमा डिआरआरसम्बन्धी पाठ्यक्रम सम्बद्ध र सह क्रियाकलापगत सिकाइ तथा क्रियाकलापहरूबिच सम्बन्ध स्थापना गर्ने रणनीति तथा प्रक्रियाहरू
- सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति भएको एउटा डिआरआर सिकाइ संस्थाको सिर्जना गर्ने सम्पूर्णतामा आधारित विद्यालय विधिका लागि डिआरआरका गैर संरचनागत (जस्तै- डिआरआर सिकाइ तथा विद्यालय विपद् व्यवस्थापन) र संरचनागत तत्वहरू (जस्तै- सुरक्षित विद्यालय सुविधाहरू) को संयोजनका रणनीति तथा प्रक्रियाहरू
- उत्थानशीलताका सम्बन्धमा अभिभावक, स्थानीय समुदाय, अधिकार प्राप्त स्थानीय निकाय र डिआरआरसँग सम्बन्धित अन्य स्थानीय सङ्घ संस्थाहरूसँग सिकाइ सहकार्य गर्ने रणनीति

डिआरआर सिकाइ संस्थाबारे छलफलका लागि परिच्छेद १० हेर्नुहोस् ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता:
डिआरआरका लागि पेसागत विकासको आवश्यकता मूल्याङ्कन बृहत् प्रारम्भिक पाठ्यक्रम विकासको योजना तयार गर्दा, आधाररेखा अध्ययन गर्दा वा पाठ्यक्रम पुनरावलोकन गर्दा उत्कृष्ट तरिकाले गर्न सकिन्छ (हेर्नुहोस् : २.४) ।

- विद्यालयमा आधारित डिआरआर पहल र विकासबारे जानकारी दिने रणनीति
- विद्यालयभित्र पेसागत विकासका कार्यक्रमहरू आयोजना र सहजीकरण गर्न आवश्यक पर्ने सिपहरू

डिआरआरसम्बन्धी जिल्ला शिक्षा अधिकारीलाई दिइने पेसागत विकासका कार्यक्रममा माथि उल्लेख गरिएका सिपहरूलगायत निम्न दक्षताहरू चाहिन्छन् :

- सूचना तथा जानकारीहरू आदानप्रदान गर्नसक्ने तथा विभिन्न विद्यालयबिच सम्बन्ध स्थापित गर्नसक्ने क्षमता (जस्तै स्थानीय तहमा डिआरआर सिकाइ समीक्षा बैठकहरू सञ्चालन गर्ने, विशेष अन्तरविद्यालय कार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने)
- क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय निकायहरूसँग सम्पर्क गरी तिनीहरूलाई जिल्लामा डिआरआरको अवस्थाबारे जानकारी दिने र उनीहरूबाट प्राप्त जानकारी जिल्लाका अन्य विद्यालयहरूसम्म पुर्याउने

६.३ डिआरआरका दक्ष शिक्षकहरू तयार गर्ने

केही अपवादहरूलाई छोडेर शिक्षक लक्षित डिआरआर सिप अभिवृद्धि कार्यक्रमको दायरा साँघुरो छ । कतै

शिक्षकहरूले डिआरआर निर्देशिका पाएका छन् तर त्यसको प्रयोगसम्बन्धी तालिम पाएका छैनन् । कतै शिक्षकहरूलाई दिइएको तालिम वास्तवमै सामग्री केन्द्रित मात्र छ, सैद्धान्तिक तहमा मात्र सीमित छ । यस्तो तालिमले शिक्षकहरूलाई विपद्सम्बन्धी नयाँ सामग्रीसँग परिचित मात्र गराउन खोजेको देखिन्छ । कतैकतै डिआरआर सहजीकरणबारे सिकाएको पनि पाइन्छ । धेरैजसो अल्पकालीन तालिम दिइन्छ त्यो पनि एकपटक । प्रशिक्षार्थीहरूलाई पुनर्ताजगी तालिम दिइदैन । न तिनीहरूले के सिके भनेर जाँच्ने गरिन्छ, न उनीहरूले सिकेका कुरा नबिसून् भन्ने तर्फ ध्यान दिइन्छ । व्यवस्थित र दिगो पेसागत विकासको टड्कारो आवश्यकता छ ।^{६०}

डिआरआरसम्बन्धी पेसागत विकासलाई योजनाबद्ध बनाउनु भनेको डिआरआर मूल प्रवाहीकरणको महत्त्वपूर्ण तत्व हो । यसको उद्देश्य हो शिक्षण संस्थाहरूलाई पाठ्यक्रम विकास र विस्तार प्रक्रियामा संलग्न गराउनु । प्रशिक्षकहरूको क्षमता वृद्धि गर्नका लागि डिआरआरको क्षेत्र, यससम्बन्धी शैक्षिक सिद्धान्त र अभ्यासको ज्ञान दिइन्छ । शैक्षिक संस्थाको व्यवस्थापनमा सचेतना जगाउनु र क्षमता वृद्धि गर्नु पनि यसको उद्देश्य हो ।

६० युनेस्को/युनिसेफ. २०१२. विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण : तीस मुलुकका मामिला अध्ययन. पेरिस/जेनेभा: युनेस्को/युनिसेफ. पृष्ठ ९ ।

कोठा १६

डिआरआरसम्बन्धी आशियान/आइएसडिआरका शिक्षक तालिम : लक्ष्य र प्रश्नहरूको रूजूसूची

लक्ष्य : विद्यालय पाठ्यक्रमका हिस्साका रूपमा शिक्षक र अन्य शैक्षिक जनशक्तिलाई डिआरआरसम्बन्धी तालिम दिइन्छ ।

- के पाठ्यक्रम परिवर्तन गर्दा शिक्षक तालिम र शिक्षकलाई निरन्तर सहयोग गर्ने प्रक्रिया पनि सँगसँगै सञ्चालन गरिएको छ ? के यसो गर्दा कक्षा कोठाको सिकाइमा परिवर्तन आउँछ भन्नेतर्फ ध्यान गएको छ ?
- के तालिमप्राप्त शिक्षकहरूलाई आवश्यक तालिम दिन, तिनीहरूलाई अभिमुखीकरण र पुनःअभिमुखीकरण गर्न वा यी सबै कार्यक्रमहरूको समन्वय गर्न स्रोत उपलब्ध छ ?
- के सिप विकासका निश्चित क्षेत्रहरू जस्तै शिक्षणविधि, शैक्षिक नमूनाहरू अनि पाठ्य सामग्रीको विकासतर्फ लक्षित तात्कालिक कार्यक्रमहरू छन् ? के कार्यशाला, अध्ययन भ्रमण, इन्टरनेट र अन्य वैकल्पिक मञ्चहरूको प्रयोग गरिएको छन् ?
- के डिआरआर शिक्षणमा शिक्षक र सम्बन्धित अन्य कर्मचारीहरूलाई सक्षम बनाउने क्षमता विकास का कुनै दीर्घकालीन कार्यक्रम सञ्चालित छन् ?

स्रोत: आशियान/आइएसडिआर. २०११. विपद् उत्थानशीलता युवाबाट सुरु हुन्छ : विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको मूल प्रवाहीकरण, पृष्ठ १६ ।

शिक्षण संस्थाहरू डिआरआर सिकाइ संस्था बन्नुपर्छ । यी संस्थाहरूले पूर्व सेवाकालीन र सेवाकालीन कार्यक्रम चलाउनुपर्छ, जुन कार्यक्रमले विद्यार्थी र सेवाकालीन शिक्षकलाई डिआरआरलाई (जलवायु परिवर्तन शिक्षा र दिगो विकासका लागि शिक्षासहित) पाठ्यक्रम, शिक्षण र सिकाइमा समावेश गर्न सक्षम बनाउँछ । संस्थागत डिआरआर अनुसन्धानहरूले पाठ्यक्रमलाई पूर्णता दिनुपर्छ ।

व्यवस्थित पेसागत विकासका लागि निम्न तत्त्वहरू (सबै वा अधिकांश) आवश्यक छन् : आवश्यकता मूल्याङ्कन, विस्तृत योजना, प्रभावकारी तथा यथोचित कार्यक्रम प्रवाह, पूनर्बल र कार्यक्रम पश्चात् गरिने सहयोग ।

आवश्यकता मूल्याङ्कन

शिक्षक शिक्षा कार्यक्रम निर्माण गर्नु अघि शिक्षकहरूलाई तिनीहरूले सिक्न आवश्यक भनी अनुभूत गरिएका कुराहरूबारे सर्वेक्षण गरिन्छ । साथसाथै जेजस्ता तत्त्वहरूले डिआरआर पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बाधा खडा गर्छन् जस्तो शिक्षकहरूलाई लाग्छ अनि जेजस्ता हस्तक्षेपकारी कदमहरूले चाहेको परिवर्तन आउँछ जस्तो तिनीहरूलाई लाग्छ, ती सबैको सर्वेक्षण गरिन्छ । प्रधानाध्यापक र विद्यालय निरीक्षकहरूको पनि सर्वेक्षण गरिन्छ । आवश्यकता मूल्याङ्कनका नतिजाहरूलाई सम्भव भएसम्म कार्यक्रम विकासको क्रममा समाहित गरिन्छ ।

विस्तृत योजना

डिआरआरमा दक्ष शिक्षक तयार गर्ने योजनाअन्तर्गत निम्न पक्षहरूमा ध्यान पुर्याउनु पर्दछ :

- विपद्सम्बन्धी ज्ञान र अवधारणाहरू, जस्तै- शिक्षकले डिआरआरसम्बन्धी हासिल गर्नुपर्ने ज्ञान र अवधारणाहरू;
- पाठ्यक्रमअन्तर्गत पठन पाठनका लागि आवश्यक नयाँ सहजीकरण सिपहरू । यो प्रक्रिया डिआरआर शिक्षाका कार्यमुखी लक्ष्य अनुकूल हुनुपर्छ ।

कार्यक्रमबाट आशा गरिएका प्रतिफलहरूको पहिचान हुनुपर्छ र तिनीहरूको विश्लेषण गरिनुपर्छ । प्रस्तावित कार्यक्रमहरूले यी प्रतिफल दिन

सक्छन् भन्ने पक्का हुनुपर्छ । जर्जियामा शिक्षक तालिम र शिक्षणविधि बारे अनुसूची १ को टुल २० हेर्नुहोस् । श्रीलंकाको अनुभव (कोठा २५, अनुसूची १) ले विस्तृत र रणनीतिक विपद् जोखिम न्यूनीकरण तालिम कार्यक्रम विकास र तालिम प्रदानसम्बन्धी उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ । पूर्वसेवाकालिन र सेवाकालिन दुवै तालिमलाई यसले समेटेको छ । यसले सुरुदेखि नै विस्तारमा उचित ध्यान पुऱ्याएको छ ।

प्रभावकारी र उचित कार्यक्रम प्रवाह

डिआरआरसम्बन्धी पेसागत विकास गर्ने लक्ष्यले सञ्चालित कार्यशालाहरू कक्षा कोठामा शिक्षकको भूमिकासँग मेल खाने किसिमका हुनुपर्छ । प्रशिक्षकहरूले शिक्षकले विद्यार्थीलाई पढाउँदा प्रयोग गर्ने जस्तो शैलीमा तालिम दिनु पर्दछ । तालिमका क्रममा प्रशिक्षकहरूले शिक्षकहरू जसो गर्दा प्रभावित हुन्छन् त्यसरी नै आफूलाई प्रस्तुत गर्नु पर्दछ ।

तालिम लिइ रहेका शिक्षकहरूले आफूलाई सिकाइ प्रक्रियामा समाहित भएको अनुभव गर्नु पर्दछ । त्यस प्रक्रियाका विशेषताहरू हुन् सहभागिता, समालोचनात्मक तथा रचनात्मक सोच, समस्या समाधानमा सक्रिय संलग्नता अनि निर्वाध रूपमा

कोठा १७

प्रतिबिम्बात्मक अभ्यासकर्ताका रूपमा शिक्षक

परिच्छेद ६.१ देखि ६.३ सम्म वर्णन गरिएका तत्त्वहरू डिआरआरमा निपुर्ण प्रतिबिम्बात्मक अभ्यासकर्ताको निर्माणसँग सम्बन्धित छन् । यी खण्डमा यस्ता शिक्षकहरूको कल्पना गरिएको छ जसले विद्यार्थीलाई डिआरआरबारे पढाउँदा कुनै निर्देशिकाको सहायता लिनु पर्दैन । यस्ता शिक्षकहरूले डिआरआर सम्बन्धमा आफूले पढाएका पाठहरूको सफलता असफलताबारे प्रतिबिम्बन गर्न सक्छन् । प्रतिबिम्बनले अबका दिनमा कसरी शिक्षा दिने भन्ने सम्बन्धमा उनीहरूलाई निरन्तर मार्ग दर्शन गर्छ ।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/शिक्षक :

डिआरआर पेसागत विकासको बृहत् योजना निर्माण र कार्यान्वयन पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण पाटो हो । यसका लागि परिच्छेद ८ हेर्नुहोस् ।

टिमोर

© युनिसेफ/क्यान्डिडो आल्भस

(पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

विचार, आशा, आलोचना र फरक मतहरूको अभिव्यक्ति। विभिन्न आकार र सङ्ख्याका समूहमा बसेर तिनीहरूले विभिन्न किसिमका सिकाइ विधिहरूबारे जान्नु पर्दछ। अनुसूची १ को कोठा २१ मा उल्लिखित भानुआटुको उदाहरण जस्तै प्रशिक्षार्थीहरूले 'सिकाइ प्रयोगशाला' भित्र बसेर सहजीकरणको अभ्यासमा भाग लिन पाउँछन्।

पुनर्बल

विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा दिने कुनै कार्यक्रममा सहभागी भइ शिक्षकले विपदसँग जुझ्ने प्रेरणा त पाउलान्। तर कक्षामा जोखिम न्यूनीकरणबारे पढाउँदा नानाथरीका समस्या भैल्लुपर्ने हुनसक्छ। जस्तै सहकर्मी र विद्यालय व्यवस्थापन सहृदयी र सहयोगी नहुन सक्छन्, आफ्ना कुराहरू अरूसँग साटासाट गर्ने वातावरण नहुन सक्छ। त्यसैले यस क्षेत्रमा शिक्षकको चिरस्थायी किसिमको पेसागत विकासको आवश्यक हुन्छ। यसो भयो भने शिक्षकले एक आपसमा र प्रशिक्षकहरूसँग आफ्ना अनुभवहरू बाँड्न र ती अनुभवबाट ज्ञान ग्रहण गर्न सक्छन्। टिमोर लेस्टेको उदाहरण (अनुसूची १ को कोठा २३) ले सिकाइ सबलीकरणका लागि धेरै अवसरहरू प्राप्त हुनुपर्छ भन्ने देखाएको छ। टिमोर लेस्टेको उदाहरणले एउटा यस्तो पेसागत विकास प्रक्रियाको महत्त्व दर्शाउँछ, जसले सिकाइलाई पुनर्ताजगीकरण गर्ने मात्र होइन विस्तार पनि गर्दछ।

कार्यक्रम पश्चात्को सहयोग

पेसागत विकास कार्यक्रममा संलग्न शिक्षकहरूका लागि तालिम पश्चात् पनि सहयोग प्रदान गरिराख्नु पर्छ। जस्तै :

- तालिम समूहका सदस्यहरूले फलोअपका रूपमा विद्यालय भ्रमण गर्ने, तालिमप्राप्त शिक्षकका सफलता र अप्ठ्याराबारे छलफल गर्ने (अनुसूची १ को कोठा २४ मा दिइएको आर्मेनियाको उदाहरण जस्तै)।
- शिक्षकलाई नेटवर्कमा आबद्ध गर्ने जसले गर्दा उनीहरू सहायता समूह र छलफल समूहको रूपमा काम गर्न सक्छन्।
- कमसेकम एउटा विद्यालयबाट एकजोडी शिक्षकको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, तिनीहरूलाई परस्पर सहयोगका सिपहरू सिकाउने। यसो गर्दा सहभागीहरूले एक अर्काको शिक्षण अवलोकन गर्न र रचनात्मक आलोचना गर्न सक्छन्।
- प्रधानाध्यापकहरूलाई सिप सिकाउने। यसो गर्दा उनीहरूले शिक्षकलाई उचित परामर्श दिन सक्छन्।
- समय समयमा पुर्नमिलन कार्यक्रम आयोजना गर्ने।

६.४ डिआरआर सम्बन्धी पेसागत विकासका ढाँचाहरू : तिन ओटा उदाहरणहरू

अनुसूचीमा पेसागत विकास प्रक्रियाका तिन ओटा उदाहरणहरूको वर्णन गरिएको छ। ती उदाहरणहरू टिमोर लेस्टे (अनुसूची १ को कोठा २३), आर्मेनिया (अनुसूची १ को कोठा २४) र श्रीलङ्का (अनुसूची १ को कोठा २५) का हुन्। हरेक उदाहरणले यस परिच्छेदमा उल्लेख गरिए जस्तै पूर्ण र प्रक्रियाबद्ध पेसागत विकासमाथि प्रकाश पार्दछन्।

परिच्छेद ६ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/शिक्षक/प्रशिक्षक** : डिआरआरको पेसागत विकासलाई पाठ्यक्रम पुनरावलोकन/विकास/परीक्षणसँग जोडेर कार्यक्रमको प्रभाव वृद्धि गर्न सकिन्छ अनि तादात्म्यता स्थापना गरेर समय र स्रोतको बचत गर्न सकिन्छ ।
- **शिक्षक प्रशिक्षक** : डिआरआरलाई कहिलेकाहिँ मात्र आयोजना गरिने कार्यक्रमको रूपमा सीमित नगरौं । यसलाई शिक्षकप्रति लक्षित समग्र कार्यक्रमको एक हिस्साका रूपमा विकास गरौं । यस्तो कार्यक्रम जसले तालिम सबलीकरणमा जोड दिन्छ र तालिमप्राप्त शिक्षकलाई सहयोग गरिरहन्छ । सम्बन्धित प्रधानाध्यापक र जिल्ला निरीक्षकलाई पनि तालिम प्रदान गरौं ।
- **शिक्षक प्रशिक्षक** : विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी सूचनाका साथसाथै शिक्षक र प्रधानाध्यापकरूलाई दिइने जोखिम न्यूनीकरण तालिमले (१) विभिन्न शिक्षण विधिसम्बन्धी ज्ञान प्रदान गर्छ, (२) डिआरआरलाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने र विभिन्न विषयको अध्ययनबाट प्राप्त शिक्षालाई यससँग जोड्ने उपायहरू पहिल्याउँछ, (३) डिआरआरसम्बन्धी तालिम प्रदान गर्छ, (४) पाठ्यक्रम मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सबैको भूमिका प्रष्टयाउँछ ।
- **नीतिनिर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/शिक्षक प्रशिक्षक** : डिआरआरसम्बन्धी क्षमता विकासका लागि कार्य गर्नुहोस् । यसो गर्दा डिआरआर पेसागत विकासलाई पूर्व सेवाकालीन र सेवाकालीन शिक्षक तालिम कार्यक्रमहरूमा समाहित गर्न सकिन्छ । यसो गर्दा यी कार्यक्रमहरूलाई डिआरआर पाठ्यक्रम र शिक्षण विधिसम्बन्धी अनुसन्धानको माध्यमबाट सम्बृद्ध बनाउन सकिन्छ ।
- **शिक्षक प्रशिक्षक** : डिआरआर पेसागत विकासलाई बालमैत्री सिकाइ, जीवनोपयोगी सिप विकास आदिसँग सम्मिलित गर्नुहोस् ।
- **प्रधानाध्यापक/जिल्ला शिक्षा अधिकारी** : डिआरआर र शिक्षण विधिको विकासमा कसरी कानुनी र उत्प्रेरकको भूमिका खेल्ने भनी सिक्नुहोस् । तालिममा सहभागी भै आफ्नो विद्यालयलाई डिआरआर सिकाउने संस्थाका रूपमा विकास गर्ने प्रक्रिया अघि बढाउन सिक्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता** : डिआरआरबारे जानकारी गराएर, तालिम दिएर र विषयवस्तुसँग परिचित गराएर मन्त्रालयका वरिष्ठ अधिकारीहरू र शिक्षाका क्षेत्रीय स्तरका कर्मचारीहरूलाई छिटै आफ्नो पक्षमा पार्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता** : डिआरआरलाई पाठ्यक्रममा मूल प्रवाहीकरण गर्नका लागि व्यवस्थित पेसागत विकासलाई एउटा महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा लिनुहोस् ।

६.५ स्रोत सामग्रीहरू

- जोखिम न्यूनीकरण र पुनर्लाभका लागि विश्वव्यापी सुविधा (GFDRR). GFDRR विपद् जोखिम व्यवस्थापन अनलाइन कार्यक्रम ।
थप जानकारीका लागि यी वेबसाइटहरू हेर्नुहोस् :
 - विज्ञान, प्रविधि तथा सामुद्रिक परिवहनका लागि अरब प्रतिष्ठान : <http://www.aast.edu/en/index.php>
 - भूकम्पसम्बन्धी महानगरस्तरीय कार्यक्रम : <http://www.emi-megacities.org/home/training/ndrmp.html>
 - विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठान : <http://nidm.gov.in/default.asp>
 - मध्यपूर्व प्राविधिक विश्व विद्यालय : <http://sem.metu.edu.tr/>

दश ओटा अनलाइन पाठ्यक्रमहरूले डिआरआरका सैद्धान्तिक र तथ्यपरक पाटाहरू समेटेका छन् । ती हुन् : १) विस्तृत विपद् जोखिम व्यवस्थापन २) सुरक्षित सहर ३) क्षति तथा पुनर्निर्माण आवश्यकता मूल्याङ्कन ४) भूकम्प जोखिम न्यूनीकरण ५) जोखिम सम्बेदनशील भूउपयोग योजना निर्माण ६) प्राकृतिक विपद्का आर्थिक असरहरू व्यवस्थापन गर्न आवश्यक आर्थिक रणनीतिहरू ७) समुदायमा आधारित विपद् जोखिम व्यवस्थापन ८) जलवायु तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण ९) विपद् जोखिम न्यूनीकरणको लैङ्गिक पक्ष १०) जोखिम विश्लेषण

- *INEE. 2009. Applying the INEE Minimum Standards to Ensure Disaster Risk Reduction through Education. <http://www.preventionweb.net/english/professional/trainings-events/edu-materials/v.php?id=15283>*

शिक्षा र विपद् व्यवस्थापन सरोकारवालाहरूप्रति लक्षित यो ३.५ दिने तालिम कार्यक्रम हो । तालिमसम्बन्धी विस्तृत विवरणहरू, कार्यपत्रहरू अनि अभ्यासहरू यो कार्यक्रमका केही पक्षहरू हुन् ।

- *NWFP Directorate of Curriculum and Teacher Education Abbottabad. 2006. Training Guide for Training Teachers in Earthquake Affected Areas. <http://www.teachereducation.net.pk/Manuals/Manual15.pdf.pdf> (English Version) <http://www.teachereducation.net.pk/Manuals/Manual16.pdf.pdf> (Urdu Version)*

स्रोत पुस्तिका र कार्य पुस्तिकासहितको यो व्यावहारिक निर्देशिकाले शिक्षकहरूलाई भूकम्प प्रभावित परिस्थितिमा उपयुक्त शिक्षण विधि र अभ्यासहरूको प्रयोग गर्न सहयोग गर्दछ ।

- *UNESCO. 2012. Climate Change in the Classroom: UNESCO Course for Secondary Teachers on Climate Change Education for Sustainable Development. Paris: UNESCO._*

यो छ दिन तालिम कार्यक्रमले शिक्षकहरूलाई शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरी जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी सामग्री आफ्ना पाठहरूमा समावेश गर्न सहयोग गर्दछ । जलवायु परिवर्तनलाई बहुविषयक ढाँचाअन्तर्गत हेरिन्छ र यसका कारण, असर, नैतिकता, लिङ्ग, स्वास्थ्य, बसाइँसराइँ, जीवनशैली र डिआरआरलाई सम्बोधन गरिन्छ । कार्यक्रमले निम्न कुराहरू समेटेछ : सहभागितामूलक सिकाइका लागि निर्देशिकासहितको अवधारणात्मक कार्यढाँचा, ६ दिनका लागि मोड्युल तथा सहजीकरण सहायता सामग्रीहरू (जस्तै- ह्याण्डआउटस्, पावरपोइन्ट स्लाइडस्), अफ्रिका, एशिया, साना टापु राष्ट्र र युरोप/उत्तरी अमेरिकाका लागि क्षेत्रीय जलवायु परिवर्तन सूचना सामग्री, शिक्षकले कक्षा कोठामा प्रयोग गर्न सक्ने ३४ ओटा क्रियाकलापहरू ।

- *UNESCO/UNICEF. 2012. Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF._ <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002170/217036e.pdf>*

खण्ड ७ को 'विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षामा शिक्षकको पेसागत विकास' यो परिच्छेदका लागि सान्दर्भिक छ ।

परिच्छेद ७

कक्षा कोठा, विद्यालय र समुदायमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको सहजीकरण

परिच्छेद ७ मा ज्ञानको प्रसारणदेखि सिकाइ सहजीकरणतर्फको यात्राबारे छलफल गरिएको छ । यो परिच्छेदमा सिकाइ सहजीकरणलाई डिआरआर शिक्षाको मुख्य शिक्षण विधिको रूपमा लिइएको छ । यसले सहजीकरणका मुख्य तत्त्वहरूको सूची तयार गर्छ, सहजीकरणमा आधारित सिकाइको चक्रबारे बताउँछ र डिआरआरसम्बन्धी क्रियाकलापहरू सिकाउने उपयोगी तरिकाहरूबारे बताउँछ । यसले शिक्षकहरूलाई सम्वेगात्मक सिकाइ सहजीकरण गर्ने तरिका सिकाउँछ । सम्वेगात्मक सिकाइ डिआरआर पाठ्यक्रममा बिरलै समावेश गरिएको हुन्छ भन्ने यसले बताउँछ । डिआरआर शिक्षा विपद् पछिको परिस्थितिमा दिइने गरेको अवस्थामा यस्तो शिक्षामा मनोसामाजिक तत्त्वहरू पनि समावेश गरिनु पर्दछ । यसो गर्दा मात्र विद्यार्थीको सम्वेगात्मक, भावनात्मक आवश्यकताको सम्बोधन गर्न सकिन्छ । यसले कक्षा कोठा बाहिर पनि डिआरआर शिक्षाको व्यवस्था गर्ने र सहजीकरण गर्ने सुझाव दिन्छ । साथै यसले पाठ्य पुस्तक प्राप्त नभएका अवस्थामा सहभागितामूलक डिआरआर शिक्षण सिकाइका तरिकाहरू सिकाउँछ ।

७.१ सिकाइ क्रियाकलापहरूको सहजीकरण

परिच्छेद ५ मा वर्णन गरिएका क्रियाकलापहरूले शिक्षकको भूमिका परिवर्तनतर्फ इङ्गित गर्दछन् अर्थात् शिक्षकलाई ज्ञानको प्रसारकबाट सिकाइ सहजीकरण गर्ने व्यक्तिका रूपमा चित्रित गर्छन् । सिकाइ अब शिक्षकले ज्ञान प्रदान गर्ने र विद्यार्थीले शिक्षकले छाउनेको वा सङ्कलन गरेको ज्ञान निष्कृत भै ग्रहण गर्ने प्रक्रिया रहेन । परम्परागत विधि भन्ने पाठ सुन्ने, बोलेर पढ्ने र कण्ठ गर्ने काम डिआरआर सिकाइमा गरिँदैन । सहजीकरणले विद्यार्थी सहभागिता र तिनको सशक्तीकरणलाई केन्द्रमा राखेको हुन्छ । यो प्रक्रिया बढी गतिशील हुन्छ । कक्षा कोठा सामूहिक ज्ञान निर्माण गर्ने थलो, विचार र दृष्टिकोण आदानप्रदान गर्ने थलो, समालोचनात्मक र रचनात्मक सोचको अभ्यास गर्ने थलो, सक्रिय समस्या समाधान गर्ने थलो र आशा र डर निर्धक्क भै अभिव्यक्त गर्ने थलो हुन्छ । कक्षा कोठा प्रयोगात्मक र कार्यमुखी सिकाइका लागि उत्प्रेरक हुन्छ । शिक्षकले सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्छन् । बाल केन्द्रित र खुला सिकाइ प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ ।

सहजीकरणका लागि निम्न तत्त्वहरू आवश्यक हुन्छन् :

- कक्षा कोठाभित्र सुरक्षित, सकारात्मक, समावेशी र त्रासमुक्त वातावरण निर्माण गर्ने
- कक्षामा भएका सबैको योगदान र अनुभवको कदर गर्ने
- शिक्षकका नाताले सहजीकरण विधिले समेटेका मूल्य मान्यताहरू (बाल अधिकार, मानव अधिकार, खुलापन, मानवीयता, आदर,

हेरचाह, करूणा, सहभागिता) को पालना गर्ने । शिक्षकका रूपमा मात्र नभएर वास्तविक मानवीय प्राणीका रूपमा प्रस्तुत हुने

- विद्यार्थीले उनीहरूले जानेका कुराहरू व्यक्त गर्नुअघि नै आफूले अत्यधिक जानकारी दिने लालसा नगर्ने
- गृहकार्य दिँदा एउटा मात्रै सही उत्तर छ वा एउटा मात्रै सम्भावित परिणाम छ भन्ने भान नपर्ने
- सिकाइ प्रक्रियाले अप्रत्याशित मोड लियो भने पनि लचिलो हुने, पाठ आफूले डोर्याउन चाहेअनुरूप अघि नबढे पनि लचिलो हुने
- सिकाइ विधिमा विविधता ल्याउने । एउटै क्रियाकलाप र विभिन्न क्रियाकलापहरूका बिचमा पनि विविधता ल्याउने, विद्यार्थीको मनस्थिति र आवश्यकता अनुसार सिकाइ प्रक्रिया अगाडि बढाउने
- नियमित रूपमा विद्यार्थीहरूको समूह परिवर्तन गरिदिने, समूहको आकार पनि नियमित रूपमा परिवर्तन गरिरहने (जस्तै- जोडी, साना समूह, ठूला समूह, सम्पूर्ण कक्षा) ।
- नयाँ विचार तथा दृष्टिकोणको अस्तित्व स्वीकारेर सिक्न खोज्ने व्यक्तिका रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गर्ने, खास गरी अन्य कसैले कक्षाको नेतृत्व गरिरहेका बेला सामूहिक क्रियाकलापमा भाग लिने
- सिकाइ अभिवृद्धिका लागि जानकारीमूलक क्रियाकलापहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने अनि यस

शिक्षक : यो सिकाइ व्यवस्थापनलाई निर्देशित गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण खण्ड हो ।

शिक्षक प्रशिक्षक : तपाईं-हरूले आफ्ना पेसागत विकास कार्यक्रमहरूलाई सहजीकरणमुखी सिकाइअनुरूप निर्माण गर्नु पर्दछ ।

पाठ्यक्रम विकासकर्ता : यो परिच्छेदले सिकाइ क्रियाकलापको विकाससम्बन्धी महत्त्वपूर्ण जानकारीहरू दिन्छ ।

शिक्षक/शिक्षक प्रशिक्षक : भावनाको स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको महत्त्वबारे परिच्छेद ७.२ पढ्नुहोस् ।

शिक्षक/शिक्षक
प्रशिक्षक : निर्माणात्मक
मूल्याङ्कनसम्बन्धी
छलफलका लागि परिच्छेद
३.६ हेर्नुहोस्

प्रक्रियालाई सिकाइ सहकार्यको उत्प्रेरकको रूपमा प्रयोग गर्ने र कक्षा बाहिरको क्रियाकलापको रूपमा समावेश गर्ने (रूजूसूची १)

- आवधिक मूल्याङ्कनका आधारमा सिकाइ प्रक्रियाका अवयवहरू परिवर्तन गर्ने

क्रियाकलापमा आधारित डिआरआरबारे सिक्नका लागि चित्र ९ मा देखाइए जसरी सिकाइ चक्रको अनुसरण गर्नु आवश्यक छ । यो चक्र कुनै एउटा क्रियाकलापमा वा क्रियाकलापहरूको समूहमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । सुरक्षाका चरणमा व्यक्तिगत वा सामूहिक आत्मविश्वासको पुनर्पुष्टि गरिन्छ, अनि समावेशी र सहभागितामूलक प्रकृतिको सबलीकरण

रूजूसूची १

एउटा क्रियाकलापको सङ्क्षिप्त विवरण

- सुरुमा विद्यार्थी विशेषलाई नभएर सम्पूर्ण कक्षालाई केही साधारण प्रश्नहरू सोध्नुहोस् । जस्तै : यो क्रियाकलापबाट तपाईंले केके नयाँ कुरा सिक्नुभयो ? तपाईंले गरेको कुन कुराले तपाईंलाई चकित बनायो ? तपाईंले त्यो क्रियाकलापबारे कसरी थाहा भएको ? तपाईंको गाउँमा विपद् सङ्कटासन्नता र उत्थानशीलताबारे केकस्ता विशेष कुराहरू थाहा पाउनुभयो ?
- यदि क्रियाकलापमा सम्वेगात्मक पक्ष छ भने वा त्यसले विद्यार्थीमा सम्वेगात्मक प्रतिक्रिया जन्माएको छ भने अनुभूतिजन्य प्रश्नहरू सुरुमै सोध्नुहोस् (यस सम्बन्धमा तपाईंको अनुभव के छ.....?, तपाईंले कस्तो अनुभव गर्नुभयो जब.....?) अनुभूतिहरू अभिव्यक्त भैसकेपछि सोचजन्य प्रश्नहरू सोध्नुहोस् (जस्तै- यस सम्बन्धमा तपाईं के सोच्नुहुन्छ.....?)
- छलफलको सुरुमा उठेका मुख्य बुँदाहरू टिपेर राख्नुहोस् । यिनै बुँदाका आधारमा छलफल अघि बढाउनुहोस् ।
- विद्यार्थीले प्रस्तुत गरेका नयाँ विचार वा दृष्टिकोणबारे विद्यार्थीहरूबाट सुझाव लिनका लागि त्यसलाई सङ्क्षेपमा कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस् जस्तै- रमेश र सर्मिलालाई चक्रवातको सामना गर्ने पुराना उपायहरू उत्कृष्ट लागेका छन् । तपाईंहरूलाई यसबारे के लाग्छ ?) ।
- विद्यार्थीलाई प्रश्न सोध्न प्रोत्साहित गर्नुहोस् । छलफलको विषयसँग सम्बन्धित नयाँ जानकारीहरू भए छलफलको अन्त्यमा समेटनुहोस् । विद्यार्थीले भनेका कुराहरूमा आफूले थपथाप गर्नुहोस् अनि यस क्रममा उनीहरूले भनेका कुराहरू पनि उल्लेख गर्नुहोस् ।
- गलत बुझाई वा कुनै भ्रम भए सही जानकारी दिइ सच्याउनुहोस् । यसो गर्दा सम्बन्धित विषयमा एउटा नयाँ बहस सुरु होस् ।
- कक्षाको अन्त्यमा समूहहरूले बनाएका चार्ट र गरेका कामहरू प्रस्तुत गर्नुहोस् । हरेकलाई एकअर्काका काम नियालेर हेर्न भन्नुहोस् ।

गरिन्छ । विशेष क्रियाकलाप वा कुनै ठुलो क्रियाकलापको सुरुवात गरेर यसो गर्न सकिन्छ (जस्तै- अनुसूची २ को टुल १५ को चरण) । कुनै जोडीलाई वा सानो समूहलाई लक्षित गरी पाठ सुरु गराएर यो उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ । यसो गर्दा विद्यार्थीले सुरक्षित महसुस गर्छन् । चुनौती र प्रतिक्रार्य चरणमा चाहिँ विद्यार्थीलाई समस्या समाधान गर्न लगाएर रचनात्मक वा भिन्न तरिकाले सोच्न लगाएर सोचाइ विधि प्रयोग गरी कुनै समस्या समाधान गर्न लगाइन्छ ।

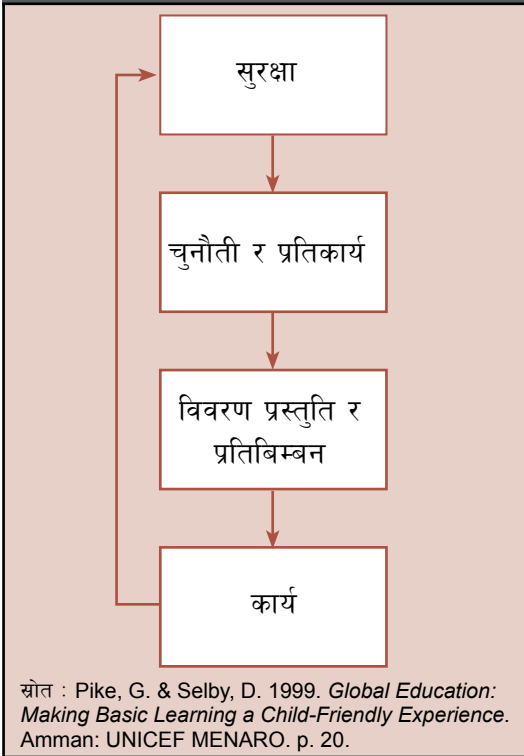
विवरण प्रस्तुति र प्रतिबिम्बनका चरणमा निश्चित क्रियाकलापले उठाएका चुनौतीबारे मनन गर्न, विश्लेषण गर्न र निष्कर्ष निकाल्न लगाउनुहोस् । नयाँ ज्ञान तथा अर्न्तदृष्टि सुनिश्चित गर्नु, सिपहरू परिष्कृत गर्नु, अभिवृत्तिमा परिवर्तन ल्याउनु यसको

उद्देश्य हो । कार्य चरणमा चाहिँ विद्यार्थीले प्राप्त गरेका नवीन ज्ञान, अर्न्तदृष्टि, सिप र आत्मविश्वासलाई वास्तविक जीवनमा, जस्तै सुरक्षित विद्यालय अभियानमा प्रयोग गर्दछन् । उनीहरूले आफ्नो अनुभवको पुनरावलोकन गर्छन् त्यसबारे मनन गर्छन् । तुलनात्मक रूपमा उच्च सङ्कटासन्नतामा रहेका विद्यार्थीहरू कम्तीमा केही क्षणका लागि भए पनि सिकाइको अर्को चरणमा प्रवेश गर्नु अघि सुरक्षा चरणमा सिकेका कुरामा विश्वस्त हुनु आवश्यक छ ।^{६१}

६१ Pike, G. & Selby, D. 1999. *Global Education: Making Basic Learning a Child-Friendly Experience*. Amman: UNICEF MENARO. p. 20.

चित्र ९

क्रियाकलापमा आधारित सिकाइका चरणहरू

सिकाइ अभिवृद्धि गर्नका लागि सम्बन्धित कार्यबारे विवरण प्रस्तुत गर्नु सबैभन्दा गाह्रो सहजीकरण सिप हो । रुजूसूची १ मा यससम्बन्धी मार्ग निर्देश गरिएको छ ।

७.२ सम्वेगात्मक सिकाइ सहजीकरण

परिच्छेद ५ मा वर्णन गरिएका सिकाइका उपायहरू मध्ये संसारभर सबैभन्दा कम देखिने माध्यम हो सम्वेगात्मक सिकाइ अर्थात् भावना र अनुभूतिलाई सम्बोधन गर्ने सिकाइ प्रक्रिया ।^{६२} वास्तवमा यस्तो किसिमको सिकाइ कम प्रचलनमा हुनु गम्भीर त्रुटि हो । सम्भावित विपदले विद्यार्थीमा आवेग तथा सम्वेदना पैदा गर्दछ । विपदले कुनै बेला आफ्नो समुदायलाई तहस नहस पारेको थियो अनि रोकथामका उपायहरू नअपनाउने हो भने त्यस्तै अवस्था आउन सक्छ भन्ने थाहा पाउँदा विद्यार्थीलाई डर लाग्न सक्छ ।

वास्तवमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षामा सम्वेगात्मक सिकाइको अभाव हुनु आफैमा एउटा गम्भीर समस्या हो । विश्वभर विपद्का घटनाहरू बढिरहेका बेला विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा धेरैजसो या त विपद्पछि बौरिन खोजिरहेका समुदायहरूमा या बिस्तारै विपद्को मारमा पर्दै गएका समुदायहरूमा प्रदान गरिन्छ । सङ्कटासन्नता न्यूनीकरण र उत्थानशीलता निर्माणका तरिका सिक्दै गरेका विद्यार्थीहरूका आफ्ना पीडादायी अनुभव हुन सक्छन् वा आफ्ना परिवारका पनि त्यस्ता अनुभवहरू हुन सक्छन् । डिआरआरसम्बन्धी जानकारीहरू विपद् आउनुअघि खासै प्रदान गरिँदैन । यस सम्बन्धमा शिक्षकको दृष्टिकोण पनि फरक छैन । डिआरआर सहजीकरण धेरै कठिन काम हो । प्राकृतिक विपद्बाट प्रभावित बाल बालिकाहरूलाई डिआरआरको सहजीकरण गर्दा जटिलता थपिन्छ तनाव बढ्छ । ज्यान जोखिममा परेका घटनाहरूबाट प्रभावित र पीडित शिक्षकले डिआरआर शिक्षा दिँदा

६२ UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.

शिक्षक/शिक्षक प्रशिक्षक : आफ्नो कार्यलाई दिशा निर्देश गर्नका लागि यो एउटा महत्त्वपूर्ण खण्ड हो ।

नीति निर्माता : शिक्षाको गुणस्तर सुधारका लागि विद्यार्थी र शिक्षकको मनोसामाजिक स्वास्थ्यमा सुधार गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

संसारभरि नै विपद्का घटनाहरू बढिरहेका छन्, तिनीहरू भन्नुभन्नु चकिदै गएका छन् ।

नीतिनिर्माता/शिक्षक प्रशिक्षक : शिक्षकको सहजताका लागि परिवेश अनुसारका संयन्त्रहरूको विकास गर्नुहोस् ।

निश्चित रूपमा आफूमा चुनौती थपिएको अनुभव गर्छन्। यस्तो अवस्थामा तनावमा रहेका शिक्षकलाई बाल बालिकाहरूलाई सहायता गर्नुभन्दा पहिले आफ्नो सहायता आफैले गर्न प्रोत्साहन गर्नुपर्छ।^{६३}

शिक्षकको काम उपचार गर्नु होइन। उपचारका लागि विशेषज्ञ स्तरको तालिम र सिप आवश्यक पर्दछ। शिक्षकले विद्यार्थीलाई पढाउँदा, अन्तरक्रिया गर्दा मनोसामाजिक सहयोग गर्न सक्छन्। सुरक्षित र सहयोगी वातावरण तयार गरी विद्यार्थीलाई आफ्ना भावना, अनुभव बाँड्न प्रेरित गर्न सक्छन्। पठन पाठनमा निश्चित मनोसामाजिक क्रियाकलाप समावेश गरेर पनि शिक्षकले विद्यार्थीलाई सहयोग गर्न सक्छन्।^{६४}

मानसिक आघात नभोगेका विद्यार्थीको आत्म विश्वास निर्माणलगायत सम्बन्धित सिकाइको सहजीकरणमा र आघातमा परेका समूहहरूको मनोसामाजिक सिकाइको सहजीकरणमा धेरै समानता पाइन्छ। अनुसूची ३ को रूजुसूची ५ मा सहजीकरण सूची प्रस्तुत गरिएको छ। सिकाइका सम्बन्धित पक्षका लागि पनि यो उपयुक्त छ। पढाइ अवरूद्ध भएका अवस्थामा कसरी पढाइ सुसञ्चालन गर्नेसम्बन्धी थप जानकारीका लागि अनुसूची १ को कोठा २६ हेर्नुहोस्।

७.३ कक्षा कोठाबाहिर सिकाइ सहजीकरण

विद्यार्थीलाई डिआरआरसम्बन्धी क्षमता विकास गर्न सहयोग गर्नु र सकारात्मक तथा सक्रिय रूपमा सहभागी हुने सिपहरूको विकास गर्न सहयोग गर्नु डिआरआर शिक्षाको एउटा मुख्य लक्ष्य हो।

संसारभरि नै बाल केन्द्रित अनि बाल बालिकाहरूकै नेतृत्वमा डिआरआरका विभिन्न प्रयासहरू गरिएको भए तापनि ती प्रयासहरूलाई औपचारिक पाठ्यक्रमसँग जोडिएको भने छैन।

तात्त्विक रूपमा समुदायभिन्न र समुदायसँग विपद् जोखिम न्यूनीकरण सिकाइमा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने दुई ओटा उपायहरू छन्। एउटाले तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषणको माध्यमबाट समुदायमा

^{६३} UNICEF. 2006. *Education in Emergencies: A Resource Tool Kit*. Kathmandu: UNICEF ROSA. p. 74.

^{६४} IASC (Inter-Agency Standing Committee). 2007. *IASC Guidelines on Mental Health and Psychological Support in Emergency Settings*. pp. 152-3.

कोठा १८

मनोसामाजिक स्वास्थ्य भनेको के हो त ?

मनोसामाजिक भन्ने शब्दले हाम्रो भोगाइका, अनुभवका मनोवैज्ञानिक पक्षहरू (सोचाइ, भावना र व्यवहार) तथा बृहत् सामाजिक अनुभव वा भोगाइबिचको नजिकको सम्बन्धलाई देखाउँछ (हाम्रा सम्बन्ध, परम्परा र हाम्रो संस्कृति)। स्वस्थ रहनु भनेको शारीरिक, सम्बन्धित, सामाजिक, आध्यात्मिक तथा मानसिक रूपमा स्वस्थ रहनु हो। स्वस्थ भन्नाले व्यक्तिको लागि के उत्तम छ त्यसतर्फ पनि इङ्गित गर्दछ: सार्थक सामाजिक भूमिकामा सहभागिता, आशावादी र प्रसन्न अनुभव गर्नु, स्थानीय परिवेशले तोकेअनुसारका असल मूल्यमा आधारित रही जिउनु, सकारात्मक सामाजिक सम्बन्ध र सहयोगी वातावरण, सकारात्मक सिपहरू प्रयोग गरी चुनौतीहरूसँग लडनु, सुरक्षा र संरक्षणका साथसाथै गुणस्तरीय सेवाहरू प्राप्त गर्नु। शिक्षाले बाल बालिकालाई पीडाका मनोसामाजिक वैज्ञानिक तथा सामाजिक असरबाट मुक्त हुन सहयोग गर्छ। यसका लागि प्राकृतिक उत्थानशीलतालाई सहयोग गर्दछ। शिक्षकलाई पनि यसबारे मार्ग निर्देशन चाहिन्छ।

स्रोत : आइएनइडबाट लिइएको, २०१०, *गाइडेन्स नोट्स अन टिचिङ एण्ड लर्निङ*, न्यूयोर्क, आइएनइड, पृष्ठ ५४।

अनुसन्धान गर्छ। यसका लागि सर्वेक्षण, अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली र अवलोकन जस्ता माध्यमहरू प्रयोग गरिन्छ। अर्को समुदायमा आधारित कार्य योजनाहरूसँग सम्बन्धित छ। पहिलो उपायले दोस्रो उपायतर्फ डोर्याउँछ। सामुदायिक स्थिति विश्लेषणले विद्यार्थीहरूलाई उनीहरू संलग्न हुन चाहेका सामुदायिक क्रियाकलापहरूको प्रकृति, दिशा अनि फोकस निर्धारण गर्न सहयोग गर्दछ।

विद्यालय परिसर डिआरआरसम्बन्धी सामुदायिक परियोजनाहरूका लागि एउटा सुरक्षित अभ्यास स्थल हुनसक्छ। सङ्कटासन्नता मूल्याङ्कन,

सुरक्षित विद्यालय सचेतना अभियान, 'न्यूनीकरण, पुनःप्रयोग र पुनःप्रशोधन' (Reduce, Re-use, Recycle) परियोजना, जलवायु परिवर्तनप्रति लक्षित 'विद्यालयमा हरियाली कायम राखौं' जस्ता कार्यक्रमहरू विद्यालय हाताभित्र आयोजना गर्न सकिन्छ ।

अध्ययनबाट प्राप्त नतिजा, अनुभव र अनुभूति प्रस्तुत गर्नका लागि सभा, नाटक, प्रदर्शनी, आदिको आयोजना गर्न सकिन्छ ।

विद्यालयमा आधारित परियोजनाहरूले पनि विद्यार्थीलाई विद्यालयको सहायताका लागि बोलाइएका समुदायका सदस्यहरूसँग मिलेर काम गर्ने अवसर प्रदान गर्दछन् ।

सामुदायको सङ्कटासन्नता र उत्थानशीलतासम्बन्धी परियोजनाको सहजीकरण गर्दा शिक्षकले निम्न चक्रको अनुसरण गर्नु पर्दछ :

- परिस्थितिजन्य अनुसन्धानको योजना बनाउने र आवश्यक तयारी गर्ने
- अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने, त्यसबारे जानकारी दिने, अनुसन्धानबारे चिन्तनमनन गर्ने
- अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षबारे समुदायसँग छलफल गर्ने, जानकारी गराउने अनि सहमति निर्माण गर्ने
- आवश्यक कदम चाल्ने

विद्यालयमा आधारित अनुसन्धान र कार्य योजनाहरू सञ्चालन गर्दा यही विधि अनुसरण गर्न सकिन्छ । अनुसूची २ को टुल १६ ले सामुदायको सङ्कटासन्नता तथा क्षमता मूल्याङ्कन गर्ने तरिकाको वर्णन गरेको छ ।

विद्यार्थीको नेतृत्वमा सञ्चालित सामुदायिक विपद् जोखिम न्यूनीकरणका केही उदाहरणका लागि अनुसूची १ कोठा २७ हेर्नुहोस् ।

७.४ पाठ्य पुस्तकलाई जीवन्त बनाउने कार्य

संसारभरि नै डिआरआर शिक्षण भन्नाले पाठ्य पुस्तकहरूमा भएका विपद्सम्बन्धी पाठहरूको पठन पाठन भन्ने बुझिन्छ । त्यसैले डिआरआर सिकाइ अधिकांशतः पाठ्य पुस्तकमै निर्भर छ । यसले डिआर

आर सिकाइले माग गरेका सिप, अभिवृत्तिगत र कार्यगत सिकाइ उपलब्धि तथा अन्तरक्रियात्मक र सहभागितामूलक सिकाइ सुनिश्चित गर्दैन । बरु ती उपलब्धिहरू प्राप्त गर्ने दिशामा बाधा उत्पन्न गर्छ । त्यसमाथि सम्बन्धित पाठ्य पुस्तक प्रायः केन्द्रले तयार पारेको हुन्छ र पुस्तक लेखन कार्यमा संलग्नहरूले एउटै पुस्तक सबै विद्यार्थीका लागि उपयुक्त हुन्छ भन्ने सोचेका हुन्छन् । पाठ्य पुस्तक तयार गर्दा तिनीहरूले स्थानीय प्रकोपका सम्भावनाहरू अनि तिनीहरूसँग जुभनका लागि प्रयोग गर्न सकिने स्थानीय उपायहरूबारे ध्यान दिएका हुँदैनन् ।

कोठा १९

डिआरआर कार्य परियोजनाको डिजाइन र तयारीमा सहजीकरण गर्ने प्रश्नहरू

- हामी के गर्न चाहन्छौं ? (परियोजनाको नाम)
- हामी किन यो परियोजना सुरु गर्न चाहन्छौं ? (औचित्य)
- यो परियोजना कार्यान्वयन गरिसकेपछि के हुन्छ त ? (लक्ष्य, उद्देश्य)
- के गलत हुन सक्छ ? (जोखिम)
- परियोजना कहाँ सञ्चालन गर्ने ? (भौतिक स्थिति)
- कसरी गर्ने ? (क्रियाकलापहरूको सूची)
- कसले गर्छ परियोजना सञ्चालन ? (भूमिका र जिम्मेवारी)
- कहिले कहिले केके गर्ने ? (समय तालिका)
- परियोजना सञ्चालनका लागि हामीलाई के चाहिन्छ ? (स्रोतहरू)
- हामीसँग केके छन् ? (उपलब्ध स्रोतहरू)
- खर्च कति लाग्छ ? (बजेट)

सोसं : Plan. 2010. *Child-Centred DRR ToolKit*. pp. 105-106.

पाठ्यक्रम

विकासकर्ता/
प्रधानाध्यापक/शिक्षक :
औपचारिक सिकाइमा
डिआरआर समायोजन
गर्नेसम्बन्धी छलफलका
लागि परिच्छेद १०.३
पल्टाउनुहोस् ।

प्रधानाध्यापक : तपाईंले
डिआरआर सिक्न उत्सुक
समुदायलाई डिआरआर
शिक्षा दिन विद्यार्थी
केन्द्रित कार्य योजनाहरू
तयार गर्न प्रोत्साहन गरी
तिनको कार्यान्वयनमा
नेतृत्वदायी भूमिका खेल्न
सक्नुहुन्छ । योजना भनेको
डिआरआर शिक्षा लिन
इच्छुक समुदाय तयार गर्ने
दिशामा एउटा खुडकिलो
हो ।

खण्ड ७.३ डिआरआर
सिकाइका आयाम नं. ३, ४
र ५ सँग सम्बन्धित छ

शिक्षक : आफ्नै घरमा
डिआरआर र उत्थानशीलता
योजनाको कार्यान्वयन
गरेर शिक्षकले डिआरआर
अभ्यासको उदाहरण प्रस्तुत
गर्न सक्छन् ।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/ प्रधानाध्यापक/शिक्षक : पाठ्य पुस्तकलाई व्यवहारमा उतारेर कम खर्चमा, मितव्ययी तरिकाले गुणस्तरीय डिआरआर शिक्षा दिन सकिन्छ। पाठ्य पुस्तकबिना पनि डिआरआरबारे प्रभावकारी तरिकाले सिकाउन सकिन्छ।

पाठ्य पुस्तक निर्देशित डिआरआर शिक्षाभन्दा अगाडि बढ्नु यो परियोजनाको लक्ष्य भए तापनि सहजीकरणमा जोड दिने शिक्षकले थप स्रोत नभएको अवस्थामा पनि पाठ्य पुस्तकलाई जीवन्त रूपमा प्रयोग गर्न सक्छन्। चित्र ९ ले केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेको छ।

धेरै उदाहरणहरू त विद्यालयमा र पाठ्यक्रमहरू उपलब्ध नभएका सिकाइका अन्य परिवेशमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ। पाठ्य पुस्तकको अभाव एउटा चुनौती हो। यस्तो अवस्थामा विद्यार्थीले स्थानीय अगुवा, बुढापाका, अभिभावक, विपद् जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी निकायका

कर्मचारी र समुदायका सदस्यहरूसँग मिलेर काम गरेर धेरै कुरा सिक्न सक्छन्। मस्तिष्क मन्थन, कथा, अन्तर्वार्ता, भूमिका अभिनय, प्रतिवेदन लेखन र पोस्टरका माध्यमबाट विद्यार्थीले आफूले आर्जेको ज्ञान अभिव्यक्त गर्न सक्छन्।

आपत्कालीन परिस्थितिमा युनिसेफले तयार गरेको स्कूल-इन-अ-बक्स-किट^{६५} मा सहभागितामूलक अनि समुदाय-संलग्न सिकाइका लागि आवश्यक स्रोत राखिएको हुन्छ। यसमा किताब, सिसाकलम, कैंची, लेख्ने पाटी र कामचलाउ कालोपाटी बनाउनका लागि कालो रङ राखिएको हुन्छ।

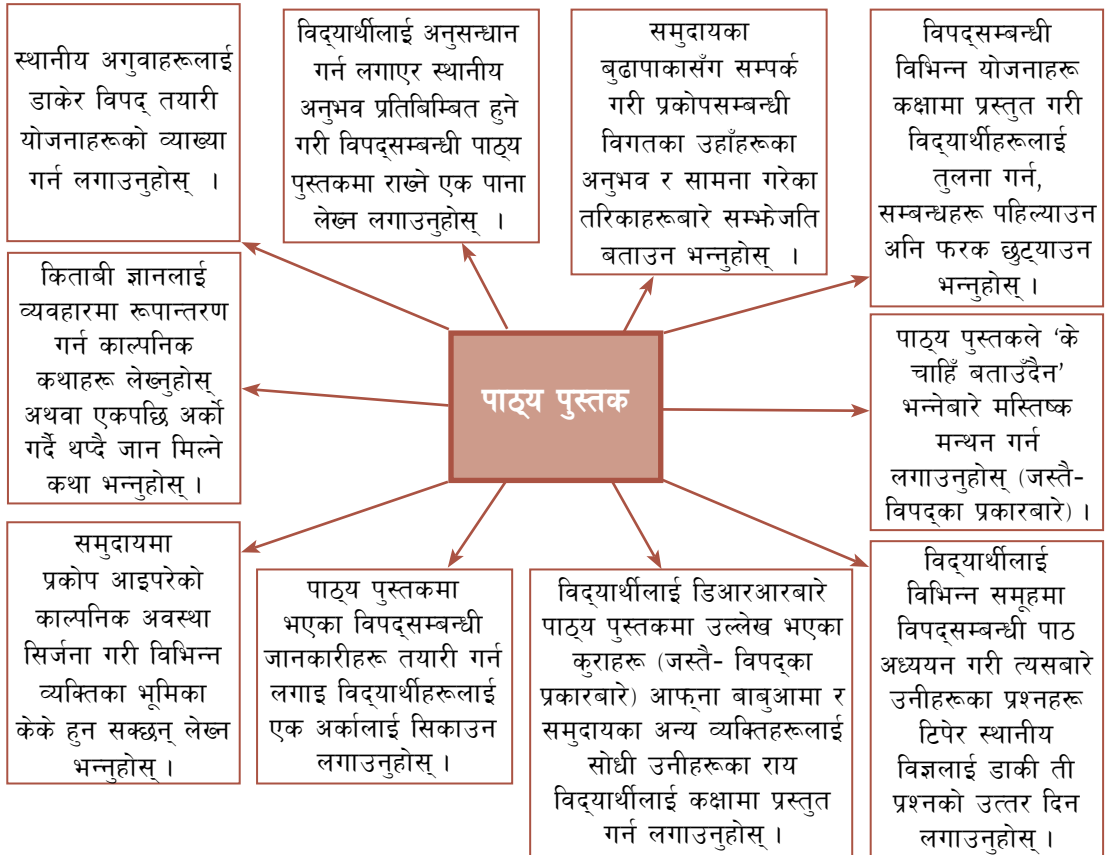
६५ http://www.unicef.org/supply/index_cpe_education.html

चित्र ९

पाठ्यपुस्तकलाई कसरी जीवन्त पार्ने ?

शिक्षक : परिच्छेद ५.४ मा पाठ्य पुस्तकबाट सिकेका कुराहरू व्यवहारमा उतार्ने वा पाठ्य पुस्तकबिना नै सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सकिने उपायहरू दिइएको छ।

शिक्षक : यहाँ दिइएका तरिकाहरूले पाठ्य पुस्तकको सदुपयोग गरी डिआरआर शिक्षाका उपलब्धिहरू हासिल गर्न सहयोग गर्दछन्।

भानुआटु

© युनिसेफ/जिआकोमो पिरोजी
(पुर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

परिच्छेद ७ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **शिक्षक/शिक्षक प्रशिक्षक** : ख्याल गर्नुपर्ने कुरा के भने प्रभावकारी डिआरआर शिक्षाका लागि तपाईंहरू सहजकर्ताका रूपमा प्रस्तुत हुनुपर्छ। यसका लागि समय र सिकेको कुरालाई व्यवहारमा उतार्नु आवश्यक हुन्छ।
- **शिक्षक/शिक्षक प्रशिक्षक** : ख्याल गर्नुस्, क्रियाकलापमा आधारित सिकाइमा सिकाइको एउटा नियमित चक्रमा आधारित रही काम गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो चक्रले सुरक्षा र चुनौती अनि क्रियाकलाप अथवा कार्य र प्रतिबिम्बनबिच गतिशीलता कायम गर्न सहयोग गर्दछ।
- **शिक्षक/शिक्षक प्रशिक्षक** : विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्वेगात्मक प्रकृतिको हुने हुँदा कक्षा कोठामा र विद्यालयमा पनि सम्वेगात्मक सिकाइ हुनुपर्छ।
- **नीति निर्माता/प्रधानाध्यापक** : याद गर्नुस्, शिक्षक र विद्यार्थी दुवैको मनोसामाजिक स्वास्थ्य गुणस्तरीय डिआरआरका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता/प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : सामुदायिक विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा अथवा योजनालाई पाठ्यक्रममा आधारित शिक्षा वा सिकाइसँग जोड्नुहोस्।
- **प्रधानाध्यापक** : विद्यालयमा यस्तो वातावरण सिर्जना गर्नुहोस् जसले शिक्षकलाई विद्यार्थीलाई कक्षा कोठाबाहिर डिआरआर शिक्षा दिन प्रेरित गर्दछ।
- **शिक्षक/शिक्षक प्रशिक्षक** : शिक्षकको शैक्षणिक क्षमताको विकास (सिकाइ क्रियाकलापहरूको सहजीकरणका लागि सम्वेगात्मक सिकाइ, समुदायमा आधारित सिकाइ, पाठ्य पुस्तकलाई जीवन्त बनाउने कार्य) गुणस्तरीय डिआरआर सिकाइका लागि जरुरी छ।
- **नीति निर्माता/प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : विद्यमान पाठ्य पुस्तकलाई जीवन्त बनाउने उपायहरू पत्ता लगाउनु गुणस्तरीय डिआरआर सिकाइ हासिल गर्ने एउटा मितव्ययी र कम खर्चिलो उपाय हुन सक्छ।
- **नीति निर्माता/प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : पाठ्य पुस्तक उपलब्ध नभएको अवस्थाको सदुपयोग गर्न विद्यार्थीलाई प्रेरित गर्नुहोस्। यसका लागि विद्यार्थीलाई समुदायमा आधारित सिकाइमा संलग्न गराउनुहोस्। कम स्रोत आवश्यक पर्ने सिकाइ र अभिव्यक्तिका लागि प्रोत्साहन गर्नुहोस्।

७.५ स्रोत सामग्रीहरू

- International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC). 2007. VCA Toolbox with Reference Sheets.**
<http://www.ifrc.org/Global/Publications/disasters/vca/vca-toolbox-en.pdf>
 यो टुलले प्रयोगकर्ता मैत्री र अन्य उपयोगी सुभावहरू दिन्छ। यसले विभिन्न साधनको प्रयोगमार्फत् सङ्कटासन्नता र क्षमता मूल्याङ्कन गर्ने तरिका सिकाउँछ।
- Plan. 2010. Child-Centred DRR Toolkit. London: Plan.**
<http://plan-international.org/files/global/publications/emergencies/DRR-toolkit-English.pdf>
 यो टुलले समुदायमा आधारित डिआरआरका क्षेत्रमा बाल बालिकाहरूसँग काम गर्नेहरूलाई व्यावहारिक सुझाव र सल्लाह दिन्छ। यसले चार तरिकाले काम गर्छ : १. प्रकोप, सङ्कटासन्नता र क्षमता मूल्याङ्कनमार्फत् बाल बालिकालाई डिआरआर तालिम दिएर २. बाल केन्द्रित डिआरआर कार्यक्रमहरूको योजना निर्माण, अनुगमन र मूल्याङ्कन गरेर ३. बाल बालिकासँग मिलेर डिआरआर कार्य योजनाहरू तयार पारेर ४. बाल बालिकासँग मिलेर डिआरआरबारे बहस पैरवी गरेर।
- Save the Children. 2007. Child-led Disaster Risk Reduction: A Practice Guide.**<http://www.preventionweb.net/go/3820>
 क्रियाकलापसम्बन्धी यो निर्देशिकाले विपद् जोखिम बुझ्ने बाल बालिकाको क्षमता बढाउन सहयोग गर्दछ र विपद्सँग जुझ्नका लागि समुदायमा व्यावहारिक कदमहरू चाल्न सघाउँछ। यो निर्देशिकालाई पाँच भागमा बाँडिएको छ : १. परिवेश र साभेदारीहरू, २. क्षमता विकास तथा सचेतना कार्यक्रम, ३. कार्यक्रम कार्यान्वयन/क्रियाकलापहरू, ४. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन/सिकाइ तथा अभिलेखीकरण, ५. पैरवी। बाल बालिकाको नेतृत्वमा गरिने मूल्याङ्कनका ढाँचाहरू अनुसूचीमा दिइएको छ।
- UNICEF. 2009. The Psychosocial Care and Protection of Children in Emergencies: Teacher Training Manual.**http://toolkit.ineesite.org/toolkit/INEEcms/uploads/1064/Psychosocial_Care_and_Protection.PDF
 यो पाँच दिने शिक्षक शिक्षा निर्देशिकाले सहजकर्ताहरूलाई एउटा स्पष्ट, ठोस अनि बोधगम्य मार्ग दर्शन प्रदान गर्छ। तालिमले सङ्कटबाट प्रभावित र सङ्कट पश्चात् बाल बालिकाहरूको मनोसामाजिक स्वास्थ्यमा सुधार गर्न शिक्षकलाई सघाउँछ। पाठ्यक्रम प्रौढ शिक्षाका सिद्धान्तहरूमा आधारित छ अनि तालिमले चाहिँ तालिम अवधिभर सक्रिय सहभागिता हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ।

परिच्छेद ८

विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रमको विस्तार र मूल प्रवाहीकरण

परिच्छेद ८ डिआरआर पाठ्यक्रमको स्केल अप र मूल प्रवाहीकरण विषयमा केन्द्रित छ। यसले स्केल अपका तिन ओटा विधिलाई कसीमा राखेको छ : विष्फोट विधि, विस्तार विधि र सम्बन्धन विधि। यसपछि मूल प्रवाहीकरण र स्केलमा जाने कार्य र मूल प्रवाहीकरण बिचका भिन्नताको चर्चा गरिएको छ। स्केलमा जाने कार्य कुनै परियोजना अर्थात् कार्यक्रमसँग सम्बन्धित अवधारणा हो भने मूल प्रवाहीकरण चाहिँ सम्पूर्णतामा आधारित र प्रणालीगत अवधारणा हो। यसमा डिआरआर पाठ्यक्रमको विस्तार र मूल प्रवाहीकरण कार्यमा प्रेरक तत्त्व र बाधक तत्त्वहरूको पनि चर्चा गरिएको छ। यसका अतिरिक्त यसमा पाठ्यक्रमको विस्तार र मूल प्रवाहीकरण गर्न वेबको प्रयोग र अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारी उपलब्धिमूलक हुनेमा जोड दिइएको छ।

८.१ विस्तार

विस्तार भन्नाले त्यस्तो प्रक्रियालाई जनाउँछ जसमा स्थानका दृष्टिले कुनै कार्यक्रमको विस्तार गरिन्छ र यसमा काम गर्नेहरूको सङ्ख्या वृद्धि गरिन्छ। विस्तार कुनै समुदायभित्र मात्र वा विभिन्न समुदायहरूमा पनि हुनसक्छ। यसका साथै पाठ्यक्रमको विकास वा पहलको कार्यान्वयन राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा हुनसक्छ।

विस्तार गर्ने विभिन्न विधि छन्। त्यसमध्ये एउटालाई विष्फोट विधि भनिन्छ। यो विधि अपनाउँदा कुनै कार्यक्रमलाई एकैचोटि सञ्चालन गर्न राष्ट्रले निर्देशन दिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय दाताको रोजाइमा परेका ठूला र अस्थायी रूपमा कुनै समस्यामा केन्द्रित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिन्छ। कार्यक्रमले साह्रै कम समयमा व्यापकता पाओस् भन्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ। कार्यक्रमलाई केन्द्रीय तहमा तय गरिएको हुन्छ। सामुदायिक सहभागिता र शिक्षालाई कार्यक्रमको सिद्धान्त मानिएको हुन्छ।^{६६} तथापि, स्थानीय परिवेश अनुकूल बनाउन नखोजिए पनि उपलब्धि र कार्यान्वयनको पाटो समुदायलाई नै सुम्पिएको हुन्छ। केन्द्रद्वारा निर्धारित र स्तरीकृत गरिएको नमूना अंगालिन्छ। कार्यक्रमको सफलता आर्थिक सहायतामा भर पर्छ।

यो विधि सफलसिद्ध भएका अभ्यासहरू दोहोर्याउने, जहाँ अवयव र यसलाई चल तत्त्वहरू थोरै भएका ठाउँमा प्रभावकारी हुन्छ। यसका केही कमजोरी पनि छन्। कार्यक्रमलाई छिटो व्यापकता दिने नाममा गुणस्तर खस्किने सम्भावना रहन्छ।^{६७}

दोस्रो विधिलाई विस्तार विधि भनिन्छ। नयाँ

कार्यक्रम पहिले तयार गरिन्छ अनि त्यसलाई तुलनात्मक रूपमा सानो तहमा कार्यान्वयन गरिन्छ। त्यस्तो कार्यक्रमलाई अनुभव र मूल्याङ्कनका आधारमा समायोजन गरिन्छ। त्यसपछि कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्न सकिने गरी अन्य ठाउँहरूमा सञ्चालन गरिन्छ र लहरका रूपमा देशव्यापी बनाइन्छ।

यसमा सिकाइ प्रक्रिया तीन चरणको हुन्छ। यसमा कार्यक्रम निर्माता र कार्यान्वयनकर्ताहरू :

- प्रभावकारी हुन सिक्छन् (अर्थात् आफ्ना कार्यक्रममा आइपरेका समस्याहरू सुल्झाउँछन्);
- छिटोछरितो हुन सिक्छन् (अर्थात् कार्यक्रमलाई अभ्र धेरै सरोकारवालाहरू माभ्र ल्याउने उपाय अवलम्बन गर्न सिक्छन्। उनीहरूले यसका लागि क्षमता विकास तालिमको व्यवस्था गर्छन्);
- विस्तार गर्न सिक्छन् (अर्थात् सङ्गठनात्मक क्षमता विकास र कार्यान्वयन क्षमता विकास गर्न सिक्छन्)।^{६८}

विस्तार विधिले अनुभवबाट सिक्ने अवसर दिन्छ। यसले सबैभन्दा उत्तम तरिका पत्ता लगाउन सहयोग गर्छ, साथै विभिन्न परिस्थितिप्रतिको संवेदनशीलता स्वीकार्छ। यो विधि सुस्त भए पनि सिकेका पाठलाई व्यवहारमा उतार्ने मौका पाइन्छ, साथै नमूना परीक्षणमा सुधार गर्नका लागि त्यसमा निश्चित परिवर्तनहरू गर्न सकिन्छ।

विस्तार विधिले ठूला गलति हुन दिँदैन। खास गरी स्रोतहरू सीमित भएका अवस्थामा यो

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : यो परिच्छेदले डिआरआर पाठ्यक्रम नीति र रणनीति निर्माणका सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण दिशा निर्देश गर्दछ।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : जर्जिया (अनुसूची १, कोठा ८) र श्रीलङ्का (अनुसूची १, कोठा २५) ले विष्फोट विधि प्रयोग गरी सफलतापूर्वक डिआरआर पाठ्यक्रम तयार पारेका छन्।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : टिमोर लेस्टे (अनुसूची १, कोठा २३) ले विस्तार विधिमाफत स्केल अपको सफल उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ।

^{६६} Myers, R.G. 1984. *Going to Scale. A paper prepared for UNICEF for the Second Inter-Agency Meeting on Community-based Child Development*, New York, October 29-31 1984. pp. 8-9.

^{६७} Ibid. p. 9; UNICEF. 2009. *Child Friendly Schools Manual*. New York: UNICEF. 9.1.1

^{६८} Myers, R.G. 1984. *Going to Scale. A paper prepared for UNICEF for the Second Inter-Agency Meeting on Community-based Child Development*, New York, October 29-31 1984. pp. 7-8.

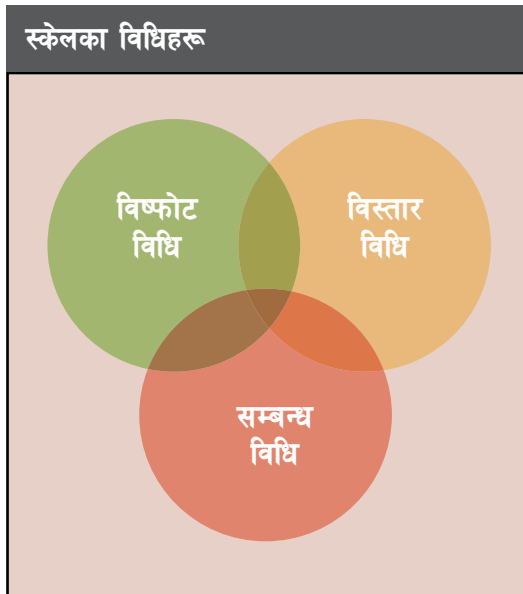
निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ।^{६९} यो विधि उच्च स्तरीय प्रतिबद्धताको अभावले गर्दा मारमा पर्न सक्छ। त्यसैले यो विधिलाई सघन आर्थिक तथा श्रमसम्बन्धी प्रतिबद्धता आवश्यक हुन्छ। डिआरआर शिक्षाको क्षेत्रमा 'यदि कार्यक्रम सफल भैहाले अगाडि के गर्ने' भनेर सोच्ने प्रवृत्ति छैन। विस्तार विधिलाई प्रभावकारी बनाउन स्तरोन्नति प्रक्रियाको सुरुमै विचार गर्नु पर्छ।^{७०} विस्तार विधिको जन्मदाता फ्युचरजनेरेसन्सले छोटकरी रूप स्केल (SCALE) को प्रयोग गरेको हो। यसको अङ्ग्रेजीमा पूर्ण रूप Successful Change As Learning Experience हो।

संस्थाले स्केल गर्दा बायोलाजिकल विधि अवलम्बन गर्छ। स्थानीय पर्यावरण, संस्कृति र अर्थतन्त्रप्रति यो संवेदनशील हुन्छ। यस्तो तरिका अवलम्बन गर्दा पहिला समुदायमा परिवर्तन गरिन्छ। क्षमता

^{६९} UNICEF. 2009. *Child Friendly Schools Manual*. New York: UNICEF. 9.1.1.

^{७०} UNISDR. 2012. *Assessing School Safety fro Disasters – A Baseline Report*. Geneva: UNISDR. Thematic Platform for Knowledge and Education.

चित्र १०

विकास भैसकेपछि ती समुदायहरू अन्य समुदायका लागि तालिम केन्द्र बन्दछन्। यस्ता तालिम केन्द्रहरूको नेटवर्क क्षेत्रीय स्तरमा पुग्छ र तेस्रो चरणमा राष्ट्रव्यापी बन्दछ। कहिलेकाहीँ यो नेटवर्क द्रुत गतिमा फैलिन्छ।^{७१}

तेस्रो तरिका चाहिँ सम्बन्ध विधि हो। लक्ष्य प्राप्तिका लागि उस्तै उस्तै विशेषता भएका विभिन्न स्वतन्त्र परियोजना वा कार्यक्रमहरूबिच सम्बन्ध स्थापना गरिन्छ। संयोगले पनि यस्तो हुन सक्छ। अथवा सरकारी सहायतामार्फत् पनि यसो गर्न सकिन्छ। जे होस् यो कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न विष्फोट वा विस्तार विधिहरूभन्दा सस्तो पर्छ।^{७२}

यहाँ उल्लिखित मुख्य विधिहरू एकार्कामा निर्भर छन्। यस्तो अवस्थामा विभिन्न तरिकाहरू सम्मिलन गरेर डिआरआर पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया अगाडि बढाउनु पर्दछ। अनुसूचीमा उल्लिखित मामिलाहरूले र उदाहरणहरूले पनि यसैमा जोड दिएका छन्। यसका लागि परिच्छेद ४.३ को एकार्कामा आश्रित वा सिम्बियोसिस विधि हेर्नुहोस्। यसमा पनि डिआरआर पाठ्यक्रम विकासलाई जीवनोपयोगी सिप र वातावरण शिक्षासँग जोडिएको छ।

८.२ मूल प्रवाहीकरण

स्केल अप र मूल प्रवाहीकरणलाई एउटै अर्थ दिने शब्दका रूपमा लिइन्छ। यी शब्दहरू साह्रै नजिकका भए पनि यिनले ठ्याक्कै एउटै अर्थ चाहिँ दिंदैनन्। स्केल अप कुनै परियोजनासँग वा पहलसँग सम्बन्धित छ जसमा पाठ्यक्रम विकासको उत्पादनको बृहत् खपत हुन्छ। मूल प्रवाहीकरण चाहिँ सम्पूर्णतामा आधारित र प्रणालीगत विषय हो। मूल प्रवाहीकरणका क्रममा मुख्य विचार, अवधारणा र नमुना कुनै शिक्षाप्रणाली या अन्य कुनै प्रणालीका सम्पूर्ण अवयवहरूसँग अन्तर्घुलन

^{७१} <http://www.future.org/applied-research/process-change/going-scale>

^{७२} Myers, R.G. 1984. *Going to Scale. A paper prepared for UNICEF for the Second Inter-Agency Meeting on Community-based Child Development*, New York, October 29-31 1984. pp. 10-11.

गरिन्छ । शिक्षा नीति, योजना निर्माण, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन, कर्मचारी नियुक्ति, तालिम, व्यवस्थापन तथा नेतृत्व, अनुगमन, सुपरीवेक्षण, मूल्याङ्कन तथा प्रतिवेदनजस्ता पक्षहरूले यो विधि अगाडि ल्याउँछन् ।

मूल प्रवाहीकरणले दिगोपनको प्रवर्धन गर्छ । यो यसले दिने फाइदा हो । यो नमूना कुनै एउटा परियोजनाको नभएर समग्र शिक्षा प्रणालीको अभिन्न अङ्ग बन्दछ । परियोजनाहरूलाई प्रणालीमा समाहित गर्नु पर्दछ जब ती विद्यालय र जिल्लामा स्थापित हुन्छन् ।^{७३} वास्तवमा मूल प्रवाहीकरण भनेको विस्तारका लागि सबभन्दा बृहत् र अनुकूल परिस्थिति निर्माण गर्ने तरिका हो ।

^{७३} UNICEF. 2009. *Child Friendly Schools Manual*. New York: UNICEF. 9.1.1

८.३ डिआरआर शिक्षाको विस्तार/मूल प्रवाहीकरण प्रक्रियामा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

सन् २०११ को फेब्रुअरीमा मलेसियामा शिक्षा क्षेत्रमा डिआरआरलाई मूल प्रवाहीकरण गर्नेसम्बन्धी आशियान ज्ञान आदान प्रदान कार्यशालाको आयोजना गरिएको थियो । उक्त कार्यशालाले डिआरआर पाठ्यक्रम मूल प्रवाहीकरण प्रक्रियाका १० मुख्य क्षेत्रहरू पहिचान गरेको थियो । तिनीहरूको विस्तारमा तल वर्णन गरिएको छ ।

१. सम्बन्धित निकायलगायत समन्वयकारी संयन्त्रसहितको राजनीतिक प्रतिबद्धता र सहयोग

- प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा बहुपक्षीय राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन समिति
- डिआरआरको मूल प्रवाहीकरणमा केन्द्रित प्राविधिक कार्य दल
- सुस्पष्ट सरकारी प्रतिबद्धता

कोठा २०

डिआरआरको मूलप्रवाहीकरण प्रक्रियाका लागि महत्त्वपूर्ण छ ओटा क्षेत्रहरू

नीति – जहाँ सङ्गठनभित्र पूर्ण नीति विकासको अर्थ बुझिन्छ र स्वीकार गरिन्छ ।

रणनीति – जहाँ सहमतिमा बनेको अवधारणात्मक ढाँचा र नीतिमा आधारित बृहत् मूल प्रवाहीकरण रणनीति छ ।

भौगोलिक योजना – जहाँ अवस्थाअनुसार सङ्कटासन्नता र त्यससँग सम्बन्धित आवश्यकता र प्राथमिकताका विविधताहरूको निरन्तर विश्लेषण गरिन्छ ।

परियोजना चक्र व्यवस्थापन – जहाँ विपद् जोखिम न्यूनीकरण योजना निर्माण, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनका चरणहरूको एक अङ्ग हुन्छ ।

वाह्य सम्बन्ध – जहाँ 'पब्लिक फेस' ले डिआरआर नीति प्रतिबिम्बित गर्दछ र राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तराष्ट्रिय कार्यसमूहहरूसँग सहकार्य गरिन्छ ।

संस्थागत क्षमता – जहाँ माथि उल्लेख गरिएका सबै क्षेत्रहरूलाई अगाडि बढाउने क्षमता छ ।

स्रोत: La Trobe, S. & Davis, I. 2005. *Mainstreaming disaster risk reduction: a tool for development organizations*. Teddington (Middlesex): Tearfund. 4,10-15. <http://www.tearfund.org/webdocs/Website/Campaigning/Policy%20and%20research/Mainstreaming%20disaster%20risk%20reduction.pdf>

कार्य दक्षता प्रदर्शनका दश
मुख्य क्षेत्रहरूसँग सम्बद्ध
सूचकहरूका लागि परिच्छेद
९ को कोठा २२ हेर्नुहोस्

पाठ्यक्रम विकासकर्ता :
समायोजन र स्केल अप
प्रक्रिया निर्देशित गर्नका
लागि क्षेत्र र क्रम निर्धारण
गर्नु पर्दछ

२. विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआर समावेश गर्नका लागि कानूनी प्रक्रिया र नियमावली

- डिआरआरको मूल प्रवाहीकरणका लागि राष्ट्रिय कानून निर्माण
- जवाफदेही र निर्देश मान्ने संयन्त्रहरूको विकास

३. राष्ट्रिय डिआरआर नीति र योजनाहरू

- शिक्षा मन्त्रालयबाट जारी गरिएका डिआरआर नीतिहरू वा बृहत् राष्ट्रिय डिआरआर योजनामा समेटिएका नीतिहरू
- तदनुसार स्रोतको विनियोजन
- अर्न्तविभागीय सहमति र नीतिगत प्रतिबद्धता
- डिआरआरलाई पाठ्यक्रममा मूल प्रवाहीकरण गर्नका लागि बहुपक्षीय समिति
- शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय र अन्य निकायहरूसँग सहकार्य गर्नका लागि समिति
- यस्तो समितिसँग कार्यान्वयनका लागि अधिकार, स्रोत र क्षमता हुन्छ
- प्राविधिक कार्य दलमार्फत् स्थलगत कार्यान्वयन

४. डिआरआरलाई मूल प्रवाहीकरण गर्नका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रक्रियाको प्रयोग

- डिआरआरको सुदृढीकरण र यसका लागि विकास, पाठ्यक्रम पूनरावलोकन र विकास चक्रबिच तालमेल ।
- सिकाइ उपलब्धिहरू निर्धारण गरी पाठ्यक्रम विकास

५. डिआरआरसम्बन्धी पाठ्यक्रम सामग्रीको विकास र त्यसको नमूना परीक्षण

- उपयुक्त गुणस्तरको शिक्षण सामग्रीको विकास गर्ने र त्यसलाई पारित गर्ने
- नमूना शिक्षकहरूलाई तालिम दिई ती सामग्रीहरूको नमूना परीक्षण गर्ने र अनुमोदन गर्ने

६. डिआरआरसम्बन्धी सह क्रियाकलाप र अतिरिक्त क्रियाकलापहरू

- विद्यालयको शैक्षिक पात्रोमा सह क्रियाकलाप र अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको समावेशीकरण
- कार्यक्रमका लागि समय र स्रोतको बाँडफाँड

७. डिआरआरसम्बन्धी अनौपचारिक शैक्षिक गतिविधिहरू

- समुदायमा आधारित क्रियाकलाप र वैकल्पिक सिकाइ कार्यक्रमहरूमा डिआरआरको समावेशीकरण

८. शिक्षक तालिम र पेसागत विकास

- विद्यालय पाठ्यक्रमको एक हिस्साका रूपमा डिआरआर शिक्षण सिकाइ विधिबारे शिक्षकलाई उपयुक्त तालिम दिने
- तालिमका लागि स्रोत सामग्रीहरू (हाते पुस्तकहरू, निर्देशिकाहरू) को व्यवस्था गर्ने
- शिक्षकका लागि दीर्घकालीन क्षमता विकास कार्यक्रम

९. डिआरआरसम्बन्धी विद्यार्थीले प्राप्त गरेका ज्ञानको परीक्षण/शिक्षण प्रक्रियाको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन

- संयन्त्रहरूमार्फत् डिआरआर पाठ्यक्रम समाहित गरी स्तरोन्नति गरिएको विद्यालय पाठ्यक्रमले विद्यार्थीको ज्ञान

र सिपमा के कस्तो परिवर्तन आयो त्यसको विस्तृत मूल्याङ्कन गर्ने

- परीक्षण र मूल्याङ्कनबाट प्राप्त नतिजाबारे पाठ्यक्रम लेखन र परिमार्जनमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई जानकारी दिने^{७४}

ओइसिडी को पोलिसी ह्याण्डबुक अन नेचरल प्रकोप अवेयरनेस एण्ड डिजास्टर रिस्क रिडक्सन एजुकेसन स्केल र मूल प्रवाहीकरणको प्रक्रियामाभन्दा पनि सहमतिमा आधारित डिआरआर स्केल अपका लागि आवश्यक सञ्चारको गुणस्तर र शैलीमा बढी केन्द्रित रहेको छ :

- **जानकारीहरू स्पष्ट र एकनासका हुनुपर्छ र तिनीहरू दोहोरिडरहनु पर्छ** : विभिन्न विश्वस्त स्रोतहरूबाट आएको सर्वसम्मत सन्देश डिआरआरमा प्रभावकारी हुनसक्छ ।
- **अप्राविधिक भाषा** : दैनिक जीवनमा प्रयोग हुने शब्द र अवधारणाहरू प्रयोग गर्नुपर्छ
- **जानकारीहरूले पार्ने सम्बेगात्मक असर** न्यूनीकरण गर्ने गरी विपद् जोखिमलाई दृष्टिकोणमा बदल्न सक्नुपर्छ ।
- **सचेतना र काम दुवैको प्रवर्द्धन** : बोलेको कुरा लगत्तै काम गरेर देखाउन सक्ने खालको बनाउनु पर्छ । केही गर्न नसक्ने बनाउनु हुँदैन । नियमहरू पढाउनेभन्दा पनि समस्या समाधानमा जोड दिनुपर्छ ।
- **संलग्नतालाई प्रोत्साहन गर्ने किसिमको ढाँचा** : शैक्षिक सामग्रीहरू आकर्षक, अन्तरक्रियात्मक र विद्यार्थीलाई सहभागी गराउने खालका हुनु पर्दछ । तिनले सहभागिताका विभिन्न रणनीतिहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।
- **सकारात्मक, सक्षम बनाउन सक्ने र सही उदाहरणहरू** : डिआरआरका उदाहरणहरू सकारात्मक, सशक्तीकरण गर्ने र निष्ठापूर्वक वर्णन गरिएका हुनुपर्छ ।

- **बहुलक्षित समूह** : महिला, बाल बालिका र अल्पसङ्ख्यक समूहहरूलाई सकारात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने र सङ्कटासन्न समूहप्रति लक्षित सचेतनामूलक शैक्षिक क्रियाकलापहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।
- **बहुसञ्चार रणनीति** : बहुसञ्चार विधिदेखि मानिसका सोचाइलाई काममा र कामलाई विकासमा बदल्न सहयोग गर्दछन् ।
- **दीर्घकालीन रणनीतिक योजना** : विभिन्न सरकारी निकाय, नागरिक समाज र शैक्षिक संस्थाहरू मिलेर सन्देश प्रवाह गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।^{७५}

विस्तार र मूल प्रवाहीकरणको प्रयास गर्दा डिआरआर पाठ्यक्रम विकासकर्ताले निश्चय पनि त्यस्ता तत्त्वहरूको सामना गर्छन् जसले परियोजनाको प्रगति र सुसञ्चालनमा सघाउँछन् । त्यस्तै, तिनीहरूले प्रगतिमा बाधा पुर्याउने तत्त्वहरूको पनि सामना गर्दछन् । तालिका ४ मा यस्ता केही सकारात्मक र नकारात्मक तत्त्वहरूको उल्लेख गरिएको छ । यी तत्त्वहरूलाई तीन समूहमा बाँडिएको छ : स्रोत र सूचना; राजनीतिक इच्छाशक्ति, नेतृत्व र संरचनाहरू; प्रक्रिया । डिआरआर पाठ्यक्रम विकास/मूल प्रवाहीकरण गर्ने प्रक्रियामा गतिरोध उत्पन्न गर्ने तत्त्वहरू, सबल पक्ष, कमजोरी, अवसर अनि चुनौतीहरूको विश्लेषणका लागि अनुसूची २ को टुल १७ र १८ प्रयोग गर्नुहोस् ।

८.४ वेबमा आधारित डिआरआर पाठ्यक्रम स्तरोन्नति गर्ने विधिहरू

वेबमा आधारित डिआरआर पाठ्यक्रम विकास विष्फोट विधिसँग तालमा ताल मिलाइ अधि बढ्ने मात्रै होइन विष्फोट विधिभन्दा पनि बढी प्रभावकारी हुनसक्छ । वेब विधि साह्रै छिटो शिक्षकहरू र विद्यार्थीहरू माझ पुग्न सक्छ । त्यतिमात्र होइन

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका प्रेरक र बाधक तत्त्वहरूप्रति सचेत हुनुहोस् ।

^{७४} ASEAN/UNISDR. 2011. *Disaster Resilience Starts with the Young: Mainstreaming Disaster Risk Reduction in the School Curriculum*. Jakarta: ASEAN.

^{७५} OECD. 2010. *Policy Handbook on Natural Hazard Awareness and Disaster Risk Reduction Education*. Organization for Economic Co-operation and Development. pp. 23-4. <http://www.oecd.org/dataoecd/24/51/42221773.pdf>

तालिका ४

विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रम विस्तार/मूल प्रवाहीकरणका प्रेरक र बाधक तत्त्वहरू		
	प्रेरक तत्त्व	बाधक तत्त्व
स्रोत र सूचना	प्रशस्त आर्थिक सहायता उपलब्ध छ ।	स्केलका लागि आर्थिक स्रोत उपलब्ध छैन अथवा भए पनि हटाइएको छ ।
	स्केलका सबै महत्त्वपूर्ण विन्दुमा आवश्यक स्रोत र सूचनाहरू सबै सरोकारवालाहरूलाई उपलब्ध गराइएको छ ।	स्केलका सबै महत्त्वपूर्ण विन्दुमा आवश्यक स्रोत र सूचनाहरू सबै सरोकारवालाहरूलाई उपलब्ध गराइएको छैन ।
राजनीतिक इच्छा, नेतृत्व तथा संरचनाहरू	सबै मुख्य साभेदारहरूमा सक्रिय राजनीतिक प्रतिबद्धता तथा साभेदारीको भावना ।	भौगोलिकता, एक वा बढी साभेदारहरूमा निश्कृय वा अनिश्चयी प्रतिबद्धता
	डिआरआरको मूलप्रवाहीकरणका लागि कानूनी तथा नियामक प्रणालीहरू ।	डिआरआर पाठ्यक्रमहरूको मूलप्रवाहीकरणका लागि कानूनी तथा नियामक प्रणालीहरू छैनन् ।
	स्केलका सबै चरणमा नेतृत्वले स्केल पूर्वका गुणस्तर, प्रतिबद्धता र भविष्यदृष्टि प्रदर्शन गरेको ।	स्केलपूर्वको नेतृत्वको गुणस्तर, प्रतिबद्धता र भविष्यदृष्टिलाई स्केल प्रक्रियाको सहायता र मार्गदर्शन गर्नका लागि प्रयोग गर्न नसक्नु ।
	डिआरआर पाठ्यक्रम मूल प्रवाहीकरण गर्नका लागि एउटा स्पष्ट राष्ट्रिय नीति र रणनीति । यसलाई जानिएका र चिनिएका राष्ट्रिय समन्वय संयन्त्रहरूले सहायता गरेका हुन्छन् ।	डिआरआर पाठ्यक्रमलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न चाहिने राष्ट्रिय नीतिहरू र रणनीतिहरूको अभाव । गलत बुझिएका, अस्पष्ट राष्ट्रिय समन्वय संयन्त्रहरू भएको ।
प्रक्रिया	सक्रिय र दिगो क्षमता विकास गर्ने उद्देश्यले बृहत् रूपमा कल्पना गरिएका पेसागत विकास ।	साँघुरो दृष्टि राखी (जस्तै प्राविधिक सुभावहरू) एकचोटि क्षमता निर्माणको प्रयास गरिएको वा त्यस्तो प्रयास गर्दै नगरिएको ।
	स्केल प्रक्रियामा संलग्न पात्रहरूले स्केल प्रक्रियापूर्वको सहभागिता र अपनत्वको भाव कायम राखिएको	स्केल प्रक्रियापूर्वको सहभागिता र अपनत्वको भाव स्तरोन्नति प्रक्रियाको बेला अनुशरण नगरिएको ।
	स्केल प्रक्रियाको विभिन्न चरणमा डिआरआरको चुनौतीपूर्ण प्रकृति अँगालिएको	डिआरआरको नयाँपनको चुनौतीपूर्ण प्रकृति खतरनाक बन्छ, अनि उच्च राजनीतिक तहमा यसलाई अलि फितलो, कमजोर बनाइन्छ ।
	स्थानीय परिस्थितिजन्य अनुकूलनलाई स्थान दिइनुपर्छ अनि स्वागत गरिनुपर्छ	पाठ्यक्रम विकासको सन्दर्भमा सबैलाई एकै किसिमको विधि उपयुक्त हुन्छ भन्ने मनस्थितिले स्थानीय र क्षेत्रीय अनुकूलनलाई निषेध गरेको छ
	स्तरोन्नति प्रक्रियामा बाधा पुऱ्याउने तत्वहरूको निराकरण	स्केल प्रक्रियामा बाधा पुऱ्याउने तत्वहरूको पहचान तथा निराकरण गर्नमा असफल
	पैरवी र अभ्यासमा आधारित सूचनासहितको स्केल तर्फको कदम (यस्तो कदम चाहिँ स्केल प्रक्रियापूर्वको अनुगमनका बेला सिकिएका पाठहरू, मूल्याङ्कन तथा अनुसन्धानले निर्देशित गर्दछन् ।	डिआरआर पाठ्यक्रमसम्बन्धि तथ्यांक सङ्कलन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी नयाँपन ल्याउन नसक्नु। यसका कारण पर्याप्त सूचनाबिनाको पैरवी र अभ्यासले बढावा पाएको छ ।
	असल अभ्यासका लागि समन्वय तथा प्रसार संयन्त्रहरू छन् ।	एक्लाएकलै पहलहरू भएका छन् अनि तिनीहरूबिच समन्वयको अभाव छ, एकरूपताको अभाव छ ।
	पाठ्यक्रम पूनरावलोकन र विकासको राष्ट्रिय चक्रसँग कदममा कदम मिलाइ जाने ।	पाठ्यक्रम पूनरावलोकन र विकासको राष्ट्रिय चक्रसँग कदम नमिलाइकनै कार्य गर्ने ।

स्रोत : UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula. Case Studies from Thirty Countries..* p. 57.

सापेक्षिक रूपमा कम साधन स्रोतको प्रयोग गरेरै यो विधि विष्फोट विधिभन्दा पनि धेरै बढी विद्यार्थी र शिक्षकमाझ पुग्न सक्छ। टर्कीमा अनलाइनमा आधारित टर्किस विद्यालयप्रति लक्षित आधारभूत विपद् जागरण परियोजनाले इन्टरनेटलाई प्रस्थान विन्दुका रूपमा प्रयोग गरी लगभग ३ लाख शिक्षकलाई डिआरआरका आधारभूत पक्षहरूमा तालिम दिन सफल भयो। थप जानकारीका लागि अनुसूची १ को कोठा ३० हेर्नुहोस्।

त्यसै गरी न्युजिल्यान्डले पनि डिआरआरका लागि देशभरिका विद्यालयहरूमा नागरिक सुरक्षा र आकस्मिक व्यवस्थापन मन्त्रालयमार्फत् एउटा वेबमा आधारित कार्यक्रम सुरु गरेको छ। 'हवाट्स द प्लान?' नामक कार्यक्रममार्फत् यसले आफूलाई शिक्षण तथा सिकाइको स्रोतको रूपमा स्थापित गरेको छ। यो पहल विद्यार्थी र शिक्षकप्रति लक्षित छ (हेर्नुहोस् : अनुसूची १, कोठा १७)।^{५६}

इ-लर्निङ स्वअध्ययन र अनलाइन पाठ्यक्रमसम्बन्धी स्रोतहरू शिक्षक तालिम तथा विद्यार्थी पहुँच विस्तारका लागि प्रभावकारी छन्। अनलाइन मार्ग दर्शनमार्फत् शिक्षा निकायहरू एकै किसिमको आधारभूत सामग्री लिएर शिक्षक र विद्यार्थीको ठुलो समूहसम्म पुग्न सक्छन्। यस्तो सामग्रीलाई पछि स्थानीय परिस्थितिअनुरूप सुदृढीकरण गर्न र प्रयोग गर्न सकिन्छ।^{५७}

८.५ मूल प्रवाहीकरणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय/क्षेत्रीय सहयोग

डिआरआरका साभेदारीहरूले मूल प्रवाहीकरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्छन्।

एउटा अलि अधिको उदाहरण हो विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी क्षेत्रीय परामर्श समितिको तिन देशीय कार्यक्रम २००४-९ मा सञ्चालन भएको

थियो। त्यो कार्यक्रमको उद्देश्य डिआरआरलाई निम्न माध्यमिक विद्यालयको पाठ्यक्रममा समाहित गर्ने रहेको थियो। छव्वीस ओटा एशियाली विपद् व्यवस्थापन कार्यालयहरू मिली बनेको यस समितिले डिआरआरको विकासमा मूल प्रवाहीकरण नामको कार्यक्रम सञ्चालन गर्यो। कार्यक्रमका शिक्षालगायतका पाँच प्राथमिकताका क्षेत्रहरू थिए। लाओ, क्याम्बोडिया र फिलिपिन्सले प्राथमिकता कार्यान्वयन साभेदारी कार्यक्रम सञ्चालनमा रूचि देखाएका थिए। कार्यक्रमको लक्ष्य थियो डिआरआरलाई शिक्षामा मूल प्रवाहीकरण गर्नु। उद्देश्य थियो डिआरआरलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समाहित गर्नु र प्रकोप उत्थानशील विद्यालय भवनहरू निर्माणको प्रवर्द्धन गर्नु। यसका कारण सम्बद्ध देशहरूमा पाठ्यक्रम विकास भयो। डिआरआर पाठ्यक्रम मूल प्रवाहीकरण गर्ने प्रयासलाई विद्यालय सुरक्षाका लागि अहमदावाद कार्य योजना २००७ र ब्याङ्कक एक्सन एजेण्डाले २००७ ले क्षेत्रीय मार्ग चित्र प्रदान गरेका छन्।^{५८}

हालसालै डिआरआरका लागि क्षेत्रीय विषयगत मञ्चको स्थापना भएको छ। ल्याटिन अमेरिका र क्यारेबियनमा सुरक्षित विद्यालय स्थापना र डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका लागि यो मञ्चको स्थापना गरिएको हो।

सन् २०११ को अक्टोबरमा पानामा सिटीमा शिक्षा क्षेत्रमा डिआरआरसम्बन्धी ल्याटिन अमेरिकी सम्मेलनको आयोजना गरिएको थियो। कार्यक्रममा भाग लिँदै मन्त्रीहरू र वरिष्ठ अधिकारीहरूले सुरक्षित विद्यालय र पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई समावेश गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरे। संयुक्त घोषणापत्रमा शिक्षामन्त्रीहरू र अन्य सरकारी पदाधिकारीहरूले डिआरआर शिक्षाका क्षेत्रमा क्षेत्रीय सहकार्यप्रति आफूहरू प्रतिबद्ध रहेको बताए। प्रतिबद्धताअनुसार

^{५६} रेगो, एल, बाटिया, एस., माग्यी, के.एम., अनिसुर, आर एण्ड रोय, ए.एस. २००७. *मेनस्ट्रिमिंग डिजास्टर रिस्क एजुकेशन इन्टु एजुकेशन सेक्टर*, इन एशियन डिजास्टर म्यानेजमण्ट न्युज, १३, ३, १३.स एमओ इ/एनडिएमओ/युएनडिपी/एडिपीसी/इसिएचओ. २०१० : *मेनस्ट्रिमिंग डिजास्टर रिस्क एजुकेशन इन दि एजुकेशन सेक्टर इन लाओ पिडीआरस एमओइवाइएस/एनसीडिएम/युएनडिपी/एडिपीसी/इसिएचओ. २०१०. मेनस्ट्रिमिंग डिजास्टर रिस्क एजुकेशन इन्टु एजुकेशन सेक्टर इन क्याम्बोडिया : डेपएड/एनडीसिसिस-ओसिडी/युएनडिपी/एडीपीसी/इसिएचओ., अन्डेटेड. मेनस्ट्रिमिंग डिजास्टर रिस्क रिडक्सन इन दि एजुकेशन सेक्टर इन दि फिलिपिन्स।*

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : डिआरआर पाठ्यक्रम निर्माणका लागि विश्वव्यापी सञ्जाल र साभेदारीको पूर्ण प्रयोग गर्नुहोस् (अनुसूची १, कोठा ६)।

^{५६} <http://www.whatstheplanstan.govt.nz/eaethquake.html>

^{५७} UNISDR. 2012. *Assessing School Safety fro Disasters – A Baseline Report*. Geneva: UNISDR Thematic Platform for Knowledge and Education.

शिक्षाक्षेत्रमा डिआरआरका लागि एउटा क्षेत्रीय विषयगत मञ्च गठन गरिने भयो । सो मञ्चको गठनका लागि ल्याटिन अमेरिका र क्यारेबियनका शिक्षामन्त्रीहरू र सचिवहरूबिच सामञ्जस्य र सहकार्यका सम्पर्क सूत्रहरू बलियो बनाइने भयो । विपद् जोखिम व्यवस्थापन गर्नु यो मञ्चको उद्देश्य हो ।^{१९}

यस्ता किसिमका सहकार्यहरू धेरै लाभकारी हुन्छन् । प्रथमतः यिनीहरूले शिक्षा मन्त्रालय र राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालयहरूमा मूल प्रवाहीकरण प्रक्रियाप्रति गहिरो अपनत्वको

भावना सिर्जना गर्न सक्दछन् । कार्यक्रमको प्रगतिबारे साभेदार देशहरूका समकक्षीहरूलाई जानकारी गराउँदा यस्तो भावनाको विकास हुन्छ । मूल प्रवाहीकरणप्रति अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताले राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई मूर्तरूप दिन थप शक्ति सञ्चार गर्न सक्छ । यसै गरी सहकार्यले असल मूल प्रवाहीकरण अभ्यासबारे अनुभव आदान प्रदान गर्न सहयोग गर्छ । क्षेत्रीय पाठ्यक्रम विकासमा स्रोत र लागतको बाँडफाँडबाट सहभागी देशहरूलाई फाइदा हुन्छ ।

^{१९} <http://www.unisdr.org/campaign/resilientcities/news/view/23468>

परिच्छेद ८ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : डिआरआर पाठ्यक्रम विकास तथा ढाँचा निर्माणको सुरुवातै स्तरोन्नति/ मूल प्रवाहीकरणका रणनीति/उपादेयताबारे सोचन थाल्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : विष्फोट विधि, विस्तार विधि र सम्बन्ध विधिको सर्वोत्कृष्ट संयोजनका पक्षमा निर्णय गर्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : प्रक्रियागत रूपमा डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका दश मुख्य कार्यक्षेत्रहरूबारे विचार गर्नुहोस् र योजना बनाउन थाल्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता** : डिआरआर पाठ्यक्रम स्तरोन्नति/मूल प्रवाहीकरण प्रक्रियाका लागि प्रभावकारी सञ्चारका गुण र शैलीमा ध्यान दिनुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : तपाईंको परिवेशमा पाठ्यक्रम स्तरोन्नति/मूल प्रवाहीकरण प्रक्रियाका प्रेरक र बाधक तत्त्वहरूको सम्बोधन गर्नुहोस् । रचनात्मक रूपमा कसरी प्रेरक तत्त्वहरूबाट लाभ लिने अनि बाधक तत्त्वहरूबाट तर्कने प्रयास गर्नुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : वेबमा आधारित डिआरआर पाठ्यक्रम विकास र पेसागत विकासलाई विष्फोट विधिबाट कम खर्चमै स्तरोन्नति गर्ने विकल्पका रूपमा लिनुहोस् ।
- **नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता** : मूल प्रवाहीकरणमा सघाउन अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सहकार्य संयन्त्रहरूको उपयोग गर्नुहोस् ।

कजाकस्तान

© युनिसेफ/गोन्जालो बेल

(पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

दं.६ स्रोत सामग्रीहरू

- *Asian Disaster Preparedness Centre (ADPC). 2007. Mainstreaming Disaster Risk Reduction into Education Sector. Asian Disaster Management News, 13: 3. <http://www.adpc.net/v2007/ikm/ONLINE%20DOCUMENTS/downloads/2008/Mar/ADPCnewsletterSepDec2007Vol13No3.pdf>*

यो संस्करणले एशिया प्यासिफिक क्षेत्रमा डिआरआरलाई शिक्षामा मूल प्रवाहीकरण गर्न सहयोग गर्ने अभ्यासहरू प्रस्तुत गरेको छ। यसका लागि यस संस्करणले क्याम्बोडिया, फिजी, भारत, इण्डोनेशिया, इरान, लाओ, न्युजिल्यान्ड, फिलिपिन्स, श्रीलङ्का, टर्की, उज्बेकिस्तान र भियतनामले गरेका पहलहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ।

- *Asian Disaster Preparedness Centre (ADPC). 2007. Regional Consultative Committee on Disaster Management (RCC) Programme on Mainstreaming Disaster Risk Reduction into Development (MDRD). Integrating Disaster Risk Reduction into School Curriculum: Consultation Version 3.1.) Pathumthani, Thailand: Asian Disaster Preparedness Center. http://www.preventionweb.net/files/4006_ADPCeducGuidelineConsultationVersion3.1.pdf*
- विद्यालयमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षण र विद्यालय पाठ्यक्रममा यसको समायोजनबारे छोटो चर्चा, छलफल गरिसकेपछि पाठ्यक्रममा जोखिम न्यूनीकरणको मूल प्रवाहीकरणका चार ओटा उपाय र कार्यान्वयनका छ ओटा चरणहरूको समिक्षा गरिएको छ (परिच्छेद ३.६ हेर्नुहोस्)।

- *ASEAN/UNISDR. 2011. Disaster Resilience Starts with the Young: Mainstreaming Disaster Risk Reduction in the School Curriculum. Jakarta: ASEAN Secretariat. <http://202.46.9.39:8889/Portals/0/dis-res-young-asean-lowres-final.pdf>*
- यो पुस्तकले विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरण गर्ने सम्बन्धमा सोधनुपर्ने महत्त्वपूर्ण प्रश्नहरूलाई सूचीबद्ध गरेको। साथै, यसले १० मुख्य कार्यक्षेत्रमा आधारित भै गरिने मूल प्रवाहीकरणतर्फको प्रगति मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक सूचकहरूको पनि उल्लेख गरेको छ।

- *UNESCO/UNICEF. 2012. Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF. <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002170/217036e.pdf>*

खण्ड ९ को इन्टिग्रेटेड डिजास्टर रिस्क रिडक्सन इन दि करिकुलम अदर आस्पेक्टस अफ पोलिसी, प्लानिङ एण्ड इम्प्लेमेन्टेसन खास गरी यो पाठका लागि सान्दर्भिक छ।

परिच्छेद ९

परिवर्तनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन : निरन्तर रूपले सुसूचित
तथा पुनर्जीवित अभ्यास

परिच्छेद ९ ले पाठ्यक्रम परिवर्तनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको आवश्यकताका बारेमा जानकारी दिदै मार्ग निर्देशन गर्दछ। साथै यसले सूचकाङ्कहरूको प्रकृति र उपयोगको खोजीका बारेमा पनि जानकारी र मार्ग निर्देशन गर्दछ। यसले अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुन् र सुरुवात नै तिनीहरूलाई ध्यान दिनुपर्छ भन्नेमा जोड दिन्छ। यसले पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा अनुगमन निरन्तर चल्ने प्रक्रिया हो भन्दै अनुगमन र मूल्याङ्कनबिच भिन्नता देखाउँछ। अर्कातर्फ, मूल्याङ्कन पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाको कुनै एक निश्चित विन्दुमा गरिन्छ र यसले विस्तृत तथ्याङ्क सङ्कलन गरी पाठ्यक्रम विकासको अझ गहन अध्ययन गर्दछ।

अर्को कुरा, यसले अनुगमन र मूल्याङ्कनका विभिन्न सूचकहरूको खोजी गर्दछ। यसले गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक सूचकहरूको प्रयोगका बारेमा बताउँछ र सूचकहरूका यथार्थपरक उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्दछ, जसले डिआरआर पाठ्यक्रम एकीकरण प्रक्रियाको मूल्याङ्कनमा सहयोग गर्दछ। त्यसपछि यसले खास गरी डिआरआर शिक्षाका लागि अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका साधनहरू उल्लेख गर्दछ र डिआरआर पाठ्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाका विभिन्न पक्ष र चरणहरूमा सरोकारवालाहरूको संलग्नताको महत्त्वका बारेमा प्रकाश पार्दछ।

९.१. पाठ्यक्रम परिवर्तनको अनुगमन र मूल्याङ्कन
किन गर्ने ?

अनुगमन र मूल्याङ्कन पाठ्यक्रम विकासका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू हुन्। यिनीहरूलाई पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियाको सुरुवातै ध्यान दिनु पर्छ र पाठ्यक्रम परिवर्तनका विभिन्न चरणहरूमा समावेश गर्नुपर्छ। कार्यक्रममा भएको प्रगति थाहा पाउन र कार्यक्रमहरू विस्तार गर्नेसम्बन्धी निर्णयलगायत भावी पाठ्यक्रमका बारेमा दिशा निर्देशन गर्न रणनीतिक रूपमा र विस्तृत रूपमा यिनीहरूको योजना र सञ्चालन गर्नुपर्छ। यिनीहरूले पाठ्यक्रम परिवर्तनलाई एउटा गतिशील प्रक्रिया बनाउन मद्दत गर्छन्।^{५०}

पाठ्यक्रम परिवर्तनका सन्दर्भमा अनुगमन र मूल्याङ्कन एक अर्कामा सम्बन्धित भए पनि यिनीहरूबिच केही भिन्नताहरू छन्। अनुगमनले तथ्याङ्कहरूको निरन्तर सङ्कलन गरी नयाँ पाठ्यक्रम लागू गर्ने प्रक्रियाको नियमित लेखाजोखा गर्ने भन्ने बुझाउँछ। यो अपेक्षित योजना, लक्ष्य र उद्देश्यहरूबाट निर्देशित हुन्छ। यो लामो समयसम्म चलिरहन्छ र यसले कार्यक्रमहरू योजना गरे अनुसार चले नचलेको अभिलेख राख्दछ। अनुगमनले अनुभवबाट पाठ सिक्दै र समयसँगै कार्यक्रममा सुधार गर्दै लैजाने अवसर प्रदान गर्दछ। यसले जवाफदेहिता र पैरवीका लागि सूचना तथा जानकारीहरू प्रदान गर्दछ।^{५१}

५० UNICEF. 2009. *Child Friendly Schools Manual*. New York: UNICEF. Chapter 8.5.

५१ UNICEF. 2006. *Education in Emergencies: A Resource Tool Kit*. Kathmandu: UNICEF ROSA; UNICEF. 2009. *Child Friendly Schools Manual*. New York: UNICEF. Chapter 8.

अर्कातर्फ, पाठ्यक्रम मूल्याङ्कन अन्तर्गत तथ्यहरूको सङ्कलन गरी पाठ्यक्रम विकास कार्यको अझ गहन अध्ययन गरिन्छ। अनुगमन सँगसँगै गरिने प्रक्रिया मूल्याङ्कन (Process Evaluation) अन्तर्गत अपेक्षित पाठ्यक्रमका क्रियाकलापहरूको प्रवाह कति सफलतापूर्वक भइरहेको छ भनी तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिन्छ। यसले

कोठा २१

मूल्याङ्कनका धेरै प्रयोगमा आएका

- **सान्दर्भिकता** : अन्य आवश्यकता, मुद्दा र प्रयासका सम्बन्धमा यो पाठ्यक्रमको के महत्त्व छ ?
- **प्रभावकारिता** : कार्यक्रमको उद्देश्यमा तोकेअनुसार प्रगति सन्तोषजनक छ कि छैन ?
- **कार्यकुशलता** : के यो कार्यक्रमले सबैभन्दा कम खर्चिला स्रोत र साधनको प्रयोग गर्दछ ?
- **असर** : अल्पकालीन र दीर्घकालीन रूपमा यो परियोजनाले व्यक्ति, समुदाय र संस्थामाथि सामाजिक आर्थिक तथा वातावरणीयलगायत अन्य कस्ता असरहरू पार्दछ ?
- **दिगोपन** : यदि बाह्य सहायता रोकिए पनि यो कार्यक्रम निरन्तर चलन सक्छ ? यदि त्यस्तो भएमा यसलाई परिस्थिति अनुसार परिमार्जन गर्दै लगिन्छ, कि पुनः दोहोर्याइन्छ ?

स्रोत : UNICEF. 2006. *Education in Emergencies: A Resource Tool Kit*. Kathmandu: UNICEF ROSA, p. 144.

कार्यान्वयनमा ल्याइएको पाठ्यक्रमको गुणस्तर र क्षेत्रको निरन्तर परीक्षण गर्छ। उपलब्धि मूल्याङ्कन (Outcomes Evaluation) र प्रभाव मूल्याङ्कन (Impact Evaluation) ले अपेक्षित उपलब्धिहरू हासिल भएका छन् की छैनन्, छन् भने कति छन्, नयाँ पाठ्यक्रम लागू भएर परिवर्तन आएको हो कि अन्य कुनै कारणले हो, पाठ्यक्रमले लक्षित वर्गको ज्ञान, अभिवृत्ति, सिप र व्यवहारमा परिवर्तन ल्यायो कि ल्याएन जस्ता कुराहरूको निर्धारण गर्छन्।^{६२}

मूल्याङ्कन पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको कुनै निश्चित विन्दुमा गरिन्छ।

● **निर्माणात्मक मूल्याङ्कन** पाठ्यक्रम कार्यान्वयन अवधिमा सञ्चालन गरिन्छ। यसलाई यसपछिको कार्यान्वयन चरणका योजना र ढाँचाको निर्माणका लागि सूचना तथा जानकारी दिन प्रयोग गरिन्छ। आवश्यकता मूल्याङ्कन र आधारभूत अनुसन्धानहरू निर्माणात्मक मूल्याङ्कन हुन्। यिनले निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका निम्ति आधारभूत तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँछन्।

● **निर्णयात्मक मूल्याङ्कन** पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अन्तिम चरणमा गरिन्छ। कार्यान्वयनको केही समयपछि, यसको दिर्घकालीन असर पत्ता लगाउन पनि निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गरिन्छ।^{६३} निर्णयात्मक र निर्माणात्मक दुवै मूल्याङ्कनहरू अनुगमनका लागि पहिले नै सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूका आधारमा गरिन्छ।

९.२ सूचकहरू प्रयोग गरी डिआरआरको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

डिआरआर पाठ्यक्रम विकास कार्यमा के को अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने भन्ने कुराको निर्धारण गर्न तलका कुराहरूले सहयोग गर्छन् :

● **औचित्य र लक्ष्य** : डिआरआर पाठ्यक्रमका समग्र लक्ष्य र लक्ष्याङ्कहरू के के हुन् ? अनुगमन र मूल्याङ्कनका प्रमुख लक्ष्यहरू के के हुन् ? अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका नतिजाहरू कसले प्रयोगमा ल्याउँछ ? दाताले ? सरकारले ? की विद्यालय

समुदायले ? कसरी यसलाई प्रयोग गरिन्छ ?

● **जोड** : निर्धारित लक्ष्यका आधारमा डिआरआर पाठ्यक्रमले बढी केमा जोड दिन्छ ? (जस्तै : डिआरआर सेवाकालीन शिक्षक तालिम वा डिआरआरसम्बन्धी विद्यार्थीका लागि स्रोतको विकास ?)

● **तहगत विश्लेषण** : अनुगमन तथा मूल्याङ्कनले एक तहमा वा विभिन्न तहमा जोड दिएको छ (जस्तै : कक्षा कोठा, विद्यालय, स्थानीय तह/जिल्ला, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय तह) ?

● **मुख्य प्रश्नहरू** : समग्र लक्ष्य र महत्त्व दिएको क्षेत्रका आधारमा अनुगमन र मूल्याङ्कनले सम्बोधन गर्नुपर्ने प्रमुख प्रश्न (अथवा सुचक) हरू के के हुन् ?^{६४}

सूचकहरू परियोजनाका लक्ष्य, उद्देश्य र लक्ष्याङ्कहरूका आधारमा भए गरेका प्रगति र उपलब्धिहरूको पहिचान गर्ने साधन हुन्।^{६५} सूचक भनेको 'कुनै कार्यकलाप, परियोजना अथवा कार्यक्रममा भएको प्रगति अथवा यसका प्रगति देखाउन प्रयोग गरिने एउटा माध्यम' हो।^{६६}

यस्ता सूचकहरू कार्यक्रमको सुरुमा नै स्थापित गर्न पनि सकिन्छ। यद्यपि, कार्यक्रमको प्रगतिसँग थप नयाँ कुराहरू पनि देखिँदै जाने हुँदा नयाँ सूचकहरू समावेश गर्न केही लचकता पनि अपनाउनु पर्ने हुन्छ।

विभिन्न प्रकारका सूचकहरू प्रयोगमा आएका छन्। तिनका छुट्टा छुट्टै काम र महत्त्व छन्। तालिका ५ मा सन्दर्भ सामग्रीमा उल्लेख गरिएका प्रमुख सूचकहरू दिइएको छ।

सूचकहरू गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक स्वरूपमा दिइन्छ। सङ्ख्यात्मक सूचकहरू सङ्ख्या, प्रतिशत, अनुपात अथवा औसतमा व्यक्त गरिन्छ। गुणात्मक

^{६५} There are other forms of evaluation such as illuminative and naturalistic evaluation that shy away from using indicators. See Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. 2003. *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, CA: Sage.

^{६६} UNICEF. 2006. *Education in Emergencies: A Resource Tool Kit*. Kathmandu: UNICEF ROSA; UNICEF. p. 145.

^{६२} Ibid.

^{६३} Ibid.

^{६४} Sinclair, M. with Davis, L., Obura, A. & Tibbitts, F. 2008. *Learning to Live Together: Design, Monitoring and Evaluation of Education for Life Skills, Citizenship, Peace and Human Rights*. Eschborn, Germany: GIZ: Geneva.

सूचकहरू शब्दमा व्यक्त गरिन्छ ।

तिनीहरूले उपलब्धि अथवा मापदण्डहरू पूरा भए नभएको देखाउँछन् (जस्तै : पाठ्यक्रममा डिआरआर समावेश गर्ने सरकारी नीति भए नभएको) । तिनीहरूलाई कसरी, के, कहिले, कहाँ, को, कुन र किन जस्ता प्रश्नसँग सम्बन्धित विवरणका माध्यमबाट पनि देखाउन सकिन्छ । 'प्रगती नभएको' देखि 'पूर्ण प्रगति भएको' सम्मका ५ अङ्क अथवा ३ अङ्कको लिक्र्ट स्केलले गुणात्मक विशेषतालाई

सङ्ख्यात्मकतामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ६ मा देखाए जस्तै पाँच तहका उपलब्धि हासिल भएको देखाइ विभिन्न देशले हयोगो कार्य ढाँचाको स्वमूल्याङ्कन गरेका छन् ।

आसियानका सदस्य राष्ट्रहरूले डिआरआर पाठ्यक्रमलाई मूलधारमा ल्याएको अनुभवका आधारमा डिआरआर पाठ्यक्रम उपलब्धिका १० ओटा क्षेत्र (कोठा २२) का लागि उक्त ३ अङ्कको स्केल प्रणालीले प्रक्रियागत र विस्तृत रूपमा मूल प्रवाहीकरणमा भएको प्रगति मापन गर्न सकिन्छ,

तालिका ५

सूचकका प्रकार र तिनका कार्यहरू	
सूचकका प्रकार	सूचकका कार्यहरू
परिवेश सूचक	सहायता संयन्त्र प्रणाली र नयाँ पाठ्यक्रमप्रतिको जनमत सङ्कलन गर्ने
प्रक्रिया सूचक	पाठ्यक्रमले ओगट्ने क्षेत्र, सरोकारवालाहरूको सन्तुष्टि निर्णय प्रक्रियामा सहभागिताको तह र पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन प्रक्रिया पहिचान गर्ने
लगानी सूचक	पाठ्यक्रममा प्रयोग हुने मानवीय, आर्थिक, भौतिक, प्राविधिक तथा सूचनासँग सम्बन्धित स्रोतको मापन गर्ने
नतिजा (Output) सूचक	पाठ्यक्रमको तत्काल र देख्न सकिने, परिणामहरू (जस्तै : साधन, स्रोत, सेवा आदि) को मापन गर्ने
उपलब्धि (Outcomes) सूचक	पाठ्यक्रमले ल्याएका तात्कालिक , देख्न सकिने र नसकिने नतिजाहरूको मापन गर्ने
प्रभाव असर सूचक	पाठ्यक्रमले पारेको दीर्घ कालीन, स्पष्ट देख्न सकिने र कम देख्न सकिने असरहरूको मापन गर्ने

Source: Amalgamated and adapted from Sinclair, M. with Davis, L., Obura, A. & Tibbitts, F. 2008. *Learning to Live Together: Design, Monitoring and Evaluation of Education for Life Skills, Citizenship, Peace and Human Rights*. Eschborn, Germany: GIZ; Geneva; Tilbury, D., Janausek, S., Denby, L. Elias, D., & Bacha, J. 2007. *Asia-Pacific Guideline for the Development of National ESD Indicators*. Bangkok: UNESCO Bangkok; UNICEF. 2006. *Education in Emergencies: A Resource Tool Kit*. Kathmandu: UNICEF ROSA; UNICEF. *Life Skills: Monitoring, Evaluation and Assessment*. http://www.unicef.org/lifeskills/index_10489.html

तालिका ६

हयोगो कार्य ढाँचा सूचक ३.२ : हासिल गरिएका ५ तहका उपलब्धिहरू				
१	२	३	४	५
आगामी कार्यको योजना र नीतिको कम सङ्केत र प्रगति न्यून	केही प्रगति र प्रणालीगत नीति र/अथवा संस्थागत प्रतिबद्धताको अभाव	संस्थागत प्रतिबद्धता पर्याप्त तर उपलब्धिहरू न विस्तृत न पर्याप्त	पर्याप्त उपलब्धि हासिल तर सीमित आर्थिक स्रोत र/अथवा कार्यगत क्षमता जस्ता प्रमुख कुराहरू	विस्तृत उपलब्धि र सबै तहमा पर्याप्त र दीगो प्रतिबद्धता र क्षमता

हयोगो कार्य
ढाँचाबारे १.२ मा
हेर्नुहोस्

कोठा २२

ASEAN/ISDR का डिआरआर पाठ्यक्रमका राष्ट्रिय प्रगति सूचकहरू

१. कार्य सम्पादन क्षेत्र : राजनीतिक प्रतिबद्धता

१	२	३
डिआरआरलाई शिक्षा क्षेत्रमा समावेश गर्ने कुराको समर्थनमा न समन्वय संयन्त्र छ न राजनीतिक प्रतिबद्धता छैन ।	शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय अथवा अन्य सरकारी र गैर सरकारी क्षेत्रबाट राजनीतिक प्रतिबद्धता छ र तिनीहरूबिच समन्वयको अभाव भए पनि उनीहरूले शिक्षाको मूलधारमा डिआरआरलाई समावेश गर्न सक्रिय रूपले लागेका छन्, (जस्तै : पत्रकार सम्मेलन)	शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय र सम्बन्धित अन्य सरकारी निकायहरूका बिचमा सहकार्य र समन्वय गर्ने (जस्तै : सहमति पत्र) औपचारिक संयन्त्रहरू छन् र तिनले काम पनि गरिरहेका छन् । डिआरआरलाई शिक्षामा मूल प्रवाहीकरणका लागि सरकार सम्पूर्ण रूपले लागेको छ ।

२. कार्य सम्पादन क्षेत्र : नियम कानून

१	२	३
डिआरआरलाई शिक्षाको मूलप्रवाहमा ल्याउने कुनै कानुनी व्यवस्था छैन ।	डिआरआरलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउने प्रावधान सिफारिस गर्दै राष्ट्रिय कानून पारित भएको छ ।	डिआरआरलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउने राष्ट्रिय कानून पारित भएको छ ।

३. कार्य सम्पादन क्षेत्र : राष्ट्रिय डिआरआर नीति तथा योजनाहरू

१	२	३
शिक्षा मन्त्रालयसँग विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने कुनै नीति छैन; डिआरआर सम्बन्धी राष्ट्रिय योजनाहरूले डिआरआरलाई शिक्षामा समावेश गर्नुलाई प्रमुख कार्य तथा रणनीतिका रूपमा लिएका छैनन् ।	डिआरआरलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा मूल प्रवाहीकरण गर्ने नीति निर्माण कार्य पुरा भएको छैन, तर राष्ट्रिय योजनामा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरणलाई प्राथमिकतामा राखेको छ ।	डिआरआरलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा मूल प्रवाहीकरण गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ । शिक्षा मन्त्रालयले यसलाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ र यसका लागि आर्थिक सहायता पनि उपलब्ध गराएको छ ।

४. कार्य सम्पादन क्षेत्र : संस्थागत संरचना र संयन्त्र

१	२	३
बहुक्षेत्रगत (अथवा सो सरहको) समिति छैन र भविष्यमा यस्तो समिति बनाउने कुनै योजना पनि छैन ।	बहुक्षेत्रगत (वा सो सरहको) समिति छ तर विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआर कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र अथवा स्रोत छैन र स्पष्ट आदेश र अधिकार पनि छैन ।	बहुक्षेत्रगत (वा सो सरहको) समिति छ र यसले विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआर कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र अथवा स्रोत र स्पष्ट आदेश र अधिकारसहित काम गर्दछ ।

नोट : यसको आफ्नो मूल दस्तावेजमा सबभन्दा कम उपलब्धलाई ३ र सबभन्दा बढी उपलब्धलाई १ ले देखाएको छ । माथि उल्लेख गरिएको हयोगो कार्य ढाँचाको ५ अङ्कको स्केलसँग मिलाउनका लागि सङ्ख्यालाई उल्टो गरिएको हो अर्थात् १ ले प्रगति नभएको अथवा निकै कम भएको र धेरै अङ्कले धेरै उपलब्धि हासिल भएको देखाएका छन् ।

५. कार्य सम्पादन क्षेत्र : डिआरआरको मूल प्रवाहीकरणका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाको प्रयोग

१	२	३
निकट भविष्यमा डिआरआरलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा मूल प्रवाहीकरण गर्ने योजना भएपनि अहिलेसम्म सो हुन सकेको छैन ।	डिआरआरलाई समावेश गर्ने कार्य पूर्ण भइसकेको छैन अथवा प्रारम्भिक चरणमा नै छ र डिआरआर अभैसम्म पाठ्यक्रमको नियमित पुनरावलोकन र विकास चक्रको अङ्ग बनेको छैन ।	नियमित पुनरावलोकन र विकास चक्रको अङ्गका रूपमा डिआरआरसँग सम्बन्धित ज्ञान, सिप, अभिवृत्ति र सिकाइ उपलब्धिहरूलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा पूर्ण रूपमा समावेश गरिएको छ ।

६. कार्य सम्पादन क्षेत्र : डिआरआरका शैक्षणिक सामग्रीको विकास र नमुना परीक्षण

१	२	३
शैक्षणिक सामग्रीहरू डिआरआरलाई ध्यान नदिईकन विकास गरिएको छ ।	डिआरआर लाई समावेश गर्ने शैक्षणिक सामग्रीहरू आंशिक रूपमा विकास गरिएको छ तर समग्र राष्ट्रका निम्ति पर्याप्त उपलब्ध छैनन् ।	डिआरआरका शैक्षणिक सामग्रीहरूको विकास भएको छ तथा विज्ञहरूले त्यसको वैधता प्रमाणित गरेका छन् । आधिकारीक निकायले अनुमोदन गरेको छ र यिनीहरूलाई देशैभर प्रयोग गर्ने गरी वितरण गरिएको छ ।

७. कार्य सम्पादन क्षेत्र : सह क्रियाकलाप/अतिरिक्त क्रियाकलापमा डिआरआर

१	२	३
डिआरआरसम्बन्धी सह क्रियाकलाप र अतिरिक्त क्रियाकलापहरू कि छुँदै छैनन् कि अलिकतिमात्रै सञ्चालन गरिएका छन् ।	प्रकोप जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी सह-क्रियाकलाप र अतिरिक्त क्रियाकलापहरू अनियमित रूपमा सञ्चालन गरिँदै आएको छ अथवा बिना पूर्व तयारी मा सञ्चालन गरिन्छ ।	प्रकोप जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी सह-क्रियाकलाप र अतिरिक्त क्रियाकलापहरू योजनाबद्ध छन् । र शैक्षिक क्यालेण्डरको एक अङ्गका रूपमा नियमित रूपमा सञ्चालन हुन्छन् ।

८. कार्य सम्पादन क्षेत्र : डिआरआरका अनौपचारिक शैक्षिक क्रियाकलाप

१	२	३
औपचारिक शिक्षामा प्रकोप जोखिम न्यूनीकरणलाई समावेश गरिएको छैन र भविष्यमा समायोजन गर्ने योजना पनि छैन ।	अनौपचारिक शिक्षामा डिआरआरलाई औपचारिक रूपमा समावेश नगरिएको भए पनि हाल केही निश्चित कार्यक्रम र योजनाहरू सञ्चालनमा छन् ।	डिआरआरलाई स्थापित अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमको एउटा अङ्गका रूपमा अध्यापन गराइन्छ (जस्तै : समुदायमा आधारित कार्यक्रमहरू मार्फत) यस सँग सम्बन्धी पाठ्यपुस्तक र अन्य सामग्रीहरूको पूर्ण रूपमा विकास गरिएको छ ।

९. कार्य सम्पादन क्षेत्र : डिआरआर शिक्षामा शिक्षक तालिम

१	२	३
डिआरआरसम्बन्धी ज्ञान र सिपको अभिवृद्धि गर्न शिक्षक र शिक्षासँग सम्बन्धित अन्य व्यक्तिहरूका लागि हाल तालिमका कुनै अवसरहरू छैनन् ।	शिक्षकहरूलाई डिआरआरसम्बन्धी तालिम दिने दीर्घकालीन कार्यक्रमहरू छैनन् र अल्पकालीन हस्तक्षेपकारी कार्यक्रमहरू शिक्षक र शिक्षासँग सम्बन्धित अन्य व्यक्तिहरूको क्षमता विकास गर्न पर्याप्त छैनन् ।	डिआरआरसँग सम्बन्धित शिक्षक र अन्य व्यक्तिहरूका निम्ति अल्पकालीन र दीर्घकालीन तालिम तथा पेसागत विकासका कार्यक्रमहरू उपलब्ध गराइएको छ । यी कार्यक्रमहरू राष्ट्रिय/ अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था र सम्बन्धित अन्य सरोकारालाहरूको सहकार्यमा पनि सञ्चालन गरिएको हुन सक्छन् ।

१०. कार्य सम्पादन क्षेत्र : विद्यार्थीका डिआरआर ज्ञानको मूल्याङ्कन

१	२	३
डिआरआरसम्बन्धी सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन गर्ने स्थापित संयन्त्र छैन ।	डिआरआर विद्यार्थीका ज्ञान र सिपको मूल्याङ्कन पद्धती कमजोर छ । सम्बन्धित विषयको परीक्षामा मात्र मूल्याङ्कन सीमित छ ।	सिकाइ उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन विस्तृत र प्रगतिशील छ तथा यसको पाठ्यक्रम पुनरावलोकन र विकास चक्रसँग यसको राम्रो सम्बन्ध छ ।

भनी उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ ।

मूल्याङ्कनसम्बन्धी प्रत्येक प्रश्नको सन्तोषजनक उत्तर प्राप्त गर्न के को निर्धारण गर्नुपर्छ भनी सोध्दा सूचकहरू निस्कन्छन् । उदाहरणका लागि नतिजा मूल्याङ्कनसँग मिल्ने खालको 'के विद्यार्थीले प्राथमिक हुँदै माध्यमिक तहसम्म पुग्दा डिआरआरको सञ्चित सम्मुखता प्राप्त गर्छन् त ?' भन्ने प्रश्न सोध्दा निम्नानुसारका नतीजा सूचकहरू प्राप्त हुन्छन् :

- प्रत्येक तहको पाठ्य पुस्तकमा डिआरआरलाई सम्बोधन गर्ने पाठ्यक्रम एकाइहरूको सङ्ख्या
- प्राथमिक र माध्यमिक दुवै तहका लागि विद्यार्थी पुस्तक/स्रोत पुस्तकहरूको सङ्ख्या
- डिआरआर शिक्षाका र कक्षा कोठामा डिआरआर सहजीकरणका लागि सक्षम र तालिमप्राप्त शिक्षकको प्रतिशत
- प्राथमिक तथा माध्यमिक तहको अविधुभर

डिआरआर लागू गर्ने राष्ट्रिय नीतिको उपलब्धता प्रक्रिया मूल्याङ्कनसँग सम्बन्धित 'के डिआरआर पाठ्यक्रम शिक्षा मन्त्रालय र विपद् व्यवस्थापनको जिम्मेवारी लिएको मन्त्रालयको सक्रियता र तिनीहरूबिचको पूर्ण प्रतिबद्धतामार्फत् विकास गरिएको हो ?' भन्ने प्रश्नबाट तलका सूचकहरू प्राप्त हुन्छन् :

- डिआरआरको विकासमा सहकार्यमार्फत् सघाउने समन्वय संयन्त्र र स्रोत साधनको उपलब्धता
- समन्वय संयन्त्रको गुणस्तर, शैली र प्रयोगको आवृत्ति
- साभेदारहरूबिच अन्तरक्रियाको गुणस्तरसम्बन्धी ज्ञान

मूल्याङ्कन प्रश्नको प्रकृति अनुसार गुणात्मक तथा सङ्ख्यात्मक सूचकहरूबिच सन्तुलन हुन्छ । नतिजासँग सम्बन्धित प्रश्नहरू बढी सङ्ख्यात्मक र प्रक्रियासँग सम्बन्धित प्रश्नहरू बढी गुणात्मक

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : व्यवस्थित गर्न सकिने सङ्ख्यामा मात्र सूचकहरू छनोट गर्नुपर्छ

हुन्छन् ।

बेञ्चमार्क भन्नाले निर्धारित स्तर अथवा मापदण्डलाई बुझाउँछ, यसका आधारमा प्रगति अथवा उपलब्धिको मापन गर्न सकिन्छ । अथवा यसले हासिल गर्नुपर्ने अपेक्षित लक्ष्यलाई जनाउँछ । जुनसकै सूचकका निम्ति पनि बेञ्चमार्क बनाउन सकिन्छ ।^{६७} उदाहरणका लागि माथिको कोठा २२ मा प्रगति स्केलको तेस्रो तहमा राखिएका कुराहरूलाई बेञ्चमार्कका रूपमा लिन सकिन्छ । यद्यपि, 'कहिलेकाहीं सूचकलाई नै पनि बेञ्चमार्कका रूपमा लिन सकिन्छ ।'^{६८}

पाठ्यक्रमका धेरै आयामलाई समेट्नका लागि भने सूचकहरू पनि धेरै नै समेट्नुपर्छ । यद्यपि, अर्कोकुरा के पनि ख्याल गर्नुपर्छ भने ती सूचकहरू व्यवस्थित गर्न सकिने र सीमित सङ्ख्यामा हुनुपर्छ । धेरै सूचकले अलमल मात्र बनाउँछन् । दोहोरिन सक्छन् । साथै तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषणमा प्राविधिक कठिनाइ उत्पन्न हुन्छ, र समय बढी लाग्छ । तसर्थ, व्यावहारिक रूपमा सजिला र कम खर्च लाग्ने खालका सूचकहरू छनोट गर्नुपर्छ ।

डिआरआरको विकास र तिनको कार्यान्वयन प्रचलित राष्ट्रिय तथा स्थानीय शैक्षिक योजना तथा संयन्त्रहरूसँग मिलाएर लैजाँदा यो उपयुक्त तथा चिरस्थायी हुन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय शिक्षा योजना, वार्षिक कार्य योजना, आपत्कालको पूर्व तयारी तथा प्रतिकार्य योजना साथै स्थानीय भूपरी योजना र शैक्षिक विकास योजनाहरूले यस्ता अवसरहरू उपलब्ध गराउँछन् । शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीले पनि यस्तो अवसर प्रदान गर्छ । यसलाई शैक्षिक प्रणालीगत तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी योजना, स्रोतको बाँडफाँड, अनुगमन, नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा सुधार मूल्याङ्कन गर्न शैक्षिक निकायहरूका निम्ति बनाइएको हो ।^{६९}

विद्यालयको वार्षिक सर्वेक्षणमा डिआरआरसँग

सम्बन्धित प्रश्नहरू थपेर थोरै खर्चमा शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीका निम्ति तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।^{७०} विद्यालयमा आधारित समुदायको सङ्कटासन्नता मूल्याङ्कनका तथ्याङ्कहरू पनि शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीका लागि तथ्याङ्क हुन सक्छन् ।

सूचकहरूको गुणस्तरमा सुधार गर्ने विभिन्न आधारहरू छन् । दुई ओटा तरिकाहरू कोठा २२ मा दिइएको छ । SMART सूचकहरू बढी प्रयोगमा आएका छन् । तिनीहरू वस्तुगत र यान्त्रिक छन् । SPICED सूचकहरू प्रणालीगत छन् र विषयगत छन् । यिनीहरू एक अर्काका पारस्परिक निषेधक होइनन् । यिनलाई नीति निर्माता र पाठ्यक्रम विकासकर्ताले परिस्थिति अनुसार सँगसँगै लान सक्छन् ।

९.३ डिआरआर पाठ्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

डिआरआर पाठ्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि प्रयोगमा आइ राखेका धेरै किसिमका तथ्याङ्क सङ्कलनका माध्यमहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । यी मध्ये कुन प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा मूल्याङ्कनको उद्देश्य, मापदण्ड, मानवीय स्रोत तथा उपलब्ध प्राकृतिक सुविधाहरू, समय, क्षेत्र, सांस्कृतिक परिवेश, मूल्याङ्कनकर्ताको तालिमको गुणस्तर, र सहभागिहरूको प्रकार र उपलब्धतामा निर्भर हुन्छ । गुणात्मक तथ्याङ्क सङ्कलनका प्रायः प्रयोगमा आइरहने माध्यमहरू कोठा २४ मा दिइएको छ ।

सङ्कलित तथ्याङ्क र प्राप्त निष्कर्षको वैधता सुनिश्चित गर्न विभिन्न साधनहरूको प्रयोग गर्नु पर्दछ । Triangulation तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने एउटा तरिका हो । यसले कुनै परिघटनाको विभिन्न प्रक्रियागत दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्छ । जसले गर्दा विभिन्न प्रकारका सहभागीहरू भएको र तिनबाट विविध किसिमका दृष्टिकोणहरू प्राप्त भएको सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

87 UNISDR. 2008. *Indicators of Progress: Guidance on Measuring and Reduction of Disaster Risks and the Implementation of the Hyogo Framework for Action*. Geneva: UNISDR. p. 8.

६८ Ibid.

६९ UNESCO IIEP. 2010. *Guidebook for Planning Education in Emergencies and Reconciliation*. Paris: UNESCO IIEP. pp. 153-4.

७० bid.

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : डिआरआरका सूचकहरूलाई प्रचलित शैक्षिक योजनामा साथै शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीमा समावेश गर्दा दिगो र कम खर्चिलो हुन्छ

विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा ट्र्याङ्गुलेसन (triangulation) बारे ३.६ मा दिइएको छ

कोठा २३

राम्रा सूचकका विशेषताहरू : SMART कि SPICED ?

SMART सूचकहरू

- **विशिष्ट (Specific)** : कार्यक्रमले के परिवर्तन गर्न खोजेको हो ?
- **मापनयोग्य (Measurable)** : के यो सूचकको वस्तुगत र निष्पक्ष ढङ्गबाट मापन गर्न सकिन्छ ?
- **हासिल गर्न सकिने (Attainable)** : के उक्त कार्यक्रमबाट यो सूचक हासिल गर्न सम्भव छ ?
- **सान्दर्भिक (Relevant)** : के यो सूचक परियोजनासँग सम्बन्धित छ ? के यो व्यावहारिक/कम खर्चिलो छ ?
- **समयसीमा तोकिएको (Time bound)** : यो सूचक कहिलेसम्म हासिल गर्न सकिन्छ ?

SPICED सूचकहरू

- **विषयगत (Subjective)** : उत्तरदाताका आफ्ना नितान्त भिन्न विचारहरू हुन सक्छन् । त्यस्ता विचारहरू सुन्दा कथा जस्ता लागे पनि तिनबाट अमूल्य र विश्वसनीय सूचना प्राप्त हुन्छन् ।
- **सहभागितामूलक (Participatory)** : सूचकको विकास गर्दा शिक्षक, अभिभावक अथवा विद्यार्थीलाई पनि सँगसँगै राख्नु पर्दछ ।
- **व्याख्यात्मक र सूचनीय (Interpreted and Communicable)** : स्थानीय समूहहरूले परिभाषित गरेका सूचकहरू अन्य व्यक्ति वा समूहहरूलाई पनि व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- **परिक्षण गरिएको (Cross-checked)** : प्रगतिका विभिन्न सूचकहरूको तुलना र विभिन्न उत्तरदाता र विधिहरूको प्रयोगमार्फत् प्राप्त सूचना तथा जानकारीहरूको जाँच गर्ने ।
- **सशक्तीकरण गर्न सक्ने (Empowering)** : सूचकहरू व्यक्ति तथा समूहहरूलाई आफ्नो परिवर्तित अवस्थाको प्रतिबिम्बन गर्न सक्ने गरी तय गरिनु पर्दछ ।
- **विविध (Diverse)** : विभिन्न समूहहरू (जस्तै- महिला र पुरुष) बाट सूचकको तयार गर्ने र प्रयोग गर्नुपर्छ । सङ्कलन गरिएका सूचना तथा जानकारीहरूमा यस्ता भिन्न दृष्टिकोणहरू प्रतिबिम्बित हुनु पर्दछ ।

ध्यान दिनुपर्ने प्रश्नहरू :

- तपाईं सँग कुन सूचक प्रयोग गरेको अनुभव छ ?
- तपाईंलाई शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार आए नआएको जानकारी दिने सबभन्दा बढी उपयोगी सूचक कुन हो जस्तो लाग्छ ?
- तिनीहरूलाई एउटैमा मिलाउन सक्नुहुन्छ ?
- तपाईंको परिवेशमा कुन सूचक प्रयोग गर्न बढी कठिन छ ?

स्रोत : Cain, E. 2003. *Quality Counts: Developing Indicators in Children's Education*. London: Save the Children UK. p. 20.

कोठा २४

तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू

परिमाणात्मक साधन	गुणात्मक साधन
<ul style="list-style-type: none"> ● व्यक्तिगत अथवा लक्षित समूहमा अन्तर्वार्ता (अत्यधिक संरचनागत) ● प्रश्नावली र सर्वे (बन्द प्रश्नहरू) ● तथ्याङ्कीय सर्वे ● विगतका तथ्याङ्कको समीक्षा ● परीक्षा र बहु बैकल्पिक प्रश्नहरू 	<ul style="list-style-type: none"> ● व्यक्तिगत अथवा लक्षित समूहमा अन्तर्वार्ता (अर्ध संरचनागत, संरचनागत र संरचना विहीन) ● प्रश्नावली (खुला प्रश्नहरू) ● अवलोकन ● भिडियो रेकर्डिङ र फोटो ● आर्टिफ्याक्टहरूको विश्लेषण (जस्तै : बाल बालिकाका कामहरू) ● दस्तावेज तथा पाठ्य वस्तुको पुनरावलोकन

यदि Triangulation गर्दा परस्पर बाभिने खालका तथ्याङ्कहरू पाइएमा अझ गहन र विस्तृत खोजी गर्नुपर्छ ।

९.४ सुरक्षा तथा उत्थानशीलता संस्कृतिभित्र

रूजूसूची २

मूल्याङ्कन सञ्चालन

- ❖ मूल्याङ्कनको डिजाइन, कार्यान्वयन र फलोअपमा सरोकारवालाहरूलाई पनि संलग्न गराउनुहोस् र मूल्याङ्कनबाट प्राप्त निष्कर्षहरू उनीहरूलाई पनि सुनाउनुहोस् ।
- ❖ मूल्याङ्कनका निमित्त उच्च स्तरीय अधिकार प्राप्त गर्नुहोस् । सहयोग वृद्धि गर्न एउटा सल्लाहकार समूह गठन गर्नुहोस् ।
- ❖ मूल्याङ्कन टोली र मूल्याङ्कनका अन्य सहभागीहरूलाई पनि तालिम दिनुहोस् ।
- ❖ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रियामा विभिन्न वर्गका सरोकारवाला र सहभागीहरूलाई सामेल गराउनुहोस् ।
- ❖ ठुला कार्यक्रमका निमित्त सबैको सतही तथ्याङ्क लिनुभन्दा संस्था छनोट गरी गहन र उच्च गुणस्तरीय मूल्याङ्कन गर्नुहोस् ।
- ❖ तथ्याङ्क सङ्कलनका सबै साधनहरूको नमूना परीक्षण गरी तिनको उपयोगिता सुनिश्चित गर्नुहोस् ।
- ❖ परिमाणत्मक तथ्याङ्कका लागि तथ्याङ्कीय विश्लेषणका उचित तरिका अपनाउनुहोस् ।
- ❖ गुणात्मक तथ्याङ्कका लागि तथ्याङ्कलाई पटकपटक पढ्नुहोस् र प्रमुख सारहरू निकाल्नुहोस् ।

स्रोत : Adapted from Sinclair, M. with Davis, L., Obura, A. & Tibbitts, F. 2008. *Learning to Live Together: Design, Monitoring and Evaluation of Education for Life Skills, Citizenship, Peace and Human Rights*. Eschborn, Germany: GIZ.

सुधार संस्कृतिको विकास : डिआरआर पाठ्यक्रम अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता

डिआरआर पाठ्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाका विभिन्न पक्ष र चरणमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता विभिन्न कारणहरूले गर्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । पहिलो, यसले अपनत्वको भावना जागृत गराउँछ । यसले गर्दा पाठ्यक्रम एकीकरण परियोजना दिगो बन्न मद्दत पुग्छ । दोस्रो, मूल्याङ्कनमा सहभागी हुँदा क्षमता अभिवृद्धि पनि हुन्छ । तेस्रो, मूल्याङ्कनबाट सिकेका

कोठा २५

डिआरआर शिक्षाका राष्ट्रिय सूचक निर्माणका सात चरण

- चरण १** : राष्ट्रिय डिआरआर शिक्षाका सूचकसम्बन्धी काम गर्ने एउटा समूह गठन गर्नुहोस् ।
- चरण २** : उक्त समूहका सदस्यहरूबिचमा सहमति निर्माण गर्नुहोस् ।
- चरण ३** : सूचकसम्बद्ध तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुहोस् ।
- चरण ४** : कार्य समूहको क्षमता विकासमा सहभागी हुनुहोस् ।
- चरण ५** : दिगो विकासका लागि शिक्षा दशक ले तोकेका लक्ष्य र प्राथमिकता बमोजिम डिआरआर शिक्षाका सूचकहरू तयार पार्नुहोस् ।
- चरण ६** : डिआरआरका सूचकहरूको प्रबाधीकरण गर्नुहोस् ।
- चरण ७** : प्रगति प्रतिवेदन बनाउनुहोस् र सिकेका कुराहरूलाई राष्ट्रिय र क्षेत्रीय स्तरमा प्रस्तुत गर्नुहोस् । लागू गर्नुहोस्, परिमार्जन गर्नुहोस् र समय समयमा सूचकहरू फेरबदल गर्नुहोस् ।

स्रोत : Adapted from Tilbury, D., Janausek, S., Denby, L. Elias, D., Bacha, J. 2007. *Asia-Pacific Guideline for the Development of National ESD Indicators*. Bangkok: UNESCO Bangkok, pp. 42-45.

इएसडीसम्बन्धी विस्तृत विवरणका लागि १.२ हेर्नुहोस्

कुराहरूलाई व्यवहारमा लागू गर्ने क्रममा यसले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । मूल्याङ्कन यत्तिकै गरिँदैन । यो त गुणस्तरीय प्रणालीलाई व्यापक सुधार गर्ने प्रक्रियाको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा गरिन्छ ।

सूचकहरूको विकास

राष्ट्रिय स्तरमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाको निर्माण तथा कार्यान्वयन र यसका निष्कर्षहरूमाथि छलफल कार्यक्रममा प्रमुख सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराउँदा डिआरआर शिक्षा समुदायको सिप अभिवृद्धि साथै सम्पर्क विस्तार हुन्छ ।

इन्डोनेसियाको डिआरआर शिक्षा सञ्जाल 'विपद् शिक्षा समूह' (अनुसूची १, कोठा ५) ले डिआरआर शिक्षा कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय स्तरमा मार्ग निर्देशन गर्न मूल्य, सिद्धान्त, मापदण्ड, सूचक र प्रमाणीकरणमा नितान्त फरक खालको सहमति निर्माण गरेको छ । सूचकहरूलाई चार क्षेत्रमा वर्गीकरण गरिएको छ :

- ❖ अभिवृत्ति र कार्य
- ❖ विद्यालय नीति,
- ❖ तयारी योजना
- ❖ स्रोत परिचालन ^{९१}

मलावीमा विद्यालय तहका सरोकारवालाहरूलाई उनीहरूका आफ्ना परिवेश सुहाउँदा सूचकहरू छान्न र अनुकूलन गर्न लगाएर सूचकहरूको आलोचनात्मक अध्ययनमा सहभागी गराइन्छ । प्रत्येक विद्यालयले गर्ने सूचकहरूको सिर्जनात्मक र समालोचनात्मक प्रयोगलाई ह्याण्डबुक फर चाइल्ड फ्रेन्डली स्कुल्स इन मलावी भन्ने पुस्तकमा दिइएको छ ।^{९२}

सरोकारवालाहरूले गर्ने विद्यालयको सम्पूर्णतामा आधारित र दिगो कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनलाई एजुकेशन फर सस्टेनेबल डिभलेपमेन्ट लेन्स :

अ पोलिसी एण्ड प्राक्टिस रिभ्यू टुल भन्ने पुस्तकमा प्रस्ताव गरिएको छ ।^{९३} यसले सम्पूर्ण संस्थाको दिगोपनको समीक्षा गर्न र सामूहिक रूपमा बृहत् विद्यालय समुदाय समक्ष प्रतिवेदन पेस गर्नका लागि शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र विद्यालय व्यवस्थापकहरूको एउटा विद्यालय दिगोपन कार्य दल स्थापना गर्नुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गरेको छ ।

दिगो विकासका लागि शिक्षाअन्तर्गत डिआरआर शिक्षाका लागि अडिटिङबारे अनुसूची २ को टुल १९ मा दिइएको छ । यसले डिआरआर सिकाइका पाँच ओटा आयामहरू विस्तृत रूपमा सम्बोधन हुने कुराको सुनिश्चित गर्न दिगो विकासका लागि शिक्षाको ढाँचा अन्तर्गत डिआरआर शिक्षालाई समावेश गर्नुपर्छ भनी खण्ड १ मा उल्लेख गरेको कुरालाई देखाउँछ । यसले लेन्सको दिगो विद्यालय अडिट (Lens' Sustainable School Audit) को प्रयोग गर्छ र केही विस्तृतिकरण पनि गर्छ । यसका साथै यसले डिआरआर शिक्षालाई समुदायमुखी बनाउन समुदायका सदस्यहरूलाई पनि सरोकारवालाहरूको समूहमा सहभागी गराउनुपर्छ भनी थप सुझाव प्रस्तुत गर्छ ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा शिक्षकको सहभागिता

यदि शिक्षकहरू प्रतिबिम्बात्मक अभ्यासकर्ता हुनु छ भने अनुगमन र मूल्याङ्कनमा उनीहरूको सहभागिता अति महत्त्वपूर्ण हुन्छ । उदाहरणका लागि भानुआटुमा डिआरआरका सामग्रीहरूको परीक्षणमा सामेल भएका शिक्षकहरूलाई नै शिक्षण प्रक्रिया र डिआरआर पाठ्यक्रमको प्रभावकारीता मूल्याङ्कनसम्बन्धी तालिम दिइएको थियो । त्यसो गरेपछि शिक्षकहरूले उनीहरूका प्रतिक्रिया, प्रभाव, विचार, टिप्पणी र विद्यार्थीका प्रतिक्रिया, विद्यार्थीको सहभागिताको स्तर र उनीहरूले गरेको सहजीकरणको गुणस्तर लगायत उनीहरूका अनुभवहरू समेटेर प्रतिबिम्बात्मक डायरी लेखेका थिए ।

त्यसपछि उनीहरूले आफूले तयार पारेको डायरीलाई मूल्याङ्कन टोली समक्ष प्रस्तुत गरेका थिए । शिक्षकहरूलाई क्रियाकलाप कार्यान्वयनको

^{९३} UNESCO. 2010. *Education for Sustainable Development Lens: A Policy and Practice Review Tool*. Paris: UNESCO. pp. 82-6.

^{९१} Consortium for Disaster Education Indonesia. 2011. *A Framework of School-Based Disaster Preparedness*. pp. 10-11.

^{९२} Ministry of Education, Science and Technology/UNICEF. 2008. *Handbook for Child Friendly Schools (CFS) in Malawi*.

साराङ्ग चार्ट भर्न र क्रियाकलापहरूबारे पृष्ठ पोषण दिन भनिएको थियो । शिक्षकहरूले कार्याशालामा भाग लिएका थिए र त्यहाँ उनीहरूलाई मूल्याङ्कन प्रक्रियाका तत्त्वहरूबारे जानकारी दिइएको थियो ।^{१४} सहपाठी अवलोकन पनि मूल्याङ्कन प्रक्रियामा शिक्षक योगदानको अर्को उत्कृष्ट उदाहरण हो । यसमा दुई जना शिक्षकहरू 'आलोचनात्मक साथी' का रूपमा एक अर्काको शिक्षण अवलोकन गर्छन् र डिआरआरसम्बन्धी एकअर्काका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरूको गर्छन् । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा डिआरआर सिकाइ संस्थाका शिक्षकहरू सक्रिय अनुसन्धानकर्ता पनि हुनुपर्छ । उनीहरू Heuristic Engagement मा लाग्नुपर्छ । उनीहरूले कक्षा

कोठाभित्र आफ्नो कामको गुणस्तर वृद्धि गर्न र पुर्नताजगीकरण गर्नका लागि नयाँ उपायहरूको खोजी गर्नुपर्छ । यसले गर्दा उनीहरूले जोखिम न्यूनीकरण र उत्थानशीलता निर्माण कार्यमा सम्पूर्ण विद्यालय र समुदायलाई सहयोग गर्न सक्छन् ।

बाल बालिका र विद्यार्थीलाई सहभागी गराउने

बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा उल्लेख गरिएको बाल बालिकाको सहभागितासम्बन्धी सिद्धान्तले उमेरअनुसार सुरक्षित, सार्थक र स्वैच्छिक तरिकाबाट गरिने अनुगमन र मूल्याङ्कन कार्यमा बाल बालिकाको सहभागिता हुनुपर्ने जनाएको छ । उपयुक्त मार्ग निर्देशन र अवसर प्राप्त भएमा बाल बालिकाले पनि अनुगमन र मूल्याङ्कनमा सकारात्मक योगदान पुर्याउन सकेका प्रशस्त प्रमाणहरू छन् ।

उनीहरूले कसरी सहयोग गर्छन् :

^{१४} Save the Children. 2012. *Disaster Risk Reduction & Climate Change Education in Vanuatu: Pilot Curriculum Materials, Teachers' Guide and Evaluation Instruments*. Port Vila.

कोठा २६

बाल केन्द्रीत सूचक निर्माणका छ चरण

चरण १. समस्याको पहिचान र प्राथमिकीकरण : बाल बालिकाले मस्तिष्क मन्थन गरे र 'शिक्षाको गुणस्तर' सँग सम्बन्धित समस्याहरूको सूची बनाए । त्यसपछि तिनलाई प्राथमिकताका आधारमा छुट्टाए र तुरुन्त सम्बोधन गनुपर्ने भनी उनीहरूलाई लागेका दुई ओटा समस्या छाने ।

चरण २. कारण र प्रभाव विश्लेषण : बाल बालिकाले छलफल गरी उनीहरूले छानेका दुई ओटा समस्याका कारण र प्रभावहरूको पहिचान गरे ।

चरण ३. लक्ष्य निर्धारण : बाल बालिकाले उनीहरूले छानेका दुई ओटा समस्याका सम्बन्धमा आउँदो ३ वर्षमा आफूले परिवर्तन गर्ने चाहेको अवस्थाको चित्रण गरे ।

चरण ४ . क्रियाकलाप निर्धारण : बाल बालिकाले उनीहरूले निर्धारण गरेका लक्ष्यलाई मूर्तरूप दिन उनीहरूले गर्न सक्ने क्रियाकलापहरूको सूची तयार पारे ।

चरण ५ . सूचकहरूको निर्धारण : बाल बालिकाले उनीहरूले तय गरेका क्रियाकलापहरू भए कि भएनन् भन्ने कसरी थाहा पाउने, कति अगाडि बढे, क्रियाकलापहरू उचित ढङ्गबाट भए कि भएनन् र सफलताका मापदण्डहरू के हुन् भन्ने प्रश्नका उत्तर पनि तयार पारे ।

चरण ६. सूचकहरूको मापन गर्ने साधनहरूको पहिचान : बाल बालिकाले उनीहरू आफैले विकास गरेका सूचकहरूमा भएको प्रगतिको कसरी मूल्याङ्कन गर्ने भन्ने पनि उपाय निकाले ।

स्रोत : Adapted from Save the Children. 2007. *Child-led Disaster Risk Reduction: A Practical Guide*. Save the Children. pp. 102-104.

फिलिपिन्स

© युनेस्को/जुलिया हेड्स, सन् २०१४
(विस्तृत विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

- योजना र कार्यान्वयनका विभिन्न पक्षको मूल्याङ्कन टोलीको सल्लाहकारका रूपमा,
- बाल बालिकासँग सम्बन्धित तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गर्न सहयोग गर्ने सहपाठी मूल्याङ्कनकर्ताका रूपमा,
- मूल्याङ्कनसँग सम्बन्धित आफ्नै र अन्य बाल बालिकाका विचार र प्रतिबिम्बनको अभिलेख राख्ने अभिलेखकर्ताका रूपमा,
- सहभागितामूलक विधि र साधनहरूको प्रयोग गर्ने सक्रिय उत्तरदाताका रूपमा,
- मूल्याङ्कन प्रतिवेदन मस्यौदाको समीक्षकका रूपमा,
- मूल्याङ्कनबाट प्राप्त निष्कर्ष र सुझावहरूलाई अरूसम्म पुर्याउने तथा सुझावहरूलाई व्यवहारमा उतार्ने परिवर्तनका सक्रिय बाहकका रूपमा।^{९५}

कोठा २६ ले नेपाल र भारतमा सेभ द चिल्ड्रेनका परियोजनाहरूमा सहजकर्तासँग मिलेर बाल बालिकाले प्रभाव सूचकहरूको विकास गर्न अवलम्बन गरेको प्रक्रियालाई देखाउँछ।

विद्यालय समुदायका सदस्यहरू जस्तै- प्रधानाध्यापक, शिक्षक र विद्यार्थीलाई प्रमुख सरोकारवाला भनिन्छ, किनकी यिनीहरू अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सहभागी हुनै पर्दछ। विद्यालय र समुदाय सहभागितामा जोड दिँदै डिआर

आरले अनुगमन र मूल्याङ्कनमा जो सहभागी हुन्छन् उनीहरूका लागि यो सिकाइको अवसर हुनसक्छ र प्रमुख सरोकारवाला (विषयका रूपमा सहभागी हुने) सँग र उनीहरूद्वारा नै सञ्चालन गरिएका खण्डमा यसले 'निरन्तर सुधारको संस्कृति' निर्माण गर्नमा मद्दत पुर्याउँछ भन्ने देखाउँछ।^{९६} यसका साथै अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियामा विद्यार्थीका निर्माणात्मक मूल्याङ्कनका मोडालिटीहरू जस्तै स्व/सहपाठी मूल्याङ्कन, नाटक, प्रदर्शन र प्रस्तुतिहरूलाई पनि समावेश गर्न सकिन्छ।

९.५ निरन्तर रूपले सुसूचित, सुदृढ र पुनर्जीवित अभ्यासको आधार

अहिलेसम्म डिआरआर पाठ्यक्रमको अनुगमन र मूल्याङ्कनबिचको सम्बन्ध खोज्ने काम गरियो र विद्यालयलाई डिआरआर सिकाइ संस्था वा समुदायका रूपमा हेरियो। डिआरआर सिकाइ संस्थाले सबैलाई सिकारुका रूपमा प्रस्तुत हुन, जोखिमसँग सम्बन्धित अनुभवहरूबारे निरन्तर चिन्तन मनन गर्न र मेहेनतसाथ व्यक्तिगत, सामूहिक र संस्थागत उत्थानशीलताको विकास गर्न आग्रह गर्दछ। उत्कृष्ट पाठ्यक्रम मूल्याङ्कन अभ्यासको लक्ष्य भनेको प्रक्रियागत रूपमा गुणस्तरमा सुधार गर्नु हो। आफूले सिकेका कुरामाथि चिन्तन मनन विचार विमर्श गरी पाठ्यक्रम विकासको भावी कार्य दिशा तय गर्न सहयोग पुर्याउनु हो जसलाई 'निरन्तर सुधार' पनि भनिन्छ। तसर्थ, सुरक्षा र उत्थानशीलता निर्माणको गतिशील संस्कृति सुसूचित र पुनर्जीवित अभ्याससँग मेल खान्छ, र यसलाई अभि सुदृढ बनाउँछ।

विद्यार्थी मूल्याङ्कनका मोडालिटीहरूका बारेमा ३.६ मा छलफल गरिएको छ।

^{९५} Save the Children International. 2012. *Evaluation Handbook*. London: Save the Children International. p. 28.

^{९६} UNICEF. 2009. *Child Friendly Schools Manual*. New York: UNICEF. Chapter 8.

परिच्छेद ९ का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : तपाईंले प्रक्रिया, उपलब्धि, असरमध्ये केको वा सबै कुराको मूल्याङ्कन गर्न खोज्नु भएको हो निर्णय गर्नुहोस् । निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कनमा तपाईंले कस्तो सन्तुलन चाहनु भएको हो त्यो पनि निर्णय गर्नुहोस् ।
- नीति निर्माण/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : उत्कृष्ट मूल्याङ्कन नतीजा हासिल गर्नका लागि उपयुक्त सूचक र तिनका प्रकारहरू छनोट गर्नुहोस् ।
- नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : डिआरआर पाठ्यक्रमका सूचकहरू व्यवस्थित गर्न सकिने सङ्ख्यामा रहेको सुनिश्चित गर्नुहोस् ।
- नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : डिआरआरलाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने कम खर्चिलो र दिगो उपाय स्वरूप डिआरआर पाठ्यक्रमका सूचकहरूलाई शैक्षिक योजना र शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीमा समावेश गर्नुहोस् ।
- नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/मूल्याङ्कनकर्ता : डिआरआर पाठ्यक्रम अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने साधनको छनोट गर्दा मूल्याङ्कन प्रक्रिया, प्यारामिटर, मानवीय स्रोत तथा प्राविधिक सुविधा, समय, स्थान, सांस्कृतिक परिवेश, मूल्याङ्कन टोलीको तालिमको गुणस्तर र सहभागीहरूको प्रकृति र उपलब्धतालाई विचार गर्नुहोस् ।
- नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/मूल्याङ्कनकर्ता : डिआरआर पाठ्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका विभिन्न पक्ष र चरणमा विभिन्न सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्नुहोस् । बाल बालिका र अन्य सरोकारवालाहरू मूल्याङ्कनको वस्तुका रूपमा नभई कर्ताका रूपमा सक्रिय सहभागी भएको पनि सुनिश्चित गर्नुहोस् ।
- नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता/मूल्याङ्कनकर्ता : विद्यालयलाई डिआरआर सिकाइ संस्था/समुदायका रूपमा विकास गर्नका लागि विद्यालय तहमा डिआरआर पाठ्यक्रम अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा प्रधानाध्यापक, शिक्षक र विद्यार्थीको सहभागिता सुनिश्चित गर्नुहोस् ।

९.६ स्रोत सामग्रीहरू

- Adamchak, S., Bond, K., MacLaren, L., Magnani, R., Nelson, K. & Seltzer, J. 2000. A Guide to Monitoring and Evaluating Adolescent Reproductive Health Programs. <http://www.fhi360.org/en/Youth/YouthNet/Research/monitoringevaluation.htm>
पाठ्यक्रम विकासका विभिन्न चरणमा गरिने अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गाइड । यसमा दिइएका चरण र उदाहरणहरू डिआरआर पाठ्यक्रम विकास परियोजनामा सजिलैसँग ग्रहण गर्न सकिन्छ ।
- Cain, E. 2003. Quality Counts: Developing Indicators in Children's Education. London: Save the Children. http://toolkit.ineesite.org/toolkit/INEEcms/uploads/1089/Quality_counts_developing_indicators.pdf
गुणस्तरीय शिक्षा र सूचकहरूको प्रयोगका सम्बन्धमा अनुगमन र मूल्याङ्कनको प्रकृतिको वर्णनसहितको सङ्क्षिप्त तर जानकारीमूलक गाइड ।
- Save the Children International. 2012. Evaluation Handbook. London: Save the Children International. <http://resourcecentre.savethechildren.se/content/library/documents/evaluation-handbook>

यो हाते पुस्तिकाले योजना तथा कार्यान्वयनका लागि मूल्याङ्कन प्रक्रियाको एकएक उल्लेख गर्दछ । यसलाई सैभ द चिल्ड्रेनका व्यवस्थापक तथा प्राविधिक विशेषज्ञहरूका निमित्त तयार पारिएको हो । यो बाल केन्द्रित सिद्धान्तमा आधारित मूल्याङ्कन प्रक्रिया र विधिको निर्माण गर्न चाहनेका लागि पनि उपयोगी छ । खास गरी यसका खण्ड ४.२ , ५.२ र अनुसूची ७ मा बाल बालिका तथा युवाहरूलाई मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सामेल गर्नेबारे चर्चा गरिएको छ ।

- **UNESCO/UNICEF. 2012. Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries. Paris/Geneva: UNESCO/ UNICEF.**
<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002170/217036e.pdf>
खण्ड ११ को 'डिआरआर पाठ्यक्रमको उत्कृष्ट अभ्यासको रूजूसूची' यो परिच्छेदसँग सम्बन्धित र सान्दर्भिक छ ।
- **Sinclair, M. with Davis, L., Obura, A. & Tibbitts, F. 2008. Learning to Live Together: Design, Monitoring and Evaluation of Education for Life Skills, Citizenship, Peace and Human Rights. Eschborn, Germany: GIZ; Geneva: UNESCO IBE.**
अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरूका बारेमा विभिन्न व्यावहारिक कदम तथा उदाहरणहरू भएको गाइड । यिनीहरूलाई डिआरआर पाठ्यक्रम विकासमा सजिलोसँग प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- **Tilbury, D., Janausek, S., Denby, L. Elias, D. & Bacha, J. 2007. Asia-Pacific Guideline for the Development of National ESD Indicators. Bangkok: UNESCO Bangkok.**
<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001552/155283e.pdf>
संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय 'दिगो विकासका लागि शिक्षा दशक' को अवधिमा युनेस्कोका एसिया-प्यासिफिक क्षेत्रका सदस्य राष्ट्रहरूलाई प्रगति मूल्याङ्कनका लागि राष्ट्रिय डिआरआरका सूचक तयार पार्न सहयोग गर्ने हेतुले तयार पारिएको स्रोत ।
- **UNISDR. 2008. Indicators of Progress: Guidance on Measuring and Reduction of Disaster Risks and the Implementation of the Hyogo Framework for Action. Geneva: UNISDR.**
http://www.preventionweb.net/files/2259_IndicatorsofProgressHFA.pdf
हयोगो कार्य ढाँचाअन्तर्गत डिआरआरका सम्पूर्ण क्रियाकलाप डिजाइन र कार्यान्वयन गर्नका लागि सूचकमा आधारित विधिको विकास गर्न स्पष्ट र व्यावहारिक निर्देशनहरू दिइएको निकै उपयोगी दस्तावेज ।

भाग ३

डिआरआर पाठ्यक्रम र सुरक्षित विद्यालयबिच सम्बन्ध स्थापना

परिच्छेद १०

विद्यालयको सम्पूर्णतामा आधारित परिदृश्य : डिआरआर पाठ्यक्रम र सुरक्षित विद्यालय व्यवस्थापन तथा अभ्यासबिच सम्बन्ध स्थापना

परिच्छेद १० मा विद्यालयको सम्पूर्णतामा आधारित सुरक्षा स्थिति र समुदायव्यापी डिआरआर संस्कृतिभित्र पाठ्यक्रम विकासलाई समावेश गर्ने दुई ओटा ढाँचाको चर्चा गरिने छ । 'बृहत विद्यालय सुरक्षा' ढाँचाका तिन ओटा स्तम्भ छन् : १) सुरक्षित विद्यालय सुविधा, २) विद्यालय विपद् व्यवस्थापन, र ३) जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलता शिक्षा । जलवायु परिवर्तन शिक्षाबाट लिइएको 4C ढाँचाले डिआरआरमा 'सम्पूर्णतामा आधारित विद्यालय विधि' अङ्गिकार गर्दछ । 4C अन्तर्गत पाठ्यक्रम, क्याम्पस, समुदाय र (संस्थागत) संस्कृति (Curriculum, Campus, Community र Culture) पर्दछन् ।

त्यसपछि, यो परिच्छेदमा डिआरआर सिकाइ संस्था/समुदायको विकासमा विभिन्न सरोकारवालाहरूको योगदानको चर्चा गरिने छ । त्यसपछि यसमा पाठ्यक्रम समायोजनका दुई ओटा उदाहरणहरूको चर्चा गरिने छ । तीमध्ये पहिलो विद्यालय प्रबलीकरणसम्बन्धी र दोस्रो सुरक्षित विद्यालय नीतिसम्बन्धी रहेको छ । यस्ता किसिममा विद्यालय सुरक्षा कार्यक्रमहरू डिआरआर पाठ्यक्रममा बिरलै समायोजन गरिएको कुरा पनि यसमा उल्लेख गरिएको छ । अन्त्यमा, डिआरआर पाठ्यक्रम एकीकरण लागि उपयोगी सन्दर्भ सामग्रीहरू दिइएको छ ।

१०. १ सुरक्षा र उत्थानशीलताका निम्ति सिकाइ समुदाय/संस्थाहरू

बृहत विद्यालय सुरक्षा

बृहत विद्यालय सुरक्षाअन्तर्गत डिआरआर मात्र नभइ अन्य धेरै कुराहरू पर्छन् । तसर्थ, डिआरआरका विश्वव्यापी सरोकारवालाहरू^{९७} ले तिन ओटा स्तम्भ भएको ढाँचा तयार पारेका छन् । बृहत विद्यालय सुरक्षाका निम्ति चित्र ११ मा ती तिन ओटा स्तम्भहरू देखाइएको छ । यिनीहरू फरक भएर पनि एक अर्कामा खिप्टिएको देखिन्छ ।

प्रत्येक स्तम्भअन्तर्गत 'निर्णयकर्ता, निर्माता, सरोकारवाला र कार्यान्वयनकर्ता साथै कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार व्यक्ति, क्रियाकलाप र सूचकहरू छन् ।'^{९८}

'सुरक्षित विद्यालय सुविधा' को स्तम्भ इन्जिनियर, बिल्डर, प्राविधिक र विद्यालय समुदायका सदस्यहरूको मुख्य चासोको विषय हो । 'विद्यालय विपद् व्यवस्थापन' स्तम्भअन्तर्गत विद्यालयका अधिकारप्राप्त व्यक्तिहरू, विद्यालय व्यवस्थापन पक्ष र विद्यालय समुदाय (शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावक) हरू पर्दछन् । 'जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलता शिक्षा' स्तम्भमा पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया रहन्छ । विद्यालय तहमा यो खास गरी डिआरआर सिकाइका बारेमा हो र शिक्षक र विद्यार्थी यसका मुख्य अङ्गहरू हुन् । तथापि,

डिआरआरले अभिभावक र समुदायलाई पनि समेट्छ ।

यी तिन स्तम्भले सुरक्षा तथा उत्थानशीलताको संस्थागत संस्कृति निर्माणको आधार खडा गर्छन् । तसर्थ, राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय तहमा शैक्षिक नीति तथा योजना तर्जुमा गर्न यिनीहरूको प्रयोग गरिन्छ । कोठा २७ मा प्रत्येक स्तम्भअन्तर्गत पर्ने तत्त्व तथा क्रियाकलापहरूको चर्चा गरिएको छ ।

यो ढाँचाले देखाए अनुसार जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलता शिक्षासँग सुरक्षित विद्यालय सुविधा र विद्यालय विपद् व्यवस्थापनका धेरै कुराहरू दोहोरिएका छन् । यी ओभरल्यापहरू प्रायः सह क्रियाकलापमा मात्र प्रयोग गरिन्छ र पाठ्यक्रममा तिनलाई राखिएको हुँदैन । युएनआइएसडीआर को प्रतिवेदनमा भनिएको छ : 'विद्यालय निर्माण र प्रबलीकरणले विद्यार्थी र समुदायका लागि उनीहरूका समुदायभर लागू हुने गरी विपद् उत्थानशीलता निर्माणका विभिन्न सिद्धान्तहरू सिकने उत्तम अवसर प्रदान गर्छ । यस्तो अवसरको सदुपयोग हुन सकेको छैन... र यस्ता अनुभवलाई सिकाइका अवसरका रूपमा प्रयोग गरिँदैन ।'^{९९} 'विद्यालयले अभ्यासको पूर्ण सदुपयोग गर्न सकेका छैनन् ।'^{१००}

बुभ्नुपर्ने कुरा के छ भने सामान्यतः शैक्षिक स्तम्भ र सुरक्षा तथा व्यवस्थापन स्तम्भहरूका बिचमा व्यवहारमा ओभरल्यापिड देखिँदैन । यो अदृश्य हुन्छ । डिआरआर शिक्षाको सुरुवाति विन्दुका रूपमा

^{९७} In 2010, the UNISDR Thematic Platform for Knowledge and Education (TPKE) reaffirmed its commitment to this approach.

^{९८} UNISDR. 2012. *Assessing School Safety from Disasters – A Baseline Report*. UNISDR Thematic Platform for Knowledge and Education. Geneva: UNISDR. p. 6. <http://www.unisdr.org/we/inform/publications/35274>

^{९९} Ibid. p. 33.

^{१००} Ibid. p. 39.

चित्र ११

बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचा

स्रोत: Global Alliance on Risk Reduction and Resilience in the Education Sector, 2013.

कोठा २७

बृहत् विद्यालय सुरक्षा

सुरक्षित विद्यालय सुविधा

- भवन संहिता र मापदण्ड
- सुरक्षित स्थानको छनोट
- जोखिम तथा असुरक्षित अवस्थाको मूल्याङ्कन
- मापदण्ड अनुसारको विपद्-उत्थानशील डिजाइन
- संहिता अनुसार निर्माण कार्यका लागि तालिम तथा सुपरिक्षेण
- निरीक्षण तथा प्रमाणीकरण
- शैक्षिक संरचनाको प्रबलीकरण

विद्यालय जोखिम व्यवस्थापन

- प्रणालीगत नीति, निर्देशिका तथा मानक कार्यविधि
- विद्यालयमा आधारित सुरक्षा समिति
- विद्यालयमा आधारित जोखिम न्यूनीकरण तथा सुरक्षा योजना
- विद्यालय विपद् अभ्यास
- विद्यालय सुसञ्चालनको योजना
- कर्मचारीको क्षमता विकास

विपद् रोकथाम शिक्षा

- विपद् रोकथाम र जोखिम न्यूनीकरण शिक्षालाई विद्यालयको औपचारिक पाठ्यक्रममा सम्पूर्णतामा एकीकरण
- विद्यालय र स्थानीय समुदायको उत्थानशीलता वृद्धि गर्न डिआरआरसम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको विस्तार
- शिक्षकको क्षमता विकास

जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलता शिक्षा

- विपद् रोकथाम र जोखिम न्यूनीकरण शिक्षालाई विद्यालयको औपचारिक पाठ्यक्रममा सम्पूर्णतामा एकीकरण
- डिआरआर शिक्षाका लागि गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइ सामग्रीहरूको विकास
- विद्यालय र स्थानीय समुदायको उत्थानशीलता वृद्धि गर्न डिआरआरसम्बन्धी नियमित अतिरिक्त क्रियाकलापको विस्तार
- जोखिम न्यूनीकरणका निम्ति अपेक्षित र अनपेक्षित मानव सिर्जित तथा प्राकृतिक प्रकोप, जलवायु परिवर्तनका असर, द्वन्द्व निवारण तथा समस्या समाधानबारे समालोचनात्मक सोचको शिक्षणका लागि क्षेत्र र क्रम निर्धारण
- प्रधानाध्यापक र शिक्षकको पेसागत विकास
- अभिभावक र समुदायका सदस्यहरूको पेसागत विकास

स्रोत : Taken from UNISDR. 2012. *Assessing School Safety from Disasters – A Baseline Report*. Geneva: UNISDR Thematic Platform for Knowledge and Education. Geneva: UNISDR.v

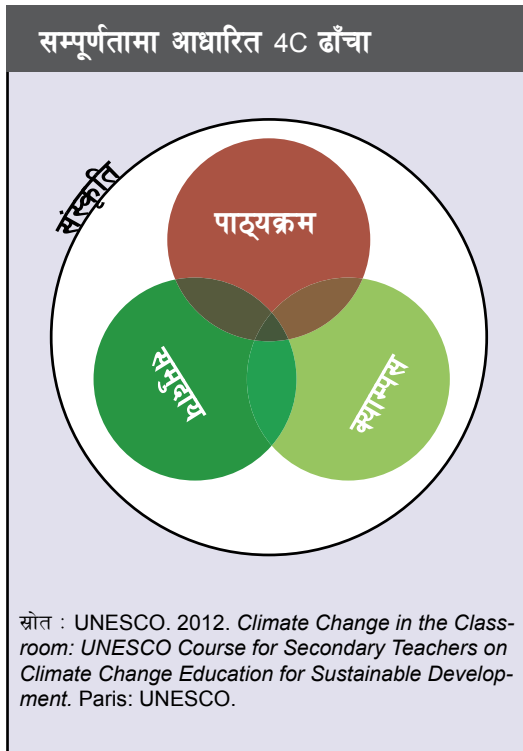
विद्यालयमा सुरक्षाको कसरी प्रवन्ध गर्ने भन्नेबारे भारतको उदाहरण हेर्नका लागि अनुसूची १ को कोठा ३१ मा हेर्नुहोस् ।

सम्पूर्णतामा आधारित 4C ढाँचा

यो दोस्रो ढाँचा हो । यसलाई 'दिगो विकासका लागि जलवायु परिवर्तन शिक्षा' मा प्रयोग गरिन्छ । यसलाई डिआरआरको सम्पूर्णतामा आधारित विद्यालय विधिमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । 4C ढाँचा (चित्र १२) मा ३ ओटा घेराहरू खिचिएका छन् : यस सन्दर्भमा पाठ्यक्रम, क्याम्पस (विद्यालयको भौतिक वातावरण र यसको प्राङ्गण) र समुदाय । यिनलाई (संस्थागत) संस्कृति भन्ने चौथो घेराले घेरेको छ ।

पाठ्यक्रम घेराले पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तन र डिआरआरलाई समायोजन गर्ने भन्ने बुझाउँछ । तर विद्यार्थी सहभागिताबाट बनेका पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित नयाँ तत्वहरू क्याम्पस, समुदाय र

चित्र १२

संस्कृति शीर्षक अन्तर्गत राख्नका लागि यसलाई बढाउन सकिन्छ ।

क्याम्पसअन्तर्गत पाठ्यक्रमका तलका तत्वहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ :

- विद्यालय कार्वनलाई न्युट्रल राख्ने प्रक्रियामा सामेल गर्ने
 - जलवायु परिवर्तन प्रतिरोधी स्थानीय वनस्पति र खाद्य बालीको खाद्य सुरक्षा बगैँचा निर्माण गर्ने र हेरचाह गर्ने । चेतना अभिवृद्धि गर्न समुदायलाई यसका बारेमा व्याख्या गर्ने र यसलाई सबैका लागि खुला राख्ने ।
 - पानी संरक्षण र वर्षाको पानी सङ्कलन गर्ने तरिका र त्यसको प्रवर्धन गर्ने
 - विद्यालयमा भएका अदिगो अभ्यासहरू परिवर्तन गर्ने (जस्तै : भवनको प्रयोग, उर्जा र स्रोत साधनको प्रयोग)
 - विद्यालय सुरक्षासम्बन्धी फोटोग्राफिक सर्वेक्षण गरी प्रदर्शन गर्ने र समुदायमा प्रस्तुत गर्ने
 - विद्यालयले न्यूनीकरण, पुनः प्रयोग र खेर जाने वस्तुहरूको पुनःप्रसोधन कलितको गरेको छ अनुसन्धान गर्ने र चेतनामूलक कार्यक्रमहरू बढाउने
 - विद्यालयको हातामा बिरूवा रोप्ने र यसको प्रभावको अनुगमन गर्ने
- समुदाय अन्तर्गत पाठ्यक्रमका तलका तत्वहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ :
- समुदायका सदस्यहरूका विपद्सँग सम्बन्धित आआफ्ना अनुभवहरूको मौखिक विवरण सङ्कलन गर्ने
 - विद्यालयमा विपद्सँग सम्बन्धित वर्तमान र भविष्यका समस्या, आशा र कार्यहरू साथै योजनाका बारेमा नियमित रूपमा छलफलको आयोजना गर्ने
 - बेला बेलामा समुदायका सदस्य र सञ्चारमाध्यमहरूलाई उपस्थित गराएर स्थानीय अगुवा तथा विज्ञहरूसँग विद्यार्थीले सुरक्षा र सङ्कटासन्नता सम्बन्धमा प्रश्नहरू

सोधने 'विद्यार्थी सुनुवाइ' कार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने

सिकाइ संस्थामा प्रत्येक व्यक्ति विद्यार्थी हुन्छ ।

संस्कृतिअन्तर्गत पाठ्यक्रमका तलका तत्त्वहरू समावेश गर्न सकिन्छ :

- बृहत् परामर्श प्रक्रियामा विद्यार्थीको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने । यी परामर्श कार्यक्रमहरू सुरक्षित विद्यालयको लक्ष्य, व्यवस्थापन र/वा कार्य योजनासँग सम्बन्धित हुन्छन् । यिनीहरूको बेला बेलामा गरिने संशोधन र कार्यान्वयनको गुणस्तर हेर्ने संयन्त्रमा पनि सहभागी हुन्छन् ।
- विद्यार्थीले डिआरआर सम्बन्धमा भएका नयाँ प्रगति र चुनौतीहरू समेटेर त्रैमासिक पत्रिका निकाल्ने र त्यसको वितरण गर्ने
- विद्यार्थीले विद्यालय विपद् व्यवस्थापन समिति अथवा परिषद्को अनुसन्धानकर्ताका रूपमा काम गर्ने र निष्कर्षहरू प्रस्तुत गर्ने

संस्कृति धेरै कुराहरू समेट्ने घेरा हो । संस्थाका रूपमा विद्यालय, यसको व्यवस्थापन र निर्णय गर्ने शैली, शिक्षक/विद्यार्थी र विद्यार्थी/शिक्षक सम्बन्धको गुणस्तर, खुलापनको तह, छलफल, पारदर्शिता र लचकताको तह, समतलीय नेतृत्व (जसमा कुनै एउटा मुद्दामा विद्यालयको कसैले पनि नेतृत्व लिन सक्छ) प्रतिको अवधारणा आदि कुराहरू यो घेराभित्र पर्छन् ।

यी तत्त्वहरूले विद्यालयले प्रवर्धन गर्न खोजेको सुरक्षा उत्थानशीलताको संस्कृतिको गहनता र सफलताको निर्धारण गर्छन् । यसका लागि बुझाइमा केही महत्त्वपूर्ण परिवर्तन हुनुपर्छ :

- *विद्यालयलाई शिक्षण संस्था नभई सिकाइ संस्था/समुदायका रूपमा लिने*
यस्तो परिवर्तनका लागि विद्यालय समुदायका सम्पूर्ण सदस्यहरूले आफूलाई खुला रूपमा सिक्न सक्ने विद्यार्थीका रूपमा हेर्न सक्नुपर्छ । डिआरआर शिक्षण संस्थामा केही शिक्षक मात्र हुन्छन् । अधिकांश सबै विद्यार्थी हुन्छन् । अर्को तर्फ, डिआरआर

विज्ञहरू विद्यार्थीको पहुँचमा हुनुपर्ने र सहयोगी हुनुपर्ने

- बारम्बार सुरक्षित विद्यालय र विपद् व्यवस्थापनका विविध पक्षहरूलाई पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित गराउन नसक्नुको आंशिक कारण के हो भने सुरक्षा र विपद् व्यवस्थापनका प्राविधिक पक्षमा काम गर्नेहरू शिक्षक हुँदैनन् । उनीहरूले आफूले जानेका ज्ञान र सिप बाल बालिका र अरूलाई बाँड्न पनि चाहँदैनन् र सक्दा पनि सक्दैनन् । यस्ता प्राविधिकहरूले आफूले जानेका ज्ञान र सिप अरूलाई बाँड्नु उनीहरूको पेसागत कर्तव्य हो भन्ने बुझ्नुपर्छ । उनीहरू बाल बालिका र अन्य मानिसले उनीहरूका भूमिका र उनीहरूले गर्ने कामका बारेमा जान्न चाहेमा खुल्ला मनले बताउनु पनि पर्छ भन्ने पनि बुझ्नुपर्छ । प्रधानाध्यापकले पनि बाल बालिका र अरूसँग मिलेर काम गर्दा व्यवस्थापनमा 'चमत्कारिक' परिवर्तन भएको महसुस गर्न सक्छन् ।

शिक्षकलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन

शिक्षकको काम महत्त्वपूर्ण र दिगो हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने हो भने सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति विकास गर्नेमा प्रतिबद्ध सिकाइ समुदायभित्र प्राविधिज्ञ, कर्मचारी, समुदायका सदस्य, बुढापाका, अभिभावक, विद्यार्थी सबैले शिक्षकको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् भनेर बुझ्नु जरुरी हुन्छ ।

- *डिआरआरको स्थानीय पाठ्यक्रमलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन*

सामान्यतया, डिआरआर पाठ्यक्रमको स्थानीयकरण भन्नाले राष्ट्रिय स्तरमा बनाइएका विपद्सम्बद्ध पाठ्यक्रमका विषयवस्तुलाई

नीति निर्माता/

प्रधानाध्यापक/शिक्षक

: यहाँ उल्लेख गरिएका परिवर्तनहरू डिआरआरको पाँचौं आयामका लागि महत्त्वपूर्ण छन् (परिच्छेद १.३ हेर्नुहोस्)

नीति निर्माता/

प्रधानाध्यापक/शिक्षक :

यी परिवर्तनहरू दिगो विकासका लागि शिक्षा (१.२) र बालमैत्री सिकाइ (१.६) सँग मेल खान्छन्

प्रधानाध्यापक :

विद्यालयमा आधारित डिआरआर र सुरक्षा विकासमा विद्यार्थीलाई जतिसक्दो संलग्न गराएर नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नुहोस्

मलावी

© युनिसेफ/क्रिस्टिन नेस्बिट

(पूर्ण विवरणका लागि पुस्तकको अन्त्यमा हेर्नुहोस्)

स्थानीय अथवा क्षेत्रीय परिवेशमा अनुमति दिने भन्ने बुझिन्छ। यसले के देखाउँछ भने सुरक्षा, सङ्कटासन्नता, उत्थानशीलता, अनुकूलन र अल्पीकरणको गतिशील प्रक्रियामा सहभागी भएमा पाठ्यक्रमले जोड दिनुपर्ने अन्य विषयवस्तुहरू पनि थाहा हुँदै जान्छ।

जब यी परिवर्तनहरूलाई आत्मसात् गरिन्छ, तब संस्कृति पाठ्यक्रम बन्छ, क्याम्पस र समुदाय पाठ्यक्रम बने जस्तै। यस्ता परिवर्तनले बालमैत्री विद्यालयको अवधारणालाई पनि अघि बढाउन मद्दत गर्छन्। यिनले विद्यार्थीको उच्च सहभागिता र नेतृत्वका लागि उपयुक्त स्थान सृजना

कोठा २८

डिआरआरमा बाल बालिकाका योगदान

- जोखिम र जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी कार्यहरूको विश्लेषणकर्ताका रूपमा
- सामुदायिक तहमा डिआरआर कार्यक्रमको योजनाकार र कार्यान्वयनकर्ताका रूपमा
- खास गरी अभिभावक, प्रौढ अथवा समुदायबाहिर रहेकाहरूसम्म जोखिम र जोखिम व्यवस्थापनका उपायहरू पुर्याउने सञ्चारकर्ताका रूपमा
- समुदायमा आधारित उत्थानशीलताका लागि स्रोत र कामको परिचालनकर्ताका रूपमा
- सामाजिक सञ्जाल र पूँजी निर्माणकर्ताका रूपमा

विद्यार्थीले गर्ने यी पाँच ओटा योगदानहरू पाठ्यक्रममा जताततै पाइन्छ। यिनले विद्यार्थीलाई विद्यालय र यसको प्रभाव क्षेत्र (तालिका ७ मा देखाइएको छ) सुरक्षा र उत्थानशीलतामा आलोचनात्मक र सिर्जनात्मक दुवै भूमिका खेल्न सक्ने बनाउँछन्।

स्रोत : Back, E., Cameron, C. & Tanner, T. 2009. *Children and Disaster Reduction: Taking stock and moving forward*. Brighton: UNICEF/Institute of Development Studies. p. 36.

गर्छन् । किनभने उनीहरूले आफ्नै जीवनका प्रत्यक्ष अनुभवसँग सम्बन्धित गराएर र त्यसैमा आधारित भएर पाठ्यक्रम अगाडि बढाउँछन् ।

१०.२ डिआरआर सिकाइ समुदायमा योगदान

विद्यालयलाई सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माण गर्ने सिकाइ समुदायका रूपमा परिवर्तन

गरी उक्त संस्कृतिभिन्न विद्यालय र समुदाय मिलेर डिआरआर पाठ्यक्रमको परिकल्पना गरिन्छ भने मुख्य कार्यसमूहहरूको योगदान के हुन सक्छ, बाल बालिकाले के गर्न सक्छन् र त्यसलाई पाठ्यक्रममा कसरी उतार्न सकिन्छ भन्ने कुरा कोठा २८ र तालिका ७ मा दिइएको छ ।

विषय अनुसारका योजनाबद्ध पाठ्यक्रमले

तालिका ७

पाठ्यक्रमसम्बद्ध क्षेत्रहरूमार्फत् बाल बालिकाका योगदान	
योगदान	उदाहरण
विश्लेषक	<ul style="list-style-type: none"> सामाजिक अध्ययन : विद्यालय र समुदायमा प्रकोपको सर्वेक्षण, नक्साङ्कन, मूल्याङ्कन, आदि गर्ने गणित : प्रकोप र विपद्का तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने इतिहास : विगतका विपद्हरूबाट डिआरआरको पाठ सिक्ने
योजनाकार र कार्यान्वयनकर्ता	<ul style="list-style-type: none"> कृषि : हरियालीका लागि योजना बनाउने, रुख रोप्ने र हुर्काउने विज्ञान : क्याम्पस उत्थानशीलताका उपायहरूबारे विज्ञहरूसँग सहकार्य गर्ने भूगोल : नक्साङ्कन गर्ने, मापन गर्ने र स्थानान्तरण गर्ने बाटोको साइनपोस्टिड गर्ने
सञ्चारकर्ता	<ul style="list-style-type: none"> अभिव्यक्ति कला : पोस्टर, प्रदर्शन, फोटोग्राफी, भिडियोग्राफी, जोखिम र सम्भावित उत्थानशीलतातर्फ ध्यानाकर्षण गर्न सक्ने मोडेलहरू भाषा : समाचारपत्र, डिआरआरका विषयमा गद्य र पद्य स्वरूपमा मौखिक प्रस्तुति गर्ने प्रदर्शन : विद्यालयभिन्न र समुदायभिन्न नाटक प्रस्तुति, स्केच, पपेट्री तयार गर्ने र देखाउने
परिचालक	<ul style="list-style-type: none"> नागरिक शिक्षा : डिआरआरसम्बद्ध समिति, परिषद् र सार्वजनिक कार्यक्रमहरूमा सक्रिय सहभागिता जनाउने भाषा : डिआरआर कार्यक्रमका बारेमा पोस्टिड र प्रस्तुतिकरण मार्फत् रिपोर्टिड गर्ने सामाजिक अध्ययन : जमिन चिरा परेकोबारे सचेतना अभियान सञ्चालन गर्ने
निर्माणकर्ता	<ul style="list-style-type: none"> सबै विषयहरू : डिआरआरसम्बन्धी विचार र कार्यक्रमहरू आदान प्रदान गर्नका लागि डिआरआरको सामाजिक सञ्जाल निर्माण गर्ने भूगोल : राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय र सम्बन्धित अन्य निकायहरूसँग सञ्चारको ओपन लाइन निर्माण गर्ने र मर्मत सम्भार गर्ने सबै विषय : आफूभन्दा साना विद्यार्थी भाइ बहिनीहरूलाई डिआरआरबारे सिकाउने

विद्यार्थीलाई यी प्रत्येक योगदानमा सहभागी हुन पाउने पर्याप्त अवसर उपलब्ध गराउन सक्छन् कि सक्दैनन् भन्ने प्रश्नमाथि पाठ्यक्रम विकासकर्ता र योजनाकारले विचार गर्नु पर्दछ ।

यिनीहरू डिआरआर समुदाय निर्माणका लागि हरेक सरोकारवालाले गर्नुपर्ने काम हुन् । यस्तो समुदायमा **क्याम्पस**, समुदाय र संस्थागत विषयहरू पनि

तालिका ८

डिआरआर सिकाइ संस्थाको विकासमा विभिन्न सरोकारवालाहरूका योगदान

मुख्य सरोकारवाला	भूमिका र जिम्मेवारी
प्रधानाध्यापक	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालय सुरक्षा कार्यक्रमलाई औपचारिक पाठ्यक्रम, क्याम्पस, समुदाय र संस्थागत घेरामा समावेशीकरणको समग्र नेतृत्व लिन्छन् र यी घेराहरूबिचको अन्तरसम्बन्धको पनि जिम्मेवारी लिन्छन् । डिआरआर पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित क्याम्पसमा आधारित तथा समुदायमा आधारित सिकाइका अवसरहरूमा विद्यार्थी र कर्मचारीको सहभागिता बढाउँछन् । डिआरआर र विद्यालय सुरक्षासँग सम्बन्धित नीतिका बारेमा जानकारी राख्छन् र विद्यालय व्यवस्थापन र सञ्चालनमा प्रयोग गर्छन् । समग्र विद्यालय समुदाय र अरूलाई पनि शिक्षित बनाउने उद्देश्यले डिआरआरसम्बन्धी विशेष दिनहरूमा गरिने क्रियाकलापबाट प्राप्त अनुभवहरूलाई औपचारिक सिकाइसँग सम्बन्धित गराउँछन् । डिआरआर सिकाइका लागि सामूहिक दृष्टिकोण निर्माण र त्यसको सञ्चार गर्ने कार्यमा विद्यालय समुदायको नेतृत्व गर्छन् । डिआरआर सम्बन्धमा खुल्ला बहसको वातावरण सिर्जना गर्दै यसका लागि विद्यालय र स्थानीय समुदायमा विद्यार्थी सहभागिता सुनिश्चित गर्छन् । डिआरआरका अपेक्षित लक्ष्य प्राप्तिका लागि स्रोतको परिचालन गर्नुका साथै विद्यालय र स्थानीय समुदायबिच सहकार्य प्रवर्धन गर्छन् । शिक्षक, विद्यार्थी र कर्मचारीको डिआरआर सिकाइको अनुगमन गर्छन् । डिआरआरको औपचारिक सिकाइलाई सुरक्षित विद्यालय सुविधा, सुरक्षित विद्यालय व्यवस्थापन र सुरक्षा तथा उत्थानशीलतालाई सम्पूर्णताको आधारित विद्यालय संस्कृतिसँग सम्बन्धित गराउनुको महत्त्वबारे अभिभावक-शिक्षक सङ्घ र विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई संवेदनशील बनाउँछन् । विद्यार्थीको डिआरआर सिकाइमा सहयोग गर्न सक्रिय रूपमा लाग्छन् साथै सामुदायिक संस्थाहरू, स्थानीय निकाय र सामाजिक अगुवाहरूसँग रचनात्मक साझेदारी निर्माण गर्छन् ।
विद्यालय व्यवस्थापन समिति	<ul style="list-style-type: none"> डिआरआर र विद्यालय-समुदायमा यसको उपयोगिताका सम्बन्धमा शिक्षक तथा विद्यार्थी प्रतिनिधिहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्छन् । विद्यालय सुविधा, व्यवस्थापन र पाठ्यक्रम र खास गरी सम्पूर्णतामा 4C ढाँचाका विभिन्न घेराहरूबिचको अन्तरसम्बन्धको गुणस्तरका आधारमा विद्यालयका डिआरआरसम्बन्धी समग्र क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन र अनुगमन सुनिश्चित गर्छन् । विद्यालय समुदायलाई लक्ष्य प्राप्तिका लागि सहयोग र प्रेरणा प्रदान गर्न डिआरआरबारे विशेष कार्यक्रमहरू बनाउँछन् । विद्यालयभित्र स्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्छन् । विद्यालय सुरक्षा योजना तर्जुमा गर्ने र त्यसलाई अद्यावधिक गर्ने जिम्मेवारी सहितको विद्यालय सुरक्षा समिति स्थापना गर्छन् र यस्तो योजनाले पाठ्यक्रम, क्याम्पस, समुदाय र संस्कृति प्रत्येकको घेरालाई समेट्ने कुरा पनि सुनिश्चित गर्छन् । विद्यार्थीको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गर्छन् । डिआरआरका सबै क्षेत्रमा विद्यार्थीको प्रतिनिधित्व राम्रो भएको साथै पाठ्यक्रमभित्र समेटिएका सिकाइ अवसरहरूको उपयोग भएको सुनिश्चित गर्छन् ।

प्रधानाध्यापक/जिल्ला शिक्षा अधिकारी/शिक्षक प्रशिक्षक : विद्यालयलाई डिआरआर सिकाइ संस्था बनाउने भूमिका तथा जिम्मेवारीहरू निर्धारण गर्नेतर्फ विद्यालयका मुख्य सरोकारवालाहरूका बिचमा छलफल निर्देशित गर्ने माध्यमका रूपमा तालिका ८ को प्रयोग गर्न सकिन्छ

आफैं मिसिएर आउँछन् । तालिका ८ ले सम्भावित योगदानहरू देखाउँछन् । यिनीहरूका मलावीको बालमैत्री विद्यालयका लागि हातेपुस्तिकाका आधारमा लिइएका हुन् ।

१०.३ विद्यालय सुरक्षा तथा विपद् रोकथामका उपायहरूलाई पाठ्यक्रममा राख्ने

अघि नै भनी सकियो सुरक्षित विद्यालय विकास र विद्यालय विपद् व्यवस्थापनका सिकाइ अवसरहरूको भरपूर प्रयोग हुन सकेको छैन । भइहाले

तालिका ८ क्रमशः

शिक्षक	<ul style="list-style-type: none"> पाठमा डिआरआर समावेश गर्छन् र क्याम्पस, समुदाय र समग्र विद्यालयसम्बन्धी डिआरआरका विषय र कार्यक्रमलाई पाठ्यक्रममा कसरी समायोजन गर्ने भन्ने जानकारी दिन्छन् । डिआरआर सिकाइलाई कक्षा कोठाभित्र र बाहिर दुवै ठाउँमा सहजीकरण गर्छन् । विभिन्न शैक्षिक मोडालिटी प्रयोग गरी कक्षा कोठाभित्र र बाहिर दुवैमा डिआरआर सिकाइलाई जीवन्त बनाउँछन् । सिकाइ वातावरण सहज बनाउँछन् जसले गर्दा विद्यार्थीहरू सहभागी हुन र आफ्ना ज्ञान र अनुभवहरू बाँड्न उत्प्रेरित हुन्छन् । कक्षा कोठाभित्र र बाहिर विद्यार्थीले हासिल गरेका डिआरआर उपलब्धिहरूबारे छलफल गर्न अभिभावकसँग नियमित भेटघाट गर्छन् । प्रतिबिम्बनमार्फत शिक्षण शैली र व्यवहारमा निरन्तर सुधार गर्छन् ।
विद्यार्थी	<ul style="list-style-type: none"> कक्षा कोठाभित्र र बाहिर डिआरआर सिकाइमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुन्छन् । साथीहरू, घरपरिवार र समुदायलाई डिआरआरका बारेमा बताउँछन् । विद्यालय सुरक्षाका उपायहरूको अवलोकन गर्छन् । विद्यालय र समुदायमा भएका डिआरआरसम्बन्धी कार्यक्रम तथा काममा सक्रिय रूपमा सहभागी भई पाठ्यक्रमअन्तर्गत आफूले के गर्न सकिन्छ हेर्छन् । पाठ्यक्रममा गरिएको परिवर्तनबारे परिवर्तन वाहक को भूमिका निर्वाह गर्छन् र पैरवी पनि गर्छन् । सुरक्षित हुने नियम तथा व्यवहारहरू एकअर्कालाई सिकाउँछन् ।
अभिभावक-शिक्षक सङ्घ	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालयको सुरक्षा नीति भएको, यसको कार्यान्वयन, अनुगमन र समय समयमा पुनरावलोकन गरिएको र यसलाई औपचारिक सिकाइसँग सम्बन्धित गराइएको सुनिश्चित गर्छन् । विद्यालयबाहिर रहेका बाल बालिका र युवाहरूलाई विद्यालयमा ल्याएर डिआरआर सिकाइमा सहभागी गराउन समुदाय र विद्यार्थीसँग मिलेर काम गर्छन् । विद्यालय र समुदायमा डिआरआरसम्बन्धी सिकाइ क्रियाकलापका लागि सहयोग गर्छन् ।
जिल्ला र अन्य निकायका शैक्षिक अधिकारी	<ul style="list-style-type: none"> डिआरआर सिकाइ र यसको सहजीकरणसम्बन्धी स्रोत सामग्री र नयाँ जानकारीहरू विद्यालयलाई उपलब्ध गराउँछन् । डिआरआरसम्बन्धी सम्पूर्णतामा आधारित सिकाइको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न विद्यालयलाई प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउँछन् । डिआरआरबारे सम्पूर्णतामा आधारित विद्यालय सिकाइको प्रवर्धनका लागि परामर्श, तालिम तथा क्षमता विकास जस्ता प्राविधिक सहयोग गरी प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई सहयोग गर्छन् । विद्यालय व्यवस्थापनले सुरक्षित विद्यालय र डिआरआर सिकाइसम्बन्धी विभागीय नीति तथा अभ्यासहरू बुझेको सुनिश्चित गर्छन् । पाठ्यक्रम र क्याम्पस, समुदाय तथा सम्पूर्णतामा आधारित विद्यालय डिआरआर कार्यक्रमलाई मिलाउनेलायत विद्यालयमा डिआरआर सिकाइका सम्पूर्ण पक्षहरूको सुपरिवेक्षण तथा निरीक्षणको समन्वय गर्छन् । जिल्लामा भएका डिआरआर सिकाइ कार्यक्रमहरूबिच सामञ्जस्यता कायम गरी अरूलाई पनि जानकारी गराउँछन् । विभिन्न विद्यालय/समुदायका बिचमा डिआरआरबारे सम्बन्ध स्थापना गर्दै यसबारे छलफल आयोजना गर्छन् ।

स्रोत : Ministry of Education, Science and Technology/UNICEF. 2008. *Handbook for Child Friendly Schools (CFS) in Malawi.*

तापनि तिनीहरू आफ्नै पाठ्यक्रममा नभई अतिरिक्त तथा सह क्रियाकलापमा मात्र प्रयोग भएका छन् ।

चित्र १३ ले सुरक्षित विद्यालय र डिआरआर प्रक्रिया (अर्थात् विद्यालय प्रबलीकरण पाठ्यक्रम) चित्रित गर्दछ ।

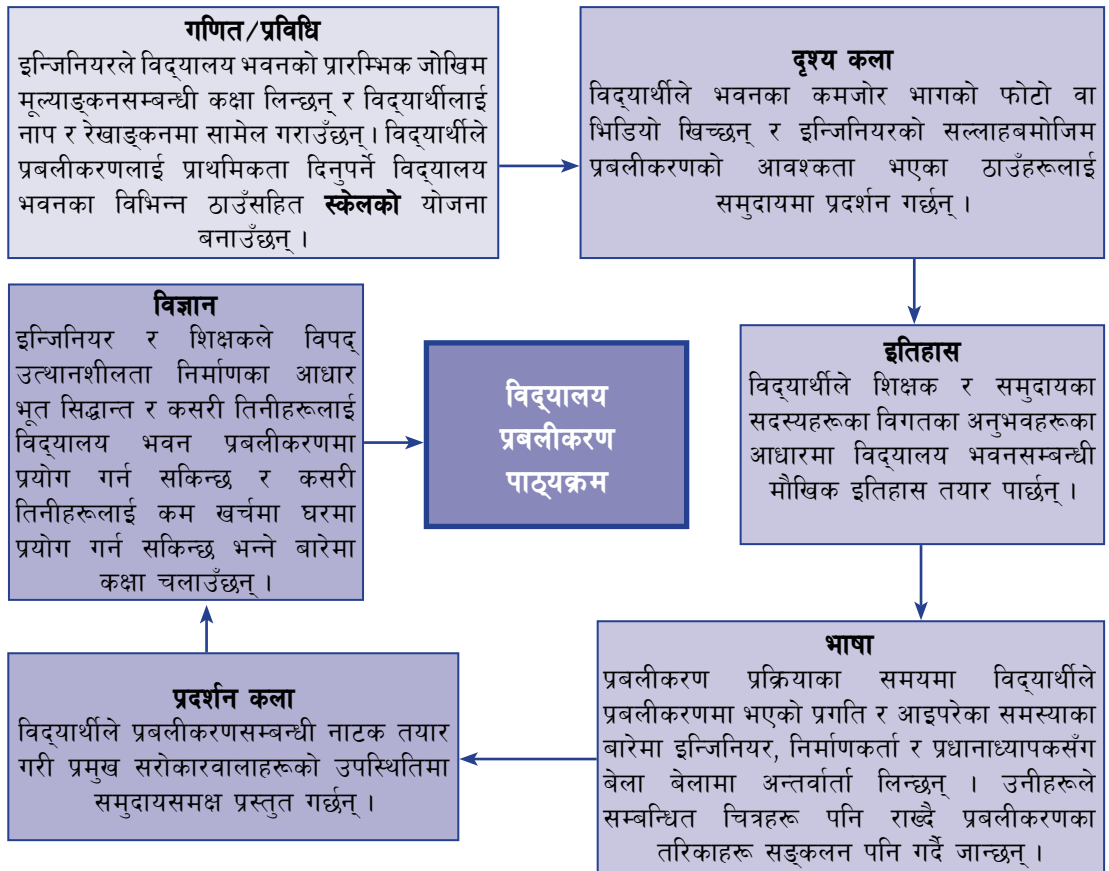
दोस्रो उदाहरणले विद्यालय विपद् सुरक्षा योजना तर्जुमा गर्ने सात ओटा चरणहरू प्रस्तुत गर्दछ (अनुसूची २ को टुल २०) । यिनीहरूलाई श्रीलङ्काको

शिक्षा मन्त्रालयले बनाएको हो । यसमा देखाइएका पाठ्यक्रमसम्बन्धी लिङ्कहरू निर्देशिकासम्बन्धी दस्तावेजमा आधारित भएर बनाइएको हो, जस्ताको तस्तै सारिएको होइन ।^{१०१} तिनले पाठ्यक्रमसँग सामान्यतः असम्बन्धित विद्यालय सुरक्षा प्रक्रियालाई पाठ्यक्रम अन्तर्गतका विषयहरूमा कसरी राख्न सकिन्छ भनी देखाउँछन् ।

१०१ Ministry of Education of Sri Lanka. 2008. Toward a Disaster Safe School: National Guidelines for School Disaster Safety. Colombo: Ministry of Education of Sri Lanka.

चित्र १३

विद्यालय भवनको प्रबलीकरण पाठ्यक्रम (विद्यालय भवनको प्रकोप उत्थानशीलता वृद्धि गर्न इन्जिनियरहरूको प्रयोग)

परिच्छेद १० का लागि रणनीतिक बुँदाहरू

- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता/प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : सुरक्षित विद्यालय तथा विद्यालय विपद् व्यवस्थापन कार्यक्रमहरूलाई औपचारिक पाठ्यक्रमसँग सम्बन्ध स्थापित गराउने अवसरको उपयोग गर्नुहोस् ।
- **पाठ्यक्रम विकासकर्ता/प्रधानाध्यापक/शिक्षक** : डिआरआरका औपचारिक पाठ्यक्रमभित्र योजनाकार, विश्लेषक, कार्यान्वयनकर्ता, सञ्चारकर्ता, परिचालक र निर्माणकर्ताका रूपमा विद्यार्थीलाई जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलता निर्माण कार्यक्रममा काम गर्ने अवसर जुराउनुहोस् ।
- **प्रधानाध्यापक/शिक्षक/जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरू** : विद्यालयलाई डिआरआर सिकाइ संस्था/समुदायका रूपमा स्थापित गराउनतर्फ लाग्नुहोस् ।
- **प्रधानाध्यापक/शिक्षक/जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरू** : बाल बालिका, अभिभावक, समुदायका सदस्य र विद्यालय व्यवस्थापकहरूलाई विद्यालयलाई डिआरआर सिकाइ संस्था/समुदाय बनाउने कार्यमा सहयोग गर्नसक्ने बनाउनुहोस् ।

१०.४ स्रोत सामग्रीहरू

- *Ahmedabad Action Agenda for School Safety, 2007. <http://www.preventionweb.net/english/professional/trainings-events/edu-materials/v.php?id=5146>*
भारतको अहमदाबादमा सन् २००७ मा भएको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले विद्यालय सुरक्षासम्बन्धी एजेन्डालाई अझ अगाडि बढाउनका लागि निर्देशक सिद्धान्त तथा सुझावहरू प्रस्तुत गरेको थियो । यसमा औपचारिक, सह क्रियाकलाप र सामुदायिक परिवेश जस्ता विद्यार्थीका सबै पक्षमा डिआरआर सिकाइ र अभ्यासको आवश्यकतामा जोड दिइएको छ ।
- *INEE/GFDRR World Bank/UNISDR, 2009. Guidance Notes on Safe School Construction. <http://toolkit.ineesite.org/toolkit/Toolkit.php?PostID=1005>*
यी नोटहरूले अवस्था अनुसार विपद् उत्थानशीलता निर्माण र विद्यालय भवनको प्रबलीकरणको विकास गर्ने सिद्धान्त र चरणहरूको रूपरेखा बताउँछन् । यिनीहरू अङ्ग्रेजी, बहासा इन्डोनेसिया, चाइनिज, फ्रेन्च, हिन्दी र स्पेनिश भाषामा उपलब्ध छन् ।
- *International Finance Corporation, Undated. Disaster and Emergency Preparedness Guidance for Schools. Washington DC: International Finance Corporation. http://www.preventionweb.net/files/13989_ifcdisasteremergencyhandbook63010.pdf*
यो पुस्तकले संरचनागत र गैर संरचनागत विद्यालय सुरक्षाका विषय र प्रक्रियाबारे विद्यालयका प्रशासक र शिक्षकलाई बुझ्न सहयोग गर्छ ।
- *Ministry of Education of Education of Sri Lanka, 2008. Toward a Disaster Safe School: National Guidelines for School Disaster Safety. Colombo: Ministry of Education. http://www.preventionweb.net/files/25231_25100nationalguidelinesbookenglish1.pdf*
यसले श्रीलङ्कामा विद्यालयमा सुरक्षा योजना तर्जुमा गर्नका लागि सात ओटा व्यवहारिक स्टेपहरूको चर्चा गर्छ । यसमा आगलागी, चट्याङ्ग, चक्रवात, बाढी, सुनामी, भुकम्प, र बम आतङ्क जस्ता विपद् आइपर्दा वा त्यसभन्दा अगाडि गर्नुपर्ने र गर्न नहुने कुराहरूको चर्चा गरिएको छ । विद्यालय विपद् सुरक्षा योजनाको एउटा उदाहरण पनि समावेश गरिएको छ ।

- *Ministry of Education, Science and Technology/UNICEF. 2008. Handbook for Child Friendly Schools (CFS) in Malawi. Malawi: UNICEF.*
 बालमैत्री विद्यालयका पाँच ओटा विशेषताहरूमध्ये प्रत्येकमा विभिन्न सरोकारवालाहरूले खेल्ने भूमिकाका साथै प्रत्येकका विस्तृत सूचकहरू दिइएको छ । उक्त पाँच ओटा विशेषताहरू हुन् : १) अधिकारमा आधारित र समावेशी २) प्राज्ञिक रूपले प्रभावकारी ३) सुरक्षित र स्वस्थ ४) लैङ्गिक रूपले उत्तरदायी, गुणस्तर र समानताको प्रवर्धन गर्ने, र ५) समुदायसँग साभेदारी र सम्बन्ध स्थापना गर्ने । यो हाते पुस्तिका डिआरआर शिक्षाका लागि विद्यालय सूचकहरू बनाउन पनि उत्तिकै सहयोगी छ (परिच्छेद १० हेर्नुहोस्) ।
- *UNICEF. 2009. Child Friendly Schools Manual. New York: UNICEF.*
http://www.unicef.org/publications/index_49574.html
 बालमैत्री विद्यालयसम्बन्धी यो विस्तृत निर्देशिका राष्ट्र सङ्घीय बाल अधिकार महासन्धीमा आधारित छ । यो विद्यालयको सम्पूर्णतामा आधारित सिकाइ वातावरणमा डिआरआरलाई समायोजन गर्न खोज्नेलाई उपयोगी हुन्छ । यसले सिकाइ समुदायका रूपमा विद्यालयको अवधारणाको चर्चा गर्दछ । यो अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च र स्पेनिश भाषामा उपलब्ध छ ।
- *UNICEF/UNISDR/EC. 2008. Safe Schools in Safe Territories: Reflections on the Role of the Educational Community in Risk Management. http://www.unisdr.org/we/inform/publications/8962*
 यो पुस्तक 'मध्य अमेरिकाको शिक्षा क्षेत्रमा स्थानीय विपद् व्यवस्थापनको सुदृढीकरण' नामक DIPECHO परियोजनाको प्रारूपभित्र रही तयार पारिएको हो । 'टेरीटोरी'लाई 'मानव समुदायलाई पारिस्थितिक प्रणालीको एक अङ्गका रूपमा लिनै यी दुईबिचको निरन्तर अन्तरक्रियाको नतिजा' का रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।
- *UNISDR. 2010. Guidance Notes: School Emergency and Disaster Preparedness. UNISDR Asia and the Pacific. http://www.unisdr.org/files/15655_1msshguidenotesprefinal0313101.pdf*
 यो विद्यालय प्रशासक र शिक्षकहरूका निम्ति चेकलिष्ट गाइड हो । यसले विद्यालय आपत्कालीन तथा विपद् तयारी समिति, विद्यालय आपत्कालीन तथा विपद् पूर्वतयारी योजना, आपत्कालीन स्थितिमा सरोकारवालाहरूको भूमिका, आपत्कालिन अभ्यास अनी प्राथमिक उपचारका सामानहरूको चर्चा गरेको छ ।
- *UNISDR. 2012. Assessing School Safety from Disasters – A Baseline Report: UNISDR Thematic Platform for Knowledge and Education. Geneva: UNISDR.*
 यसले विद्यालय सुरक्षा (सुरक्षित विद्यालय संरचना, विद्यालय विपद् व्यवस्थापन र विपद् रोकथाम तथा जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा) का सम्पूर्ण पक्षसँग सम्बन्धित प्रतिवेदनहरूको पूनरावलोकन गर्छ । यसले विवेचनात्मक विश्लेषण गर्दै बृहत् विद्यालय सुरक्षाको लक्ष्य हासिल गर्नका लागि सुझावहरू पनि प्रस्तुत गर्छ ।

थप स्रोत सामग्रीहरू

यहाँ प्रत्येक परिच्छेदको अन्तयमा दिइएका स्रोत सामग्रीहरू बाहेकका थप स्रोतहरू उल्लेख गरिइएको छ ।

पाठ्यक्रम नीति तथा निर्देशिकासँग सम्बन्धित सामग्रीहरू

- *Inter-Agency Network for Education in Emergencies (INEE). 2010. Minimum Standards for Education: Preparedness, Response, Recovery. New York: Inter-Agency Network on Education in Emergency (INEE).* http://www.ineesite.org//index.php/post/know_updated_inee_minimum_standards_handbook/
यो हाते पुस्तिकाले बाल बालिकाको गुणस्तरीय शिक्षा र सुरक्षित सिकाइको वातावरणको हकका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको चर्चा गर्दछ । यसमा दिइएका मापदण्ड तथा निर्देशिकाहरू तलका पाँच ओटा क्षेत्रसँग सम्बन्धित छन् :
 - १) आधारभूत मापदण्ड
 - २) पहुँच र सिकाइ वातावरण
 - ३) शिक्षण र सिकाइ
 - ४) शिक्षक र अन्य शैक्षिक कर्मचारीहरू
 - ५) शिक्षा नीतियो अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च, स्पेनिश, रसियन, चाइनिज र अरबी भाषामा उपलब्ध छ ।
- *International Finance Corporation (IFC). 2010. Disaster and Emergency Preparedness: Guidance for Schools.* <http://www1.ifc.org/wps/wcm/connect/8b796b004970c0199a7ada336b93d75f/DisERHandbook.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=8b796b004970c0199a7ada336b93d75f>
यसले विस्तृत मार्ग निर्देशन गरेका विषयहरू यी हुन् : मूल्याङ्कन र योजना; भौतिक तथा वातावरणीय सुरक्षा; प्रतिकार्य क्षमताको विकास; अनुगमन तथा सुधार ।
- *UNESCO IIEP. 2010. Guidebook for Planning Education in Emergencies and Reconciliation. Paris: UNESCO IIEP.* http://www.iiep.unesco.org/fileadmin/user_upload/Cap_Dev_Technical_Assistance/pdf/Guidebook/Guidebook.pdf (online interactive version)
यो गाइड बुक द्वन्द्व वा प्राकृतिक विपद्बाट आक्रान्त भएका देशका शिक्षा मन्त्रालयका लागि सहयोगी हुन्छ । साथै, यो संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय संस्थाहरू, दातृ निकाय, र शिक्षा मन्त्रालयसँग मिलेर काम गर्ने गैर सरकारी संस्थाहरूका निम्ति उपयोगी हुन्छ । यसलाई पाँच भागमा विभाजन गरिएको छ : सिंहावलोकन, पहुँच र समावेशीता, शिक्षक र विद्यार्थी, पाठ्यक्रम र सिकाइ, र व्यवस्थापकीय क्षमता । यसको १.२ मा 'द्वन्द्व रोकथाम र विपद् तयारी' बारे छलफल गरिएको छ ।
- *UNESCO. 2010. Education for Sustainable Development Lens: A Policy and Practice Review Tool. Paris: UNESCO.* <http://unesdoc.unesco.org/images/0019/001908/190898e.pdf>
दिगो विकासका लागि शिक्षासम्बन्धी यो सामग्रीले विद्यालय तहमा दिगो विकासका लागि शिक्षासम्बन्धी औपचारिक सिकाइको पुनर्अभिमुखीकरण गर्न नीति निर्माता र प्रयोगकर्ता दुवैलाई सहयोग पुर्याउँछ । यसमा जम्मा १३ ओटा टुलहरू समावेश छन् (योजना र स्थानीयकरणका २; नीतिगत समीक्षाका ३; गुणस्तरीय सिकाइ उपलब्धिका २; अभ्यासको समीक्षाका ६) ।
- *UNESCO. 2012. Education for Sustainable Development Source Book. Paris: UNESCO.* <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002163/216383e.pdf>
यो स्रोत पुस्तिका प्राथमिक र माध्यमिक विद्यालयका शिक्षक, प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षासँग सम्बन्धित मध्यमस्तरका नियर्णकर्ताहरू र शिक्षक अध्यापकहरूका लागि तयार पारिएको हो । यसले दिगो विकासकालागि शिक्षालाई प्राथमिक तथा माध्यमिक तहको औपचारिक सिकाइ कार्यक्रममा समायोजन गर्न उनीहरूलाई सहयोग गर्छ ।

- *UNICEF ROSA in Conjunction with New York Headquarters. 2006. Education in Emergencies: A Resource Toolkit. UNICEF ROSA, Kathmandu.*
http://www.unicef.org/rosa/Rosa-Education_in_Emergencies_ToolKit.pdf
युनिसेफका कर्मचारीका निम्ति यसलाई तयार पारिएको हो । यसमा शैक्षिक विपद्प्रति युनिसेफको मूल प्रतिबद्धतासँग मेल खाने गरी विपद्का लागि तयारी र यसको प्रतिकार्यबारे प्रयोगात्मक ज्ञान र त्यसका टुलहरू समावेश छन् । यो खास गरी विपद्बाट प्रभावित देशहरूमा डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका क्षेत्रमा काम गर्नेहरूका लागि उपयोगी छ ।
- *UNISDR. 2008. Disaster Prevention for Schools: Guidance for Education Sector Decision-Makers. Consultation Version, November 2008. Geneva: International Strategy for Disaster Reduction Thematic Platform for Knowledge and Education.*
<http://www.unisdr.org/we/inform/publications/7556>
यो दस्तावेज सबै तहका विद्यालय प्रशासकहरू र विद्यालय सुरक्षाको पैरवी गर्नेहरूका निम्ति उपयोगी छ । यसमा सुरक्षित सिकाइ वातावरणको चर्चा गरिएको छ । यसलाई विपद् रोकथाम तथा तयारीसम्बन्धी शिक्षण र सिकाइ; शिक्षण सामग्री र शिक्षक तालिम तथा सुरक्षा संस्कृतिको विकास गरी विभिन्न भागमा विभाजन गरिएको छ ।

मामिला अध्ययन/सफल प्रयास : विवरणात्मक, विश्लेषणात्मक र समीक्षात्मक दस्तावेजहरू

- *Back, E., Cameron, C., and Tanner, T. 2009. Children and Disaster Risk Reduction: Taking Stock and Moving Forward. Brighton: IDS/Children in a Changing Climate. http://www.preventionweb.net/english/professional/publications/v.php?id=12085*
यो अनुसन्धान प्रतिवेदनमा डिआरआरका बाल केन्द्रीत र बाल निर्देशित विधिहरूको समीक्षा गरिएको छ । यसमा अल्जेरिया, बङ्गलादेश, बोलिभिया, एल साल्भाडोर, किर्गिस्तान, मोजाम्बिक, नेपाल, फिलिपिन्स, सोलोमन आइल्याण्ड, ब्रिटेन, अमेरिका र जिम्बाब्वेका मामिला अध्ययनहरू समावेश छन् ।
- *GFDRR/UNISDR/UNICEF. 2011. Children and Disaster: Building Resilience through Education.*
<http://www.unisdr.org/we/inform/publications/24583>
यसमा मध्य तथा पूर्वी युरोप र कमनवेल्थ अफ इन्डिपेन्डेन्ट स्टेट्समा मुख्य प्रकोप तथा विपद् जोखिमको सङ्क्षिप्त सिंहावलोकन गरिएको छ । यसमा उक्त क्षेत्रका २५ मुलुकका राष्ट्रिय प्रकोप तथा विपद्, डिआरआर व्यवस्थापनको संरचना र कानून, डिआरआर शिक्षाका क्रियाकलापहरू, र डिआरआरका मुख्य राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारहरूको पनि चर्चा गरिएको छ ।
- *UNESCO/UNICEF. 2012. Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.*
<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002170/217036e.pdf>
यो प्रकाशन यसै दस्तावेजसँग प्रयोग गर्ने पुस्तक हो । यसले विभिन्न देशमा पाठ्यक्रममा डिआरआरको समायोजन गरेका अनुभवहरू समेटेको छ । यसमा ती देशमा सो कार्यमा भएका राम्रा कामहरू सम्बोधन भएका र अभै हुन बाँकी मुद्दाहरू र सिकाइ उपलब्धिहरूको समीक्षा गरिएको छ । यो अध्ययन डिआरआरको पाठ्यक्रम विकास तथा समायोजन, शिक्षण, विद्यार्थी मूल्याङ्कन, शिक्षकको विकास, सिकाइ उपलब्धि र नीतिगत योजना तथा कार्यान्वयन जस्ता पक्षहरूबारे ३० मुलुकहरूको अनुसन्धान गरी तयार पारिएको हो ।

- *UNESCO. 2009. UNESCO Associated Schools Second Collection of Good Practice: Education for Sustainable Development. Paris: UNESCO. <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001812/181270e.pdf>*
यो सङ्ग्रहमा युनेस्कोका पाँच ओटामध्ये सबै क्षेत्रबाट युनेस्कोको एसोसिएटेड स्कूल कार्यक्रमअन्तर्गत दिगो विकासका लागि शिक्षा कार्यक्रमका २२ ओटा मामिला अध्ययनहरू समेटिएको छ ।
- *UNISDR/UNICEF. 2009. Good Practices and Tools on Disaster Risk Reduction in Education in Central Asia. Dushanbe: UNISDR; Geneva, UNICEF RO CEE/CIS. http://www.preventionweb.net/files/12164_CompendiumEng.pdf*
यसमा सफलताका २२ ओटा उदाहरणहरू राखिएका छन् । यिनीहरू सबै विद्यालय केन्द्रित उदाहरण भने होइनन् ।
- *UNFCCC. 2010. Report on Essential Needs for, Potential Gaps in, Barriers to, and Progress in the Implementation of the Amended new Delhi Work Programme. Note by the Secretariat. http://unfccc.int/documentation/documents/advanced_search/items/6911.php?preref=600006023*
यो प्रतिवेदन जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी शैक्षिक तालिम कार्यक्रम र जलवायु परिवर्तनका समस्यालाई समाधान गर्न जनसमुदायलाई सहभागी गराउन चालिएका कामहरूको मिश्रित रूप हो । यसमा राम्रा प्रयास, नयाँ समस्या र सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुसूची १ : थप सामग्रीहरू
अनुसूची २ : टुलहरू
अनुसूची ३ : रूजुसूची

अनुसूची १, २ र ३ मा भएका कोठा, टुल र रूजुसूचीहरू

अनुसूची १ : थप सामग्रीहरू

परिच्छेद/कोठा	शीर्षक	पेज
१/१	द्वन्द्व र विपद् जोखिम न्यूनीकरणका नीतिगत विकल्पका उदाहरणहरू	१४१
१/२	दिगो विकासका लागि शिक्षाका विशेषताहरू	१४१
१/३	सहस्राब्दि विकासका लक्ष्य	१४२
२/४	फिलिपिन्स : शिक्षामा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरण गर्न बनेको कार्य दल	१४२
२/५	इन्डोनेसियामा विपद् शिक्षा समूह	१४४
२/६	विश्वव्यापी सञ्जाल र साभेदारहरू	१४५
२/७	डिआरआर पाठ्यक्रमको सम्भाव्यताबारे हालसालैका अध्ययन तथा पुनरावलोकनहरू	१४६
२/८	जर्जिया : हेड अफ क्लास आवर पाठ्यक्रमको विकास प्रक्रिया	१४७
३/९	पाठ्यक्रममा डिआरआर सिकाइ उपलब्धिका केही उदाहरणहरू	१४८
३/१०	बाल केन्द्रित सिकाइ मूल्याङ्कन ढाँचा	१५०
४/११	विद्यमान विषयहरूमा डिआरआरको एकीकरण तथा समायोजनका उदाहरणहरू	१५१
४/१२	जर्जिया : हेड अफ क्लास आवर कार्यक्रम र पाठ्यक्रमभर डिआरआर	१५२
४/१३	डिआरआर पाठ्यक्रमका अन्तरविषयक विधिहरू	१५३
४/१४	डिआरआरको सिम्बियोसिस विधिका उदाहरणहरू	१५३
५/१५	डिआरआर शिक्षक निर्देशिकामा सुभाइएका शिक्षण विधिका उदाहरणहरू	१५५
५/१६	डिआरआर शिक्षक निर्देशिकाका केही उदाहरणहरू	१५५
५/१७	न्युजिल्यान्ड : शिक्षक र विद्यार्थीका निमित्त मल्टि मिडिया डिआरआर प्याकेज	१५७
५/१८	नामिबिया : डिआरआर रेडियो कार्यक्रम	१५८
५/१९	डिआरआर विद्यार्थी क्रियाकलापसम्बन्धी केही पुस्तकहरू	१५९
६/२०	जर्जिया : डिआरआर विषय वस्तु तथा शिक्षक सिकाइसम्बन्धी शिक्षक प्रशिक्षण	१६०
६/२१	भानुआटु : डिआरआर शिक्षक शिक्षा कार्यशाला	१६०
६/२२	लाओमा डिआरआर मूल प्रवाहीकरणका लागि शिक्षक र प्रशिक्षकलाई तालिम	१६२
६/२३	टिमोर लेस्टे : जिल्ला स्तरीय पाठ्यक्रम विकासका लागि डिआरआर पेसागत विकास	१६२
६/२४	अर्मेनियामा डिआरआर शिक्षक तालिमको नमुना परीक्षण	१६४
६/२५	श्रीलङ्कामा शिक्षक शिक्षामार्फत् देशव्यापी रूपमा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरण	१६५
७/२६	असहज परिस्थितिमा बाल बालिकाको सिकाइ	१६९
७/२७	विद्यार्थीले समुदायमा डिआरआरसम्बन्धी गरेका कामका उदाहरणहरू	१६९
७/२८	सङ्कटासन्नता तथा क्षमता मूल्याङ्कन भनेको के हो ?	१७०
८/२९	फिलिपिन्स : डिआरआर मूल प्रवाहीकरणका लागि बलियो नीतिगत र कानुनी आधार	१७१
८/३०	टर्की : विद्यालयमा विपद्सम्बन्धी आधारभूत जानकारी	१७२
१०/३१	भारत : विद्यालयमा सुरक्षाको प्रयोगबाट डिआरआर शिक्षाको सुरुवात	१७३

अनुसूची २ : टुल

परिच्छेद/टुल	शीर्षक	पेज
१/१	पाठ्यक्रममा डिआरआरका पाँच ओटा आयामहरू	१७४
२/२	ह्योगो कार्य ढाँचा, सूचक ३.२, युएनआइएसडिआरका सुभावहरू	१७५
२/३	सहमति निर्माण टुल : हामी सहमत छौं कार्यशाला	१७६
२/४	सहमति निर्माण तथा योजना टुल फोर्स फिल्ड विश्लेषण	१७७
२/५	डिआरआर पाठ्यक्रम योजनाका टुलहरू : समस्या रुख र उद्देश्य रुख विश्लेषण	१७८
२/६	पाठ्यक्रम विकासका ६ चरण	१८०
३/७	विषयअनुसार डिआरआर पाठ्यक्रम सिकाइ उपलब्धिहरूको विकास	१८१
३/८	अन्तरपाठ्यक्रमसम्बद्ध डिआरआरका लागि मार्ग प्रशस्त गर्ने	१८२
३/९	डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरूको स्थानीयकरण	१८४
३/१०	क्षमतामा आधारित पाठ्यक्रम विकास	१८५
५/११	म्याट्रिक्सहरू	१८६
५/१२	दिगो विकासका लागि शिक्षा सिकाइ अनुभव योजना खाका (मानिटोवा)	१८८
५/१३	क्रियाकलाप : 'पहिलाकै स्थितिमा फर्किने' (कक्षा ४-१०)	१८९
५/१४	क्रियाकलाप : चक्रवातबारे जोडा मिलाउने (कक्षा ४-७)	१९०
५/१५	जलवायु परिवर्तनको पीडा र सशक्तीकरण तरिका (कक्षा ९-१२)	१९२
७/१६	समुदायको सङ्कटासन्नता र क्षमता मूल्याङ्कन भनेको के हो ?	१९४
८/१७	डिआरआर पाठ्यक्रम विस्तार/मूल प्रवाहीकरणको ऋइट विश्लेषण	१९६
८/१८	मूल प्रवाहीकरण/विस्तारका बाधक तत्त्वसँग जुध्ने	१९६
९/१९	दिगो र उत्थानशील विद्यालय अडिट	१९७
१०/२०	विद्यालय सुरक्षा योजना पाठ्यक्रम	२००

अनुसूची ३ : रूजुसूची

रूजुसूची	शीर्षक	पेज
१	क्रियाकलापको विवरण	२०२
२	मूल्याङ्कन सञ्चालन	२०३
३	डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू	२०३
४	डिआरआर विद्यार्थी मूल्याङ्कन	२०४
५	सम्वेगात्मक सिकाइ सहजीकरण	२०५

अनुसूची १

थप सामग्रीहरू

परिच्छेद १

कोठा १

द्वन्द्व र विपद् जोखिम न्यूनीकरणका नीतिगत विकल्पका उदाहरणहरू

	द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण	विपद् जोखिम न्यूनीकरण
पहुँच	<ul style="list-style-type: none"> असुरक्षित क्षेत्रका मानिसलाई अथवा अल्पसङ्ख्यक जातजातिहरूका निमित्त निःशुल्क विद्यालय शिक्षाको नीति सामाजिक समावेशीकरणको नीति समावेशी भाषिक नीति शरणार्थी र आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूका लागि शैक्षिक व्यवस्थासम्बन्धी नीति पक्षपातपूर्ण वा विभेदकारी विषयवस्तुहरू हटाउन पाठ्यक्रममा सुधार 	<ul style="list-style-type: none"> विस्थापित समूह वा प्राकृतिक प्रकोपको सङ्कटासन्नतामा रहेका समूहका लागि निःशुल्क विद्यालय शिक्षाको नीति प्रकोप, जोखिम र प्राकृतिक विपद् प्रतिकार्य संयन्त्रसम्बन्धी जानकारीहरू समावेश गर्नका लागि पाठ्यक्रम परिमार्जन प्राकृतिक विपद्बाट विस्थापित विद्यार्थीका लागि शैक्षिक प्रवन्धको नीति
गुणस्तर	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षकलाई द्वन्द्व तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सिप सिकाउन र बालमैत्री विधिमा सक्षम बनाउन शिक्षक तालिमको नीति समतामूलक शिक्षक पदस्थापनको नीति सुरक्षा अभ्यासका भैपरि योजना र अभ्यासको विकाससम्बन्धी नीति 	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षकमा डिआरआर तथा प्रतिकार्यका तरिकाहरू सिकाउन शिक्षक तालिमका नीति सुरक्षासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कनसँग मेल खानेगरी विद्यालय सुरक्षा नीति सुरक्षा अभ्यासका भैपरि योजना र अभ्यासको विकाससम्बन्धी नीति
व्यवस्थापन	विपद् तथा द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरणका तरिकाबारे सम्बन्धित अधिकारप्राप्त व्यक्ति (निरीक्षक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीलगायत) लाई तालिमको व्यवस्था गर्न क्षमता विकाससम्बन्धी नीति	

स्रोत : IEEP/UNESCO/UNICEF 2011, [http://www.iiep.unesco.org/news/single-view/hash/705f7a4175.html?tx_ttnews\[pS\]=1327481476&tx_ttnews\[tt_news\]=973&tx_ttnews\[backPid\]=81](http://www.iiep.unesco.org/news/single-view/hash/705f7a4175.html?tx_ttnews[pS]=1327481476&tx_ttnews[tt_news]=973&tx_ttnews[backPid]=81)

कोठा २

दिगो विकासका लागि शिक्षाका विशेषताहरू

- दिगो विकासमा टेवा पुर्याउने सिद्धान्त तथा मूल्य मान्यतामा आधारित हुन्छ;
- दिगो विकासका ४ ओटा आयाम – वातावरण, समाज, संस्कृति र अर्थतन्त्र – को विकासमा जोड दिन्छ;
- सहभागितामूलक सिकाइ र उच्च तहको सोचाइ सिप (Higher Order Thinking Skill) अभिवृद्धि गर्ने विभिन्न खालका शैक्षिक विधिको प्रयोग गर्छ;
- जीवन पर्यन्त शिक्षाको प्रवर्धन गर्छ;
- स्थानीय परिवेशसँग सुहाउँदो र सांस्कृतिक रूपले उचित हुन्छ;
- स्थानीय आवश्यकता, बुझाइ र परिवेशमा आधारित हुन्छ, तर स्थानीय आवश्यकता पूरा गर्ने क्रममा यसले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव पार्छ भन्ने मान्यता पनि राख्दछ;
- औपचारिक, अनौपचारिक तथा अरीतिक शिक्षालाई समावेश गर्छ;
- परिस्थितिलाई ध्यानमा राखी अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तु र स्थानीय प्राथमिकताका विषयवस्तुहरू समावेश गर्छ;
- समुदायमा आधारित निर्णय, सामाजिक सहिष्णुता, वातावरण संरक्षण र गुणस्तरीय जीवनका लागि नागरिकको क्षमता विकास गर्छ;
- यो अन्तर्विषयक हुन्छ, ता कि कुनै पनि एउटा विषय आफैमा दिगो विकासका लागि शिक्षा हुन सक्दैन तर यसमा सबै विषयले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट योगदान पुर्याउन सक्छन्।

स्रोत : Taken from UNESCO Education for Sustainable Development <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/education-for-sustainable-development/education-for-sustainable-development/characteristics-of-esd/>

कोठा ३

सहस्राब्दि विकासका लक्ष्य

- लक्ष्य १ : अति गरिबी र भोकमरी निर्मूल गर्ने
 लक्ष्य २ : सबैका लागि सर्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्ने
 लक्ष्य ३ : लैङ्गिक समानताको प्रवर्धन तथा महिला सशक्तीकरण गर्ने
 लक्ष्य ४: बाल मृत्यु दर घटाउने
 लक्ष्य ५ : मातृ स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउने
 लक्ष्य ६ : एचआइभी/एड्स, मलेरिया र अन्य रोगहरू विरुद्ध लड्ने
 लक्ष्य ७ : वातावरणीय दिगोपना सुनिश्चित गर्ने
 लक्ष्य ८ : विकासका लागि विश्वव्यापी साभेदारी निर्माण गर्ने
 स्रोत : <http://www.un.org/millenniumgoals/>

परिच्छेद २

कोठा ४

फिलिपिन्स :

शिक्षामा डिआरआरको मूल प्रवाहीकरण गर्न बनेको प्राविधिक कार्य दल

दक्षिण पूर्वी एसियाली राष्ट्रहरूको सङ्गठन 'आसियान' का अधिकांश देशहरू जस्तै फिलिपिन्समा पनि डिआरआर पाठ्यक्रमको विकासका लागि काम गर्ने एउटा बहुक्षेत्रीय समूह छ। डिआरआर मूल प्रवाहीकरणका लागि बनेको यो प्राविधिक कार्य दल शिक्षा विभाग र नेशनल डिजास्टर कोर्डिनेटिङ काउन्सिल-अफिस अफ सिभिल डिफेन्सले निर्माण गरेका हुन्। परियोजनाको दोस्रो चरणको सुरुमा सो कार्य दलको संरचनाको पुनरावलोकन गरिएको थियो। उक्त दुई चरणका लागि सो कार्य दलका सदस्यहरूको सूची तल दिइएको छ :

कार्य दलका सदस्यहरू
(पहिलो चरण : जनवरी
सन् २००७ देखी अप्रिल
सन् २००८ सम्म)

- शिक्षा विभाग
- माध्यमिक शिक्षा ब्यूरो, शिक्षा विभाग
- अर्थ विभाग
- राष्ट्रिय आर्थिक विकास प्राधिकरण
- नेशनल डिजास्टर कोर्डिनेटिङ काउन्सिल-अफिस अफ सिभिल डिफेन्स
- नागरिक सुरक्षा तथा विपद् व्यवस्थापन कार्यालय
- युएनडिपी फिलिपिन्स
- एसियन डिजास्टर प्रिपेडनेस सेन्टर
- शिक्षक हितका लागि उप सचिवहरूको कार्यालय, शिक्षा विभाग
- माध्यमिक तथा प्राथमिक शिक्षा ब्यूरो, शिक्षा विभाग
- वैकल्पिक सिकाइ प्रणाली ब्यूरो, शिक्षा विभाग
- भौतिक संरचना तथा विद्यालय इन्जिनियरीङ शाखा, शिक्षा विभाग

कोठा ४ को क्रमशः

कार्य दलका सदस्यहरू (दोस्रो चरण : सन् २००८ को सेप्टेम्बरदेखी २००९ को डिसेम्बरसम्म)	<ul style="list-style-type: none"> ● अर्थ विभाग, शिक्षा विभाग ● आधारभूत शिक्षा सहायता तथा सुधार सचिवालय, शिक्षा विभाग ● राष्ट्रिय आर्थिक विकास प्राधिकरण ● नेशनल डिजास्टर कोर्डिनेटिड काउन्सिल - अफिस अफ सिभिल डिफेन्स ● फिलिपिन्स इन्स्टिच्युट अफ भोल्कानोलोजी एण्ड सिस्मोलोजी, विज्ञान तथा प्रविधि विभाग ● फिलिपिन्स एटमोस्फेरीक जियोफिजिकल एण्ड एस्ट्रोनोमिकल सर्भिसेज, विज्ञान तथा प्रविधि विभाग ● नेशनल म्यापिङ एण्ड रिसोर्सेज इन्फर्मेसन अथोरिटी, वातावरण तथा प्राकृतिक स्रोत विभाग (डिइएनआर) ● खानी तथा भौगोलिक विज्ञान ब्यूरो, डिइएनआर ● जलवायु परिवर्तनबारे राष्ट्रपतिका सल्लाहकारको कार्यालय ● डिपार्टमेन्ट अफ पब्लिक वर्क्स एण्ड हाइवेज ● फिलिपिन्स सूचना एजेन्सी ● एसियन डिजास्टर प्रिपेडनेस सेन्टर
---	---

प्राविधिक कार्य दल र यसका सदस्यका भूमिका/कार्यहरू र जिम्मेवारीहरू तल दिइएको छ ।

भूमिका/कार्य	जिम्मेवारी
प्राविधिक कार्य दलको गठन	शिक्षा विभाग र नेशनल डिजास्टर कोर्डिनेटिड काउन्सिल - अफिस अफ सिभिल डिफेन्स
प्राविधिक कार्य दलको अध्यक्षता	शिक्षा विभाग
सबै तहका राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको विश्लेषण र विपद् जोखिम न्यूनीकरणका विषयवस्तुका अवसर पहिचान	प्राविधिक कार्य दल
डिआरआरको नयाँ मोड्युल तथा पाठ्यक्रम सामग्रीको विकास	प्राविधिक कार्य दल
सरकारी निकाय तथा गैर सरकारी संस्थाहरूले अतिरिक्त शिक्षण सामग्रीका रूपमा निर्माण गरेका विद्यमान सूचना, शिक्षा तथा सञ्चारसम्बन्धी सामग्रीको पुनरावलोकन र छनोट	प्राविधिक कार्य दल
शिक्षक र प्रशिक्षकको तालिम	प्राविधिक कार्य दल
कक्षा कोठामा डिआरआर मोड्युल कार्यान्वयनको अनुगमन, मोड्युलको परिमार्जन	शिक्षा विभागका पाठ्यक्रम विशेषज्ञ, नेशनल डिजास्टर कोर्डिनेटिड काउन्सिल - अफिस अफ सिभिल डिफेन्सका सम्पर्क व्यक्ति र कार्य दलका अन्य सदस्यहरू
राष्ट्रिय प्रयोगका लागि डिआरआरको नयाँ दस्तावेज स्वीकृति	शैक्षणिक सामग्री परिषद्-सचिवालय, शिक्षा विभाग
राष्ट्रिय पैरवी कार्यशाला आयोजना र सहजीकरण	प्राविधिक कार्य दल
फिलिपिन्सको शिक्षा कार्य दल (मुलुकको विकासका लागि सरकारको मुख्य समन्वय संयन्त्र) सँग छलफल	प्राविधिक कार्य दल

स्रोत : ASEAN-ISDR. 2011. *Disaster Resilience Starts with the Young*. Jakarta: ASEAN Secretariat. 9; DepEd/NDCC-OCD/UNDP/ADPC/ European Commission Humanitarian Aid Development. Undated. *Mainstreaming Disaster Risk Reduction in the Education Sector in the Philippines*; ADPC.2007. *Integrating Disaster Risk Reduction into School Curriculum*. RCC Guideline 6.1

कोठा ५

इन्डोनेसिया : विपद् शिक्षा समूह

सन् २००६ मा स्थापना गरिएको यो समूहको उद्देश्य 'विभिन्न पार्टीहरूबिचको क्षमता, समन्वय र सिनर्जी सुदृढीकरण गर्दै र डिआरआरका लागि प्रतिबद्ध रहँदै औपचारिक अनौपचारिक तथा अनियमित शिक्षाको माध्यमद्वारा राष्ट्रिय र स्थानीय तहका डिआरआरका प्रयास तथा दिगो विकासका नीतिको विकासमा सहयोग गर्नु हो' । एउटा सञ्जालका रूपमा यो समूहले निम्न कुराहरू गर्छ :

- सूचना तथा दस्तावेजहरूको आदान प्रदान । यसले साभेदारहरूमा नक्कल गर्ने प्रवृत्ति हटाई नयाँ विकास र दस्तावेजहरू आदान प्रदान गर्न सघाउँछ ।
- सदस्य र पहिचान गरेका समूह दुवैका लागि क्षमता विकाससम्बन्धी तालिमहरू संगसंगै चलाउने मञ्च उपलब्ध गराउँछ ।
- सिकाइ सामग्री निर्माण तथा परीक्षणमा एक अर्काबिच सहयोग उपलब्ध गराउँछ ।
- केन्द्रीय तथा स्थानीय सरकारलाई एउटै आवाजको पैरवी च्यानल उपलब्ध गराउँछ ।

यो समूहमा डिआरआरमा सक्रिय विद्यालय स्तरका ६२ ओटा सदस्य संस्थाहरू छन् । यसमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकायहरू, रेडक्रस र विपद् तथा आपत्कालसम्बद्ध गैर सरकारी संस्था, विश्व विद्यालय र सरकारको प्रतिनिधित्व रहेको छ । विपद् शिक्षाका लागि सो समूहका सदस्यहरूले विद्यालयमा आधारित विपद् पूर्व तयारीको प्रारूप र प्रक्रियाका सम्बन्धमा विद्यालयहरूलाई सल्लाह दिन सफल भएका छन् ।

स्रोत : Consortium for Disaster Education Indonesia. 2011. *A Framework of School-Based Disaster Preparedness*. Jakarta: Consortium for Disaster Education. n.p

कोठा ६

विश्वव्यापी सञ्जाल र साभेदारहरू

डिआरआर शिक्षासम्बन्धी IASC शिक्षा समूहका अतिरिक्त अन्य विभिन्न विश्वव्यापी सञ्जाल तथा साभेदारहरू पनि छन् :

- *चिल्ड्रेन इन अ चेन्जिङ क्लाइमेट*
<http://www.childreninachangingclimate.org/home.htm>
 बाल केन्द्रित अनुसन्धान, विकास र मानवीय क्षेत्रमा काम गर्ने प्रमुख संस्थाहरूको यो समूहले जलवायु परिवर्तन र यसका समस्याबारे सूचना तथा जानकारी प्रदान गर्छ। क्रियाकलापहरूको समन्वय गर्छ र परिवर्तनका सम्वाहकका रूपमा बाल बालिकासँग मिलेर काम गर्छ।
- *कोलिसन फर ग्लोबल स्कुल सेफ्टी एण्ड डिजास्टर प्रिभेन्सन एजुकेशन*
<http://cogssdpe.ning.com/>
 विद्यालय सुरक्षाका लागि सूचना तथा जानकारीहरू बाँड्न साथै सुरक्षा संस्कृतिका लागि विपद् रोकथाम शिक्षामा सहयोग गर्ने उद्देश्यले यो समूह।
- *ग्लोबल फेसिलिटी फर डिजास्टर रिडक्सन एण्ड रिस्कभरी*
<http://www.gfdrr.org/gfdrr/>
 मुलुकको विकास रणनीतिमा डिआरआर तथा जलवायु परिवर्तन समायोजनलाई मिसाउने उद्देश्यबाट बनेको ४१ देश र ८ ओटा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको साभेदारी। यसले हयोगो कार्य ढाँचाको कार्यान्वयनमा विभिन्न देशहरूलाई सहयोग गर्छ।
- *इन्टर एजेन्सी नेटवर्क फर एजुकेशन इन इमर्जेन्सी*
<http://www.ineesite.org/>
 विपद्का बेला र विपद्पछि गुणस्तरीय र सुरक्षित शिक्षाको हक सुनिश्चित गर्न मिलेर काम गर्ने गैर सरकारी संस्था, संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकाय, दातृ निकाय, सरकार, प्राज्ञिक संस्था, विद्यालय र प्रभावित जनसमूहका प्रतिनिधिहरूको विश्वव्यापी खुला सञ्जाल।
- *वन मिलियन सेफ स्कुल एण्ड हस्पिटल क्याम्पेन*
<http://safe-schools-hospitals.net/en/Home.aspx>
 शैक्षिक संस्था वा स्वास्थ्य सेवाहरूलाई प्रकोपबाट सुरक्षित राख्न प्रतिबद्ध हुनका लागि व्यक्ति, परिवार, समुदाय, सरकार व्यावसायिक वा अन्य संस्थाहरूलाई प्रेरित गर्ने अभियान
- *पार्टरनरसिप फर इनभाइरोमेन्ट एण्ड डिजास्टर रिस्क रिडक्सन*
<http://www.pedrr.net>
 विश्वभर पारिस्थितिक प्रणालीमा आधारित डिआरआर प्रवर्धन गर्ने उद्देश्यले बनेका १४ ओटा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय र अन्य संस्थाहरूको साभेदारी
- *थिम्याटिक प्लेटफर्म फर नलेज एण्ड एजुकेशन*
<http://www.unisdr.org/2005/task-force/working%20groups/knowledge-education/knowledge-education.htm>
 यो हयोगो कार्य ढाँचाको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्न युएनआइएसडीआर ले स्थापना गरेको प्लेटफर्महरू मध्ये एक हो। यसले ज्ञान र शिक्षामार्फत् सञ्जाल विस्तार गर्ने, नयाँ साभेदारी निर्माण गर्ने, प्राथमिकताका क्षेत्र पहिचान गर्ने, र हयोगो कार्य ढाँचालाई सामूहिक रूपमा अगाडि बढाउने लक्ष्य राखेको छ।

कोठा ७

डिआरआर पाठ्यक्रमको सम्भाव्यतासम्बन्धी हालसालैका अध्ययन तथा पुनरावलोकनहरू

घाना : बेसलाइन स्टडी टु एसेस डिजास्टर रिस्क रिडक्सन इन स्कुल करिक्युलम इन घाना

उद्देश्य : घानाका विद्यालयका प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तहका पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई समावेश गर्नका लागि मूल्याङ्कन गर्नु यो अध्ययनको उद्देश्य थियो ।

विधि : यो अध्ययन सन् २०११ को अप्रिलदेखि जुलाईसम्म तिन चरणमा गरी सम्पन्न गरिएको थियो ।

चरण १ : द्वितीय स्रोतको विश्लेषण (डिआरआर मूल प्रवाहीकरणका अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूको पुनरावलोकन, विद्यालय पाठ्यक्रम र पाठ्य वस्तुसम्बन्धी जानकारी, निर्माण गरिएको वातावरण र सम्बन्धित कार्यक्रमहरूलगायत) ।

चरण २ : पाँच ओटा भिन्न भिन्न क्षेत्रमा आयोजना गरिएका कार्यशाला गोष्ठीमा तथ्याङ्क सङ्कलन । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा १) प्रश्नावली भर्न लगाइएको थियो र २) प्रत्येक लक्षित समूहका लागि मूल मुद्दाहरूमा छलफल गर्न लगाइएको थियो । उक्त कार्यशालामा छनोट गरिएका निम्न समूहका प्रतिनिधिहरू सहभागी थिए : शिक्षाका क्षेत्रीय र जिल्ला स्तरीय निर्देशकहरू; शिक्षाका सर्किट सुपरभाइजरहरू; विद्यालय व्यवस्थापन समिति र अभिभावक शिक्षक सङ्गठनका सदस्यहरू; प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तहका शिक्षक र विद्यार्थीहरू ।

चरण ३ : तथ्याङ्क विश्लेषण तथा वैधानिकताका लागि सन् २०११ को अगस्टमा भएको सरोकारवालाहरूको समीक्षा कार्यशालामा प्रतिवेदनमा समावेश भएका नतिजा, निष्कर्ष, सुझाव तथा कार्य योजना प्रस्तुति । समीक्षा बैठकमा शिक्षा मन्त्रालयका प्रतिनिधिसहित ३३ जनाले भाग लिएका थिए ।

प्रस्तावित अर्को चरण : डिआरआरलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समाहित गर्न उक्त प्रतिवेदनले शिक्षाका निम्न पक्षहरूलाई समेटेर एउटा कार्य योजना प्रस्तुत गरेको थियो : नीति, क्षमता विकास, विद्यालय वातावरण, सह क्रियाकलाप, अनौपचारिक शिक्षा, मुख्य सरोकारवालाहरूको भूमिका, वित्तीय व्यवस्थापन, मानवीय स्रोत, साथै विद्यालयलाई राष्ट्रिय विपद् समन्वय संयन्त्र र पैरवीमा समावेशीकरण ।

स्रोत : Buatsi, P. 2011. *Assessing Disaster Risk Reduction in School Curricula in Ghana. Submitted to National Disaster Management Organization (Ghana) and UNDP.*

भानुआटु : विपद् जोखिम न्यूनीकरण पाठ्यक्रमको आधार रेखा अध्ययन

उद्देश्य : यो अध्ययनले भानुआटु प्राथमिक विद्यालयको पाठ्यक्रमका बलिया पक्ष, यसका आवश्यकता र यसमा देखिएका समस्याहरूका साथै डिआरआर र जलवायु परिवर्तन शिक्षा प्रदान गर्ने तरिकाको समीक्षा गरेको थियो । यसले सेभ द चिल्ड्रेन अष्ट्रेलियाका लागि डिआरआर नमूना पाठ्यक्रम (विधि र सुरुवातको विन्दु) को विकासलाई मार्ग निर्देशक सुझावहरू पनि प्रदान गरेको छ ।

विधि :

यो आधारभूत अध्ययन सन् २०१२ को मार्च र अप्रिलमा तिन चरणमा गरी सम्पन्न गरिएको थियो ।

चरण १. द्वितीय स्रोतहरूको विश्लेषण (देश विशेषका नीति, रणनीति, विद्यालय पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू लगायत) ।

चरण २. तथ्याङ्क सङ्कलन : तथ्याङ्क यसरी सङ्कलन गरिएको थियो : १) मुख्य सरोकारवालाहरूसँग अर्ध संरचनागत लक्षित समूह अन्तर्वार्ता (छनोट गरिएका १० ओटा नमूना विद्यालयका विद्यार्थी र शिक्षक; शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत पाठ्यक्रम विकास शाखाका पाठ्यक्रम लेखकहरू; आपत्कालीन शिक्षा समूहका सदस्यहरू; राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालयका कर्मचारीहरू) र पाठ्यक्रम विकास शाखाका प्रमुख र भानुआटु शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखसँग अर्ध संरचनागत व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, २) उक्त १० ओटा नमूना विद्यालयका शिक्षक र विद्यार्थीसँग प्रश्नावली सर्वेक्षण ।

कोठा ७ क्रमशः

चरण ३ उक्त अध्ययन र यसका सुझावहरू लेखिसकेपछि शिक्षा मन्त्रालयमा सन् २०१२ को अप्रिलमा मुख्य सरोकारवालाहरूसँग बैठक आयोजना गरियो । सो बैठकमा शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय, गैर सरकारी संस्था र नमूना विद्यालयका गरी ३० जनाको सहभागिता रहेको थियो ।

प्रस्तावित अर्को चरण : विषयवस्तु, शिक्षण क्रियाकलाप, शिक्षकको पेसागत विकास, सहकार्यका लागि राष्ट्रिय संरचना र परियोजनाको मूल्याङ्कन संयन्त्र र साधनहरूका लागि सिफारिसलगायत विपद् जोखिम न्यूनीकरण/जलवायु परिवर्तन शिक्षाका लागि कक्षागत र विषयगत प्रस्थान विन्दुहरूको प्रस्ताव गरियो ।

स्रोत : Kagawa, F. & Selby, D. 2012. *Disaster Risk Reduction Education in Vanuatu: A Baseline Study for Save the Children Australia*. Submitted to Save the Children Australia.

नेपाल : विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् अल्पीकरणका सामग्री समाहित गर्न पाठ्यक्रम पुनरावलोकन

उद्देश्य : डिआरआरका दृष्टिकोणबाट विद्यालय पाठ्यक्रमको पुनरावलोकनमार्फत समस्याको पहिचान गरी पाठ्यक्रम, पाठ्य पुस्तक र शिक्षक निर्देशिका विकास गर्न सल्लाह दिने र डिआरआर शिक्षासम्बन्धी सामग्रीहरूको एकीकरण र कार्यान्वयनका लागि सिफारिस गर्ने ।

विधि : पुनरावलोकन प्रक्रियालाई चार भागमा विभाजन गरिएको थियो :

भाग १ : विद्यालय पाठ्यक्रमको नक्साङ्कन र पाठ्य पुस्तक तथा शिक्षक निर्देशिकाको विश्लेषण

भाग २ : एसियाका र अन्य देशहरूका पाठ्यक्रममा डिआरआरले समेटेका विषयवस्तुहरूको नक्साङ्कन

भाग ३ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका अधिकारीहरूका लागि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यक्रम सामग्रीसम्बन्धी प्रश्नावली

भाग ४ : पाठ्यक्रम विकासका लागि सम्भावित क्षेत्रहरूको पहिचान गर्न सरोकारवालाहरूसँग दुई चरणका कार्यशाला गोष्ठी

प्रस्तावित कार्यहरू : विद्यालय पाठ्यक्रममा डिआरआर सीमित मात्रामा रहेको कुरा पत्ता लगाइयो । त्यसपछि पाठ्यक्रममा डिआरआर शिक्षाका लागि कम्तीमा १० प्रतिशत स्थान छुट्याउनु पर्ने, सम्बन्धित विषयमा यसलाई समावेश गर्नुपर्ने र यसमा लागि अतिरिक्त पाठ्य सामग्रीहरू र शिक्षक तालिम कोर्स हुनुपर्ने प्रस्ताव गरियो ।

स्रोत : Centre for Policy Research and Consultancy. 2007. *Disaster Sensitivity of School Curriculum, Textbooks and Teacher Training Packages: A Final Report for Incorporating Disaster Mitigation Materials in the School Curriculum*. Kathmandu: CPRc.

कोठा ८

जर्जिया : हेड अफ क्लास आवर पाठ्यक्रमको विकास प्रक्रिया

जर्जियामा हेड अफ क्लास आवर कार्यक्रमका लागि कक्षा ५ देखि कक्षा ९ सम्म डिआरआरका विषयवस्तु र शीर्षकहरूको समावेशीकरण द्रुत र प्रभावकारी डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको एउटा उदाहरण हो । यसलाई यसै अनुसूचीको कोठा १२ मा दिइएको छ । यसको अवधारणा सुरु भएको एक वर्षभित्रै पाठ्यक्रमको पुनरावलोकन गरियो, मोड्युलको विकास गरियो । कार्यक्रम र विधिका दुई चरणका नमूना परीक्षण गरियो र नमूना परीक्षणबाट प्राप्त अनुभवका आधारमा उक्त कार्यक्रम र सामग्रीहरूलाई समायोजना गरियो । यो कार्यक्रमलाई सन् २०११/१२ को शैक्षिक वर्षको सुरुमा नै देशभर लागू गरियो ।

स्रोत : European Commission/UNICEF. 2011. *Conducting Revision of Education Curriculum for Disaster Risk Reduction in Georgia*. Presentation of Experiences and Good Practices for the Istanbul Knowledge Management Workshop, 15 March 2011. 11,12,16,18.

परिच्छेद ३

कोठा ९

पाठ्यक्रममा डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू : केही उदाहरणहरू

रुस

रुसमा डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरूको प्रणालीगत विकास भएको छ। उदाहरणका लागि डिआरआर शिक्षाको मुख्य विषय सुरक्षित जीवनका आधारहरू (Basics of Life Security) मा माध्यमिक तहका लागि ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिगत सिकाइ उपलब्धिहरू समावेश गरिएका छन्।

ज्ञान :

- जोखिमसम्बन्धी उच्च तहको ज्ञानका आधारमा विश्वको सम्पूर्णतामा आधारित ज्ञान
- समुदायको स्वास्थ्य र व्यक्तिको व्यक्तिगत निष्ठा जोगाउन वातावरण जोगाउनुपर्ने आवश्यकताको ज्ञान
- विशेष समस्याहरूको ज्ञान : विभिन्न किसिमका विपद्, व्यक्ति, समुदाय र समग्र राष्ट्रको सुरक्षामा विपद्ले पार्ने असर, विपद्बाट आफ्ना नागरिकलाई सुरक्षित राख्ने सरकारी प्रणाली, विपद्का बेला सो विरुद्ध मानिसलाई सङ्गठित गर्ने विधि, सङ्कटका बेला प्राथमिक उपचार, विपद्का बेला नागरिकका कर्तव्य र अधिकार

सिप :

- डिआरआरसम्बन्धी आफ्ना लक्ष्यहरूको स्वतन्त्र निर्धारण तथा वास्तविक जीवनमा तिनलाई हासिल गर्ने तरिकाहरूको पहिचान
- खतराबाट आफुलाई, समुदायलाई र राष्ट्रलाई जोगाउने सिप
- विपद्का बेला आफु, समुदाय र राष्ट्रको सुरक्षासँग सम्बन्धित भौतिक तथा मानसिक गुणहरूको विकास

अभिवृत्ति

- विपद्का बेला सही उपायहरू छनोट गर्न सक्नु पर्छ, भन्ने धारणा
- आफ्नो, समुदायको र समग्र राष्ट्रको सुरक्षामा नकारात्मक असर पार्ने मानवीय क्रियाकलापहरू रोक्नुपर्ने धारणा
- सुरक्षाको संस्कृति प्रवर्धनमा सहभागिता
- विपद् पर्दा सुरक्षाका सबै उपायहरू खुला रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने मनोवृत्ति

क्याम्बोडिया

कक्षा ८ को भूगोल र पृथ्वी विज्ञानका लागि डिआरआर मूल प्रवाहीकरणको अवधारणासम्बन्धी शिक्षक निर्देशिकामा भएका १९ ओटा पाठहरू प्रत्येकमा १० मिनेटको शिक्षणका लागि सिकाइ उद्देश्यहरूको सूची दिइएको छ। सिकाइ उपलब्धिहरूको मापन गर्न सकिने यस्ता सिकाइ उद्देश्यहरू खास गरी विपद्सम्बद्ध भौगोलिक तथा वैज्ञानिक ज्ञानसँग सम्बन्धित छन्। जस्तै-

- विद्यार्थीले बाढी र खडेरीका कारणहरू बताउन सक्ने छन्।
- विद्यार्थीले क्याम्बोडियामा बाढीका प्रकारहरू पहिचान गर्न सक्ने छन्।
- विद्यार्थीले भुकम्प र ज्वालामुखी विस्फोटका प्रक्रिया वर्णन गर्न सक्ने छन्।

केही अभिवृत्तिगत सिकाइ उद्देश्यहरू पनि छन्, जस्तै-

- विद्यार्थीहरू बाढीदेखी होसियार र यसबाट जोगिन मानसिक रूपले तयारी अवस्थामा रहने छन्।
- विद्यार्थीहरू बाढीका बेला आफुलाई बचाउन र आफ्नो हेरचाह आफैँ गर्न खोज्ने छन्।
- विद्यार्थीहरू प्राकृतिक विपद्को तयारीमा सहयोग पुर्याउन खोज्ने छन्।

कोठा ९ क्रमशः

मादगास्कर

विभिन्न कक्षाका लागि डिआरआरसँग सम्बन्धित केही विस्तृत सक्षमताहरूको पहिचान गरिएको छ :

- विद्यालयको वातावरण जोगाउने कार्यमा सहभागी हुने (कक्षा १ र २)
- चक्रवातको असर कम गर्ने उपायहरू थाहा पाउने (कक्षा ३)
- महत्त्वपूर्ण सूचना तथा जानकारीहरू समुदाय तथा अभिभावकसम्म पुर्याइ परिवर्तनका सम्बाहकका रूपमा काम गर्ने (कक्षा ४ र ५)
- स्थानीय समुदायमा आफ्ना विचार आदान प्रदान गर्ने र स्थानीय वातावरण विनासका विशेषताहरू पहिचान गर्ने (कक्षा ६)
- स्थानीय भाषाको प्रयोग गरी वातारणसम्बन्धी सचेतना जगाउने, समुदायसँग छलफल गर्ने र उनीहरूसँग मिलेर योजना बनाउने (कक्षा उल्लेख नभएको)

फ्रान्स

शिक्षा मन्त्रालयको सन् २०१२ का लागि शिक्षक निर्देशिकामा सबै तहका लागि 'पुर्वानुमान गर्ने, काम गर्ने र सिक्ने' गरी ३ ओटा शीर्षकअन्तर्गत सिकाइ उपलब्धिलाई राखिएको छ । यसका साथै त्यहाँ दैनिक जीवनमा आइपर्ने जोखिम, सडकमा आउने जोखिम, स्वास्थ्य समस्या र प्रमुख जोखिमहरूका छट्टा छुट्टै खण्डहरू पनि राखिएका छन् । 'प्रमुख जोखिमहरू' अन्तर्गत निम्न सिकाइ उपलब्धिहरू समावेश गरिएका छन् :

- मुख्य प्राकृतिक तथा प्रविधिजन्य जोखिमहरूका बारेमा बुझ्ने र तिनको मूल्याङ्कन गर्ने र सडक र जोखिम व्यवस्थापन गर्ने संयन्त्रको जानकारी राख्ने
- हरेक जोखिममा आफुले कसरी व्यवहार गर्ने भनी थाहा पाउने, परिस्थितिसँग कसरी समायोजित हुने साथै कसरी सुरक्षामा योगदान पुर्याउने भन्ने थाहा पाउने
- सडक व्यवस्थापन गर्ने, सडकको बेला प्रदर्शन गरिएका व्यवहारप्रति चिन्तन मनन् गर्ने र त्यसबाट प्राप्त ज्ञान अन्य प्रकोपका बेला लागू गर्ने

उपलब्धिहरू सबै तहका कक्षाहरूमा उल्लेख गरिएका छन् । उदाहरणका लागि पुर्वानुमान शीर्षकअन्तर्गत जोखिम थाहा पाउने र त्यसको मूल्याङ्कन गर्ने भन्ने सिकाइ उपलब्धि विभिन्न कक्षामा यसरी आएको छ :

- मुख्य जोखिमहरू पत्ता लगाउने र सुरक्षाका उपायहरू पत्ता लगाउने (२ देखी ७ वर्ष उमेरका लागि)
- प्रमुख प्राकृतिक तथा प्राविधिक जोखिमहरू थाहा पाउने (८ देखी १२ वर्ष उमेरका लागि)
- विभिन्न प्राकृतिक तथा प्रविधिजन्य जोखिमहरूको विश्लेषण गर्ने, आफ्नो वरपरको वातावरणमा रहेका जोखिमहरूप्रति सुसूचीत हुने र विभिन्न सहायता सेवाहरूबारे जानकारी राख्ने (१३ देखी १५ वर्ष उमेरका लागि)
- स्वरूप र प्रभावका आधारमा जोखिमको वर्गीकरण गर्ने, पहुँचमा भएका साथै उपलब्ध कागजात तथा सामानहरूको सूची थाहा पाउने र विपद् व्यवस्थापन तथा सहायता संयन्त्रका बारेमा जानकारी राख्ने (१६ वर्ष र त्यसभन्दा माथिको उमेरका लागि)

स्रोत : UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. p. 74, 88, 122, 134.

कोठा १०

बाल केन्द्रित सिकाइ मूल्याङ्कन ढाँचा

काजाकस्तान : डिआरआरसम्बन्धी शिक्षक निर्देशिकाले डिआरआर सिकाइका लागि निर्माणात्मक र निर्णयात्मक गरी दुवै खालका मूल्याङ्कन उल्लेख गरेको छ । उक्त निर्देशिकाले विभिन्न खालका स्व-मूल्याङ्कन तथा सहपाठी मूल्याङ्कनहरूको प्रयोग गर्न सुझाएको छ । सहपाठी मूल्याङ्कनअन्तर्गत अन्तर्वार्ता, आफुले लेखेका लेख निबन्धहरूको साथीद्वारा जाँच, एक अर्काका भूमिकाको सामूहिक अवलोकन, कार्यक्रमका उपलब्धिहरूको सहपाठीद्वारा मूल्याङ्कन, सहशिक्षण आदि छन् ।

मलावी : मलावीको प्राथमिक तहको नयाँ पाठ्यक्रम उपलब्धिमा आधारित छ । यसले विद्यार्थी-केन्द्रित शैक्षिक गतिविधिमा जोड दिएको छ । निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको सुरुवात उक्त पाठ्यक्रमका महत्त्वपूर्ण परिवर्तनमध्ये एक हो । प्राथमिक तहको पाठ्यक्रमले क्षेत्र र क्रमको चार्ट प्रयोग गरी योजनाबद्ध ढङ्गबाट मूल्याङ्कनका विविध तरिकाहरू सुझाएको छ । निरन्तर मूल्याङ्कनका उदाहरणहरू हुन् : चित्र लेखन, अनुकरण, शिक्षक अवलोकन, मौखिक प्रश्न, स्वमूल्याङ्कन, गीत गाउने, कथावाचन, प्रतिवेदन तयारी, आदि । पाठ्यक्रम विकासमा डिआरआरलाई मार्ग निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा राख्ने कार्यको सङ्घारमा रहेको भए तापनि निर्माणात्मक मूल्याङ्कन संयन्त्रका साथै पाठ्यक्रममा राख्न मिल्ने अन्य अवसरहरूले प्रभावकारी डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका लागि उर्वर भूमी सिर्जना गरेका छन् ।

स्रोत : Adapted from UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.

परिच्छेद ४

कोठा ११

विद्यमान विषयहरूमा डिआरआरको एकीकरण तथा समायोजनका केही उदाहरणहरू

क्याम्बोडिया, लाओ पिडिआर र फिलिपिन्स : डिआरआर मूल प्रवाहीकरणका लागि बनेको क्षेत्रीय परामर्श समितिअन्तर्गत यी तिन देशले डिआरआरलाई शिक्षा क्षेत्रमा मूल प्रवाहीकरण गर्न प्राथमिकता कार्यान्वयन साझेदारी (Priority Implementation Partnership) लागू गरे। यो परियोजनाको पहिलो र दोस्रो चरणमा क्याम्बोडियामा कक्षा ८ को भूगोल र पृथ्वी अध्ययन विषयमा, लाओ पिडिआरमा कक्षा ६ को प्राकृतिक विज्ञान र सामाजिक विज्ञान विषयमा र फिलिपिन्समा कक्षा ७ को प्राकृतिक विज्ञान र सामाजिक अध्ययन विषयमा डिआरआर पाठ्यक्रम राखियो।

फिजी : यहाँ प्राथमिक र माध्यमिक दुवै तहका कक्षाहरू पाठ्यक्रमका विभिन्न विषयहरूमा डिआरआरलाई समावेश गरिएको छ। उदाहरणका लागि कक्षा ३-८ को स्वास्थ्य विज्ञान विषयमा विपद्मा सर सफाई, सुरक्षा तथा प्राथमिक उपचार र सङ्क्रमणयुक्त रोगको रोकथाम जस्ता शीर्षकहरू राखिएका छन्। त्यसै गरी कक्षा ८ को सामाजिक विज्ञानमा निर्णय क्षमता साथै जोखिम व्यवस्थापन रणनीति, स्थान तथा वातावरणलगायतका विषयवस्तुहरू राखिएका छन्। त्यस्तै, कक्षा ६ को भूगोलमा प्रकोपको पहिचान तथा अनुगमन, प्रकोप अल्पीकरण तथा रोकथामलगायतका शीर्षकहरू छन्। त्यस्तै कक्षा ६ को जीवशास्त्र विषयमा पारिस्थितिक प्रणालीमाथि मानवीय क्रियाकलापको प्रभावलाई जोड दिइएको छ।

मदागास्कर : सन् २००९ मा सुरु गरिएको नयाँ पाठ्यक्रममा कक्षा ७ को फ्रेन्च, विज्ञान तथा प्रविधि र गणित विषयमा डिआरआरका विषयवस्तु तथा शीर्षकहरू राखिएको छ। फ्रेन्च विषयको एउटा शीर्षक हो वातावरणीय सचेतना (जस्तै-जङ्गलमा लागेको आगो, फोहोरमैला प्रशोधन र पुनः प्रयोग, उर्जाको नयाँ स्रोत, जलवायु परिवर्तन, वनविनास र पुराना जीव वनस्पती माथि खतरा)। विज्ञान तथा प्रविधि विषयको एउटा विषयवस्तु क्षेत्रीय वातावरणको गुणस्तरमा ह्रास हो। माटोको गुणस्तर, धान बालीमा पसेको बाढी, स्थानीय वन विनास, खनीजको दुरुपयोग, आदि जस्ता विषयवस्तुहरू यसमा राखिएका छन्। त्यसै गरी गणित विषयको नापतौल भन्ने पाठमा मदागास्करको पुर्वी तटको वन विनास भएको क्षेत्रमा र सोही देशको एन्ड्रोइ क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनका कारण खडेरीबाट उत्पन्न प्रकोपले असर पारेको क्षेत्रमा विद्यार्थीले काम गर्छन्। यो एकाइमा जलवायु परिवर्तनले कृषिमा पारेको असरसम्बन्धमा विद्यार्थीले नक्साको प्रयोग गर्नुपर्छ त्यसै गरी सोही शीर्षकमा विद्यार्थीले कार्वन उपभोगको मात्रा पनि जाँच गर्नुपर्छ। त्यसै सन् २००८ मा सुरु गरिएको कक्षा ६ को विज्ञान तथा प्रविधि विषयमा दुई महिनाको अध्यापन समय तोकिएको एकाइ 'पानी व्यवस्थापन' मा पनि डिआरआरलाई राखिएको छ।

पेरु : डिआरआरलाई प्राथमिक र माध्यमिक तहका विभिन्न विषयमा राखिएको छ। प्राथमिक तहको कक्षा १ देखि ६ सम्मको भूगोल विषयमा प्राकृतिक तथा मानवीय प्रक्रिया साथै आपत्कालका लागि तयारी तथा यसको रोकथाम जस्ता विषयवस्तुहरू छन्। माध्यमिक तहको कक्षा ७ र ८ को भूगोल, र कक्षा ७-११ को प्रविधि तथा वातावरण शिक्षामा डिआरआरका विषयवस्तुहरू राखिएका छन्। कक्षा ७-११ को विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण शिक्षाको एउटा उद्देश्य 'विपद् व्यवस्थापनमा वातावरणीय सचेतना विकास' गर्नु भनी राखिएको छ।

स्रोत : Adapted from UNESCO/UNICEF F. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. p. 88, 94, 104, 110, 122, 166.

कोठा १२

जर्जिया : हेड अफ क्लास आवर कार्यक्रम र पाठ्यक्रमभर डिआरआर

जर्जियाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा डिआरआरलाई हालसालै समावेश गरिएको हो । यसलाई सन् २०१० को अप्रिलदेखी २०११ को जुनसम्मको *सपोर्टिड डिजास्टर रिस्क रिडक्सन अमोडुस्ट भल्लरेबल कम्युनिटिज एण्ड इन्स्टिच्युसन्स इन द सर्दन ककेसस* परियोजनाको कार्य योजनाअन्तर्गत कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो । यो परियोजनामा मानवीय सहायता तथा नागरिक सुरक्षाका लागि युरोपेली आयोगको विपद् पूर्व तयारी कार्यक्रम (DIPECHO) ले लगानी गरेको छ ।

पाठ्यक्रम विकासको यो महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम अनिवार्य हेड अफ क्लास आवर कार्यक्रम बनेको छ । यसले कक्षा १-९ लाई समेटेको छ । यो कार्यक्रमअन्तर्गत कुनै एउटा कक्षामा पढाउने सम्पूर्ण शिक्षकहरू मध्येबाट एउटा संयोजक हुन्छन् । तिनलाई हेड अफ क्लास भनिन्छ । हेड अफ क्लासले शिक्षा मन्त्रालयले अनिवार्य विषयमा सहजै राख्न नसकेका अन्तर-पाठ्यक्रम सम्बद्ध विषय वस्तुहरूको शैक्षिक वर्षभर हप्ताको एक घण्टाको दरले कक्षा सञ्चालन गर्नुपर्छ । हेड अफ क्लासले यस्ता कार्यक्रमहरू विद्यालय बाहिर पनि आयोजना गर्नुपर्छ ।

कक्षा ५ देखी ९ सम्म हेड अफ क्लास आवर कार्यक्रममा डिआरआर पर्याप्त मात्रामा समावेश गरिएको छ । यसले समेटेका विषयवस्तु र शीर्षकहरू यस्ता छन् :

- प्राकृतिक प्रकोप तथा विश्वमा विपद्को प्रवृत्ति (कारण, प्रभाव, जलवायु परिवर्तन र विपद्, विकास र विपद्को सम्बन्ध)
- सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माणमा डिआरआरको भूमिका
- प्राकृतिक प्रकोप र जर्जियामा तिनको स्थिति
- डिआरआरमा शिक्षाको भूमिका
- डिआरआरका आधारभूत अवधारणा र यसका टुलहरू (प्रकोप, विपद्, विपद् जोखिम व्यवस्थापन, जोखिम व्यवस्थापन, सडकटासन्नता, रोकथाम, अल्पीकरण, प्रकोप तथा सडकटासन्नता नक्साङ्कन, विद्यालयमा आपत्कालीन स्थितिको पूर्व तयारी तथा प्रतिकार्य, परिवारको आपत्कालीन योजना)
- जर्जियामा प्राकृतिक प्रकोप (भुकम्प, बाढी, पहिरो, हिमपहिरो, डढेलो, खडेरी, हावाहुरी, असिना, चट्याङ)
- विश्वमा भएका प्राकृतिक प्रकोप (चक्रवात, टाइफून आँधी, हरिकेन आँधी, ज्वालामुखी विस्फोट, सुनामी)
- विपद्बाट उत्पन्न पीडा र आघातको समाधान
- स्वयम् सेवाको आधारणा विकास
- अभिभावक/समुदायको सहभागिता तथा सचेतना

यो कार्यक्रम भण्डै १६ ओटा विषयगत मोड्युलमा तयार पारिएको छ । हरेक मोड्युल एउटा प्राकृतिक प्रकोपसँग सम्बन्धित छ । हरेक मोड्युलमा कक्षा अनुसारका क्रियाकलापहरू छन् । उदाहरणका लागि भुकम्प मोड्युलका क्रियाकलापहरू कक्षा ५, ६ र ७ का लागि छन् । जलवायु परिवर्तन मोड्युल कक्षा ८ र ९ मा छ र ज्वालामुखी मोड्युल कक्षा ९ का लागि राखिएको छ । अभिभावक र समुदायको सहभागिताका लागि साथै स्थलगत कार्यका लागि पनि विभिन्न अवसरहरू समावेश गरिएका छन् । हेड अफ क्लासका निम्ति अन्तरक्रियात्मक विधिद्वारा डिआरआर शिक्षण नामक शिक्षक निर्देशिका उपलब्ध छ ।

यो कार्यक्रमअन्तर्गत कक्षा कोठाभित्र अन्तरक्रियात्मक सिकाइ र समुदायमा गरिने प्रयोगात्मक क्रियाकलापहरू, जस्तै भ्रमण, वातावरणीय अभियान, आदि समावेश हुन्छन् । बाल बालिकाहरूले विद्यालयका प्रकोप, जोखिम र सडकटासन्नताको नक्साङ्कन गर्न साथै विद्यालय विपद् पूर्वतयारी योजना बनाउँछन् । यसले गर्दा उनीहरूलाई काम गरेर सिकने र सिकेको ज्ञानलाई अभिभावक र समुदायका सदस्यहरूसँग सँगै व्यवहारमा लागू गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ ।

हेड अफ क्लास आवर कुनै एक विषयसँग सम्बन्धित छैन । यो सबै विषयमा प्रयोग हुन्छ । यसमा डिआरआर सिकाइलाई

कोठा १२ क्रमशः

विभिन्न विषयहरूमा समावेश गरिन्छ। डिआरआरसँग सम्बन्धित विषयवस्तु र शीर्षकहरू हुन् : कक्षा १-६ को प्राकृतिक विज्ञान (सङ्कटकाल, सुरक्षा र स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित जीवनयोपयोगी सिपहरू), कक्षा १-६ को सामाजिक विज्ञान (मानव/प्रकृति सम्बन्ध, वातावरणीय सुरक्षा, दिगो विकास), कक्षा ७-९ को भूगोल (प्राकृतिक तथा मानव उत्पन्न प्रकोप, जर्जियामा विपद्का घटनाहरू, विश्वको भूपर्यावरणीय समस्या), कक्षा ७-९ को नागरिक शिक्षा (बाँच्नका लागि दिगो विकास), र कक्षा ७-९ को जीवविज्ञान, भौतिकशास्त्र र रसायनशास्त्र (भूभौतिक प्रक्रिया, पारिस्थितिक प्रणालीको स्थिरता, पर्यावरण र स्वास्थ्य, मानव-सिर्जित वातावरणीय परिवर्तन र यसको स्वास्थ्यमा असर)। यसका अतिरिक्त, सन् २०११ मा जर्जियाको शिक्षा मन्त्रालयले कक्षा ४ र ८ का लागि छुट्टै सिभिल प्रोटेक्सन एण्ड सेफ्टी कार्यक्रम थप्यो। यसमा दैनिक सुरक्षा र जीवनोपयोगी सिपहरूका साथै डिआरआर र विपद्मा सुरक्षा जस्ता विषयवस्तुहरू राखिएको छ।

स्रोत : UNICEF. 2011. *Educating Children to Reduce Disaster Risks: An Innovative Practice on Disaster Risk Reduction and Education in Georgia*; UNICEF/National Curriculum Centre (NCC). 2011. *Teaching Disaster Risk Reduction with Interactive Methods: Book for ead of Class Teachers (Grades V-IX)*. Tbilisi: UNICEF/NCC.

कोठा १३

डिआरआर पाठ्यक्रमका केही अन्तरविषयक विधिहरू

रसियन महासङ्घ : डिआरआरका शीर्षक र विषयवस्तुहरू एउटा छुट्टै विषय “सुरक्षित जीवनका आधारहरू” मा राखिएको छ। यो विषय कक्षा ७-९ मा र कुनैकुनै क्षेत्रमा ५-९ मा पढाइन्छ। “सुरक्षित जीवनका आधारहरू” विषयमा प्राकृतिक प्रकोप मात्र नभई प्रविधिजन्य प्रकोप, सडक सुरक्षा, द्वन्द्व र आतङ्कवाद जस्ता विषयवस्तु तथा शीर्षकहरू राखिएका छन्। यसमा अन्य विषयहरू जस्तै ललितकला, प्रविधि, शारिरीक शिक्षा, भूगोल र भौतिक विज्ञानका विषयवस्तुहरू पनि राखिएका छन्।

टर्की : शैक्षिक सत्र सन् २००५-२००६ मा प्राथमिक तहको परिमार्जित पाठ्यक्रममा आठ ओटा अन्तरविषयक विषय वस्तुमा जोड दिइयो। तिनीहरूलाई पाठ्यक्रममा लम्बीय र समतलीय रूपमा राखियो। तीमध्ये एउटा ‘विपद् तालिम र सुरक्षित जीवन’ हो। त्यसपछि प्राथमिक तहका विभिन्न विषयहरूमा डिआरआर समेटिएको छ।

स्रोत : UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. p. 74, 82.

कोठा १४

डिआरआरको Symbiosis विधिका उदाहरणहरू

म्यानमारमा जीवनोपयोगी सिप शिक्षा : जीवनोपयोगी सिप शिक्षा प्राथमिक र निम्न माध्यमिक तहमा डिआरआरका विषयवस्तुहरू राख्ने मुख्य विषय हो। सन् २००८ को नागीस चक्रवातपछि जीवनोपयोगी सिप शिक्षामा डिआरआरका तत्त्वहरू समावेश गर्ने कार्य सुरु भएको हो। यो प्रक्रियामा प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी र समुदायको सहभागितामा आवश्यकता मूल्याङ्कन गरियो। त्यसपछि पाठहरू बनाइयो, क्षेत्रगत परीक्षण गरियो र प्रधानाध्यापक, शिक्षक र विद्यार्थीद्वारा पाठहरू परिमार्जन गरियो। डिआरआरलाई जीवनोपयोगी सिप शिक्षाको ‘वातावरण र सरसफाई’ धारअन्तर्गत राखिएको छ। उदाहरणका लागि कक्षा ५ मा ‘विपद् होसीयारी’ एकाइ राखिएको छ। यसमा बाढी, सुनामी, भूकम्प डढेलो जस्ता कुराहरू राखिएको छ। त्यस्तै कक्षा ६ मा Emergency ! Its Flooding ! भन्ने एकाइ छ। कक्षा ७ मा विपद् तयारीसम्बन्धी विषयवस्तुहरू (विपद्मा पारिवारिक योजना, आपत्कालीन सर समान, स्थानान्तरण नक्सालगायत) छन्। त्यस्तै कक्षा ८ मा भूकम्प, पहिरो, र आगलागीबाट सुरक्षा जस्ता शीर्षकहरू छन्।

स्रोत : ASEAN/ISDR. 2011. *Disaster Resilience Starts with the Young: Mainstreaming Disaster Risk Reduction in the School Curriculum*. Jakarta: ASEAN Secretariat; Khun Dee, ADPC (personal communication, 27 June 2012).

कुक टापुमा दिगो विकासका लागि शिक्षा : कुक आइल्याण्डस युनेस्कोको स्याण्डवाच परियोजना (www.sandwatch.org) मा सहभागी ३५ ओटा राष्ट्रमध्येको एक हो। यो परियोजना समुद्री किनारमा भएका समस्या र द्वन्द्व समाधान गर्ने उद्देश्यले तटीय वातावरणलाई राम्रोसँग व्यवस्थित गर्न बाल बालिका, युवा तथा समुदायका सदस्यहरूलाई सँगसँगै मिलेर काम गर्न सक्ने बनाउने परियोजना हो। यसले जलवायु परिवर्तनसँग अनुकूलित हुने कार्यमा योगदान पुर्याउन पारिस्थितिक प्रणालीको उत्थानशीलता निर्माण गर्ने लक्ष्य राख्छ। स्याण्डवाच परियोजना सबैभन्दा पहिला सन् २००३ मा एउटा शिक्षक कार्यशालामार्फत् रारोटोङ्गा टापु मा सुरु गरिएको थियो। त्यसपछि अन्य टापुहरूमा पनि यसलाई विस्तार गर्दै लगिएको छ। शिक्षा मन्त्रालयको पाठ्यक्रम शाखाले यसको समन्वय गरिरहेको छ। सन् २००६ मा पाठ्यक्रम समायोजनको काम गरियो (यो शिक्षा मन्त्रालयले सधैं गर्ने पाठ्यक्रम पुनरावलोकन प्रक्रियाजस्तो थिएन)। पाठ्यक्रम शाखाले उक्त परियोजनालाई मिल्ने गरी पाठ्यक्रमका अवसरहरूको पहिचान गरियो :

- विज्ञान : जीवित संसार (लक्ष्य ४ : स्थानीय पारिस्थितिक प्रणालीको अनुसन्धान तथा खोज गर्ने र प्रणालीमा सजीव र निर्जीव वस्तुहरूबिचको सम्बन्ध बुझ्ने)
- सामाजिक विज्ञान : मानिस, स्थान र वातावरण (लक्ष्य २ : मानिस र वातावरणको पारस्परिक सम्बन्ध हुन्छ र एक अर्कालाई प्रभाव पार्छन् भनी बुझ्ने)

पाठ्यक्रम शाखाले हरेक टापुमा विशेष शिक्षक तालिम पनि प्रदान गरेको छ। यसले शिक्षकहरूलाई विज्ञान र सामाजिक विज्ञानभन्दा अलि माथि उठेर आफ्नो शैक्षणिक योजनामा स्याण्डवाच परियोजनाका तत्त्व/अंशहरूलाई लचकतापूर्वक समायोजन गर्न प्रोत्साहित गरेको थियो। कक्षा ७ देखी १० सम्मलाई लक्षित गरिएको थियो। कुनैकुनै विद्यालयले कक्षा ६ लाई पनि सामेल गराएका थिए। अन्य विद्यालयले चौथो र पाँचौं वर्षका विद्यार्थीलाई माथिल्ला कक्षामा सहभागी गराए। विद्यार्थीहरू विभिन्न क्रियाकलापहरू गर्छन् जस्तै : भूक्षय रोकन ताड वा खजुरका रख रोप्छन् र महिनैपिच्छे समुद्री किनारको नाप लिएर त्यहाँ कुनै परिवर्तन आए नआएको हेर्छन्। तटीय क्षेत्रको इतिहास र त्यहाँको जैविक विविधताको अध्ययन गर्नुका साथै समुद्री किनार वरपर भएका परिवर्तनको असरका बारेमा स्थानीय समुदायसँग अन्तर्वार्ता लिनु पनि यो परियोजना अन्तर्गत पर्दछन्।

स्रोत : UNESCO. 2009. *Second Collection of Global Practices Education for Sustainable Development*. Paris: UNESCO; Jane Tauranii, Cook Islands Ministry of Education (personal communication, 16 June 2012)

फ्रान्समा दिगो विकासका लागि शिक्षा : फ्रान्सको पाठ्यक्रममा दिगो विकासका लागि शिक्षा एउटा छुट्टै र नयाँ विषयका रूपमा छैन। तर यसलाई विभिन्न विषयहरूमा समावेश गरेर अध्यापन गराइन्छ। यसमा स्वास्थ्य, जोखिम र नागरिक शिक्षाका केही आयामहरू समावेश गरिएको छ। विद्यार्थीलाई उनीहरूका कार्यले वातावरणमा पार्ने असरको मापन गर्न लगाइन्छ। कलेज र माध्यमिक तहमा Desire to Act कार्यक्रमको विकास गरिएको छ। यसको उद्देश्य एकता, नागरिकता र दिगो विकासका कामहरूमा सहभागी हुने चाहनालाई सहयोग तथा समर्थन गर्नु हो।

स्रोत : Taken from UNESCO/ UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF. p. 136.

कोस्टारिकामा वातावरण शिक्षा : शिक्षा परिषद्ले सन् २००० मा वातावरणय शिक्षालाई शिक्षाको ट्रान्सभर्सल थिमका रूपमा पारित गर्‍यो। यसमा विपद् जोखिम रोकथाम तथा अल्पीकरण एउटा हिस्साका रूपमा राखियो। डिआरआरका विषयवस्तु र शीर्षकहरू विभिन्न तहका विभिन्न विषयमा राखिए तापनि विपद् रोकथामलाई खास गरी कक्षा १-३ को विज्ञानमा र कक्षा ४-९ को सामाजिक अध्ययनमा राखियो। उदाहरणका लागि कक्षा १ को विज्ञानमा सुख्खा वा वर्षायाममा आइपर्ने जोखिमपूर्ण अवस्थाहरूको रोकथामका उपायहरूको विकास गर्ने क्रियाकलापहरू छन्। कक्षा ४ को सामाजिक अध्ययनमा भूकम्पसँग सम्बन्धित जोखिम व्यवस्थापनका योजनाहरूको विस्तृतकरण गर्ने सामूहिक क्रियाकलापहरू समावेश छन्।

स्रोत : Adapted from UNESCO/ UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF. p. 152.

परिच्छेद ५

कोठा १५

डिआरआर शिक्षक निर्देशिकामा सुभाइएका शैक्षणिक विधिका उदाहरणहरू

फिजी

रक्षा मन्त्रालय, (२००८), शिक्षक हाते पुस्तिका : विपद् व्यवस्थापन र भूकम्प तयारी, सुभा : रक्षा मन्त्रालय ।

- विपद् कुना (विद्यार्थी र शिक्षक दुवैले तयार पारेका डिआरआरसम्बन्धी सूचना तथा जानकारीहरू प्रदर्शन गर्न प्रयोग गरिने कक्षा कोठाको एउटा भाग)
- समूह कार्य
- निबन्ध लेखन
- नाटक वा प्रहसन
- कविता, च्यान्ट, गीत, परम्परागत नाच

जर्जिया

युनिसेफ/राष्ट्रिय पाठ्यक्रम केन्द्र, (सन् २०११), अन्तरक्रियात्मक विधिद्वारा डिआरआर शिक्षण : कक्षा शिक्षक प्रमुखका लागि निर्देशिका (कक्षा ५-९), टिबिलिसी : युनिसेफ/राष्ट्रिय पाठ्यक्रम केन्द्र ।

- छोटो व्याख्यान
- छलफल
- मस्तिष्क मन्थन
- भ्रमण
- अन्तरक्रियात्मक प्रस्तुति
- मामिला अध्ययन
- भूमिका अभिनय
- सुकरात विधि (प्रश्नोत्तर र समालोचनात्मक सोचमार्फत् भिन्न विचारहरूबिच वादविवाद)
- चित्र लेखन

कोठा १६

डिआरआरसम्बन्धी शिक्षक निर्देशिकाका केही उदाहरणहरू

काजाकस्तान

UNICEF, European Commission, Ministry of Education and Science of the Kazakh Republic, Ministry of Emergencies. 2009. *Teachers' Manual on the Issue of Disaster Risk Reduction* (128pp.) [In Russian and Kazakh]

यो पुस्तक काजाकस्तानको शिक्षा तथा विज्ञान मन्त्रालय, विपद् व्यवस्थापन मन्त्रालय र युनिसेफको 'काजाकस्तानमा सङ्कटासन्न अवस्थामा रहेका समूहका लागि डिआरआर सहायता' नामक परियोजनाअन्तर्गत तयार पारिएको हो । यो पुस्तकले निम्न कुराहरूलाई समेटेको छ :

डिआरआर शिक्षणका आधारभूत सिद्धान्तहरू

- डिआरआरमा काजाकस्तानको शिक्षा प्रणालीको योगदान
- यो पुस्तक (निर्देशिका) प्रयोग गर्ने तरिका

- अन्तरक्रियात्मक शिक्षणका लागि मार्ग निर्देशन
- प्रकोपसँग सम्बन्धित पाँच ओटा मोड्युलहरू (प्राकृतिक विपद्, भूकम्प, बाढी, आगलागी र भूक्षय तथा पहिरोसँग सम्बन्धित) । यिनीहरूको उद्देश्य विद्यार्थीलाई आपत्कालीन स्थितिमा आवश्यक पर्ने ज्ञान र सिपको विकास गर्न सहयोग गर्नु हो ।
- डिआरआर शिक्षा कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
- विद्यार्थीका बाबुआमासँग मिलेर काम गरीने (जस्तै- अभिभावकसँग बसेर कार्य योजना बनाउने)
- सन्दर्भग्रन्थ सूची र शब्दहरूको अर्थसहितको सूची

भियतनाम

SEEDS Asia, Da Nang University of Technology, Da Nang City Department of Education and Training. Undated. *Teachers' Handbook for Disaster Risk Reduction Education*. Kobe, Japan: SEEDS Asia. (61pp.). [In English]

यो शिक्षक निर्देशिका 'मध्य भियतनाममा विद्यालय-केन्द्रित समुदायमा आधारित विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि क्षमता विकास' नाम परियोजनाअन्तर्गत तयार पारिएको हो । उक्त परियोजनालाई सिड्स एसिया (SEEDS Asia), दा नाङ प्राविधिक विश्व विद्यालय र दा नाङ सिटी शिक्षा तथा तालिम विभागले कार्यान्वयन गरेका छन् । यसलाई जापानी अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (जाइका) ले आर्थिक सहायता उपलब्ध गराएको छ । यो पुस्तकले डिआरआरसम्बन्धी आधारभूत जानकारी र विद्यालयमा यसको औचित्यबारे प्रकाश पारेको छ । साथै यसले डिआरआरका लागि चार प्रकारका शैक्षणिक विधिहरू सुझाएको छ : व्याख्यान, विद्यार्थीको प्रस्तुति, विद्यार्थी अभ्यास, विद्यार्थीका जीवन बचाउनेसम्बन्धी क्रियाकलापहरू । अभि विशिष्ट रूपमा भन्नुपर्दा ती विधिहरू यस्ता छन् :

- प्रभावित व्यक्तिका कथा टिपेर ल्याउने
- निबन्ध लेख्ने/निबन्ध प्रतियोगिता गर्ने
- चित्र लेखन गराउने
- विपद्सम्बन्धी पत्रिका तयार पार्ने
- विद्यालयका विभिन्न ठाउँहरू हेर्दै नक्साङ्कन गर्ने
- बजार घुम्ने र नक्साङ्कन गर्ने
- विपद् तथा प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी व्याख्यान गर्ने र भिडियो देखाउने
- पूर्व तयारी र गैर संरचनागत अल्पीकरण गर्ने
- भटपट भोला बनाउने
- स्याण्ड ब्याग सुरक्षा विधि अपनाउने
- पकाउने
- बकेट ब्रिगेड
- प्राथमिक उपचार
- स्थानान्तरण अभ्यास

यी हरेक सेक्सनमा तिनका उद्देश्य र अपेक्षित लक्ष्य, लक्षित कक्षा, क्रियाकलापका निम्ति आवश्यक समयबन्धी, सामग्री तयारी र विद्यार्थीले गर्नुपर्ने कार्यहरू उल्लेख गरिएको छ । हरेक सेक्सनको अन्त्यमा एउटा नमुना पाठ योजना राखिएको छ । सुझाइएका शैक्षणिक विधिको प्रयोग गर्दाको वास्तविक अनुभव बताउनका लागि हरेक सेक्सनमा प्राथमिक र माध्यमिक दुवै विद्यालयबाट छोटोछोटा मामिला अध्ययनहरू पनि समावेश गरिएको छ ।

कोठा १६ क्रमशः

बेनिन

Ministry of Secondary Education, Technical and Vocational Training, Task Force for the Promotion of Home-grown and Innovative Initiatives, Ministry of the Environment and Protection of Nature, Climate Change and Development- Adapting by Reducing Vulnerability. 2009. *Climate Change Issues: Secondary Teachers' Guide*. (119pp.) English Translation. [Original in French]

CC-DARE क्षमता विकास परियोजनामार्फत् माध्यमिक विद्यालय शिक्षकका लागि साथै विद्यार्थीका लागि गाइडबुक बनाइएको थियो । CC-DARE युएनडीपी र UNEP ले चलाएको कार्यक्रम हो । यसले जलवायु परिवर्तन अनुकूलनसम्बन्धी समस्यालाई सम्बोधन गर्ने लक्षित र लक्षित कार्यका लागि सब-साहारा अफ्रिका र साना टापु राष्ट्रका देशहरूलाई प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउँछ । यी दुई ओटा गाइडहरू तयार गर्ने क्रममा शिक्षकका विचारहरू पनि समावेश गर्ने उद्देश्यले विभिन्न कार्यशालाहरूको पनि आयोजना गरिएको थियो ।

यो शिक्षक गाइडमा चार भाग रहेका छन् :

- बेनिनमा वातावरण शिक्षाको विश्लेषण र माध्यमिक विद्यालयको पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तनलाई समावेश गर्नका निम्ति विद्यमान अवसरको को विश्लेषण
- जलवायु परिवर्तन विज्ञानका आधारभूत कुरा र जलवायु परिवर्तनका असरसम्बन्धी जानकारी
- माध्यमिक विद्यालय पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तनलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्बोधन गर्न शैक्षणिक रणनीति तथा विधि र तरिकाहरू
- विद्यार्थीले अन्तरविषयक क्षमता प्रयोग गरी समस्या समाधान विधि तथा समूहमा गरिने स-साना परियोजनाहरूमार्फत् सिकेका कुराहरू प्रयोग गर्ने विभिन्न अवसरहरू उपलब्ध गराउने ३० ओटा 'पुनः लगानीका अवस्था'

कोठा १७

न्युजिल्यान्ड : शिक्षक र विद्यार्थीका निम्ति मल्टि मिडिया डिआरआर प्याकेज

प्लान स्टान भनेको के हो ? (What's the Plan Stan?) नागरिक सुरक्षा तथा आपत्कालीन व्यवस्थापन मन्त्रालयको तत्त्वाधानमा निर्माण गरिएको शिक्षण सिकाइ स्रोतको प्याकेज हो । यो स्रोत सामग्रीमा स्टान नामको कुकुर (Stan the dog) र पाँच जना केटा केटीहरू छन् । उनीहरूले विपद्को तयारी तथा यसको प्रतिकार्यको राम्रो उदाहरण प्रस्तुत गर्छन् । यसका लक्षित वर्ग हुन् :

- शिक्षक – यसले उनीहरूलाई कक्षा कोठाको शिक्षण सिकाइमा विपद्सम्बन्धी सचेतना र तयारीलाई समावेश गर्ने दिग्दर्शन दिन्छ ।
- प्रधानाध्यापक र विद्यालय व्यवस्थापक – यसले उनीहरूलाई विद्यालयमा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी सुझाव दिन्छ ।
- विद्यार्थी (७ देखी १२ वर्ष उमेरसम्मका) र उनीहरूका परिवार – यसले उनीहरूलाई विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी रमाइला र प्रयोग गर्न सहज हुने खालका सामग्रीहरू उपलब्ध गराउँछ ।

'प्लान स्टान भनेको के हो ?' भन्ने प्याकेजका सिडी रोम र मुद्रणप्रति पनि उपलब्ध छन् । यो प्याकेज निम्न वेबसाइटमा पनि उपलब्ध छ : <http://www.whatstheplanstan.govt.nz/earthquake.html>

कोठा १७ क्रमशः

‘प्लान स्टान भनेको के हो ?’ ले विभिन्न प्रकोपहरू जस्तै- भूकम्प, सुनामी, ज्वालामुखी, आँधीबेहरी र बाढी साथै गैर प्राकृतिक विपद् जस्तै- महामारी, आगलागी, जैविक प्रकोप, सडक दुर्घटना, बम हमला तथा आतङ्कको सम्बोधन गर्छ ।

‘प्लान स्टान भनेको के हो ?’ को शिक्षकसम्बन्धी खण्डमा विस्तृत र प्रयोग गर्न सजिलो एउटा शिक्षक निर्देशिका छ । यसका निम्न लिखित विशेषता छन् :

- यसले ह्याण्ड आउट र वर्कसिट टेम्प्लेट, एकाइ योजना, थप स्रोतहरू र CD-ROM प्रयोग गर्ने तरिका सिकाउँछ ।
- यो न्युजिल्याण्डको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम (खास गरी स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा, सामाजिक अध्ययन, विज्ञान र अङ्ग्रेजी विषय) सँग नबाभिने गरी बनाइएको छ ।
- विद्यार्थी समुदायमा सहभागी हुने, प्रश्न गर्ने र चिन्तन मनन गर्ने बानीको विकासमा जोड दिने र खोजमूलक विधिसम्बन्धी शैक्षिक पद्धति उपलब्ध गराउँछ ।
- निर्माणात्मक मूल्याङ्कन विधिको प्रयोग कसरी गर्ने भनी व्यावहारिक सुझावहरू दिन्छ ।
- ‘प्लान स्टान भनेको के हो ?’ को विद्यार्थी खण्डमा न्युजिल्याण्डमा आउने विपद्सँग सम्बन्धित तथ्य तथा जानकारीहरू त्यहाँका विपद्सम्बन्धी नक्सा र ऐतिहासिक विवरण, फोटोग्राफ र भिडियोहरू, एउटा श्रव्य सिडी, अन्तरक्रियात्मक कथा, हाजिरी जवाफ र खेलहरू समावेश छन् ।

कोठा १८

नामिबिया : डिआरआर रेडियो कार्यक्रम

नामिबियामा सन् २०१० को जनवरीदेखि मार्चसम्म चलेको 'Lesson Learned-Educational Flooding Response and Share Good Practices' नामक परियोजनाअन्तर्गत डिआरआरसम्बन्धी आठ ओटा रेडियो कार्यक्रमहरू निर्माण गरी राष्ट्रिय र सामुदायिक रेडियोमार्फत् प्रसारण गरियो । ती कार्यक्रमहरू क्याप्रीभीबाट सिकेका पाठमा आधारित थिए । क्याप्रीभी नामिबियाको उत्तरी क्षेत्रमा पर्दछ । यो ठाउँ सन् २००९ मा अतिवृष्टि र बाढीका कारण क्षतिग्रस्त अवस्थामा थियो । विपद्को पूर्वतयारी र तत्सम्बन्धमा भएका सफल अभ्यासहरू रेडियोमार्फत् प्रसारण गरियो । यसबाट शिक्षक र विद्यार्थीलाई त्यस बेलाको र भविष्यमा आउने बाढीले पार्ने मनोसामाजिक असर न्यूनीकरणमा सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको थियो । यो कार्यक्रम शिक्षा मन्त्रालयको आकस्मिक परिस्थितिका लागि बनाइएको राष्ट्रिय योजना र विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति शिक्षामा लागू गर्ने सरकारी प्रयासअनुरूप थियो ।

स्रोत : Adapted from Tomren, G. 2010. *HQ US Contribution Funds for the Reconstruction of Education Systems in Post-Conflict Countries- Phase 2. Country Project Terminal Report.*

कोठा १९

डिआरआर विद्यार्थी क्रियाकलापसम्बन्धी कही पुस्तकहरू

म्यानमार

UNICEF. Undated. *Ready – Set – Prepared! Naypyidaw*: UNICEF Myanmar. [In English].

क्रियाकलापसम्बन्धी यो पुस्तक माध्यमिक तहका विद्यार्थीका निम्ति बनाइएको हो । यसले विपद् न्यूनीकरण, रोकथाम र तयारीबारे विद्यार्थीमैत्री, जानकारीमूलक र व्यावहारिक ज्ञान दिन्छ । यसमा विभिन्न विपद्जन्य प्रकोपहरू जस्तै- भुकम्प, सुनामी, हुरी बतास, बाढी, चट्याङ चक्रवात, समुद्री आँधि, पहिरो, डढेलो, आदि समावेश छन् ।

यो किताबमा विपद्सम्बन्धी हरेक पाठमा तीसँग सम्बन्धित चित्रहरू पनि राखिएको छ । ती चित्रले उक्त विपद्का कारण र असरहरूको चित्रात्मक व्याख्या गर्दछन् । यो पुस्तकले विपद् अघि, विपद्का बेला र त्यसपछि के गर्ने भन्नेबारे स्पष्ट मार्ग निर्देश गर्दछ । साथै, यसले विपद्का पूर्वसङ्केतहरू चिन्ने तरिकाहरू सिकाउँछ । प्राकृतिक विपद्लाई कसरी कम गर्ने र कसरी यसको रोकथाम गर्ने जस्ता व्यावहारिक कुराहरू पनि यसले बताउँछ । यो किताबमा विद्यार्थीलाई होसियारी अपनाउन सहयोग गर्ने प्रयोगात्मक सुझावहरू पनि राखिएको छ । उदाहरणका लागि उनीहरूले विपद् तयारी योजना बनाउँछन्, विपद्का बेला आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको सङ्कलन गर्छन्, विपद्मा पारिवारमा एक अर्काबिच सम्पर्क तथा सूचना आदान प्रदान गर्ने तरिकाहरूको योजना बनाउँछन् र आफ्नो समुदायको सुरक्षा नक्सा तयार पार्छन् ।

थाइल्याण्ड

Save the Children Sweden. 2008. *The Alert Rabbit*. Save the Children.

http://seap.savethechildren.se/en/South_East_Asia/Misc/Puffs/The-Laret-Rabbit/ [in English and Thai].

यो कथाको किताब सेभ द चिल्ड्रेनको बाल निर्देशित डिआरआर कार्यक्रमअन्तर्गत थाइल्याण्डको रानोड प्रान्तमा बान तालेनोक स्कूलका कक्षा ४-६ का विद्यार्थी र एउटा साभेदार समूहको संयुक्त प्रयासको प्रतिफल हो । यसमा उक्त विद्यालयका विद्यार्थी र तिनका समुदायले सन् २००४ को डिसेम्बरमा आएको सुनामीपछि भोगेका अनुभवहरू सङ्कलित छन् । बाल बालिकाको एउटा समूहले अन्य बाल बालिकाका निम्ति बनाएको यो किताब सहपाठि सिकाइ र डिआरआर शिक्षामा बाल बालिकाको सक्रिय सहभागिताको राम्रो उदाहरण हो । पुस्तकमा देखाइएका जनावरहरूले जीवन बचावका निम्ति विपद् तयारीको महत्त्व सिकाउँछन् । पाठकले मुख्य सन्देश बुझे नबुझेको जाँचन पुस्तकमा केही खेलहरू पनि राखिएको छ ।

परिच्छेद ६

कोठा २०

जर्जीया : डिआरआर विषय वस्तु तथा शिक्षण सिकाइसम्बन्धी शिक्षक प्रशिक्षण (शिक्षक निर्देशिकासँग सम्बन्धित)

हेड अफ क्लास आवर कार्यक्रमका लागि यो डिआरआर शिक्षक तालिम (कोठा ८, र कोठा १२ हेर्नुहोस्) एकदिने (७ घण्टाको) कार्यक्रम हो। यसलाई दुई भागमा बाँडिएको छ :

- **विपद् जोखिम न्यूनीकरण** : यसमा विश्वमा विपद्को प्रवृत्ति र तथ्याङ्क; जर्जीयामा विपद्को स्थिति; डिआरआरमा शैक्षिक प्रणालीको भूमिका – विपद् जोखिम न्यूनीकरण पढाउनुपर्ने आवश्यकता; विपद् रोकथाम तथा विपद् अघि, विपद्का बेला र त्यसपछिका अवस्थामा गर्नुपर्ने व्यवहार; १६ ओटा मोड्युलहरू माथि छलफल; सिकाइ प्रक्रियामा समुदायको सहभागिताको महत्त्व उल्लेख गरिएको छ।
- **अन्तरक्रियात्मक शिक्षण विधि** : छोटो व्याख्यानमार्फत् डिआरआरमा विद्यार्थी सहभागिताका लागि प्रोत्साहन, छलफल र वादविवाद, मस्तिष्क मन्थन, खेल, अन्तरक्रियात्मक प्रस्तुतिका साथै विभिन्न प्रयोगात्मक कार्यहरू (जस्तै- अनुकरण, प्रतियोगिता) आदि यसमा समेटिएका छन्।

उक्त तालिम निकै प्रयोगात्मक र अन्तरक्रियात्मक तरिकाबाट सञ्चालन गरिएको थियो। 'अन्तरक्रियात्मक विधिमार्फत् डिआरआर शिक्षण : कक्षा शिक्षक प्रमुखका लागि निर्देशिका (कक्षा ५-९)' भन्ने शिक्षक पुस्तिकाको प्रयोग गरी सहभागीहरूलाई तालिम दिइएको थियो।

कोठा २१

भानुआटु : डिआरआर शिक्षक शिक्षा कार्यशाला

सेभ द चिल्ड्रेनले सन् २०१२ मा भानुआटुमा कक्षा ४, ५ र ६ का लागि कक्षागत डिआरआर पाठ्यक्रमको नमुना परीक्षण गर्नुभन्दा अगाडि नमुना परीक्षण गरिएका १० ओटा विद्यालयका ३० जना शिक्षकले तिन दिनको तालिम लिएका थिए। त्यसमा प्रधानाध्यापक र क्षेत्रीय शिक्षा अधिकारीहरू पनि सहभागी थिए।

यसको आधारभूत कार्यक्रम अर्को पृष्ठमा दिइएको छ। सो तालिमलाई सफल बनाउन तलका तत्त्वहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए :

१. कार्यक्रमका सुरुमा दुई दिनभर शिक्षकहरूलाई उनीहरूले आफ्ना कक्षा कोठामा सञ्चालन गर्ने क्रियाकलापहरू आफैँले गर्नुपर्थ्यो। सहजीकरणलाई प्रभावकारी बनाउन सर्वप्रथम सिकाइ विधि र क्रियाकलापमा अभ्यस्त हुनुपर्छ भनेर यसो गरिएको थियो।
२. उक्त तालिमबाट शिक्षकले डिआरआर के हो र यसलाई कसरी पाठ्यक्रममा समेट्न सकिन्छ भन्ने कुरा सिके। त्यसपछि उनीहरूले डिआरआरसम्बद्ध शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कनबारे पनि सिके।
३. प्रशिक्षकले क्रियाकलाप गराइसकेपछि मात्र आफ्ना कुरा राख्थे। सकेसम्म क्रियाकलापबाट प्राप्त अनुभव र सहजीकरणका चुनौतीहरूबारे सामूहिक छलफल गरिन्थ्यो।
४. क्रियाकलापहरूलाई तिन चरणमा बाँडिएको थियो : सचेतनामूलक क्रियाकलाप, विपद्सँग सम्बन्धित क्रियाकलाप र उत्थानशीलता विकाससम्बन्धी क्रियाकलाप। पहिलो दुई दिनका लागि उपयुक्त कार्यक्रमको ढाँचा पनि उपलब्ध गराइएको थियो।

कोठा २१ क्रमशः

५. शिक्षकले सहजकर्ताकै जस्तो गरी कक्षा कोठामा सहजीकरण गर्न सकून् भन्ने उद्देश्यले सहजकर्ताले सहजीकरण शैलीलाई नमुनाका रूपमा प्रस्तुत गरेका थिए ।
६. हरेक दिनको अन्त्यमा विभिन्न विद्यालयका शिक्षकहरूलाई सँगै राख्ने उद्देश्यले 'गृह समूह' बनाइएको थियो । उनीहरूले आफ्ना समूहमा आफ्ना अनुभवहरूबारे छलफल गर्थे, सिकाइमा देखिएका समस्या र नजानेका कुरा टिप्थे । गृह समूह सेसनपछि सामूहिक छलफल हुन्थ्यो । त्यसमा तिनीहरूले प्रश्न सोध्थे ।
७. नमुना परीक्षणका बेला शिक्षकका भूमिका र जिम्मेवारीहरूको पनि व्याख्या र छलफल गरिएको थियो ।
८. अन्तिम दिनका बिहान, ती समूहहरूले लघु शिक्षणमार्फत् एउटा एउटा क्रियाकलापको सहजीकरण गरेका थिए ।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता : भानुआटुमा डिआरआर पाठ्यक्रमको मूल्याङ्कनमा शिक्षक सहभागिताबारे थप जानकारीका लागि ९.४ हेर्नुहोस्

तिन दिने कार्यक्रमको एक भलक

	पहिलो दिन	दोस्रो दिन	तेस्रो दिन
बिहान	<ul style="list-style-type: none"> ● परिचय, कार्यशालाको औचित्य, कार्यशालाको शैलीको व्याख्या ● डिआरआर र डिआरआर शिक्षाको व्याख्या ● डिआरआर र जलवायु परिवर्तन शिक्षाको संयोजन को व्याख्या ● भानुआटुको प्राथमिक तहको पाठ्यक्रममा डिआरआर र जलवायु परिवर्तन शिक्षालाई समायोजन गर्न मिल्ने ठाउँहरूको पुनरावलोकन ● कार्यशालामा प्रयोग गरिने डिआरआर सिकाइका विधिहरूको औचित्य ● उक्त तिन ओटा समूहका क्रियाकलापको व्याख्या 	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रकोपसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू : सहभागीहरूले चार ओटा नमुना सिकाइ क्रियाकलापहरू गरे 	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षकले दुई समूहमा बाँडेर लघु शिक्षण गरे ● नमुना परीक्षणको मूल्याङ्कनमा शिक्षकका भूमिका र जिम्मेवारीहरूको व्याख्या
दिउँसो	<ul style="list-style-type: none"> ● सचेतनामूलक क्रियाकलापहरू : सहभागीहरूले चार ओटा नमुना सिकाइ क्रियाकलापमा भाग लिए । 	<ul style="list-style-type: none"> ● उत्थानशीलता विकाससम्बन्धी क्रियाकलाप : सहभागीहरूले चार ओटा नमुना सिकाइ क्रियाकलापमा संलग्न ● सहभागीहरूद्वारा 'गृह समूह' मा विद्यालय कार्य योजनाबारे छलफल 	<ul style="list-style-type: none"> ● विद्यार्थीको डिआरआर सिकाइ मूल्याङ्कन ● विद्यालय समूह (प्रधानाध्यापकलगायत) बाट विद्यालय कार्यान्वयन योजना तय ● अन्त्यमा प्रश्नोत्तर

स्रोत : Save the Children Australia. 2012. *Disaster Risk Reduction & Climate Change Education in Vanuatu: Pilot Curriculum Materials, Teachers' Guide and Evaluation Instruments*. Port Villa. Additional input from Marla Petal, Save the Children Australia.

कोठा २२

लाओमा डिआरआर मूल प्रवाहिकरणका लागि शिक्षक र प्रशिक्षकलाई तालिम

लाओको शिक्षा मन्त्रालयले सन् २००९ को नोभेम्बरमा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय, एडिपिसी र युएनडीपीसँग मिलेर शिक्षक र प्रशिक्षकका लागि ३ दिने डिआरआर तालिम सञ्चालन गरेको थियो। उक्त तालिमका दुई ओटा उद्देश्य थिए :

- शिक्षक र राष्ट्रिय शिक्षक तालिम संस्थाका क्षेत्रीय तालिम अधिकृतहरूको क्षमता विकास गरी उनीहरूका कार्य क्षेत्रमा वार्षिक पूर्व सेवाकालीन र सेवाकालीन शिक्षक तालिमका बेला डिआरआर तालिमको मोड्युललाई समावेश गर्न सक्षम बनाउने
- डिआरआरसम्बन्धी ज्ञान स्थानान्तरण गर्दै विद्यालयमा विपद् रोकथाम तथा सुरक्षाको संस्कृति सिर्जना गर्न सक्ने बनाउनका लागि पूर्वसेवाकालीन र सेवाकालीन शिक्षक तालिम सञ्चालनमा गाइडको काम गर्ने

कार्यक्रमको पहिलो दिन विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति/रणनीति र अवधारणा; सो क्षेत्रमा विपद्को असर; पाठ्यक्रममा विपद् समावेशीकरण; विभिन्न प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप, आदि शीर्षकहरू समेटिएका थिए। त्यसै गरी दोस्रो दिन शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कनका पक्षहरू र डिआरआर सामग्रीहरूको परिचय (मोड्युलहरू, शिक्षक निर्देशिका, विद्यार्थीका लागि पाठ्य पुस्तक, बुकलेट, पोस्टरहरू) मा जोड दिइएको थियो। सो दिनको अन्त्यमा समूहमा पाठ योजना बनाउने अभ्यास गरिएको थियो। तेस्रो दिन पाठ योजना निर्माण गर्न अर्को समूह कार्य गरिएको थियो। ती योजनाहरूलाई सहभागीहरू समक्ष प्रस्तुत गरी छलफल गरिएको थियो। अन्तिम समूह कार्यका रूपमा उनीहरूले फ्लोअप योजना बनाए, कक्षामा प्रस्तुत गरे र त्यसमा छलफल गरे।

स्रोत : एडिपिसीले उपलब्ध गराएको जानकारीका आधारमा

कोठा २३

टिमोर लेस्टे : जिल्ला स्तरीय पाठ्यक्रम विकासका लागि डिआरआरको योजनाबद्ध पेसागत विकास

सन् २०११ को अप्रिलदेखि नोभेम्बरसम्म चलेको सेभ द चिल्ड्रेनको प्राथमिक विद्यालयमा डिआरआर परियोजनाले टिमोर लेस्टेका ३० जिल्लामध्ये मानफाही र आइनारो गरी दुई जिल्लामा बाल बालिकामा उत्थानशीलता बढाउने र विपद् जोखिम घटाउने लक्ष्य राखेको थियो। पचास विद्यालयलाई लक्षित गरेको यो परियोजना पछि गएर १००भन्दा बढी विद्यालयसम्म पुग्यो।

यो परियोजनाको एउटा मुख्य विशेषता के थियो भने राष्ट्रिय र क्षेत्रीय तहमा र खास गरी जिल्ला तहमा शिक्षा मन्त्रालयसँग यसको नजिकको कार्यगत सम्बन्ध थियो। जिल्ला तहमा मन्त्रालयका सुपरिवेक्षक, विद्यालय निर्देशक र शिक्षकहरूले परियोजना कार्यान्वयनको नेतृत्व लिएका थिए। उनीहरूले कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने साथै शिक्षकलाई कक्षा कोठामा डिआरआर पढाउने तरिकासम्बन्धी तालिम पनि दिए। यो परियोजनाको एउटा महत्त्वपूर्ण काम भनेको यसले विद्यालयका निर्देशक, निरीक्षक र जिल्ला शिक्षा कार्यलयका समर्पक व्यक्ति गरी २२ जनाको एउटा शिक्षक विपद् प्रतिकार्य समूह (Teacher Disaster Response Group) को स्थापना गर्‍यो।

परियोजनाको नेतृत्व हस्तान्तरणमा र शिक्षक विपद् प्रतिकार्य समूहलाई सहयोग गर्न पेसागत विकासको एउटा योजनाबद्ध विधि अपनाइ निरीक्षक, विद्यालय निर्देशक र शिक्षकहरूलाई तालिम दिइयो। तालिमको सुरुवात डिआरआर र उक्त परियोजनाको परिचालनबाट गरियो। त्यसपछि डिआरआर सिकाइ सामग्रीप्रति परिचित गराइयो। त्यसपछि पाठ योजना निर्माणको तालिम दिइयो। अन्त्यमा अनुगमन र प्रतिवेदन तयारीसम्बन्धी तालिम दिइयो।

तालिम, समीक्षा र विवरणको संरचना यस्तो थियो :

पहिलो चरणको तालिम

निरीक्षक र विद्यालय निर्देशकहरूलाई डिआरआर, तत्सम्बन्धी सिकाइ सामग्री र सहजकर्ता तालिमको परिचय दिने, शिक्षक

कोठा २३ क्रमशः

विपद् प्रतिकार्य समूहको सदस्य बनाउने र क्रियाकलापहरूको योजना बनाउने ४ दिने कार्यक्रम (३४ जना सहभागी)

- सेभ द चिल्ड्रेनका शिक्षा अधिकृतहरू र साभेदार गैर सरकारी संस्थाका मुख्य प्रशिक्षकहरू (Master Trainers) ले सहजीकरण गरे ।
- तालिम सहभागितामूलक र अन्तरक्रियात्मक बनाइयो ।
- विद्यालयका लागि मन्त्रालयका जिल्ला स्तरका योजनाहरूको जाँच र ती योजनाहरू उक्त परियोजनामा कसरी मिल्न सक्छन् भनी समीक्षा गरियो ।
- 'सेटलाइट विद्यालय' (सुरुका ५० ओटामा थपिएका अन्य विद्यालय) हरूलाई समावेश गर्ने योजना बनाइयो ।

दोस्रो चरणको तालिम

विद्यालय शिक्षक (प्रत्येक जिल्लाबाट २५ जना) का लागि ३ दिने तालिम । यसमा विद्यालय निर्देशकहरू पनि सहभागी थिए । 'शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूह' का सदस्यका रूपमा छानिएका निरीक्षकहरूले कुनैकुनै तालिमको सहजीकरण गरेका थिए ।

- डिआरआर सिकाइ सामग्रीहरूको प्रयोग कसरी गर्ने र डिआरआर पाठ योजना कसरी बनाउने भन्नेबारे सहभागितामूलक र अन्तरक्रियात्मक तालिम (शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूहका निरीक्षकद्वारा)
- सेभ द चिल्ड्रेन र साभेदार गैर सरकारी संस्थाहरूबाट कार्यस्थलमा शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूहका प्रशिक्षकहरूका निमित्त तालिममा सहयोग
- सेटलाइट विद्यालयहरूमा शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूहका सदस्य र शिक्षकहरूलाई तालिम
- कार्यक्रम सकिएपछि विद्यालयमा डिआरआर सिकाइ सामग्रीहरू पठाउने कार्य

तेस्रो चरणको तालिम

शिक्षक र शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूहका सदस्यका लागि उक्त दुई जिल्लामा एकदिने पुनर्ताजगी तालिम (प्रत्येक जिल्लामा २५ जना शिक्षकको सहभागिता)

चौथो चरणको तालिम

शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूहका सदस्य, निरीक्षक, जिल्लाका फोकल व्यक्ति, र छनोट गरिएका विद्यालय निर्देशकहरूका लागि एकदिने अनुगमन तालिम (२३ जनाको सहभागिता)

- डिआरआरको अनुगमन र मूल्याङ्कनका सिद्धान्त र अवधारणाहरूको परिचय गराइयो
- शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूह, निरीक्षक, जिल्ला स्तरीय फोकल व्यक्ति र विद्यालय निर्देशकहरूलाई सेभ द चिल्ड्रेनको अनुगमन फारमको प्रयोग गर्ने तरिका सिकाइयो
- डिआरआरसम्बन्धी पाठको समय तालिका र कार्य योजना निर्माण गरियो र प्राप्त पृष्ठ पोषणलाई कसरी मिलाएर राख्ने र प्रस्तुत गर्नेबारे निर्णय गरियो

विद्यालय तहमा कार्यान्वयन

दश हप्ताभन्दा बढीको समय लगाएर सुरुका ५० र पछि थपिएका ६८ ओटा विद्यालयमा पाठ्यक्रमसम्बद्ध र अतिरिक्त क्रियाकलापका तालिम सत्र सञ्चालन गरियो । कार्यक्रमलाई सडकटासन्नतामा रहेका अन्य विद्यालयसम्म पनि पुर्याउने शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूहको निर्णयानुरूप उक्त ६८ ओटा विद्यालयहरू थप गरिएको थियो ।

फलोअप ब्रिफिङ र समीक्षा

ब्रिफिङ र समीक्षाका लागि विभिन्न चरणका बैठकहरूको आयोजना गरिएको थियो ।

- क्षेत्रीय र जिल्ला स्तरीय बैठकमा (निरीक्षक, सुपरिटेन्डेन्ट, विद्यालयका निर्देशक) अन्य शैक्षिक अधिकृतहरूका लागि परियोजनाको ब्रिफिङ
- परियोजनाको प्रगति अनुगमन गर्न प्राप्त सामग्रीहरूको पृष्ठा पोषण लिन प्रत्येक जिल्लामा प्रारम्भिक समीक्षा बैठकको आयोजना । समीक्षा बैठकबाट प्राप्त निष्कर्षसम्बन्धी निरीक्षक र निर्देशकहरूका लागि जिल्ला स्तरीय ब्रिफिङ कार्यशाला आयोजना गरियो ।
- प्रगति अनुगमनका लागि विद्यालय र कक्षा कोठाभित्र गरेका अवलोकनको विवरण सार्वजनिक गर्न र अनुगमन फारममा राखिएका जानकारीका आधारमा पाठ कार्यान्वयनसम्बन्धी पृष्ठा पोषण दिन प्रत्येक जिल्लामा शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूहका सदस्यहरूसँग त्रैमासिक समीक्षा बैठक

राष्ट्रिय स्तरको अन्तिम समीक्षा बैठक

शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन निर्देशनालय र गैर सरकारी संस्था र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकायका प्रतिनिधिहरू सहभागी थिए ।

पाँचौं चरणको तालिम

परियोजनाको अन्त्यमा शिक्षक विपद् न्यूनीकरण समूहले जिल्ला स्तरका सम्पर्क व्यक्ति र परियोजना शिक्षकहरूका निम्ति सञ्चालन गरेको पुनर्ताजगी तालिम ।

कोठा २४**अर्मेनियामा डिआरआर शिक्षक तालिमको नमुना परीक्षण**

युनिसेफ र राज्य सङ्कट व्यवस्थापन परिषद् (State Academy of Crisis Management) को अगुवाइमा सन् २०१०-२०११ मा सञ्चालित डिआरआरसम्बन्धी सानो स्तरको नमुना परीक्षणले शिक्षक शिक्षालाई परिवर्तनको मुख्य वाहकका रूपमा लियो । यो तालिम विपद्सँग सम्बन्धित स्थानीय विषयवस्तु र सहजीकरणको अन्तरक्रियात्मक विधिका कारण उल्लेखनीय रह्यो । यसमा प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरू सहभागी थिए । पहिलो तालिमपछि विद्यालय तहमा मार्ग निर्देशन तथा सहायता प्रदान गरिएको थियो ।

उक्त परियोजनालाई पाँच चरणमा विभाजन गरिएको थियो :

चरण १

विज्ञहरूको समूह गठन गरियो । उक्त समूहले सन्दर्भ सामग्रीहरूको पुनरावलोकन गर्‍यो र पूर्व विद्यालय र विद्यालयका सेवाकालीन शिक्षकका लागि डिआरआरका विषयवस्तु र शिक्षण विधिहरू समावेश गरी तालिमको विस्तृत मोड्युल निर्माण गर्‍यो ।

चरण २

विज्ञ समूहले चार जिल्लाका २०भन्दा बढी शिक्षक र प्रधानाध्यापकका निम्ति शिक्षक प्रशिक्षकको तालिम तिन दिनसम्म चलायो । सो तालिमले उनीहरूका जिल्लाका विपद्सम्बन्धी घटनामा र अन्तरक्रियात्मक विधिमा जोड दियो । प्रधानाध्यापकहरूले विद्यालयमा कार्यान्वयन गर्न उक्त परियोजनाको मूल्याङ्कन योजनाका बारेमा पनि सिक्ने अवसर प्राप्त गरे ।

कोठा २४ क्रमशः

चरण ३

सहभागीहरूले आफ्ना विद्यालयमा पढाउनका लागि डिआरआरसम्बन्धी विषयगत एकाइहरू बनाए । यसमा विज्ञ समूहका सदस्यहरूले विद्यालयमा नै गएर सहयोग गरे । उनीहरूले सबै प्रकारका प्राकृतिक प्रकोपहरू समेटेर २४ ओटा विषयगत एकाइहरू तयार पारे ।

चरण ४

विज्ञ समूहले चार ओटा क्षेत्रमा तिनदिने शिक्षक तालिम चलाए । चरण २ मा तालिम पाएका शिक्षक र प्रधानाध्यापकका अतिरिक्त थप ७० जना पूर्व प्राथमिक र त्यसभन्दा माथिका शिक्षकले तालिम पाए । तालिममा कक्षा कोठा शिक्षणको नमूना अभ्यास गरिएको थियो र सहभागितामूलक विधि अपनाएको थियो । तालिममा डिआरआरका विषयवस्तु र विभिन्न शैक्षणिक विधिहरू दुवै समावेश गरिएको थियो ।

चरण ५

विज्ञहरूको समूहले शिक्षकका आवश्यकताहरू समेटि डिआरआरका सामग्री परिमार्जन गर्‍यो । शिक्षकका लागि एउटा निर्देशिका र विद्यार्थीका लागि ३ ओटा पुस्तका (पूर्व विद्यालय, प्राथमिक तह र माध्यमिक तहका लागि) तयार पार्यो । सानो स्तरको यो तालिमका विधिहरू at-scale सेवाकालीन तालिममा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । डिआरआरको अवधारणा र विषयवस्तुको तालिम साथै सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरण, शिक्षकको नेतृत्वमा पाठ्यक्रम विकास र स्थानीयकरण र विद्यालयमा गएर तालिमपछि दिने सहायता उदाहरणीय थिए ।

स्रोत : CMA (State Academy of Crisis Management)/UNICEF. 2011. DRR in Education Project. Final Report. (Unpublished)

कोठा २५

श्रीलङ्का : शिक्षक शिक्षामार्फत् देशव्यापी रूपमा डिआरआरको मुल प्रवाहीकरण

सन् २००४ को डिसेम्बरमा श्रीलङ्कामा विनाशकारी सुनामी आयो । यसले गर्दा श्रीलङ्काली सरकारले प्राकृतिक विपद्लाई समाधान गर्ने नयाँ विधिको खोजी गर्‍यो । सन् २००५ मा विपद् व्यवस्थापन तथा मानव अधिकार मन्त्रालयको स्थापना भयो र एउटा राष्ट्रिय रणनीति विकास गरियो । विभिन्न मन्त्रालयले गर्ने काममा शिक्षा क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिकामाथि जोड दिइयो । विपद् व्यवस्थापन तथा मानव अधिकार मन्त्रालयअन्तर्गत विपद् व्यवस्थापन केन्द्रको एउटा शाखाले शिक्षा क्षेत्रसँग काम गर्ने भयो ।

सन् २००५ को अक्टोबरदेखि २००८ को डिसेम्बरसम्म श्रीलङ्काली शिक्षा सुधारको प्रारूपभित्र रही विद्यालयमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन र मनोसामाजिक हेरचाह परियोजना लागू गरियो । यसलाई शिक्षा मन्त्रालय र राष्ट्रिय शिक्षा संस्थासँगको सहकार्यमा जर्मन प्राविधिक सहयोग नियोगले कार्यान्वयन गरेको थियो ।

यो परियोजनाको उद्देश्य श्रीलङ्काको शैक्षिक निकायका नेतृत्व तहमा बस्ने प्रशासक, राष्ट्रिय शिक्षा कलेजका लेक्चर र विद्यालय शिक्षकका लागि विपद् सुरक्षा शिक्षासम्बन्धी पूर्व सेवाकालीन र सेवाकालीन तालिमको स्थापना गर्नु थियो ।^१

उक्त परियोजनाअन्तर्गत गृहयुद्ध र सुनामीको मानसिक आघातबाट आक्रान्त विद्यार्थीका लागि परामर्श पनि प्रदान गरिएको थियो ।

यो परियोजनाले श्रीलङ्काली शिक्षा प्रणालीमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनको दिगो समायोजनका लागि रणनीतिगत र सहकार्यगत रूपमा तिन तहमा काम गर्‍यो । तलको तालिकामा उक्त परियोजनामा सामेल हुनेको सूची प्रस्तुत गरिएको छ :

^१ GTZ. 2009. *Basic Education and Disaster Risk Management: Concept Paper*. http://www2.gtz.de/wbf/4tDx9kw63gma/Basic_Education_and_Disaster_Risk_Management_konzept_englisch.pdf; GTZ. 2008. No pagination.

श्रीलङ्कामा विद्यालयमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन र मनोसामाजिक सहयोग गर्ने निकायहरू	
तह	जिम्मेवार निकाय (तिनका भूमिका)
राष्ट्रिय तह	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षा मन्त्रालय (नीति निर्देशिका विकास) राष्ट्रिय शिक्षा संस्था (पाठ्यक्रम विकास, पूर्व सेवाकालीन र सेवाकालीन शिक्षक तालिम व्यवस्थापन, शिक्षण सामग्रीको विकास) शैक्षिक नेतृत्व विकास केन्द्र (प्रधानाध्यापक र शैक्षिक व्यवस्थापकका निम्ति सेवाकालीन नेतृत्व तालिम) राष्ट्रिय शिक्षा कलेजहरू (१७ ओटा कलेजबाट देशभरका सेवाकालीन शिक्षकहरूलाई तालिम)
जिल्ला तह	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षक तालिम केन्द्रहरू (देशभरका झण्डै १०० ओटा केन्द्रहरू, जसले पूर्व सेवाकालीन र सेवाकालीन तालिममार्फत् शिक्षकमा शिक्षण विधिको ज्ञान र सिप विकास गर्ने जिम्मेवारी लिएका छन् ।
विद्यालय तह	<ul style="list-style-type: none"> प्रधानाध्यापक विद्यालयका सेवाकालीन शिक्षक प्रशिक्षक (विद्यालयमा आफ्ना सहपाठी शिक्षकहरूलाई तालिम र सहयोग उपलब्ध गराउँछन् ।)

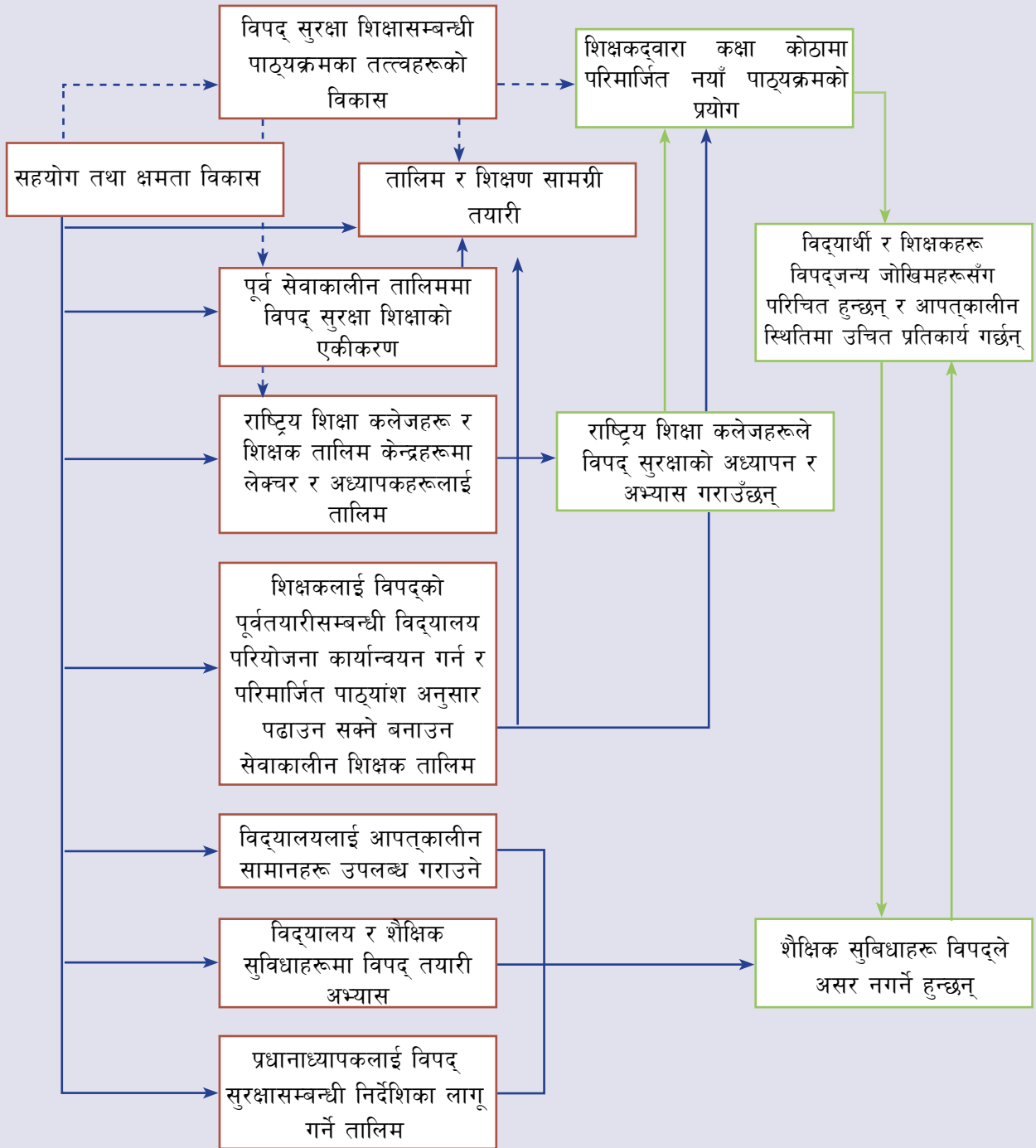
यो परियोजनाको रणनीति यसपछि दिइएको छ ।^२ परियोजनाका चरणहरू यस्ता छन् :

- विपद्को तयारी र विद्यालय विपद् सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट राष्ट्रको शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण
- परियोजनाको रणनीति विकास
- भारतीय राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन संस्था (Indian National Institute of Disaster Management) मा शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय शिक्षा संस्था, राष्ट्रिय शिक्षा कलेजहरूबाट २४ जना कार्यकारी/वरिष्ठ सदस्यहरूलाई विपद् जोखिम व्यवस्थापन र विद्यालयसम्बन्धी १४ दिने तालिम कोर्स । त्यसपछि शिक्षक प्रशिक्षक र मुख्य शैक्षिक प्रशासकहरूका निम्ति त्यस्तै खालको तालिम कोर्स ।
- प्रशिक्षक तालिम (भारतमा तालिम लिएर आएका श्रीलङ्काका प्रशिक्षकहरूले आफ्नै संस्थामा अरूलाई तालिम दिएका थिए ।
- राष्ट्रिय शिक्षा संस्था र राष्ट्रिय शिक्षा कलेजहरूका वरिष्ठ सदस्यहरू मिलेर बनेको मुख्य कार्य दलद्वारा पूर्वसेवाकालीन शिक्षक तालिमको विपद् सुरक्षासम्बन्धी नयाँ पाठयांश समावेश । यसरी बनाइएको नयाँ पाठयांशका सिलेबसका पाँच ओटा मोड्युलहरू छन् : १) विपद् जोखिम व्यवस्थापन, विपद् अल्पीकरण र विपद् राहतका आधारभूत अवधारणा २) विद्यालयमा विपद् सुरक्षा ३) विपद् सुरक्षासम्बन्धी प्रयोगात्मक अभ्यासहरू ४) विपद् पश्चात्को मनोसामाजिक परामर्श ५) विपद् पश्चात् स्वास्थ्य सहयोग
- नयाँ पाठयांश आधिकारीक रूपमा पारित भएपछि यससम्बन्धी सामग्रीहरूलाई पूर्व सेवाकालीन शिक्षक तालिमका निम्ति सिंहालीज र तामिल भाषामा अनुवाद
- मुख्य कार्य दलले नयाँ सिलेबस अगाडि ल्याउनुभन्दा पहिला हरेक राष्ट्रिय शिक्षा कलेजका केही अध्यापकलाई तालिमविद्यालय तहका झण्डै ४०० शिक्षक प्रशिक्षक प्रशिक्षकहरूलाई राष्ट्रिय शैक्षिक तालिम संस्थाको योग्य स्टाफ बनाउनका लागि तालिम

^२ GTZ. 2008. Sri Lanka: Teaching Disaster Risk Management in Sri Lanka's Schools. p. 15
http://preventionweb.net/files/submissions/27358_ensrilankateachingdisasterriskmanagement.pdf

कोठा २५ क्रमशः

श्रीलङ्का : विद्यालयमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन र मनोसामाजिक सहयोग परियोजना रणनीति

कोठा २५ क्रमशः

- मुख्य कार्य दलद्वारा प्रधानाध्यापक र शैक्षिक कर्मचारीहरूको सेवाकालीन तालिम कार्यक्रममा विपद् सुरक्षाका तत्त्वहरूको समायोजन
- राष्ट्रिय शिक्षा संस्थाद्वारा राष्ट्रिय शिक्षा कलेजका लेक्चर र अध्यापक अनि विद्यालयका सेवाकालीन शिक्षक प्रशिक्षकहरू गरी २२५ जनालाई शिक्षण विधिसम्बन्धी तालिम
- विद्यालयमा दिइने तालिम अवधिमा तालिम लिने शिक्षकलाई विपद् जोखिम व्यवस्थापन तथा विद्यालय विपद् सुरक्षासम्बन्धी एउटा परियोजना सञ्चालन
- परियोजना अवधिमा सञ्चार सुदृढीकरण गर्न तथा निर्णय प्रक्रियालाई पारदर्शी बनाउन सहयोग गर्न एउटा अनौपचारिक अन्तरमन्त्रालय समन्वय समूहको स्थापना ।

यो परियोजनाको कार्यान्वयन सम्बन्धमा गरिएको एउटा समीक्षाले परियोजना सफल हुनुमा तलका तत्त्वहरू मुख्य रहेको देखायो :

- तालिम कोर्समार्फत् शिक्षा क्षेत्रमा उच्च तहका व्यवस्थापकहरूको प्रारम्भिक buy-in; विभिन्न मन्त्रालयबिचमा साथै एउटै मन्त्रालयभित्र पनि सहयोग र सहकार्य
- विद्यमान पाठ्यक्रम संरचना र विद्यालय व्यवस्थापनभित्र डिआरआरका तत्त्वहरूको समायोजन; देशमा भएको द्वन्द्वको अवस्थाप्रति संवेदनशीलता र शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व प्रवर्धन (सम्पूर्ण जाति तथा अल्पसङ्ख्यकहरूको सन्तुलित सहभागिता सुनिश्चित गरेर; परियोजनाका सामग्रीहरू तिन ओटा भाषामा उपलब्धि गराएर; परियोजनाका सहभागीहरूका बिचमा लैङ्गिक सन्तुलन सुनिश्चित गरेर) ।

यो परियोजना सन् २००८ को अन्त्यमा सकिए पनि विपद् जोखिम व्यवस्थापनलाई दिगो रूपमा संस्थागत गर्न र सम्पूर्ण विद्यालय प्रणालीमा नमुना परीक्षण गर्न विपद् जोखिम व्यवस्थापनका अवयवहरूलाई “जर्मन प्राविधिक सहयोग नियोगको सामाजिक एकताका लागि शिक्षा” कार्यक्रममा समायोजन गरियो ।^३

स्रोत : Source: Adapted from: GTZ. 2007. *Basic Education and Disaster Risk Management: Concept Paper*. http://www2.gtz.de/wbf/4tDx9kw63gma/Basic_Education_and_Disaster_Risk_Management_konzept_englisch.pdf; GTZ. 2008. *Sri Lanka: Teaching Disaster Risk Management in Sri Lanka's Schools*. http://preventionweb.net/files/submissions/27358_ensrilankateachingdisasterriskmanagement.pdf; GTZ. 2009. *Sri Lanka: Disaster Risk Management and Psycho-Social Care in Schools*. <http://star-www.inwent.org/dokumente/bib-2010/gtz2010-0389en-sri-lanka-psycho-social-care.pdf>

३ <http://www.giz.de/themen/en/12404.htm>

परिच्छेद ७

कोठा २६

असहज परिस्थितिमा बाल बालिकाको सिकाइ

‘जब बाल बालिकाको जीवन असहज हुन्छ, उनीहरूका निमित्त संरचना, एकरूपता र सुरक्षाको खोजी गर्नुपर्छ। जब विश्वासमा तुषारापात हुन्छ र अपनत्व गुन्छ, उनीहरूले माया, समावेशीता र सम्मान महसुस गर्न पाउनुपर्छ। पीडादायी स्थितिमा बाल बालिकालाई सिर्जनात्मक, सहभागितामूलक र सक्रिय सिकाइका अवसर प्रदान गर्नुपर्छ।’

स्रोत : *The Psychosocial Care and Protection of Children in Emergencies: Teacher Training Manual*. p, 97.

कोठा २७

विद्यार्थीले समुदायमा गरेका डिआरआरसम्बन्धी कामका उदाहरणहरू

हैटीमा वृक्षारोपण,

थिओटेका स्थानीय बाल बालिकाहरूले ‘जोखिम न्यूनीकरण दिवस’ मा भाग लिएर बाढीका बेला पहिरोको जोखिम कम गर्न वृक्षारोपण गरे।

स्रोत : ActionAid. 2009. *Disaster Risk Reduction through Schools: A Groundbreaking Project*.

फिलिपिन्समा बाल बालिकाको अगुवाइमा आपत्कालीन अभ्यास

७.५ म्याग्निच्युडको भूकम्प र आगलागीले ठुलो सङ्ख्यामा मानवीय क्षति भएको परिवेश सिर्जना गरी विद्यार्थीको अगुवाइमा आपत्कालीन अभ्यास गरिएको थियो।

स्रोत : Save the Children. 2010. *Living with Disasters and Changing Climate*.

थाइल्याण्डमा समुदायको नक्साङ्कन

डिआरआर तालिम कार्यक्रमको एउटा हिस्साका रूपमा फायायो प्रान्तका विद्यार्थीले असुरक्षित र सुरक्षित स्थानको पहिचान गरी समुदायको एउटा नक्सा तयार पारे। त्यो नक्सामा समुदायमा बाल बालिका र बुढाबुढी भएका परिवारहरू पनि देखाइयो। उनीहरूले विपद्का बेला उनीहरूलाई कसरी सहयोग गर्ने भन्ने कुरा सिके।

स्रोत : Save the Children. 2010. *Living with Disasters and Changing Climate*.

फिलिपिन्समा विद्यालय स्थानान्तरण

सनफ्रान्सिस्कोका विद्यार्थीले जब उनीहरूको विद्यालय भूकम्पीय दृष्टिले असुरक्षित रहेको स्थानमा सारिँदै छ भन्ने थाहा पाए उनीहरूले उक्त विद्यालयलाई सार्न हुने वा नहुने र सारेदेखि कहाँ सार्ने भन्नेबारे छलफल गरे। समुदायव्यापी जनमत सङ्कलन गरे। उनीहरूले एउटा अभियान नै चलाए। आखिरमा विद्यालयलाई सुरक्षित स्थानमा सार्ने उनीहरूको प्रस्ताव सफल भयो।

स्रोत : Plan International. 2007. *Case Study: The Power of Children's Voices in School Relocation*.

फ्रान्समा विद्यार्थीका जोखिम दूत

स्थानीय स्तरका जोखिमहरू (जस्तै- बाढी, उद्योग तथा कल कारखानामा हुने दुर्घटना) थाहा पाउन र तिनको समाधानमा विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्न एउटा स्थानीय विद्यालयमा ‘विद्यार्थी जोखिम दूत’ कार्यक्रमको सुरुवात गरियो। पछि यो कार्यक्रम अन्य विद्यालयहरूमा पनि लागू भयो।

स्रोत : UN ISDR TPKE. 2008. *Disaster Prevention for Schools Guidance for Education Sector Decision-Makers. Consultation Version*.

कोठा २७ क्रमशः

ब्राजिलमा वर्षा मापन

सम्भावित बाढी वा पहिरोका बारेमा पूर्व सूचना दिन बाल बालिकालाई वर्षाको पानी मापन गर्न सिकाइन्छ ।

स्रोत : Save the Children. Undated. *Reducing Risks, Saving Lives*.

इण्डोनेसियामा 'कोसिदा' गीत

रेम्बाङ जिल्लाका बाल बालिकाले कोसिदा (पूर्व-इस्लामिक अरबबाट आएको कविताको एउटा प्रकार, जसलाई रेम्बाङ जिल्लामा भजनका रूपमा वा धार्मिक कविताका रूपमा गाइन्छ) लाई डिआरआर र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन अभियानमा प्रयोग गरे । उनीहरूले गाउँले भेला डाके र त्यसलाई गाएर सुनाए ।

स्रोत : Plan International. 2010. *Child-Centred DRR Tool Kit*.

सियरालिओनमा बाल बालिकाको अगुवाइमा सामुदायिक रेडियो कार्यक्रम

मोयम्बा जिल्लाको 'बाल जागरण रेडियो' बाल बालिकाको नेतृत्वमा खोलिएको सामुदायिक रेडियो स्टेसन हो । यसले २,५०,००० (दुई लाख पचास हजार) स्रोतासम्म पुग्ने गरी प्रत्येक हप्ता डिआरआरसम्बन्धी एक घण्टाको रेडियो कार्यक्रम प्रसारण गर्छ ।

स्रोत : Plan International. 2010. *Child-Centred DRR Tool Kit*.

कोठा २८

सङ्कटासन्नता तथा क्षमता मूल्याङ्कन (VCA) भनेको के हो ?

भिसिए भनेको 'मानिसहरूले सामना गर्ने जोखिम, ती जोखिमप्रति उनीहरूको सङ्कटासन्नता र प्रकोपको सामना गर्न अनी पहिलेको अवस्थामा फर्कन सक्ने उनीहरूको क्षमता मूल्याङ्कन गर्ने सहभागितामूलक एवम् खोजमूलक प्रक्रिया हो...भिसिएले प्रकोपको पूर्व तयारीमा रहन सहयोग गर्छ, प्रकोपलाई विपद्मा परिवर्तन हुनबाट रोक्छ र तिनको असर कम गर्छ ।

भिसिएमा निम्न साधनहरू प्रयोग गरिन्छ :

- अर्ध संरचनागत अन्तर्वार्ता
- लक्षित समूह छलफल
- नक्साङ्कन (समुदायभित्र जोखिमपूर्ण स्थानहरू र स्रोतहरू देखाउने नक्सा बनाउने)
- वरपर डुल्ने (समुदायभित्र वातावरण, मानिस, जमिनको प्रयोग र स्रोतहरूको अवलोकन गर्दै हिँड्ने)
- मौसमी पात्रो (तेर्सो कोठामा महिनाका नाम र ठाडा कोठामा ती महिनामा समुदायमा गरिने विभिन्न कार्यकलाप तथा कार्यक्रमहरू भएको चार्ट बनाउने । त्यसमा प्रकोप र जोखिम कहिले आउँछन् उल्लेख गर्ने साथै त्यसमा प्रकोपअनुसार जीवनशैलीमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू पनि उल्लेख गर्ने)
- ऐतिहासिक दृश्यचित्र (समयक्रमसँगै मानिसको जीवनमा आएको परिवर्तन देखाउने चार्ट बनाउने)

स्रोत : International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC). 2007. *VCA Toolbox with Reference Sheets*. p. 6, pp. 19-20.

परिच्छेद ८

कोठा २९

फिलिपिन्स : डिआरआर मूल प्रवाहीकरणका लागि बलियो नीतिगत तथा कानुनी आधार

सन् २००७-९ को 'शिक्षामा डिआरआर मूल प्रवाहीकरण' नामक परियोजना (अनुसूची १ को कोठा ४ हेर्नुहोस्) सुरु भएपछि शिक्षा विभागले शिक्षासँग सम्बद्ध अधिकारीहरूलाई विभागीय निर्देशन जारी गरी डिआरआर मूल प्रवाहीकरणलाई प्राथमिकतामा राख्न र डिआरआरसम्बन्धी कार्यक्रम तथा परियोजनाहरूको कार्यान्वयन गर्न भन्यो ।

सन् २०१० को मे महिनामा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन (आरए १०१२१) सन् २०१० पारित भएपछि डिआरआर मूल प्रवाहीकरण कार्यलाई अगाडि बढाइयो । आरए १०१२१ को परिभाषा यस्तो छ : 'फिलिपिन्समा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्रणालीलाई बलियो बनाउने, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको प्रारूप तयार गर्ने मार्ग प्रशस्त गर्ने र विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनलाई बजेट विनियोजन गरी यसलाई संस्थागत गर्ने ऐन' । आरए १०१२१ लाई कार्यान्वयन गर्ने नियमावलीहरू सन् २०१० को सेप्टेम्बरमा पारित भए । त्यसपछि सन् २०१२ को फेब्रुअरीमा राष्ट्रिय डिआरआर तथा व्यवस्थापन योजनाको अनुमोदन भयो । यसले डिआरआरलाई पाठ्यक्रममा समायोजन गर्ने राष्ट्रिय डिआरआर तथा व्यवस्थापन परिषद् र शिक्षा विभागको आदेशलाई अभू बलियो बनायो ।

आरए १०१२१ ले विपद् व्यवस्थापन नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूका लागि कानुनी आधार तय गर्छ । यसले गर्दा विपद् उत्थानशील समुदाय निर्माण गर्न, विपद् रोकथाम तथा तयारी र प्रतिकार्य क्षमतालाई सुदृढीकरण गर्न र विपद् तथा जलवायु जोखिमहरू न्यूनीकरण गर्ने उपायलाई संस्थागत गर्न केन्द्रीय र स्थानीय सरकारलाई सजिलो भयो । यसरी बलियो कानुनी आधार भएपछि सो राष्ट्रको विपद् व्यवस्थापन सक्रिय हुन थाल्यो ।

आरए १०१२१ को खण्ड ४ मा डिआरआरसम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यहरूको निर्माण गर्ने र जानकारी दिने तथा सचेतना कार्यक्रमहरू गर्ने प्रावधान छ । त्यसै गरी यसमा डिआरआरलाई माध्यमिक र उच्च शिक्षाको पाठ्यक्रममा राष्ट्रिय तालिम कार्यक्रममा, सार्वजनिक क्षेत्रका कर्मचारीहरूलाई दिइने तालिममा व्यावसायिक तथा मौलिक खालका औपचारिक तथा अनौपचारिक सिकाइ कार्यक्रममा विद्यालय बाहिर रहेका युवाका निम्ति बनाइएका कोर्स र कार्यक्रमहरूमा समायोजन गर्ने कुरा उल्लेख छ ।

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन योजनाले डिआरआर तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलनलाई शैक्षिक नीति निर्माण, सामाजिक-आर्थिक योजना, बजेट व्यवस्थापन तथा शासन प्रणाली जस्ता विकास प्रक्रियामा मूल प्रवाहीकरण गर्ने मार्ग चित्र प्रस्तुत गर्छ । त्यसपछि विपद्लाई एउटा मात्र प्रकोपका रूपमा नहेरीकन विभिन्न किसिमका प्रकोपका रूपमा हेर्न थालिएको छ । विपद्लाई अन्तरक्षेत्रीय, अन्तरनिकायगत र सबै सरकारले हेर्नुपर्ने विषयका रूपमा लिइएको छ । रणनीतिक राष्ट्रिय कार्य योजना सन् २००९-१९ को प्रारम्भिक समीक्षा गरिएको छ । यसमा डिआरआरको नयाँ दृष्टिकोण र रणनीतिक उद्देश्यहरू देखाइएको छ ।

डिआरआरलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउन सहयोग गर्नका लागि शिक्षा विभागको सुरक्षित विद्यालय कार्यक्रम अन्तर्गत 'सुरक्षित सिकाइ वातावरण निर्माण' परियोजना (सन् २००७-८) सञ्चालन गरियो । आपत्कालीन शिक्षा समूह र राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन परिषदसँग साभेदारीमा सो परियोजनाले तुलना, छलफल र प्राथमिक तथा माध्यमिक तहका विद्यार्थी, तिनका अभिभावक र

कोठा २९ क्रमशः

शिक्षकसँग कुराकानी गरी विद्यालयमा सुरक्षा सुदृढीकरण तथा अनुगमन गर्ने जिम्मा एउटा समूहलाई दिएको थियो ।

नयाँ व्यवस्था अनुसार हरेक सरकारी निकायलाई आफ्नै विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यान्वयन योजना र कार्य सञ्चालन निर्देशिका बनाउने अधिकार दिइएको छ । आरए १०१२१ को कानुनी प्रारूपमा रही शिक्षा विभागले केन्द्रीय कार्यालयका कर्मचारी सम्मिलित एउटा डिआरआर तथा व्यवस्थापन मूल समूह स्थापना गरेको छ । यो समूहले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन र आपत्कालीन शिक्षासम्बन्धी छलफल गर्छ र डिआरआरका लागि नीति, कार्यक्रम तथा परियोजनाहरू सिफारिस गर्छ ।

शिक्षा विभागले एउटा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यालय पनि स्थापना गरेको छ । यसले डिआरआरलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउने र शिक्षामा सुरक्षाको संस्कृति विकस गर्ने प्रक्रियाको फोकल व्यक्तिका रूपमा काम गरिरहेको छ । विपद् र जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि अवसरहरूको सदुपयोग गर्न सो कार्यालयले विषयगत पाठ्यक्रमको परिमार्जन गरेको छ । लेख्ने बेला, उक्त कार्यालयले परियोजना र कार्यक्रमले शिक्षामा पारेको असर मूल्याङ्कन गर्न अनुगमन र मूल्याङ्कनका साधनहरूको पनि निर्माण गरेको छ ।

स्रोत : Response to authors' query on status of mainstreaming of disaster risk reduction in the education sector in the Philippines submitted on their behalf by ADPC, June 2012.

कोठा ३०

टर्की : विद्यालयमा विपद्सम्बन्धी आधारभूत जानकारी

टर्कीमा सन् २००३ देखि २००५ सम्म बेसिक डिजास्टर अवेरेनेस इन टर्किस स्कूलस नामक अनलाइन परियोजना सञ्चालन गरियो । त्यहाँको शिक्षा मन्त्रालय, बोगाजिसी विश्व विद्यालय, कान्दिली अब्जभेन्टरी र भूकम्प अनुसन्धान संस्थाले यसमा सहकार्य गरेका थिए । युएसएआइडीले आर्थिक सहायता गर्‍यो । यसको अनलाइन दर्ता निःशुल्क थियो । शिक्षकहरूले चार घण्टे स्वअध्ययन सामग्रीमार्फत व्यक्ति र परिवारले गर्ने विपद् तयारीका बारेमा सिक्ने अवसर प्राप्त गरे । दुई हजार पाँच सय जना स्वयमसेवीले सुरुको यो अनलाइन तालिम लिए ।

यो तालिमले प्रत्यक्ष रूपमा दिइने एक हप्ते तालिमका लागि १०० जना शिक्षक प्रशिक्षकहरू छनोट गर्न सहयोग गर्‍यो । उनीहरूले त्यसपछि उक्त पोर्टलको प्रयोग गरी देशव्यापी रूपमा अरूलाई पनि प्रत्यक्ष तालिमहरू दिन सके । सन् २०१२ सम्ममा झण्डै २,९४,००० शिक्षकहरू यस्तो सचेतनामूलक प्रत्यक्ष तालिमबाट लाभान्वित भए ।^१ सन् २०१०-११ मा टर्कीको शिक्षा मन्त्रालयले आफ्नै एउटा इ-लर्निङ पोर्टल बनायो । यसमा राखिएको पहिलो सामग्री अमेरिकन रेडक्रस र बोगाजिसी विश्व विद्यालयको सहायतामा रिस्क रेड नामक संस्थाले विकास गर्‍यो । 'व्यक्तिगत तथा पारिवारिक विपद् तयारी र विद्यालयमा विपद् तथा आपत्कालीन व्यवस्थापन' नामक ४५-६० मिनेटका २० ओटा पाठहरू भएको दुई ओटा अन्तरक्रियात्मक अनलाइन स्व अध्ययन कोर्सहरू चलाइयो । प्रशासनको वा विद्यालयको परिचयमार्फत् नाम दर्ता गरिन्थ्यो ।^२ दुवै अनलाइन कार्यक्रमलाई शिक्षा मन्त्रालयले अनुमोदन गर्‍यो । तिनीहरू अनिवार्य भने थिएनन् । अनलाइन कार्यक्रम सुरु भएको छ महिनाभित्रमा १०,००० (दश हजार) शिक्षकले स्वेच्छाले हरेक कोर्सका सबै पाठहरू पुरा गरे । झण्डै ७५,००० (पचहत्तर हजार) प्रयोगकर्ताले समग्रमा २५०,००० ले तालिम लिए ।^३

^१ Basic Disaster Awareness in Turkish Schools Online Program. <http://www.koeri.boun.edu.tr/aheb/memlogin.htm>

^२ School Disaster & Emergency Management online program. <http://uzaktanegitim.meb.gov.tr/faces/Oys01001.jsp>

^३ टर्कीबारे यो खण्डमा भएका जानकारीहरू रिस्क रेडका मार्ला पेटाल र जिनिप टर्कमेनले उपलब्ध गराएका हुन् ।

परिच्छेद १०

कोठा ३१

भारत : विद्यालयमा सुरक्षाको प्रयोगबाट डिआरआर शिक्षाको सुरुवात

भारतमा युएनडिपीले विद्यालयमा विपद् व्यवस्थापन शिक्षाको प्रवर्धन गरेको छ। केही राज्य सरकारहरू (जस्तै- गुजरात) ले पाठ्यक्रममा यससम्बन्धी पाठहरू राखेका छन्। अरूले भने यो काम गर्न अझ बाँकी छ। विपद् भोगेका राज्यहरू डिआरआर शिक्षाको प्रवर्धनका लागि अगाडि सरेका छन्। जस्तै- केरला राज्यले डिआरआर शिक्षालाई विपद्का पक्ष (जस्तै, बाढी र चट्याङ) र सुरक्षाका पक्ष (जस्तै, सडक यातायात, रासायनिक तत्त्व, विजुलीबाट सुरक्षा) दुवै समेटी एकीकृत अडिटका रूपमा विद्यालयमा राखेको छ। सुरक्षा तथा विपद् व्यवस्थापन विज्ञहरूबाट अडिट गरिएको थियो। विद्यालय सुरक्षा क्लबका विद्यार्थीहरूको एउटा टिम पनि उनीहरूसँग सामेल भएको थियो। विद्यालय सुरक्षा क्लबका सदस्यहरू विभिन्न कक्षाबाट छानिएको थियो। उनीहरूले हरेक कक्षामा सुरक्षासम्बन्धी मुद्दालाई प्रवर्धन गर्ने अगुवाका रूपमा काम गर्थे।

सुरक्षा अडिट टिमले अडिट प्रतिवेदन तयार गरी पारित गरेपछि उक्त प्रतिवेदनलाई विद्यालय व्यवस्थापन समक्ष पेश गरियो। त्यसपछि यससम्बन्धी ४ प्रकारका कामहरू भए :

१. जोखिमपूर्ण स्थान र तिनका वरिपरी तारवार र पर्खाल लगाइ संरचनागत परिवर्तन गरियो।
२. सबै कक्षामा विद्यालयसँग सम्बन्धित सुरक्षा तत्त्वहरूको प्रवर्धन गरियो।
३. पहिचान गरिएका प्रमुख प्रकोप (जस्तै- प्रयोगशाला सुरक्षा र प्राथमिक उपचार) हरूसम्बन्धी तालिम सञ्चालन गरियो।
४. आफ्नो इलाकामा भएका अन्य विद्यालयहरूमा सुरक्षासम्बन्धी प्रदर्शन गरी सुरक्षा सन्देश फिँजाइयो।

यो कार्यक्रम सोही क्षेत्रका अन्य ३० ओटा विद्यालयमा पनि लागू गरिने भएको छ र यसले सन् २०१२ बाट सुरु भएर त्यसको पाँच वर्षभित्रमा scale हासिल गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

स्रोत : Muralee Thummarukudy, UNEP.

अनुसूची २

टुल

परिच्छेद १

टुल १

पाठ्यक्रममा डिआरआरका पाँच ओटा आयामहरू

पाठ्यक्रम मूल्याङ्कन र विकासका निम्न उद्देश्यका लागि प्रारूपका रूपमा तलको रूजुसूचीलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ :

- पाँच ओटा आयामका आधारमा समग्र पाठ्यक्रममा विद्यमान डिआरआरका प्रावधानहरू खोज्ने
- पाँच ओटा आयामका आधारमा कुनै निश्चित विषयका पाठ्यक्रममा विद्यमान डिआरआरका प्रावधानहरू खोज्ने
- पाठ्यक्रम विकासका क्रममा विभिन्न मस्यौदाहरूमा हरेक आयामलाई दिइएको भार जाँच गर्ने

कार्य विधि:

१. सहभागीहरूलाई विषय अनुसारका वा कक्षा अनुसारका स-साना समूह बनाउन लगाइन्छ ।
२. उनीहरूलाई पाँच ओटा आयामको व्याख्या गरिएका ह्याण्ड आउटहरू र सम्बन्धित पाठ्यक्रमका प्रतिहरू दिइन्छ ।
३. हरेक समूहले दिइएका चेकलिष्टहरू एउटा ठुलो चार्ट पेपरमा साँझ्छन् ।
४. उनीहरूले निश्चित कक्षा अथवा विषयमा प्रत्येक आयामलाई कतिसम्म सम्बोधन गरिएको छ भनी खोज्छन् ।
५. सम्बोधनको तह निर्धारण गरिसकेपछि उनीहरूले सही कोष्ठकमा ठिक लगाउँछन् र डिआरआर शिक्षाका आयामलाई पाठ्यक्रममा कहाँ र कसरी सम्बोधन गरिएको छ भन्ने कुरा बुकलेट पोइन्ट नोट बनाएर लेख्छन् ।
६. विभिन्न रङ्गका मार्कर लिएर उनीहरूले हरेक आयाममा परेका कुराहरूलाई कसरी सुर्धान सकिन्छ र/अथवा बढाउन सकिन्छ भनी बुलेट लिष्टमा आफ्ना विचारहरू लेख्छन् । यसरी लेख्दा सुरुमा भरेका कोठाभन्दा दायाँपट्टीका कोठामा लेख्छन् (जस्तै- यदि उनीहरूले 'कति पनि' भनी पहिले लेखेका भए अब उनीहरूले कसरी उक्त आयाम 'केही मात्रामा' अथवा 'धेरै' सम्बोधन हुन सक्छ भनी सुझावहरू लेख्छन् ।
७. हरेक समूहले आफूले गरेका कामहरू प्रस्तुत गर्छन् ।
८. निष्कर्षहरूको समीक्षा र डिआरआर पाठ्यक्रम विकासका लागि सुरुका काम र प्राथमिकताहरूको निर्धारण गरिसकेपछि समग्रमा छलफल गरिन्छ ।

डिआरआर शिक्षाका पाँच आयाम : पाठ्यक्रम चेकलिष्ट

	कति पनि छैन	केही मात्रामा छ	धेरै छ
आयाम १ : प्रक्रिया वा संयन्त्र बुझ्ने			
आयाम २ : सुरक्षाप्रति सचेत हुने			
आयाम ३ : जोखिमका कारक तत्त्व र प्रकोप कसरी विपद् हुन्छ बुझ्ने			
आयाम ४ : समुदायको जोखिम न्यूनीकरण क्षमता विकास गर्ने			
आयाम ५: संस्थागत रूपमा सुरक्षा र उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माण गर्ने			

परिच्छेद २

दुल २

हयोगो कार्य ढाँचा, सूचक ३.२ : “शिक्षा प्रणाली र अनुसन्धान समुदायभिन्न डिआरआरलाई समावेश गर्नुहोस्” – यस्तो कसरी गर्ने ? युएनआइएसडीआरका सुझावहरू तल दिइएको छ :

१. विश्व विद्यालयलगायत विभिन्न तहका शिक्षामा जोड दिनका लागि एउटा कार्य दल र विभिन्न समितिहरू बनाउनुहोस् ।
२. सर्वेमाफर्त् विपद् र विपद् न्यूनीकरणसम्बन्धी सबै उमेर समूहमा भएको ज्ञानको परीक्षण गर्नुहोस् । डिआरआरसम्बन्धी मुद्दालाई विद्यमान पाठ्यक्रममा उचित ढङ्गले सम्बोधन भए नभएको विश्लेषण गर्नुहोस् ।
३. डिआरआरका शीर्षकहरूलाई विज्ञान र भूगोलमा मात्र नराखेर अन्य विषयहरू जस्तै- पठन, कला, इतिहास, समाजशास्त्र, इन्जिनियरिङ, वातावरण व्यवस्थापन, हाइड्रोलोजी योजना, र जनस्वास्थ्यमा पनि समावेश गर्नुहोस् ।
४. विपद्सम्बन्धी जानकारीहरू, पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित क्षेत्रमा राम्रोसँग कसरी राख्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रशिक्षक एजुकेटर्सहरूका लागि निर्देशिका बनाउन शैक्षिक सामग्रीको सङ्कलन गरी त्यसको विश्लेषण गर्नुहोस् ।
५. शिक्षक र विद्यालयका कर्मचारीहरूलाई डिआरआर तालिम दिनुहोस् ।
६. विपद् व्यवस्थापन र न्यूनीकरणका डिग्री कार्यक्रम चलाउन विश्व विद्यालयहरूलाई अभिप्रेरित गर्नुहोस् ।
७. डिआरआर शिक्षाको विस्तारका लागि दूर शिक्षा र विद्युतीय साधनहरूको प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्नुहोस् ।
८. विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी बुझाइ र प्रयोगलाई अभि बढाउन प्रयोगात्मक विज्ञान सामाजिक-आर्थिक तथा प्राविधिक अनुसन्धानको विकासलाई प्रोत्साहित गर्नुहोस् ।
९. अनुसन्धानकर्ता, नीति निर्माता र कार्यान्वयनकर्ताका बिचमा निरन्तर छलफलका अवसर सिर्जना गर्नुहोस् ।

स्रोत : UNISDR. 2007. *Words into Action: A Guide to Implement the Hyogo Framework*. pp. 64-65.

टुल ३

सहमति निर्माण टुल : हामी सहमत छौं कार्यशाला

हामी सहमत छौं कार्यशाला प्राविधिक कार्य दलको उच तहको सहमति निर्माण हासिल गर्नका लागि डिआरआर पाठ्यक्रम विकासको निर्माणात्मक चरणमा प्रयोग गर्ने साधन हो ।

सेसन १ : एक अर्कालाई चिन्ने

सहभागीहरूले डिआरआर पाठ्यक्रम विकास कार्यक्रममा आइपुग्दाको उनीहरूको पेसागत जीवनको यात्रासम्बन्धी आफैले मार्ग चित्र बनाउँछन्, अरू समक्ष प्रस्तुत गर्छन् र त्यसबारे छलफल गर्छन् । छलफलका क्रममा हालको कामका लागि उपयोगी हुने उनीहरूका अनुभव र विज्ञतामा जोड दिन्छन् ।

सेसन २ : मूल्य र लक्ष्य

सबै सहभागीहरूले कार्डहरूको एउटा सेट बनाउँछन् । प्रत्येक कार्डमा डिआरआरका लागि भिन्दाभिन्दै मूल्य वा लक्ष्य लेख्छन् । उक्त कार्डहरूलाई एकै ठाउँमा राख्छन्, व्यवस्थित गर्छन्, समूह बनाउँछन् र चार्ट पेपरमा टिप्पणी लेख्छन् । सबैजना सहमति जुटाउनका लागि छलफल गर्छन् ।

सेसन ३ : समस्या र सीमितताहरू

सबै सहभागीले कार्डहरू तयार पार्छन् । उक्त कार्डमा सफल पाठ्यक्रम विकासमा आइपर्ने बाधा अड्चनहरू लेख्छन् । ती कार्डहरू एकएक गर्दै बाँड्छन् । त्यसपछि ती समस्यालाई कसरी रोक्ने, छल्ने वा समाधान गर्नेबारे छलफल गर्छन् र सहमतिमा पुग्छन् ।

सेसन ४ : काम गर्ने सहज तरिका

पहिला जोडीमा, त्यसपछि सानासाना समूहमा र अन्त्यमा सामूहिक रूपमा सहभागीहरूले सहकार्यलाई सहज बनाउने र बाधा पुर्याउने तत्त्वहरूबारे आआफ्ना धारणा राख्छन् । अन्त्यमा सबैले सहमति जनाएका सहकार्यका शैलीहरूको एउटा सूची बनाउँछन् ।

सेसन ५ : पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाको नक्साङ्कन

उनीहरूलाई उपलब्ध गराइएको बृहत् पाठ्यक्रम विकास प्रारूप र कार्य तालिकाभित्र रही सहभागीहरूले विस्तृत कार्य तालिका बनाउँछन् र भूमिका तथा जिम्मेवारीसम्बन्धी सहमति जुटाउँछन् ।

नोट : यो विभिन्न विश्वव्यापी शैक्षिक सहमति निर्माण कार्यशाला टुलहरूको मिश्रित र सङ्क्षिप्त रूप हो । यससम्बन्धी केही सामग्रीहरू यहाँ दिइएको छ :

Kinghorn, J.R. & Shaw, W.P. 1977. *Handbook for Global Education: A Working Manual*. Charles F Kettering Foundation; Richardson, R, Flood, M & Fisher, S. Undated. *Debate and Decision: Schools in a World of Change*. London: World Studies Project.

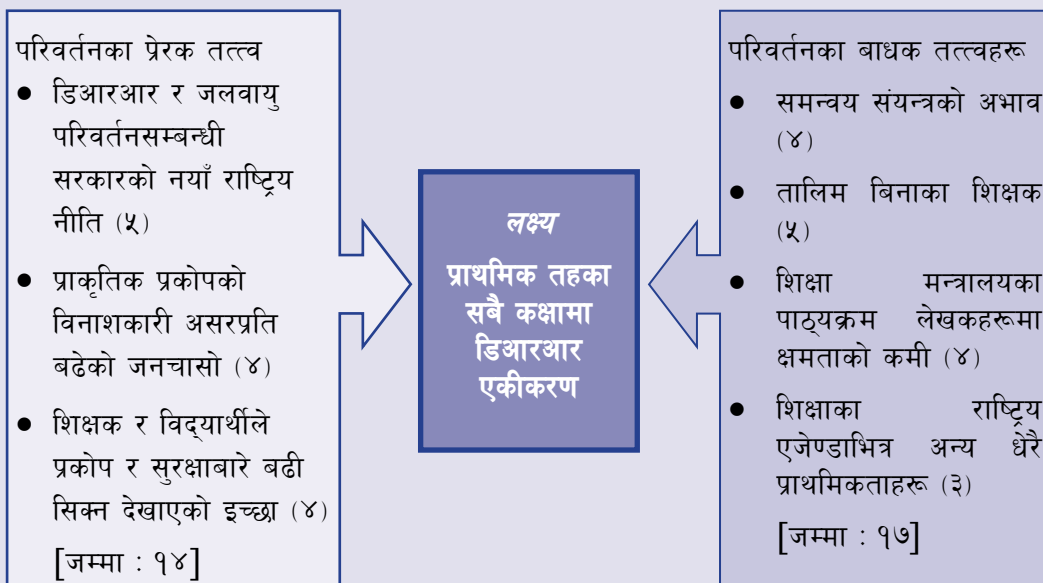
टुल ४

सहमति निर्माण तथा योजना टुल : फोर्स फिल्ड विश्लेषण

फोर्स फिल्ड विश्लेषण विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई पाठ्यक्रममा समायोजन गर्ने प्रक्रियामा नीति निर्माता र सबै तहका अभ्यासकर्मीहरूका लागि योजना तय गर्न उपयोगी हुने एउटा टुल हो । यसले छलफल, तर्क वितर्क तथा सम्वादमा सहयोग गर्छ ।

कार्य विधि

१. छ देखी आठ जनाको एउटा सानो समूह बनाउनुहोस् र डिआरआर पाठ्यक्रम परिवर्तनका छलफल गर्नुपर्ने क्षेत्रहरू निर्धारण गर्नुहोस् । यसलाई तल उदाहरणमा देखाए जस्तै चार्ट पेपरको मध्यभागमा एउटा कोठा बनाएर त्यसभित्र लेख्नुहोस् । छलफलको यो मुख्य विषय नै डिआरआर पाठ्यक्रम नीतिका लागि चाहेको लक्ष्य (राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय/विद्यालय तहको) अर्थात् डिआरआर पाठ्यक्रमको उद्देश्य हो ।
२. कोठाको बायाँपट्टि राख्ने पाठ्यक्रम परिवर्तनका प्रेरक तत्त्वहरूको सूची बनाउन र दायाँपट्टि राख्ने यसका बाधक तत्त्वहरूको सूची बनाउन मस्तिष्क मन्थन गर्नुहोस् ।
३. समान विषयवस्तु र १ (कमजोर) देखि ५ (बलियो) सम्मको श्रेणीबाट निर्धारण गरिएको महत्त्वका आधारमा उक्त प्रेरक र बाधक तत्त्वहरूलाई छुट्याउनुहोस् । श्रेणी मापन गर्ने केही तरिकाहरू तल दिइएको छ ।
४. छलफल गरी बाधक तत्त्वको न्यूनीकरण र प्रेरक तत्त्वमा वृद्धि गर्ने तरिकाहरू पत्ता लगाउनुहोस् ।

स्रोत : Hovland, I. 2005. *Successful Communication: A Toolkit for Researchers and Civil Society Organizations*.

टुल ५

डिआरआर पाठ्यक्रम योजनाका टुलहरू : समस्या रूख विश्लेषण र उद्देश्य रूख विश्लेषण

विकासका क्षेत्रमा काम गर्ने निकायहरूमा योजना टुलका रूपमा प्रायः प्रयोग हुने समस्या रूख विश्लेषण र उद्देश्य रूख विश्लेषण डिआरआर पाठ्यक्रम योजनामा पनि उल्लिखित प्रयोग हुन्छ। समस्या रूखले मुख्य मुद्दाका कारण र असरहरूको नक्साङ्कन गर्न र स्पष्ट पार्न सरोकारवालाहरूलाई सहयोग पुर्याउँछ। उद्देश्य रूख समस्या रूखमा आधारित हुन्छ। यसले समस्याहरूलाई उद्देश्यका रूपमा परिवर्तन गर्छ र तिनको समाधान खोज्छ। छलफल, तर्क वितर्क र सम्वाद (सहभागी सरोकारवालाहरू बिच) दुवै अभ्यासका मुख्य तत्व हुन्। अभ्यासका क्रममा गरिएका निर्णय र उठेका चासोहरू अरू छलफल र विस्तृतिकरणका विषय हुन सक्छन्।

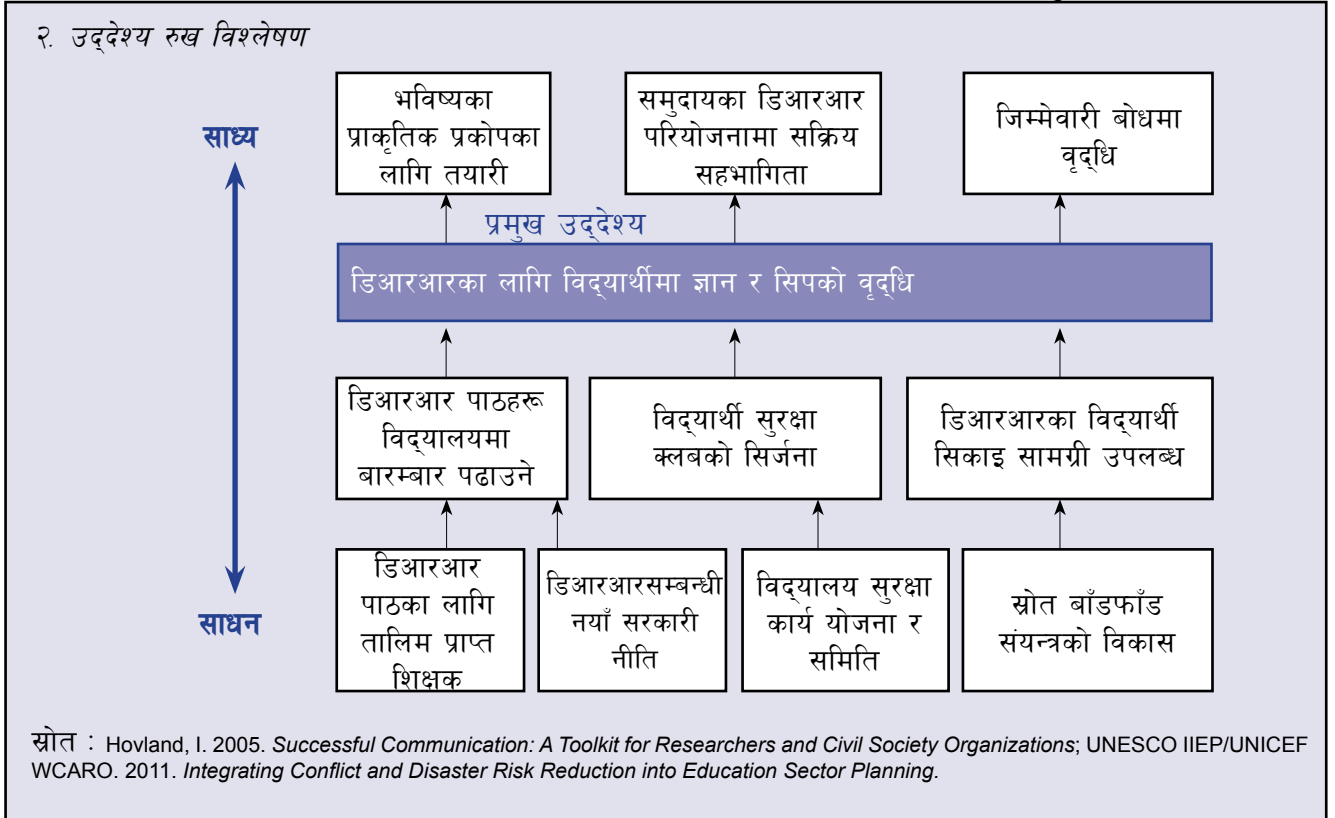
कार्य विधि

- साना समूहमा काम गरी डिआरआर पाठ्यक्रमको विकाससँग सम्बन्धित प्रमुख समस्याहरू पहिचान गर्नुहोस्। त्यसलाई चार्ट पेपरको मध्यभागमा लेख्नुहोस्।
- ती समस्याका कारण र असरहरूको पहिचान गर्नुहोस् (समस्या जरा हुन्)। समस्याका परिणामहरू पहिचान गर्नुहोस् (यिनीहरू हाँगा हुन्)। तल देखाए जस्तै ले आउट बनाई चार्टमा थप्नुहोस्।
- समस्या रूख पूरा भइसकेपछि प्रत्येक समस्यालाई अपेक्षित सुधारका रूपमा परिवर्तन गरी एउटा उद्देश्य रूख सिर्जना गर्नुहोस्।

१. समस्या रूख विश्लेषण

टुल ५ क्रमशः

टुल ६

पाठ्यक्रम विकासका ६ चरण

चरण १ : राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय र शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गतको पाठ्यक्रम विकाससँग सम्बन्धित राष्ट्रिय निकायबिच सम्वादको थालनी

- राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालयले डिआरआरसँग परिचित गराउन र सहमति निर्माण गर्न शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरूका लागि कार्यशालाको आयोजना गर्ने ।
- फलस्वरूप औपचारिक सहमति पत्र निर्माण गर्ने जसमा डिआरआर साभेदारीका उद्देश्य, क्षेत्र र अपेक्षित उपलब्धिहरूको उल्लेख गर्ने ।

चरण २ : कार्य दल र सल्लाहकार समूह गठन

- पाठ्यक्रम निकाय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन कार्यालय र प्राविधिक निकायका व्यक्तिहरूसहित प्राविधिक कार्य दलको गठन गर्ने ।
- सल्लाहकार समूह गठन गर्ने । शिक्षा मन्त्रालयका उच्चपदस्थ कर्मचारीले यसको अध्यक्षता गर्दछन् । विकास प्रक्रियालाई मार्ग निर्देश र प्राविधिक कार्य दललाई निरीक्षण गर्ने निकाय र अन्य सबै मन्त्रालयका उच्च पदस्थ कर्मचारीहरू यो समूहमा रहन्छन् । सल्लाहकार समूहको काम कार्य योजनाको समीक्षा गर्ने, सफलता र असफलताको विश्लेषण गर्ने र सिक्रेका पाठका आधारमा लक्ष्यमा आवश्यक परिवर्तन गर्दै जाने हुन्छ ।

चरण ३ : बैठकको सुरुवात

- प्राविधिक कार्य दल र सल्लाहकार समूहको सामूहिक बैठक गर्ने ।
- बैठकका उद्देश्यहरू : विस्तृत कार्य योजना निर्माण गर्ने, जिम्मेवारी बाँडफाँड गर्ने र लक्षित मिति प्रस्ताव गर्ने ।

नीति निर्माता/पाठ्यक्रम विकासकर्ता

: सुरु बैठकमा टुल ३, ४, र ५ मध्ये सबै वा कुनै एउटा प्रयोग गर्न सकिन्छ

चरण ४ : पाठ्यक्रम मस्यौदा तयार गरी परीक्षण (प्राविधिक कार्य दल)

- विद्यमान पाठ्यक्रमको पूनरावलोकन र कक्षागत र विषयगत रूपमा डिआरआर समायोजनका स्थान निर्धारण गर्ने ।
- विभिन्न विषयमा समायोजन गर्न नयाँ विषय वा मोड्युल विकास गर्ने ।
- शिक्षक निर्देशिकाको विकास गर्ने र नमुना परीक्षणका लागि छनोट गरिएका विद्यालय र ती विद्यालयप्रति जिम्मेवार शैक्षिक अधिकारीहरूलाई तालिम दिने ।
- उक्त विषय/cross-curricular मोड्युलको नमुना परीक्षण गर्ने । त्यसका लागि नमुना परीक्षणलाई विद्यालय कार्य तालिकासँग मिलाउने । शिक्षकबाट पृष्ठ पोषण प्राप्त गर्न प्रशस्त समय राख्ने ।
- पृष्ठ पोषणका आधारमा पाठ्यक्रम मस्यौदा परिमार्जन गर्ने ।

चरण ५ : राष्ट्रिय पाठ्यक्रम पूनरावलोकन समितिसँग कार्यगत सम्बन्ध

- पाठ्यक्रमलाई अर्को पटक परिमार्जन गर्ने क्रममा डिआरआर सिकाइलाई समावेश गर्न प्राविधिक कार्य दलले राष्ट्रिय पाठ्यक्रम पूनरावलोकन समितिसँग नजिक रहेर काम गर्छन् ।

चरण ६ : डिआरआरलाई राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा समायोजन

- सल्लाहकार समूहबाट पाठ्यक्रम पारित गर्ने ।
- बजेटको सुनिश्चितता गर्ने ।
- विभिन्न तहमा परामर्श तथा प्रबोधीकरण गर्ने ।

स्रोत : Asian Disaster Preparedness Center (ADPC)/Regional Consultative Committee on Disaster Management (RCC). 2007. Integrating Disaster Risk Reduction into School Curriculum. RCC Guideline 6.1. 8-12.

परिच्छेद ३

दल ७

विषय अनुसार डिआरआर पाठ्यक्रम सिकाइ उपलब्धिहरूको विकास

अभ्यासका लागि मुख्य लक्षित समूहहरू

एउटा वा धेरै विषयका पाठ्यक्रम विशेषज्ञ र पाठ्यक्रम विकासकर्ताहरू, शिक्षक प्रशिक्षक, शिक्षक, डिआरआर प्राविधिक कार्य दलका सदस्यहरू अथवा जलवायु परिवर्तन शिक्षा/दिगो विकासका लागि शिक्षा पाठ्यक्रम विकाससँग डिआरआरको प्राविधिक कार्य दलका सदस्यहरू

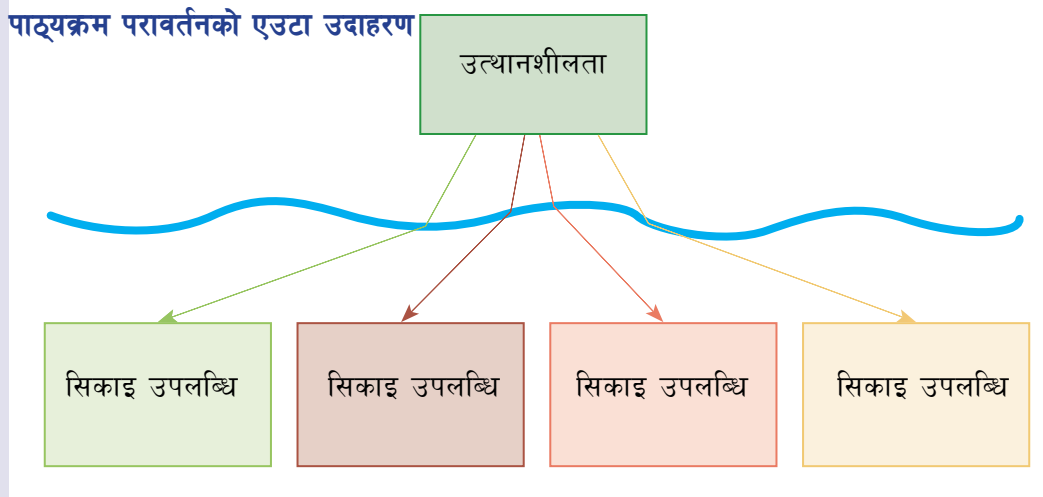
उद्देश्य

विषय अनुसार डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरूको सूची बनाउने ।

कार्य विधि

१. पाठ्यक्रम एकीकरणको अवधारणामाथि चिन्तन गर्नुहोस् । एकीकरणको अर्थ डिआरआरसम्बन्धी ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिलाई विषयगत पाठ्यक्रममा मिलाउन सकिन्छ भन्ने हो ।
२. परावर्तन (एक माध्यमबाट अर्को माध्यममा जाँदा प्रकाशको दिशामा हुने परिवर्तन) को अवधारणालाई अगाडि सार्नुहोस् (जस्तै : सिधा लट्टीलाई पानीमा डुबाउँदा लट्टी बाङ्गो देखिन्छ) ।
३. पाठ्यक्रम परावर्तनको अवधारणालाई अगाडि ल्याउनुहोस् (जस्तै- डिआरआरको अन्तर पाठ्यक्रम सम्बद्ध विषयवस्तु र एउटा निश्चित विषयका लागि निर्धारण गरिने डिआरआर सिकाइ उपलब्धि फरक हुन्छन्) ।

पाठ्यक्रम परावर्तनको एउटा उदाहरण

४. सहभागीहरूलाई साना साना विषय विशेषज्ञ समूहमा काम गर्न लगाउनुहोस् र सिकाइ उपलब्धि समूह तालिका (तल हेर्नुहोस्) मा देखाएका हरेक सिकाइ उपलब्धिलाई सम्बन्धित विषयमा राख्न सकिन्छ कि सकिँदैन र सकिन्छ भने कसरी राख्न सकिन्छ भनी सामान्य रूपमा विचार गर्न लगाउनुहोस् । साथै, कहाँ राख्न सकिन्छ (जस्तै : विभिन्न कक्षा र/अथवा विषयभित्रका निश्चित एकाइ/शीर्षकमा) भन्ने पनि सोचन लगाउनुहोस् ।
५. सहभागीहरूलाई एकै ठाउँमा भेला हुन लगाउनुहोस् र उनीहरूका विचारहरू प्रस्तुत गर्न लगाएर तिनमाथि सबैलाई छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
६. साधारण सिकाइ उपलब्धिहरूको पूर्ण सूची (तालिका ३) बाँड्नुहोस् ।
७. सहभागीहरूलाई आफ्नै समूहमा फर्कन लगाउनुहोस् । उनीहरूको विषयले सम्बोधन गर्नसक्छ भनी उनीहरूलाई लागेका उपलब्धि समूह शीर्षक अन्तर्गतका विशिष्ट सिकाइ उपलब्धिहरूलाई विस्तार गर्न लगाउनुहोस् । प्रत्येक विशिष्ट उपलब्धिहरू राखी लेख्न लगाउनुहोस् ।

८. विषय अनुसारका डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरूको सूची (सूचीहरू) बनाउने उद्देश्यसहित सामूहिक छलफल गरी कार्यक्रमको समापन गर्नुहोस् ।

ज्ञान	सिप	अभिवृत्ति
<ul style="list-style-type: none"> आफ्ना र अरूका बारेमा ज्ञान प्रकोप र विपद्को ज्ञान डिआरआरसम्बन्धी प्रमुख धारणा र अभ्यासहरूको ज्ञान आधारभूत सुरक्षा उपायहरूको ज्ञान विपद् व्यवस्थान संयन्त्र र अभ्यासहरूको ज्ञान वातावरण तथा वातावरण-मानव समाजबिच अन्तर्सम्बन्धको ज्ञान जलवायु परिवर्तनको ज्ञान प्रकोपका असरहरू विभिन्न हुन्छन् र फरक फरक अनुपातमा हुन्छन् भन्ने ज्ञान द्वन्द्व/विपद् जोखिम न्यूनीकरणको मिलन बिन्दुको ज्ञान विपद्का मानव अधिकार/बाल अधिकारका पक्षहरूको ज्ञान 	<ul style="list-style-type: none"> सूचना व्यवस्थापनको सिप विवेकपूर्ण निर्णय गर्ने र समालोचनात्मक सोचको सिप सामना गर्ने, आत्म रक्षा र स्वव्यवस्थापनको सिप सञ्चार र अन्तरवैयक्तिक अन्तरक्रिया सिप सामाजिक/सम्वेगात्मक सिप काम गर्ने सिप प्रणालीगत सिप 	<ul style="list-style-type: none"> परोपकारिता/कदर गर्ने बानी सम्मान दया माया, स्याहार र समानुभूति दृढ विश्वास र पूर्व सावधानी जिम्मेवारी निष्पक्षता, न्याय र भाइचारा(एक्यबद्धता) प्रति प्रतिबद्धता वातावरणसँग सामञ्जस्यता

टुल ८

अन्तरपाठ्यक्रम सम्बद्ध डिआरआर प्रावधानका लागि मार्ग प्रशस्त गर्ने

अभ्यासका लागि मुख्य लक्षित समूह

पाठ्यक्रम विशेषज्ञ र विकासकर्ता, शिक्षक अध्यापक, शिक्षक, प्रधानाध्यापक, डिआरआर वा जलवायु परिवर्तन शिक्षा/दिगो विकासका लागि शिक्षासहित डिआरआर पाठ्यक्रम विकास प्राविधिक कार्य दल ।

उद्देश्य

प्राथमिक अथवा माध्यमिक तहका पाठ्यक्रम विकासकर्ता र/अथवा विभिन्न विषयका शिक्षकहरू डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरूको समायोजित सम्पूर्णतामा पाठ्यक्रम प्रवाहबारे छलफल गर्न भेला हुन्छन् ।

कार्य विधि

चरण १ : सम्भावित विषयगत सिकाइ उपलब्धिहरूको खोजी

- सहभागीहरूलाई विषयगत समूह बनाइ बसाल्नुहोस् । सिकाइ उपलब्धि समूह तालिका (टुल ७) का केही प्रति र सम्बन्धित विषयको पाठ्यक्रम, पाठ्य वस्तु र अन्य शिक्षण सिकाइ सामग्रीका एक वा केही प्रतिहरू लिन लगाउनुहोस् ।
- उक्त समूहहरूलाई दिइएका सिकाइ उपलब्धिमध्ये हरेक उपलब्धि हासिल गर्नका लागि सो विषयमा भएका सम्भावनाबारे छलफल गर्न लगाउनुहोस् । ती सम्भावनाहरू हालमा कति प्रयोग भएका छन् छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।

प्रधानाध्यापक : यो टुलले शिक्षकमा विद्यालय डिआरआर सिकाइ संस्था हो भन्ने दृष्टिकोणको विकास गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ

दुल ८ क्रमशः

मुख्य विचारहरूलाई चार्ट पेपरमा लेख्न लगाउनुहोस् ।

३. हरेक समूहलाई प्रतिवेदन बनाई सामूहिक छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
४. विभिन्न विषयमा भएका सम्भावित सिकाइ उपलब्धि र वास्तविक सिकाइ उपलब्धिबिचको सम्बन्धबारे सामूहिक छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।

चरण २ : सम्पूर्ण पाठ्यक्रम सिकाइ उपलब्धिको नक्साङ्कन

१. सहभागीहरूलाई आ-आफ्ना समूहमा फिर्ता पठाउनुहोस् । सम्बन्धित विषयमा राख्न मिल्ने हरेक सिकाइ उपलब्धि समूह अन्तर्गतका विशिष्ट सिकाइ उपलब्धिहरूको पहिचान गर्न लगाउनुहोस् । प्रत्येक समूहको सूची छुट्टा छुट्टै चार्ट पेपरमा लेख्न लगाउनुहोस् ।
२. सबै समूहलाई सम्पूर्ण पाठ्यक्रमका लागि बनेको डिआरआर ज्ञान सिकाइ उपलब्धि नक्सा भर्न लगाउनुहोस् । यो नक्सामा तेर्सो कोठामा विषयहरू र ठाडा कोठामा कक्षाहरू लेखिएको हुन्छ ।
 - पहिला उक्त नक्सामा एउटा एउटा कक्षाका सहभागीहरूलाई डिआरआर ज्ञान उपलब्धि समूहमा वास्तविक र सम्भावित विषय योगदानहरू भर्न लगाउनुहोस् । यसो गर्दा तेर्सो कोठाहरूमा भएका विषयहरूका माथिपट्टी लेख्न लगाउनुहोस् ।
 - त्यसपछि, सबैलाई विद्यार्थीले एउटा कक्षामा र कक्षाका सबै विषयमा हरेक ज्ञान उपलब्धिमा पाउने वास्तविक र सम्भावित सम्मुखताका बारेमा चिन्तन गर्न लगाउनुहोस् ।
३. डिआरआर सिप सिकाइ उपलब्धि नक्सा र डिआरआर अभिवृत्ति सिकाइ उपलब्धिको नक्सा बनाउनुहोस् । छैंटौं चरणको क्रियाकलाप दोहोर्याउनुहोस् (यसका लागि थप दुई ओटा सेसनको आवश्यकता पर्न सक्छ ।)
४. निरन्तर चलिरहने पाठ्यक्रम विकासमा चाहिने हुँदा चरण ५ मा बनाएका पेपर राख्नुहोस्, नफाल्नुहोस् ।

चरण ३. सिकाइ उपलब्धिहरूको क्षेत्र र क्रम निर्धारण

१. प्राप्त विचार र जानकारीहरूलाई सङ्गठित गर्न एउटा टोलीलाई सामूहिकीकरण गर्न लगाउनुहोस् । यसलाई चरण १२ को काम गर्नका लागि चाहिने हुनाले पहिला नै बाँड्नुहोस् ।
२. डिआरआरको क्षेत्र र क्रम निर्धारण गर्न एउटा अथवा त्योभन्दा बढी सेसनहरू आयोजना गर्नुहोस् । उक्त सेसनमा यी प्रश्नहरूमा ध्यान दिनुहोस् :
 - डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू हासिल गर्नका लागि पाठ्यक्रमको नक्साङ्कनबाट सम्भावना बढी भएका कुन कुन क्षेत्रहरू देखिए ?
 - डिआरआर सिकाइमा पाठ्यक्रमको बढीभन्दा बढी असरका लागि विभिन्न विषयहरूमा भएका शीर्षकहरूको तालिकालाई कसरी पुनः हेरफेर गर्न सकिन्छ ?
 - के विषयहरूलाई डिआरआर सिकाइ उपलब्धिका मुख्य बाहकका रूपमा चिनाउन सकिन्छ ? यदि सकिन्छ, भने त्यसलाई कसरी मिलाएर राख्ने र त्यसको कसरी व्यवस्थापन गर्ने ?
 - डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू बढीभन्दा बढी हासिल गर्न कसरी विभिन्न विषयका शिक्षकहरूले सहकार्य गर्न सक्छन् ?
 - डिआरआर उपलब्धि राम्रोसँग हासिल गर्नका लागि पाठ्यवस्तु र अन्य सिकाइ सामग्रीहरूमा के-कस्ता परिवर्तन गर्नु आवश्यक छ ?
 - डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू राम्रोसँग हासिल गर्न शिक्षण/सिकाइका शैली र स्थानमा के-कस्ता परिवर्तन गर्नु आवश्यक छ ?
 - के प्रक्रियाले पेसागत विकासको आवश्यकता पनि देखाएको छ ?
 - पाठ्यक्रमलाई एउटा निरन्तर सुधारको प्रक्रियाका रूपमा स्थापित गर्न समग्र पाठ्यक्रममा डिआरआर सिकाइ उपलब्धिको मूल प्रवाहीकरणको अनुगमन गर्न संरचना र संयन्त्रहरू के हुन् ?

टुल ९

डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरूको स्थानीयकरण

अभ्यासका मुख्य लक्षित समूहहरू

स्थानीय स्तरमा काम गरिरहेका शिक्षक प्रशिक्षक र पाठ्यक्रम विशेषज्ञ तथा विकासकर्ता, विद्यालय शिक्षक र प्रधानाध्यापक, परम्परागत तथा स्थानीय डिआरआरको ज्ञान भएका र त्यसमा काम गरिरहेका स्थानीय समुदायका सदस्य, स्थानीय डिआरआर, जलवायु परिवर्तन र दिगोपनका विशेषज्ञहरू ।

उद्देश्य

कुनैकुनै देशले 'स्थानीय विषयवस्तुको पाठ्यक्रम' का तत्त्वहरू समावेश गर्छन् भने कतिपयले केन्द्रीय स्तरमा बनाइएको पाठ्यक्रम स्थानीय परिस्थिति र आवश्यकता अनुकूल बनाउने मिल्ने गरी लचकता अपनाएका हुन्छन् ।^१ अझ कतिपय अन्य मुलुकले पाठ्यक्रममा स्थानीय अभ्यास र विश्व दृष्टिकोण समेट्नुपर्ने नीति नै बनाएका छन्^२ । यो अभ्यासले साधारण डिआरआर सिकाइ उपलब्धिलाई स्थानीय दृष्टिकोणबाट हेर्ने एउटा सामान्य प्रक्रिया देखाउँछ ।

कार्य विधि

१. शिक्षक, शिक्षक प्रशिक्षक, समुदायका सदस्य, स्थानीय प्रकोप, जलवायु परिवर्तन र दिगोपनका विशेषज्ञ, र स्थानीय/परम्परागत डिआरआर अभ्यासको ज्ञान भएका व्यक्तिहरूको भेला गराउनुहोस् ।
२. सहभागीहरू सहित सिकाइ उपलब्धि समूह तालिका (टुल ७) अथवा साधारण उपलब्धिको सूची (परिच्छेद ४.३) को समीक्षा गर्नुहोस् र उनीहरूलाई छुट्टा छुट्टै समूह बनाइ यी तिन ओटा मुद्दामा छलफल गर्न लगाउनुहोस् : क) स्थानीयता र स्थानीय संस्कृतिमा उपलब्धिहरूको सामान्य औचित्यता; ख) उक्त उपलब्धिहरूलाई स्थानीय रूपमा बढी सान्दर्भिक र सांस्कृतिक रूपमा उचित बनाउन कसरी पुनर्लेखन गर्न सकिन्छ ग) उनीहरूका विचारमा लेखन छुटेका सिकाइ उपलब्धिहरू, जुन स्थानीय र सांस्कृतिक रूपले सुहाउँदो पाठ्यक्रमको सुनिश्चितताका लागि समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ ।
३. समूहलाई आफ्ना प्रतिवेदनहरू बुझाउन लगाउनुहोस् र प्रत्येक मुद्दामा छलफल गर्न लगाउनुहोस् । स्थानीय र वैज्ञानिक दृष्टिकोणबिच फरक छुट्याउन पनि लगाउनुहोस् ।
४. स्थानीय डिआरआर सिकाइका लागि सबैले सहमति जनाएका सिकाइ उपलब्धिहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
५. उक्त सूचीलाई समुदायमा प्रस्तुत गर्नुहोस् । पृष्ठ पोषण लिनुहोस् । टिप्पणीहरूको समीक्षा गर्न फेरी भेला हुनुहोस् । आवश्यकता अनुसार सिकाइ उपलब्धिहरूमा हेरफेर गर्नुहोस् ।
६. यसरी निर्धारण गरिएका सिकाइ उपलब्धिहरूलाई स्थानीय विषयवस्तुको डिआरआर पाठ्यक्रमको ढाँचा तय गर्न प्रयोग गर्नुहोस् ।

^१ UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF.

^२ See, for example, Ministry of Education, Republic of Vanuatu. *Vanuatu National Curriculum Statement*. Port Vila: Ministry of Education. pp. 1-13.

टुल १०

क्षमतामा आधारित पाठ्यक्रम विकास

अभ्यासका लागि मुख्य लक्षित समूहहरू

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकासको टोली; (स्थानीय स्तरमा) समुदायका सदस्य, प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विपद् तथा जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित संस्थाका सदस्यहरू; पूर्वसेवाकालीन अथवा सेवाकालीन शिक्षकहरू

उद्देश्य

क्षमतामा आधारित डिआरआर पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु

कार्य विधि

१. सहभागीहरूलाई समूहमा बस्न लगाउनुहोस् र राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय प्रकोप र विद्यार्थीले तयारी अवस्थामा बस्नुपर्ने खालका सम्भावित विपद्का अवस्थाहरूबारे छलफल गरी सूची बनाउन लगाउनुहोस् ।
२. हरेक समूहलाई एउटा परिस्थिति दिनुहोस् र त्यसलाई सक्षमताका आधारमा सोच्न लगाउनुहोस् । विद्यालय शिक्षा पूरा गरिसकेका विद्यार्थीसँग विपद्को सामना गर्न र त्यसमा सक्रिय हुन कस्ता ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिगत सक्षमता हुनुपर्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्न लगाउनुहोस् ।
३. समूहहरूलाई सिकाइ उपलब्धिहरूको सूची (कोठा २३) रामोसँग पढ्न लगाउनुहोस् । त्यसबाट उनीहरूले तयार पारेका सक्षमताहरूमा थप्नु पर्ने ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिगत उपलब्धिहरू पहिचान गर्न लगाउनुहोस् र आवश्यक परेमा शब्द चयन मिलाउन भन्नुहोस् ।
४. उनीहरूलाई आफुले तयार पारेका कामहरू आदान प्रदान गर्न लगाउनुहोस् र एकअर्काका कामको सिर्जनात्मक टिप्पणी गर्न भन्नुहोस् ।
५. हरेक समूहलाई विद्यार्थीले ती सक्षमताहरू हासिल गर्नका लागि विकास गर्नुपर्ने शीर्षक, विषयवस्तु, सिकाइ र मूल्याङ्कन विधिहरू बारे सोच्न लगाउनुहोस् ।
६. समूहहरूलाई आआफ्ना कामहरू प्रस्तुत गर्न र एक अर्काका काममा फेरी सिर्जनात्मक टिप्पणी गर्न भन्नुहोस् ।

नोट : यसरी तयार पारेका उपलब्धिहरूलाई विस्तृत पाठ्यक्रम विकासको आधारका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

परिच्छेद ५

ढुल ११

म्याट्रिक्सहरू

पाठ/सिकाइ उपलब्धि म्याट्रिक्स

पाठ/सिकाइ उपलब्धि	ज्ञान	सिप	अभिवृत्ति

[अरू पाठहरूलाई समेट्न म्याट्रिक्समा विस्तार गर्नुपर्छ]

पाठ/सिकाइ आयाम म्याट्रिक्स

सिकाइ पाठ/उपलब्धि	१	२	३	४	५

[अरू पाठहरूलाई समेट्न म्याट्रिक्समा विस्तार गर्नुपर्छ]

टुल १२

दिगो विकासका लागि शिक्षा सिकाइ अनुभव योजना खाका (मानिटोवा)

यो एउटा स्तरीय ढाँचा हो, तर आवश्यकताअनुसार यसलाई संशोधन गर्न सकिन्छ ।

कक्षा - क्रियाकलापमा सामेल हुने कक्षा अथवा कक्षाहरूको पहिचान गर्नुहोस् ।

पथ प्रदर्शन प्रश्न - क्रियाकलाप स्पष्ट/विषय केन्द्रित बनाउन पथ प्रदर्शक प्रश्नहरू प्रयोग गर्नुहोस् । प्रायः तपाईं विद्यार्थीले के सिकून् भन्ने चाहनुहुन्छ बाट सुरु गरेर त्यसपछि उक्त उद्देश्य पुरा गर्न आवश्यक पर्ने क्रियाकलापहरू बनाउनु उपयोगी हुन्छ ।

विषय र स्थान पहिचान - स्थानसम्बन्धी जानकारी पनि दिनुहोस् । यसले क्रियाकलापको योजना बनाउन सहयोग गर्छ (जस्तै- कक्षाकोठाभित्र, बाहिर प्राङ्गणमा र त्यसभन्दा पनि अझ पर)

अवधि - क्रियाकलाप पुरा गर्न लाग्ने समय निर्धारण गर्नुहोस् ।

समूहको आकार - कम्तिमा केही समय भए पनि ससाना समूहमा विचार आदान प्रदान गर्न लगाउनुहोस् ।

शब्दावली - पाठ्यक्रमका शब्द र क्रियाकलापसँग सम्बन्धित थप शब्दहरूको सूची बनाउनुहोस् ।

सामग्रीहरू - क्रियाकलापका लागि आवश्यक सामग्रीहरूको सूची उपलब्ध गराउनुहोस् ।

सुरक्षा - विद्यालयका र शिक्षाका नीतिहरूको समीक्षा गर्नुहोस् । यदि विद्यार्थीहरू कक्षा कोठाबाट बाहिर यात्रा गर्दैछन् भने उक्त क्षेत्रमा पहिले नै गएर त्यहाँ कुनै खतरा नभएको सुनिश्चित गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप - सिकाइ क्रियाकलापका लागि एक एक विधिको समीक्षा गर्नुहोस् ।

विवरण प्रस्तुत - क्रियाकलाप पछि विवरण प्रस्तुत गर्ने सेसनमा विद्यार्थीलाई केही पहिले नै तयार पारेका संज्ञानात्मक र सम्वेगात्मक प्रश्नहरू सोध्नुहोस् (तर बेला बेलामा स्वैच्छिक प्रश्नहरू पनि सोध्नुहोस्) ।

पछिका क्रियाकलापहरू - क्रियाकलापहरूको विस्तार र फलोप क्रियाकलापहरू निर्धारण गर्नुहोस् ।

स्रोत : Manitoba Education. 2011. *Education for Sustainable Development: Kindergarten to Grade 12 Correlation Chart Template and Kindergarten ToolKit*. Winnipeg: Manitoba Education. p. 8-9.

दुल १३

क्रियाकलाप : 'पहिलाकै स्थितिमा फर्किने' (कक्षा ४-१०)

व्याख्या

- विद्यार्थीहरूलाई उत्थानशीलताको धारणा बुझ्न सहयोग गरिन्छ ।

आवश्यक समय

- ३० मिनेट ('पहिलाकै स्थितिमा फर्किने' प्रदर्शन गर्न ५ मिनेट, जोडीमा काम गर्न १० मिनेट, मस्तिष्क मन्थनका लागि १० मिनेट, उत्थानशीलताको व्याख्या र मुख्य प्रश्नहरूका लागि ५ मिनेट)

सिकाइ उपलब्धिहरू

- उत्थानशीलताको अवधारणा बुझ्ने
- वैयक्तिक अनुभव र सम्बेदना व्यक्त गर्ने क्षमता वृद्धि गर्ने

सामग्री

- एउटा लुलो लौरी, एउटा रबर ब्याण्ड, एउटा रबरको बल, एउटा इरेजर र/अथवा बड्ग्याउँदा, तान्दा वा थिच्दा आकार बिग्रो पनि छोडेपछि फेरी आफ्नै आकार लिने देखे जानेको वस्तु
- ब्ल्याकबोर्ड र चक

कार्य विधि

कक्षामा ल्याइएका बाइगिने/तन्कने/खुम्चिने/थिचिने वस्तुहरू बड्ग्याएर, तन्काएर र थिचेर देखाउनुहोस् र 'पहिलाकै स्थितिमा फर्किने' क्षमता प्रदर्शन गर्नुहोस् । हरेक विद्यार्थीलाई यस्तै गर्न लगाउनुहोस् ।

- विद्यार्थीलाई जोडी बनाएर भूइमा अथवा कुर्चीमा आमने सामने भएर बस्न लगाउनुहोस् ।
- उनीहरूलाई केही समय शान्त भएर बसेर आफूलाई कुनै समस्या वा अवरोधको सामना गरेको र पछि आफू पहिलाकै सामान्य अवस्थामा फर्केको घटनाको याद गर्न भन्नुहोस् । कुनै खेलमा हारेको उदाहरण पनि हुनसक्छ । कसैले नराम्रो कुरा भनेर अपमान गरेपछिको अवस्था पनि हुन सक्छ । पहिलाकै स्थितिमा फर्कदा देखाएका गुणहरूका बारेमा पनि उनीहरूलाई याद गर्न भन्नुहोस् ।
- हरेक जोडीलाई एक जनाको 'क' र अर्कोको 'ख' नामाकरण गर्न भन्नुहोस् । 'ख' लाई 'पहिलाको स्थितिमा फर्किएका' आफूना कथा 'क' लाई सुनाउन लगाउनुहोस् । 'क' लाई राम्रोसँग सुन्न भन्नुहोस् । दुई मिनेटपछि 'क' लाई पनि आफूना त्यस्तै कथा 'ख' लाई सुनाउन लगाउनुहोस् । 'ख' लाई राम्रोसँग सुन्न भन्नुहोस् ।
- त्यसपछि जोडीहरूलाई कथाले देखाएका पहिलाकै स्थितिमा फर्कदाका गुणहरूबारे छलफल गर्न भन्नुहोस् । ती गुणहरू मिल्दाजुल्दा थिए ? कि तिनीहरू परिस्थिति अनुसार फरक फरक थिए ?
- कथाले देखाएका 'पहिलाकै स्थितिमा फर्कनु'का 'गुण'हरूबारे समग्र समूहलाई मस्तिष्क मन्थन गर्न लगाउनु होस् उनीहरूका विचारहरू ब्ल्याकबोर्डमा लेख्नुहोस् ।
- अन्त्यतिर, कठिन स्थितिको अनुभव गरिसकेपछि पहिलेकै स्थितिमा फर्किनुलाई उत्थानशीलता भनिन्छ भनी व्याख्या गर्नुहोस् । विद्यालय, गाउँ अथवा आफ्नो समुदायमा पनि कुनै दुःख वा चोट परेपछि यस्तै खालको उत्थानशीलता हुनु आवश्यक छ कि छैन सोचन लगाउनुहोस् ।

विस्तार

- जोडीहरूलाई ४-४ जनाको समूह बनाएर पहिलेका स्थितिमा फर्केको अनुभवबारे एउटा सानो नाटक बनाउन भन्नुहोस् ।
- उक्त चार जनाका समूहहरूलाई उनीहरूका नाटक प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् ।
- हरेक नाटकले के देखाएका छन् भनी पुरै कक्षालाई सोध्नुहोस् । ती नाटकमा समुदायले सिक्नुपर्ने पाठ छ कि छैन पनि सोध्नुहोस् ।

पाठ्यक्रमसँग जोडेर हेर्दा

यो क्रियाकलापलाई विद्यार्थीलाई उत्थानशीलताको अवधारणा बुझाउन पाठ्यक्रमको जहाँ कहीं पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । नाटकलाई प्रदर्शनकलाको पाठ्यक्रममा राख्नु राम्रो हुन्छ ।

स्रोत : UNESCO/UNICEF. 2012. *Climate Change in the Classroom: UNESCO Course for Secondary Teachers on Climate Change Education for ESD*. Paris: UNESCO.

दुल १४

क्रियाकलाप : चक्रवातबारे जोडा मिलाउने (कक्षा ४-७)

व्याख्या

- विद्यार्थीले चक्रवातबाट सुरक्षित हुने उपायहरू सिक्छन् ।

आवश्यक समय

- ३० मिनेट

सिकाइ उपलब्धिहरू

- चक्रवातको खतरा टार्न वा न्यूनीकरण गर्न अपनाउनुपर्ने सावधानीहरू बुझ्ने
- वार्ताबाट सहमतिमा पुग्ने क्षमता वृद्धि हुने
- मौखिक प्रस्तुतिकरणको सिप वृद्धि हुने

सामग्री

- चक्रवातका सन्देशहरू भएको एउटा सेट (अर्को पेजमा हेर्नुहोस्)
- ठुलो कागजको पाना, ३ ओटा समूह प्रत्येकलाई मार्कर अथवा रङ

कार्य विधि

चरण १

- विद्यार्थीलाई खुला ठाउँमा उभिन लगाउनुहोस् ।
- हरेक विद्यार्थीलाई चक्रवातसम्बन्धी एउटा एउटा टुक्रा दिनुहोस् ।
- विद्यार्थीको सङ्ख्या बजोर छ भने एउटा सन्देशको आधा भाग तपाईं पनि लिनुहोस् । सबैलाई नपुग्ने भए दुई जनाले मिलेर हेर्ने भन्नुहोस् ।
- विद्यार्थीलाई हरेक सन्देशका दुई भाग छन् र प्रत्येकसँग एउटा भाग मात्र छ भन्नुहोस् ।
- यताउता घुम्दै आफूसँग भएको सन्देशको आधा भागलाई पुरा गर्ने अर्को भाग भएको व्यक्ति खोज्न भन्नुहोस् ।
- जब सबैले आफूना सन्देश पूर्ण बनाउँछन् तब प्रत्येक जोडीलाई आफूना सन्देश चर्को गरी पढ्न लगाउनुहोस् ।
- ती सन्देशका बारेमा प्रश्न सोध्न लगाउनुहोस् । तपाईं आफूले उत्तर दिनुभन्दा अरूलाई उत्तर दिन प्रोत्साहित गर्नुहोस् ।
- जब छलफल घट्टै जान्छ तब सबैलाई कागजका टुकामा दिइएका कुनै सन्देशले चक्रवात आउनुभन्दा पहिला के गर्ने, कुनै सन्देशले चक्रवातका बेला के गर्ने र कुनै सन्देशले चक्रवातपछि के गर्ने भन्ने सिकाउँछन् भन्नुहोस् ।
- हरेक जोडीलाई तिनका सन्देश कुन वर्गमा पर्छन् भन्ने निर्णय गर्न र त्यही वर्गमा पर्ने अरू जोडीहरूलाई खोज्दै हिँड्न भन्नुहोस् ।
- यसरी बनेका ठुला समूहलाई आफूना सन्देशहरू चर्को गरी पढ्न लगाउनुहोस् । सबैलाई हरेक जोडी सही समूहमा बसेको लाग्छ कि लाग्दैन सोध्नुहोस् । बसेका छैनन् भने कुन समूहमा बस्नुपर्छ छलफल गर्नुहोस् ।
- जब सबैलाई सबैजना सही समूहमा बसे र सन्देशलाई राम्रोसँग छुट्याए भन्ने लाग्छ तब क्रियाकलापको अन्त्य हुन्छ ।

विस्तार

- समूहहरूलाई उनीहरूका सन्देशहरू विद्यालयमा 'चक्रवात आचार संहिता' अन्तर्गत चक्रवात अधि, चक्रवातका बेला र चक्रवातपछि गरी छुट्टा छुट्टै लेख्न लगाउनुहोस् ।
- यो काम यसरी गर्न लगाउनुहोस् :
 - ती सन्देशहरूलाई विद्यालयका लागि निर्देशिका हुने गरी पुनर्लेखन गरेर
 - विद्यालयमा अन्य कुरा थप्नका लागि शिक्षक, अरू विद्यार्थी र समुदायका सदस्यहरूलाई सोधेर
 - आफूले काम गरिरहेको संहितामा आफ्नै कुराहरू राखेर
- हरेक समूहलाई आफूले तयार पारेको संहिताको अंशलाई एउटा ठुलो पेपरमा पोस्टर बनाएर कक्षामा प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् । विद्यार्थीलाई प्रत्येक प्रस्तुतिपछि प्रश्न सोध्न र सुझाव दिन प्रोत्साहित गर्नुपर्छ ।
- सम्पूर्ण समूहलाई विद्यालयमा बिहानी प्रार्थनाका बेला आफूना पोस्टर देखाउन र तिनका बारेमा केही कुरा भन्न लगाउनुहोस् ।

पाठ्यक्रमसँग जोडेर हेर्दा

यो क्रियाकलापलाई विज्ञान अथवा सामाजिक अध्ययनको पाठ्यक्रममा राख्न सकिन्छ । यसलाई भाषा पाठ्यक्रमको साधारण सुनाइ, बोलाइ र लेखाइ उद्देश्यहरूसँग मिलाएर पनि राख्न सकिन्छ ।

स्रोत : यो भानुआटुमा सेभ द चिल्डेन अष्ट्रेलियाको पाठ्यक्रम विकास परियोजनाका लागि सस्टेनेबिलिटी फ्रन्टीयर्सले बनाएको क्रियाकलापको सङ्क्षिप्त रूप हो । हेर्नुहोस् : सेभ द चिल्डेन अष्ट्रेलिया, (२०१२), भानुआटुमा डिआरआर तथा जलवायु परिवर्तन शिक्षा : नमूना पाठ्यक्रम सामग्री, शिक्षक निर्देशिका र मूल्याङ्कनका साधन, पोर्टभिला

चक्रवातबारे जोडा मिलाउने ह्याण्ड आउट

सिसा भएका सबै भागमा सटर फिट गर्नुहोस् वा	मेटल स्क्रिन राख्नुहोस्
भित्र बस्नुहोस् र भवनको सबैभन्दा बलियो भागमा	भ्यालबाट अलि पर बस्नुहोस्
सबै चिज हटाउनुस् जुन	चर्को हावाले उडाएर घाउ चोटपटक लाग्छ
भित्रै बस्नुहोस् र सुभाब सुन्न	रेडियो अथवा टिभी नजिक बस्नुहोस्
भवनको सबैभन्दा बलियो भाग सबैलाई	थाहा छ भन्ने सुनिश्चित गर्नुहोस्
सबै विद्युतीय वस्तुका तारहरू छुटाउनुस्	र समाचार सुन्न ब्याट्रीबाट चल्ने रेडियो प्रयोग गर्नुहोस्
मौसम विज्ञान विभागले 'अब ठिक छ' नभन्नुञ्जेल	बाहिर नजानुहोस्
तपाईं बसेको भवन सही अवस्थामा छ कि छैन	र खासगरी छाना राम्रोसँग बाँधिएको अनी भित्ताहरू बलिया छन् कि छैनन् जाँच्नुहोस्
ग्यास चुहिएको छ कि चेक गर्नुहोस्	र कुनै पनि चिसा विद्युतीय सामान नछुनुहोस्
भित्रै बस्नुहोस् र आफूसँग	फटपट भोला राखिराख्नुहोस्
खतराका कारण आफू बसेको भवन छोड्नु परेमा	सल्लाह नपाइञ्जेल त्यो भवनमा नफर्कनुहोस् ।
भ्यालको बाहिरपट्टीको सटर बन्द गर्नुहोस्, ढोकाका	चुकुल बलियो गरी लगाउनुहोस् र भ्यालका सिसाभन्दा पर बस्नुहोस्
भवन नजिकका रुखका टुप्पा र हाँगा काट्नुहोस् ।	ता की तिनले भवनलाई छुन नसकून्
क्षतिग्रस्त भवन, बिजुलीका तार र कमजोर रुखदेखि	होसियार हुनुहोस् र बाढीको पानीमा नजानुहोस्
जति सुकै मनमोहक भएपनि	दृश्यावलोकन गर्न नजानुहोस्
चक्रवातको अपडेटका लागि रेडियो सुन्नुहोस्	र चक्रवात देखाउने नक्सामा चक्रवातको बाटोमा चिन्ह लगाउनुहोस्
ब्ल्यू अलर्टका बेलामा	२४ घण्टाभित्र चक्रवात आउन सक्छ । तयारी अवस्थामा बस्नुहोस्
रेड अलर्टका बेला	चक्रवात आउँदैछ । सुरक्षित ठाउँमा बस्नुहोस्
चक्रवातको बिचमा	एक छिन शान्त हुन्छ । सुरक्षित ठाउँ नछोड्नुहोस् । अझ ठुलो आँधी आउँछ ।

स्रोत : Tropical Cyclone Precautionary Advice, Vanuatu Meteorological Services, 2007

दुल १५

क्रियाकलाप : जलवायु परिवर्तनको पीडा र सशक्तीकरण गर्ने तरिका (कक्षा ९-१२)

यो युनेस्कोको 'दिगो विकासका लागि जलवायु परिवर्तन शिक्षा' अन्तर्गत शिक्षक तालिम कार्यक्रममा रहेको विद्यालय क्रियाकलापको संशोधित रूप हो । ख्याल गर्नुपर्ने कुरा के छ भने यसमा 'सम्भावना' भनेर उप शीर्षक राखिएको छ । यसले उक्त क्रियाकलापबाट सिकाइको पूर्ण सम्भाव्यताको स्थान खोजी गर्छ ।

व्याख्या

विद्यार्थीले जलवायु परिवर्तनले गर्दा असुरक्षित भविष्यप्रति चिन्ता व्यक्त गर्छन् र उज्वल भविष्यका लागि उनीहरूले गर्नसक्ने सम्भावित कामका बारेमा विभिन्न चरणमा छलफल गर्छन् ।

लाग्ने समय :

- ६०-९० मिनेट

सिकाइ उपलब्धि

- साथीसँग भविष्यप्रतिको चिन्ता र आशा साथै चाहेका मूल्य मान्यता अभिव्यक्त गर्ने
- मानिसले सुन्दर भविष्य प्राप्तिको दिशामा आफ्ना सम्भाव्यता प्रयोग गर्न सक्ने कुराको सराहना गर्ने

सामग्रीहरू

- राम्रोसँग मिलाइएका कुर्चीहरूको एउटा गोलो घेरा, प्रशस्त कार्डहरू, रङ्गीन कलम, सिसाकलम, एउटा कागजको पाना, एउटा फ्लिप चार्ट र मार्कर

कार्य विधि

जब विद्यार्थीहरू जलवायु परिवर्तनका मुद्दाको छलफलमा अभ्यस्त हुन्छन्, तब शिक्षकले गोलो घेरामा बसिरहेका विद्यार्थीलाई प्रश्न र निर्देशन गरी विभिन्न चरणमा पुर्याउँछन् ।

चरण १ : शक्तिशाली भएको महसुस

विद्यार्थीलाई उनीहरूले निकै गाह्रो र डरलाग्दो काम गर्नुपरेको तर गरिसकेपछि आफू एकदम बलियो महसुस भएको घटनाहरू स्मरण गर्न लगाउनुहोस् । केही समय स्मरण गरिसकेपछि उनीहरूले एउटा कार्ड लिन्छन् र त्यसमा त्यस बेलाका अनुभव र आफूलाई कस्तो अनुभूति भयो चित्र बनाउँछन् । त्यसपछि ती चित्रहरू गोलो घेरामा बसेका समूहका सबैलाई हेर्न दिन्छन् । उनीहरूले ती कार्डहरू पछिका लागि सुरक्षित राख्छन् ।

चरण २ : सोच्न नपरे हुन्थ्यो भन्ने कुरा सोच्ने

- शिक्षकले हरेक विद्यार्थीलाई एउटा कार्ड लिन र तिन ओटा वाक्यहरू लेख्न लगाउँछन् । सुरुवात यसरी गर्छन् :
- 'मलाई तापक्रम वृद्धिबारे सबभन्दा चिन्ता लाग्ने कुरा के छ भने.....'
- 'मलाई जलवायु परिवर्तनमा सोच्न पनि मन नलाग्ने कुरा के हो भने
- 'पृथ्वी तातेपछि मलाई सबैभन्दा बढी डरलाग्ने कुरा के हो भने.....'

लेखनका लागि ३-४ मिनेट दिइन्छ । शिक्षकले उदाहरण दिंदैनन् । विद्यार्थीलाई जे आउँछ र जे मन लाग्छ लेख्न भन्छन् । कार्डहरू सङ्कलन गर्छन्, फिट्छन् र फेरी बाँड्छन् । हरेक विद्यार्थीले आफूले पाएको कार्डमा लेखेको कुरा अरूले सुन्ने गरी पढ्छन् । कुनै पनि वाक्यको टिप्पणी गरिंदैन, सहर्ष स्विकारिन्छ ।

चरण ३ : जलवायु परिवर्तनको भयानक अवस्थाको चित्र

विद्यार्थीलाई आँखा चिम्लन लगाएर कुनै नराम्रो सपना देखे जस्तो अथवा कुनै किताब वा पत्रपत्रिकामा पढे जस्तो वा चलचित्रमा देखे जस्तो गरी जलवायु परिवर्तनको भयानक स्थितिको कल्पना गर्न लगाउँछन् । विद्यार्थीले आफूलाई कस्तो अनुभूति भयो आँखा नखोलिकन कापीमा एउटा चित्र कोर्छन् तर अरू कसैलाई देखाउँदैनन् ।

चरण ४ : तिमीलाई मनपर्ने कुरा

विद्यार्थीलाई फेरी आँखा चिम्लन लगाएर उनीहरूलाई जीवन अथवा विश्वमा सबभन्दा मूल्यवान लागेको चिजका बारेमा सोचन लगाउँछन् । सोचेका कुरा स्वेच्छिक रूपले अरूलाई सुनाउन र त्यसको वर्णन गर्न लगाउँछन् ।

चरण ५ : आशालागदो भविष्य

एउटा नयाँ कार्डमा विद्यार्थीले निम्नानुसार सुरु हुने ३ ओटा वाक्य लेख्छन् :

- 'हामीलेसम्ममा साँच्चिकै विश्व तापमान वृद्धिको सामना गर्नुपर्ने छ'
- 'जीवन सुन्दर हुन सक्छ यदि
- 'परिवर्तनका लागि अबको सही उपाय भनेको

उनीहरूले यी कार्डहरू सुन्ने गरी पढ्छन् ।

चरण ६ : मस्तिष्क मन्थन

विद्यार्थीलाई जलवायु परिवर्तनको भयानक स्थितिलाई रोक्न अथवा यसको असर कम गर्न मानिस र सम्पूर्ण समुदायले गर्न सक्ने कामहरूबारे मस्तिष्क मन्थन गर्न लगाइन्छ । शिक्षकले सबै विचारहरूलाई स्वीकार गर्छन् र एउटा फ्लिप चार्टमा लेख्छन् ।

चरण ७ : आफू शक्तिशाली महसुस भएको क्षणमा पुनः पुग्ने

विद्यार्थीलाई उनीहरूले आफू शक्तिशाली भएको बनाएका चित्र हेर्न लगाइन्छ (चरण १) । उनीहरूलाई त्यो शक्ति र उनीहरूले मस्तिष्क मन्थन गरेका विचारहरूलाई मूर्त रूप दिन र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण गर्न उनीहरूले पुर्याउन सक्ने योगदानबारे चिन्तन गर्न लगाउँछन् । शिक्षकले सबैलाई आफ्ना कुरा भन्न प्रोत्साहित गर्छन् । उनीहरूलाई शिक्षकले 'कामको प्रतिबद्धता' कार्ड बनाएर त्यसमा लेख्न लगाउँछन् ।

सम्भाव्यता

यो क्रियाकलापको उद्देश्य विद्यार्थीलाई उनीहरू आफू शक्तिशाली भएको अनुभूति गराउनु र त्यसपछि सामाजिक कार्यमा उनीहरूमा भएको सम्भावित क्षमता उजागर गर्नु हो । पहिला उनीहरू आफू शक्तिशाली भएको क्षण र त्यस बेलाको अनुभव सम्झन्छन् (चरण १) । त्यसपछि जलवायु परिवर्तनको त्रासदीको सामना गर्छन् । जहाँ उनीहरू आफूलाई निरिह पाउँछन् (चरण २ र ३) । त्यसपछि उनीहरू आफूले सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण ठान्ने वस्तुमा केन्द्रित हुन्छन् र आशालागदो भविष्यका बारेमा सोच्दछन् (चरण ४ र ५) । त्यस लगत्तै उनीहरू जलवायु परिवर्तनलाई रोक्न वा न्यूनीकरण गर्ने कार्यमा ध्यान केन्द्रित गर्छन् । अन्त्यमा विद्यार्थीहरू दुःखद् स्थितिमा आफ्नो सम्भावित शक्तिलाई कसरी प्रयोग गर्ने भनी सोचेर परिस्थितिलाई परिवर्तन गर्न सक्ने आफ्नो क्षमता पत्ता लगाउँछन् ।

परिच्छेद ७

दुल १६

समुदायको सङ्कटासन्नता र क्षमता मूल्याङ्कन (VCA) भनेको के हो ?

भिसिए भनेको 'मानिसहरूले आफ्ना ठाउँमा भएका जोखिम, तीप्रति उनीहरूको सङ्कटासन्नता र प्रकोपको सामना गर्न अनी पहिलेको अवस्थामा फर्कन सक्ने उनीहरूको क्षमता मूल्याङ्कन गर्ने सहभागितामूलक एवम् खोजमूलक प्रक्रिया हो...भिसिएले प्रकोपका लागि तयारी अवस्थामा बस्न सहयोग गर्छ, प्रकोप विपद्मा परिवर्तन हुनबाट रोक्छ र त्यसका असरहरू अल्पीकरण गर्छ ।

भिसिएमा प्रयोग गरिने साधनहरू निम्न छन् :

- अर्ध संरचनागत अन्तर्वार्ता
- लक्षित समूह छलफल
- नक्साङ्कन (समुदायभित्र जोखिमपूर्ण स्थानहरू र स्रोतहरू देखाउने नक्सा बनाउने)
- वरपर डुल्ने (समुदायभित्र वातावरण, मानिस, जमिनको प्रयोग र स्रोतहरूको अवलोकन गर्दै हिँड्ने)
- मौसमी पात्रो (तेर्सा कोठामा महिनाका नाम र ठाडा कोठामा ती महिनामा समुदायमा गरिने विभिन्न क्रियाकलाप तथा कार्यक्रमहरू भएको चार्ट बनाउने । त्यसमा प्रकोप र जोखिम कहिले आउँछन् उल्लेख गर्ने साथै त्यसमा प्रकोप अनुसार जीवन शैलीमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू पनि उल्लेख गर्ने)
- एतिहासिक दृश्यचित्र (समयक्रमसँगै मानिसको जीवनमा आएको परिवर्तन देखाउने चार्ट) बनाउने

स्रोत : International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC). 2007. *VCA Toolbox with Reference Sheets*. p. 6, pp. 19-20.

चरण १ : समुदायको स्थिति विश्लेषणका लागि योजना र तयारी : सङ्कटासन्नता र क्षमता मूल्याङ्कन

- समुदायमा गर्नुपर्ने स्थिति विश्लेषणको उद्देश्य र क्षेत्र निर्धारण गर्नुहोस् ।
- खोजी/अनुसन्धान गरिनुपर्ने विषयका आधारमा निरीक्षण गर्न/भ्रमणको तयारीका लागि सबैभन्दा उपयुक्त अवसरको छनोट गर्नुहोस् ।
- स्थिति विश्लेषण कसरी गर्ने निर्णय गर्नुहोस् (सङ्कटासन्नता र क्षमता मूल्याङ्कनसम्बन्धी कोठा २८ मा हेर्नुहोस्) ।
- विद्यार्थीलाई तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन, जस्तै अवलोकन सिट, प्रश्नावली र/अथवा अन्तर्वार्ताका लागि सोध्ने प्रश्नहरू बनाउन लगाउनुहोस् (विद्यार्थीको उमेर र परिपक्वता अनुसार सहयोग गर्नुहोस्) ।
- विद्यार्थीका प्रश्नहरूको राम्रोसँग उत्तर दिन सक्ने उत्तरदाताहरू खोज्न उनीहरूलाई सहयोग गर्नुहोस् । मुख्य सूचनादाताको उपलब्धताका आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरूमा हेरफर गर्नुपर्ने हुनसक्छ ।
- अन्तर्वार्ता र अवलोकनमार्फत् तथ्याङ्क सङ्कलनका तरिकाहरू बुझ्न सहयोग गर्नुहोस् र अभ्यास गर्न लगाउनुहोस् ।
- समूहभित्र आफ्ना भूमिका र जिम्मेवारी बाँडफाँडमा सहयोग गर्नुहोस् (जस्तै, कसले कुन प्रश्न सोध्ने ? कसले बुँदा टिपोट गर्ने ? अवलोकन कसले गर्ने ?) ।
- समुदायमा स्थलगत भ्रमणमा जानु पहिला आवश्यक भएमा अझ तयारी र अनुसन्धान गर्न लगाउनुहोस् ।
- समुदाय भ्रमणका आवश्यक बन्दोवस्त गर्नुहोस् । यिनमा भ्रमणको अवधि र तालिका बनाउने, भ्रमणको निश्चित ठाउँ निर्धारण गर्ने, भ्रमणका बेला विद्यार्थीलाई प्रथमदर्शन गर्न र अन्तर्वार्ताको उत्तर दिन इच्छुक र सक्षम समुदायका सदस्यहरूको पहिचान गर्ने र उनीहरूलाई पूर्व सूचना दिने आदि पर्छन् ।
- अभिभावक र समुदायका सदस्यहरूका लागि अन्तर्वार्ता दिने र पथ प्रदर्शन गर्ने बाहेक अन्य भूमिका र जिम्मेवारीहरूबारे पनि विचार गर्नुहोस् ।
- विद्यार्थीलाई भ्रमणपछि प्रतिवेदन तयार पार्नका निम्ति आवश्यक पर्ने कुराहरू पनि पहिला नै सोच्न लगाउनुहोस् (जस्तै, फोटोग्राफ, चित्र लेखन) ।
- यो क्रियाकलाप गर्दा विद्यार्थीलाई कुनै खतरा हुँदैन भन्ने सुनिश्चित गर्नुहोस् ।

चरण २ : समुदायमा गरिने खोजीको कार्यान्वयन

- विद्यार्थीका सबै समूहले योजनाअनुसार काम गरेको सुनिश्चित गर्नुहोस् । आवश्यक परेमा सहयोग गर्नुहोस् र चाँजोपाँजो मिलाइ दिनुहोस् ।
- सकेसम्म हस्तक्षेप नगरिकन अवलोकनकर्ताको भूमिकामा बस्नुहोस् ।

चरण ३ : समुदाय खोजी कार्यबारे प्रतिबिम्बन र त्यसको विवरण प्रस्तुत

- हरेक समूहलाई उनीहरूले सङ्कलन गरेका तथ्याङ्कका बारेमा प्रतिबिम्बन गर्न र प्रतिवेदन कसरी तयारी गर्ने र मुख्य निष्कर्षहरू कसरी प्रस्तुत गर्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्न पर्याप्त समय दिनुहोस् ।
- प्रतिवेदन प्रस्तुतिका बेला प्रश्नहरू सोध्न प्रोत्साहन गर्नुहोस् ।
- प्रतिवेदनमाथि कक्षामा सबैका बिचमा छलफल चलाउनुहोस् । केही यस्ता प्रश्नहरू पनि सोध्नुहोस् : यी सबै प्रतिवेदनमा समान कुराहरू के छन् ? मुख्य निष्कर्ष र सन्देशहरू के के हुन् ? फरक फरक प्रतिवेदनले कस्ता खालका फरक फरक ज्ञान दिन्छन् ? किन ? अझ बढी खोज अनुसन्धान गर्नुपर्ने क्षेत्रहरू के के छन् ? तपाईंले पहिचान गरका समस्याहरूलाई समाधान गर्न तपाईं के गर्न सक्नुहुन्छ ?

चरण ४ : उपलब्धिहरू समुदायसम्म पुर्याउन सहमति निर्माण गर्ने

- हरेक समूहलाई उनीहरूले गरेको सामुदायिक भ्रमणका बारेमा सम्झन र यी कुराहरूको निर्णय गर्न लगाउनुहोस् : उनीहरूले समुदायलाई दिन चाहेका जानकारी, संवाद गर्ने लक्षित समूह (हरू); सम्प्रेषणको माध्यम अथवा स्थान ।
- छनोट गरेका लक्षित समूहसम्म जानकारी तथा सन्देशहरू सम्प्रेषण गर्ने उपयुक्त माध्यम (जस्तै, पोस्टर, फोटो, प्रदर्शनी, रेडियो सन्देश, स्थानीय पत्रपत्रिका, भिडियो, सडक नाटक, गीत, मोवाइल सन्देश) बारे सोच्न लगाउनुहोस् ।
- उनीहरूका विचारहरूको व्याख्या गर्न लगाउनुहोस् । अरूलाई विवेचनात्मक पृष्ठ पोषण र रचनात्मक सुझाव दिन भन्नुहोस् ।
- हरेक समूहलाई समुदाय सहभागिता योजना तयार पार्न लगाउनुहोस् (कसले, कहाँ, कहिले के गर्ने र आवश्यक स्रोत) ।
- उनीहरूका सन्देश र निष्कर्षहरू समुदायसम्म पुर्याउने र समुदायसँग सहकार्य गर्ने प्रस्तावना तयार गर्ने सहमति खोज्न प्रत्येक समूहलाई अथवा सबैलाई सहयोग गर्नुहोस् ।

चरण ५ : काममा जुट्ने

- विद्यार्थीको सामुदायिक कार्य परियोजनालाई औपचारिक पाठ्यक्रममा जोड्ने कसरी ? विचार गर्नुहोस् ।
- विद्यार्थीका समूहलाई समुदायका सदस्यहरूसँग सम्पर्क गरी कार्यक्रम तयार गर्न लगाउनुहोस् ।
- समुदायका सदस्यहरूसँग मिली कार्य योजनाको कार्यान्वयन गर्न लगाउनुहोस् ।
- विद्यार्थीलाई चरण ३ मा जस्तै कार्य अनुभव कस्तो रह्यो सोच्न लगाउनुहोस् । विवरण तयार गर्न लगाउनुहोस् ।
- यो चक्र पुनः दोहोर्याउनुहोस् ।

* सम्पर्क गर्न सकिने स्थानीय व्यक्तिहरू हुन् : सरकारका स्थानीय निकायका कर्मचारी, स्थानीय अगुवाहरू, स्थानीय वातावरण, जलवायु परिवर्तन, विकास वा डिआरआरसम्बन्धी स्थानीय एनजिओहरू, स्थानीय स्वास्थ्य कार्यकर्ता, स्थानीय पत्रकार, ज्येष्ठ नागरिक, महिला समूह र बसाई सरेर आएका, आदि ।

परिच्छेद ८

टुल १७

डिआरआर पाठ्यक्रम विस्तार/मूल प्रवाहीकरणको SWOT विश्लेषण

सबैभन्दा पहिला समूह बनाइ डिआरआर पाठ्यक्रमको स्केलीड अप/मूल प्रवाहीकरणका प्रेरक तत्त्व र बाधक तत्त्वबारे तालिका ४ मा दिइएका कुराहरूको छलफल गर्नुहोस् । ठुलो चार्ट पेपरमा लेखिएको विश्लेषणको SWOT (बलिया पक्ष- Strength, कमजोर पक्ष- Weaknesses , अवसर- Opportunities र चुनौती- Threats) ढाँचा प्रयोग गरी तपाईंकोमा जारी डिआरआर पाठ्यक्रमको स्केलिड अप/मूल प्रवाहीकरणमा भएका प्रयासहरू खोतल्नुहोस् ।

बलिया पक्ष	कमजोर पक्ष
अवसर	चुनौती

प्रत्येक बुँदामा मस्तिष्क मन्थन गरेर लेखि सकेपछि निम्न बुँदाहरूमा छलफल गर्नुहोस् :

- बलिया पक्षलाई अझ बलियो बनाउने उपाय
- अवसरहरू सदुपयोग गर्ने उपाय
- कमजोर पक्षहरू कम गर्ने उपाय
- चुनौतीहरूको सामना गर्ने उपाय

त्यसपछि छलफल गरी रणनीतिक योजना र कार्य योजना बनाउनुहोस् । विभिन्न सरोकारवालाका भूमिका र जिम्मेवारीबारे पनि छलफल गर्नुहोस् ।

टुल १८

मूल प्रवाहीकरणका /विस्तारका बाधक तत्त्वसँग जुध्ने

तालिका ४ हेर्नुहोस् र तपाईंकोमा डिआरआर विस्तार/मूल प्रवाहीकरण प्रयासमा तपाईंलाई सबभन्दा गम्भीर लागेको एउटा बाधक तत्त्व छान्नुहोस् । अथवा तपाईंलाई कुनै पनि तत्त्व त्यस्तो लागेन भने एउटा आफैँले अभ्यास गर्नुहोस् । उद्देश्य रूख विश्लेषण अभ्यास गरी मूल कारण पत्ता लगाउन रणनीति र कार्यहरू तय गर्नुहोस् ।

परिच्छेद ९

दल १९

दिगो र उत्थानशील विद्यालय अडिट

१. औपचारिक पाठ्यक्रम	उत्तम ४	राम्रो ३	ठीकै २	सुरु हुँदै १	हुँदै नभएको ०
१. विद्यालयमा दिगो विकासका लागि शिक्षा (इएसडी) र डिआरआर शिक्षाका पाठ्यक्रमसम्बन्धी सिकाइ उपलब्धिहरू स्पष्टसँग लेखिएका विद्यालय नीति तथा निर्देशिकाहरू छन् ।					
२. सबै पाठ्यक्रममा र सबै कक्षामा दिगो विकासका लागि शिक्षा र डिआरआर सिकाइको राम्रो समन्वय छ ।					
३. दिगो विकास र विपद् जोखिम व्यवस्थापनका मुद्दाहरूलाई विद्यालयका विषयहरूमा राख्ने सबै अवसरहरू प्रयोग गरिएको छ ।					
४. शिक्षण विधिले दिगोपन, डिआरआर र अन्य मुद्दामा विद्यार्थीको सक्रिय सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्छन् ।					
५. दिगो विकासका लागि शिक्षा र डिआरआर शिक्षाका लागि गुणस्तरीय सिकाइ सामग्रीहरू र क्रियाकलापहरू पर्याप्त छन् ।					
औपचारिक पाठ्यक्रमको जम्मा अड्क					
२. सामाजिक दिगोपन र उत्थानशीलता	उत्तम ४	राम्रो ३	ठीकै २	सुरु हुँदै १	हुँदै नभएको ०
६. दिगोपन र विपद् उत्थानशीलताप्रति समग्र विद्यालयको स्पष्ट प्रतिबद्धता देखाउने विद्यालय नीति छन् ।					
७. विद्यार्थीलाई विद्यालयभित्र र समुदायमा इएसडी/डिआरआरसम्बन्धी काममा सहभागी हुने अवसरहरू दिइएको छ ।					
८. दिगोपन र उत्थानशीलता विकासका विधिहरू लैङ्गिक रूपले सम्बेदनशील छन् ।					
९. सबै विद्यार्थीका विशेष आवश्यकताहरू खास गरी अपाङ्गता भएका र सीमान्तकृत वर्गका विद्यार्थीका आवश्यकताहरूलाई ध्यान दिइएको छ					
१०. विद्यालय दिगोपन र उत्थानशीलताको प्रवर्धन गर्ने किसिमले मानवीय, समावेशी, हेरचाह गर्ने र सुमधुर अन्तरवैयक्तिक सम्बन्ध भएको भनी परिचित छन्					
सामाजिक दिगोपन र उत्थानशीलताको जम्मा अड्क					

टुल १९ क्रमशः

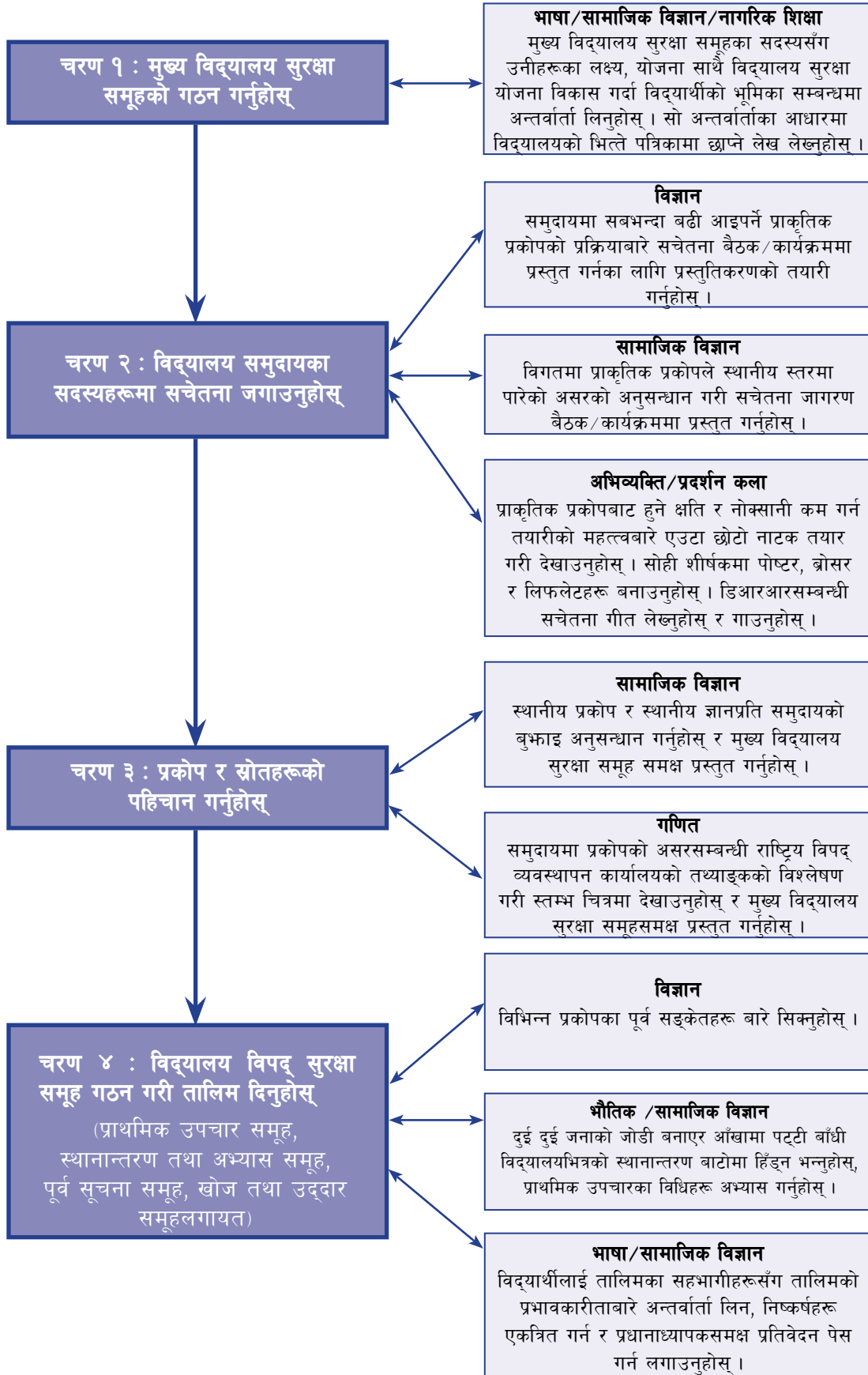
३. वातावरणीय दिगोपन र उत्थानशीलता	उत्तम ४	राम्रो ३	ठीकै २	सुरु हुँदै १	हुँदै नभएको ०
११. विद्यालयले प्रकृतिप्रति सम्मान र संरक्षणको अभिवृत्ति सक्रिय रूपमा प्रवर्धन गर्छ ।					
१२. विद्यालयले वातावरणको अदिगो प्रयोग र यसबाट प्रकोपको सङ्कटासन्नता बढ्नेबारे सचेतना जगाउँछ ।					
१३. विद्यालय र समुदायलाई विपद्मा पार्ने वातावरणीय तत्त्वहरूप्रति विद्यालय सचेत छ र चुनौती कम गर्ने कामहरू हुन्छन् ।					
१४. स्रोतहरू वातावरणीय क्षति कम गर्ने र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण गर्ने किसिमले खरीद गरिन्छ ।					
१५. विद्यालयले पुनः प्रसोधन र उर्जा बचत गर्ने उपायहरू कार्यान्वयन गरेको छ ।					
वातावरणीय दिगोपन र उत्थानशीलताको जम्मा अङ्क					
४. आर्थिक/संरचनागत दिगोपन र उत्थानशीलता	उत्तम ४	राम्रो ३	ठीकै २	सुरु हुँदै १	हुँदै नभएको ०
१६. विद्यालय भवनहरू सुरक्षा मापदण्ड अनुसार निर्माण र प्रबलीकरण गरिएका छन् ।					
१७. अदिगोपन र सङ्कटासन्नता निम्त्याउने आर्थिक तत्त्वहरू खास गरी गरिबी र असमानतालाई विद्यालयको डिस्कोर्स र निर्णय प्रक्रियामा उचित महत्त्व दिइएको छ ।					
१८. विद्यार्थीले स्थानीय समुदायलाई जलवायु परिवर्तन र अन्य चुनौतीहरू अनुसार यसका आर्थिक गतिविधि पनि अनुकूलन गर्न सक्षम बनाउने व्यावहारिक सिप र उपायहरू सिक्छन् ।					
१९. विद्यालयको दिगोपन र डिआरआर कार्यक्रमहरूका लागि पर्याप्त आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराइन्छ ।					
२०. विद्यालयका सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई अदिगोपनका आर्थिक परिणाम र विपद् व्यवस्थापनका कुनै पनि कमजोरीका बारेमा स्पष्ट पारिन्छ ।					
आर्थिक/संरचनागत दिगोपन र उत्थानशीलताको जम्मा अङ्क					

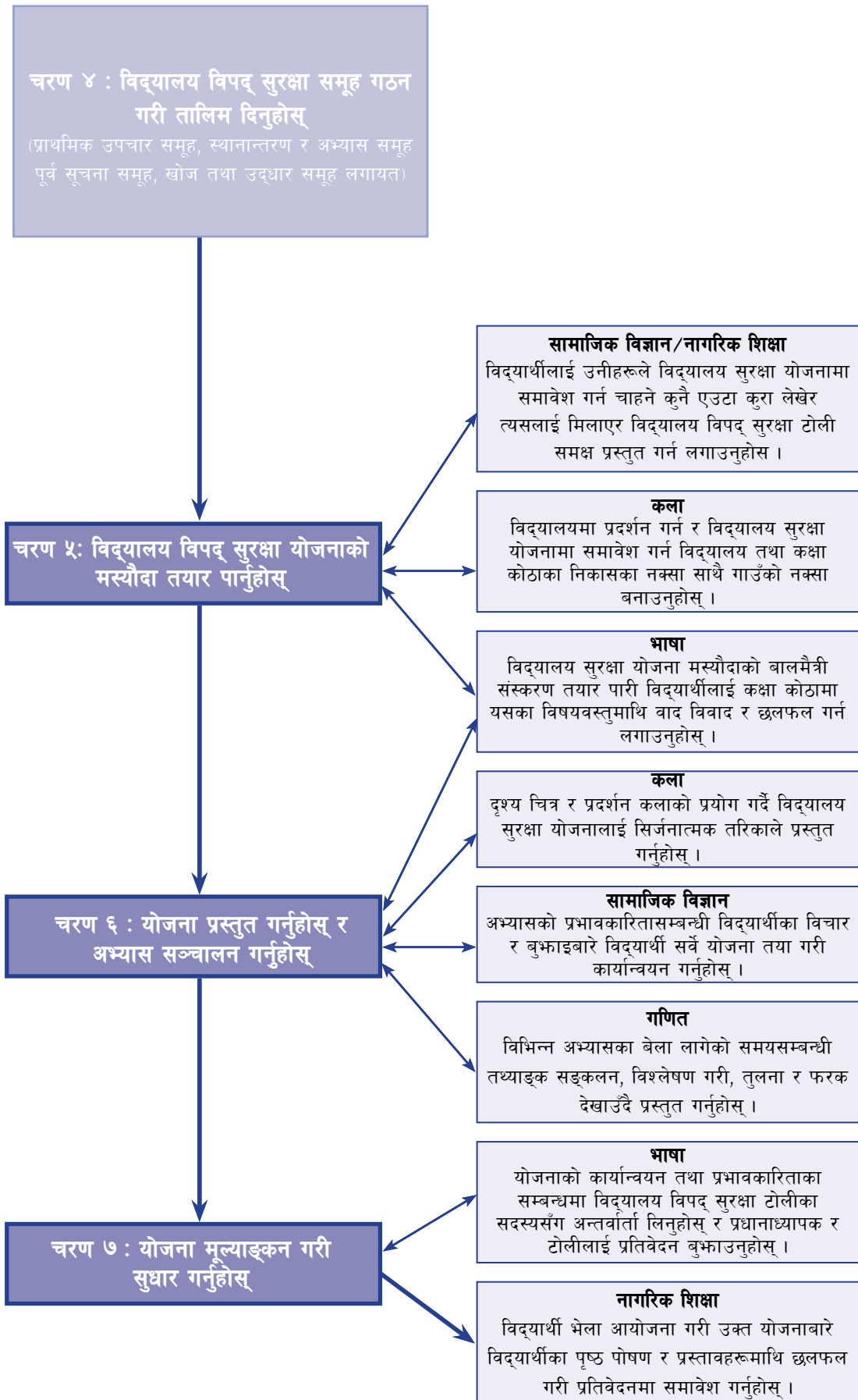
५. सांस्कृतिक दिगोपन र उत्थानशीलता	उत्तम ४	राम्रो ३	ठिकै २	सुरु हुँदै १	हुँदै नभएको ०
२१. विद्यालयको विद्यमान संस्कृतिले दिगोपन र विपद् उत्थानशीलतालाई उच्च स्थानमा राखेको छ ।					
२२. विद्यालयको विद्यमान संस्कृतिले प्रत्येक व्यक्तिको उत्तिकै महत्त्व छ र दिगोपन र उत्थानशीलताको संस्कृति निर्माणमा सबैले सहयोग गर्छन् भन्ने मान्यता राख्छ ।					
२३. विद्यालयले दिगो र उत्थानशील भविष्य निर्माण गर्ने काममा समुदायलाई सहयोग गर्छ ।					
२४. विद्यालयमा दिगो विकास र विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी स्पष्ट बुझिने, देख्न सकिने र स्पष्ट उल्लेख गरिएको सम्पूर्णताको विधि छ ।					
२५. विद्यालय एउटा जीवन्त र सक्रिय इएसडी/डिआरआर सिकाइ समुदायका रूपमा रहेको छ ।					
सांस्कृतिक दिगोपन र उत्थानशीलताको जम्मा अङ्क					
<p>माथिका पाँच ओटा कूल अङ्कहरू सबैलाई जोडी तलको तालिकामा भर्नुहोस् र पूर्णाङ्क १०० मा कति हुन आउँछ हेर्नुहोस् । जति बढी प्राप्ताङ्क भयो इएसडी/डिआरआरतर्फ विद्यालयको अभिमुखीकरण त्यति राम्रो हुन्छ । थोरै प्राप्ताङ्क आएका क्षेत्रहरूले धेरै काम गर्नुपर्ने देखाउँछन् । नतिजा प्रस्तुत गर्दा उक्त कार्य दलले अब गर्नुपर्ने कामका सम्बन्धमा छलफल गर्नका लागि सरोकारवालाहरूलाई सामेल गर्नुपर्छ ।</p>					
१. औपचारिक पाठ्यक्रम					
२. सामाजिक दिगोपन र उत्थानशीलता					
३. वातावरणीय दिगोपन र उत्थानशीलता					
४. आर्थिक/संरचनागत दिगोपन र उत्थानशीलता					
५. सांस्कृतिक दिगोपन र उत्थानशीलता					
कूल अङ्क					
<p>स्रोत : UNESCO. 2010. <i>Education for Sustainable Development Lens: A Policy and Practice Review Tool</i>. Paris: UNESCO. 84-6.</p>					

परिच्छेद १०

दुल २०

विद्यालय सुरक्षा योजना पाठ्यक्रम (विद्यालय सुरक्षा योजनाको विकास र कार्यान्वयनद्वारा प्रस्तुत गरिएको सिकाइ सम्भावनाको पूर्ण उपयोग)

अनुसूची ३ रूजूसूचीहरू

रूजूसूची १

क्रियाकलापको विवरण

- सुरुमा हरेक विद्यार्थीलाई नभएर सम्पूर्ण कक्षालाई केही साधारण प्रश्नहरू सोध्नुहोस् । उदाहरणका लागि, क्रियाकलापबाट तपाईंले नयाँ कुरा के सिक्नुभयो ? तपाईंले गरेको कामबारे के ले तपाईंलाई अचम्मित बनायो ? यो क्रियाकलाप तपाईंलाई कस्तो लाग्यो ? तपाईंको गाउँको विपद् सङ्कटासन्नता र उत्थानशीलताबारेमा विशेष कुरा के सिक्नु भयो ?
- यदि क्रियाकलापसँग सम्बन्धित आयाम छ अथवा विद्यार्थीले सम्बन्धित प्रतिक्रिया दिन्छन् भने क्रियाकलापको सुरुमा अनुभूतिजन्य प्रश्नहरू सोध्नुहोस् (जस्तै, तपाईंलाई.....बेलामा कस्तो अनुभूति हुन्छ ? तपाईंलाई कस्तो अनुभूति भयो जब.....?) । अनुभूति साटासाट गरिसकेपछि मात्र विचारसम्बन्धी प्रश्न (जस्तै, ...बारेमा तपाईंको के विचार छ ?) सोध्नुहोस् ।
- सुरुका छलफलमा उठेका महत्त्वपूर्ण बुँदाहरू टिप्नुहोस् र चेकलिष्ट प्रयोग गरी विभिन्न विषयमा छलफल गराउनुहोस् ।
- विद्यार्थीले आफ्ना विचार दृष्टिकोण जानकारी दिएपछि त्यसको सङ्क्षेपीकरण गर्नुहोस् र अझ बढी भन्ने सम्पूर्ण कक्षालाई लगाउनुहोस् । जस्तै, 'केशव र रेखाले चक्रवातको तयारीमा रहने पुराना तरिका नै ठिक थिए भनेका छन् । तपाईंहरूको के विचार छ ?'
- हरेक व्यक्ति र समूहलाई एकअर्कामा प्रश्न सोध्न प्रोत्साहित गर्नुहोस् ।
- डिब्रिफिङको अन्त्य तिर सान्दर्भिक नयाँ जानकारीहरू भए भन्नुहोस् । यसो गर्दा सम्भव भएसम्म विद्यार्थी आफैले भनेका कुरामा आधारित हुनुहोस् र उनीहरूका विचार र दृष्टिकोणलाई मान्यता दिनहोस् ।
- यो बेला, छलफलका क्रममा कसैले नभनेका तर गलत अर्थ लागि रहेका कुराहरू सच्याएर जानकारी दिनुहोस् ।
- क्रियाकलापका बेला समुहमा गरेका काम वा चार्टहरू प्रदर्शन गर्न भन्नुहोस् । सबैलाई एक अर्काका काम राम्रोसँग हेर्न लगाउनुहोस् ।

रूजूसूची २

मूल्याङ्कन सञ्चालन

- मूल्याङ्कनको डिजाइन, कार्यान्वयन र फलोअपमा सरोकारवालाहरूलाई समावेश गर्नुहोस् र यसका निष्कर्षहरू उनीहरूलाई पनि सुनाउनुहोस् ।
- मूल्याङ्कनका लागि उच्च स्तरका अधिकारिता प्राप्त गर्नुहोस् र सहयोगका लागि गर्न सल्लाहकार समूह गठन गर्नुहोस् ।
- मूल्याङ्कन टोली र मूल्याङ्कनका सहभागीहरूलाई तालिम दिनुहोस् ।
- तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रियामा विभिन्न समूहका सरोकारवाला र सहभागीहरूलाई समावेश गर्नुहोस् ।
- ठुला कार्यक्रमका लागि योजनाबिना वा सोद्देश्य छनोट गरिएका संस्थाहरूमा गहन र गुणस्तरीय मूल्याङ्कन गर्नुहोस्, छिरलिएका तथ्याङ्क सङ्कलन नगर्नुहोस् ।
- तथ्याङ्क सङ्कलनका सबै साधनको उपयोगिता सुनिश्चित गर्न तिनको नमुना परीक्षण गर्नुहोस् ।
- मूल्याङ्कनका साधनहरू यस्तरी डिजाइ गर्नुहोस् कि तिनले अभ्यास र निरन्तर विकास प्रक्रियामा पृष्ठ पोषण प्रदान गरुन् ।
- परिमाणात्मक तथ्याङ्कका लागि उचित तथ्याङ्कीय विश्लेषण छान्नुहोस् ।
- गुणात्मक तथ्याङ्कका लागि तथ्याङ्कलाई पटक पटक पढ्नुहोस् र मुख्य सार निकाल्नुहोस् ।

स्रोत : Adapted from Sinclair, M. with Davis, L., Obura, A. & Tibbitts, F. 2008. *Learning to Live Together: Design, Monitoring and Evaluation of Education for Life Skills, Citizenship, Peace and Human Rights*. Eschborn, Germany: GIZ.

रूजूसूची ३

डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू

- प्राथमिक र माध्यमिक दुवै तहका पाठ्यक्रमका लागि डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ कि छैन ?
- विषय विशेष र कक्षा विशेषका डिआरआर सिकाइ उपलब्धिहरू स्पष्ट उल्लेख गरिएका छन् कि छैनन् ?
- ती उपलब्धिले ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिगत सिकाइ उपलब्धिहरूलाई समान महत्त्व दिएका छन् कि छैनन् ?
- डिआरआर ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिगत सिकाइ उपलब्धिहरू कक्षा थपिँदै जाँदा फराकिला र गहन भएका छन् की छैनन् ?
- अनुभव थपिँदै जाँदा सिकाइ उपलब्धिहरूलाई आवधिक रूपमा मूल्याङ्कन र संशोधन गरिएको छ कि छैन ?
- सिकाइ उपलब्धि र मूल्याङ्कनका स्वरूप र शैलीबिच स्पष्ट र प्रत्यक्ष सम्बन्ध स्थापित गरिएको छ कि छैन ?
- डिआरआर उपलब्धिहरूलाई जलवायु परिवर्तन शिक्षाका र दिगो विकासका लागि शिक्षाका सिकाइ उपलब्धिसँग जोडिएको छ कि छैन ?

रूजूसूची ४

डिआरआबारे विद्यार्थी मूल्याङ्कन

- विद्यार्थीको डिआरआर सिकाइबारे निर्णयात्मक मूल्याङ्कनको व्यवस्था छ, कि छैन ?
- डिआरआर सिकाइको निरन्तर निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको व्यवस्था छ, कि छैन ?
- डिआरआर सिकाइको कार्य सञ्चयिका मूल्याङ्कनको व्यवस्था छ, कि छैन ? मूल्याङ्कनका विभिन्न विधिहरूको प्रयोग भएको छ, कि छैन ?
- निर्माणात्मक र निर्णयात्मक दुवैका तत्व र मूल्याङ्कनका विभिन्न मोडहरू समावेश गरी समग्रमा मूल्याङ्कन सन्तुलित छ, कि छैन ?
- डिआरआर सिकाइलाई सम्पूर्णता र विस्तृत रूपमा प्रकाश पार्ने गरी मूल्याङ्कन बनाइएको छ, कि छैन ?
- डिआरआरसम्बन्धी ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको मूल्याङ्कनका लागि समान अवसर छन्, कि छैनन् ?
- मूल्याङ्कन विद्यार्थीले चाख मान्ने खालको छ, कि छैन ?
- मूल्याङ्कनबाट प्राप्त निष्कर्ष शिक्षकले पाठ दोहोर्याउँदा र कक्षामा सहजीकरण गर्दा प्रयोग गर्छन्, कि गर्दैनन् ?
- डिआरआर सिकाइ मूल्याङ्कनलाई जलवायु परिवर्तन शिक्षा र दिगो विकासका लागि शिक्षाका सिकाइ उपलब्धिका मूल्याङ्कनसँग जोडिएको छ, कि छैन ?
- मूल्याङ्कनका साधनहरू डिआरआर सिकाइका विभिन्न उपलब्धिसँग मिल्ने गरी बनाएको छ, कि छैन ?

स्रोत : Elaborated from UNESCO/UNICEF. 2012. *Disaster Risk Reduction in School Curricula: Case Studies from Thirty Countries*. Paris/Geneva: UNESCO/UNICEF. pp. 195-96.

रूजूसूची ५

सम्बेगात्मक सिकाइ सहजीकरण

- प्रभावित बाल बालिकाको एकाग्र चित्त हुन सक्ने क्षमताको स्तरलाई ध्यान दिँदै लचिला र छोटो कार्यक्रमहरू (आंशिक पाठहरू) र क्रियाकलापहरू गराउनुहोस् ।
- बाल बालिकालाई सामान्य अवस्थामा फर्कन सहयोग गर्नुहोस् । उदाहरणका लागि, दैनिक कार्य तालिका र 'रिच्युअल' बनाएर पनि यसो गर्न सकिन्छ (जस्तै, समयमा नै कक्षा सुरु र अन्त्य गर्ने, पाठको सुरुमा रमाइला कुराहरू गर्ने जस्तै- गीत गाउने, लयअनुसार हाउभाउ मिलाउने अथवा सबै विद्यार्थी सहभागी हुने गरी छोटो खेल खेलाउने, र कक्षाको अन्त्यमा सधैं सकारात्मक कुराहरू भन्ने) ।
- समानुभूति, प्रोत्साहन, स्वीकृति र प्रशंसासामार्फत् विद्यार्थीमा स्व महत्त्व बढाउन सहयोग गर्नुहोस् ।
- विद्यार्थीहरूबिच सकारात्मक अन्तरक्रिया बढाउनुहोस् (जस्तै- समूह कार्य गराउने, सहपाठी सिकाइतर्फ अभिप्रेरित गर्ने, सक्रिय र सहभागितामूलक सिकाइ विधि अवलम्बन गर्ने) ।
- कक्षामा विद्यार्थीले आफ्ना कुरा निर्धक्क भन्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्नुहोस् ।
- प्रश्न मात्रै नसोध्नुहोस्, आफ्ना विचार र अनुभूतिहरू पनि सुनाउनुहोस् ।
- विद्यार्थीलाई उनीहरूका विचार, आशा र चिन्ताका बारेमा कुरा गर्न लगाउनुहोस्, तर त्यसबारे राम्रो नराम्रो केही नभन्नुहोस् ।
- सुन्ने र समानुभूति प्रकट गर्ने प्रयास गर्नुहोस् (जस्तै- खास गरी अनुभूति व्यक्त गरिरहेका बेला विद्यार्थीका कुरामा पुरा ध्यान दिने, विद्यार्थी बोल्दाबोल्दै बिचैमा नकाट्ने, पटक पटक विद्यार्थीका विचार सोध्ने) ।
- चुप लागेर बसेका विद्यार्थीलाई ध्यान दिनुहोस् र उनीहरूको नजिक जानुहोस् र सँगै काम गर्नुहोस् ।
- विद्यार्थीका क्षमता र जीवनोपयोगी सिप विकास गराउनुहोस् (विद्यार्थीका परिस्थितिजन्य आवश्यकताका आधारमा सबैभन्दा सान्दर्भिक जीवनोपयोगी सिप सिकाउनुहोस् जस्तै- व्यक्तिगत सर सफाइ, शान्तिपूर्ण ढङ्गबाट द्वन्द्व समाधान, अन्तरवैयक्तिक सिपको अभ्यास आदि) ।
- विद्यार्थीलाई सिक्न मन लागेका शीर्षक छान्न लगाउनुहोस् ।
- धैर्य गर्नुहोस् । विपद्बाट प्रभावित बाल बालिकाले ढिलो प्रतिक्रिया दिन सक्छन् । त्यसैले विस्तारै बोल्नुहोस् । मुख्य बुँदाहरू दोहोर्‍याउनुहोस् । बाल बालिकाले देखाएका समस्याजन्य व्यवहारका पछाडि के कारण छन् खोज्नुहोस् ।
- खेल्ने, गाउने, बजाउने, नाच्ने, चित्र कोर्ने, कथा भन्ने, नाटक खेल्ने, पपेट देखाउने, जर्नल लेख्ने, कविता लेख्ने जस्ता अवसर प्रदान गर्नुहोस् । साना बाल बालिकाका लागि कथा भन्ने, पपेट देखाउने, गाउने र गीतका तालमा शरिर हल्लाउने, मन लागेका चित्र कोर्ने, सिर्जनात्मक खेल खेल्ने जस्ता क्रियाकलापहरू बढी उपयोगी हुन्छन् ।

स्रोत : IASC (Inter-Agency Standing Committee) 2007. *IASC Guidelines on Mental Health and Psychological Support in Emergency Settings*; UNICEF. 2009. *The Psychosocial Care and Protection of Children in Emergencies: Teacher Training Manual*.

शब्दावली

क्षमता	कार्य सम्पादन गर्ने अन्तरनिहित वा आर्जित खुदी । शैक्षिक अभ्यासमा यी दुई शब्द 'क्षमता' र 'अभिक्षमता' नयाँ ज्ञान तथा सिप आर्जन गर्ने र त्यसलाई प्रयोगमा ल्याउने सम्भाव्य कार्य दक्षतालाई जनाउन प्रयोग गरिन्छ । (पेलेग्रिनो, सन् १९९६ बाट लिइएको) ।
जवाफदेहिता	सामान्य अर्थमा जवाफदेहिता एउटा प्रक्रिया हो जसमा कर्ताले आफ्ना कामका सम्भावित नकारात्मक (वा सकारात्मक) परिणामको जिम्मा लिन्छन् । (स्रोत : हुग, बर्नस् र विल्कोस्जेस्की, सन् २०१२) । जवाफदेहिताको अवधारणा खास गरी विकेन्द्रीकृत शैक्षिक प्रणालीको सन्दर्भमा बढी महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसले विद्यालय स्वायत्ततालगायत पाठ्यक्रम सम्बन्धमा निर्णय गर्न प्रोत्साहन गर्दछ ।
किशोरावस्थाका विद्यार्थी	किशोरावस्था वाल्यावस्था र वयस्क अवस्थाबिचको परिवर्तनलाई जनाउने विशेष अवस्था हो । स्विस विकास मनोवैज्ञानिक जिन पियाजेले किशोरावस्था संज्ञानात्मक क्षमताको पूर्ण विकास हुने अवस्था हो भनेका छन् । पियाजेका अनुसार उत्तरवाल्यावस्थाबाट किशोरावस्थामा पुग्दा तार्किक क्षमतामा उल्लेख्य वृद्धि हुन्छ । स्नायु विज्ञानको क्षेत्रमा भएको विकासले के देखाउँछ भने किशोरावस्थामा मस्तिष्कको अगाडिको भागको तीव्र रूपले परिवर्तन हुन्छ । मस्तिष्कको यस भागले योजना, उच्च संज्ञान र बहुक्रियात्मक कार्य जस्ता उच्च तहका संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरूलाई नियत्रण गर्दछ । किशोरावस्थाका विद्यार्थीहरू सहपाठी अन्तरक्रिया र अमूर्त संज्ञानात्मक सोचाइ साथै पहिचानसँग सम्बन्धित विषय र रोमाञ्चकारी सम्बन्ध निर्माणमा अग्रसर हुन्छन् । (स्रोत : सिल, सन् २०१२)
मूल्याङ्कन	विशिष्ट गुणस्तरीय मापदण्डअनुरूप विद्यार्थीको प्रगति तथा उपलब्धिको निर्धारण गर्ने प्रक्रिया ।
सिकाइका रूपमा मूल्याङ्कन	विद्यार्थीलाई सक्रिय सिकाइमा सहभागी गराउँदै उनीहरूका सिक्ने तरिकाबारे सोचन प्रोत्साहित गर्ने मूल्याङ्कन । जब विद्यार्थीले आफ्ना सिकाइ प्रक्रियाबारे सोचन, नियमित गर्न र निगरानी गर्न थाल्छन् तब मूल्याङ्कन सिकाइका रूपमा देखा पर्छ । यसले प्रतिबिम्बन र सहपाठी तथा स्व-मूल्याङ्कनलाई समेट्छ ।
विद्यार्थी उपलब्धिको मूल्याङ्कन	यसको प्रमुख उद्देश्य कुनै निश्चित समयमा सिकेका कुराहरूका बारेमा जानकारी प्रदान गर्नु हो । यस प्रक्रियामा स्तरिकृत परीक्षालाई पनि समावेश गरिन्छ । प्रायः यसलाई कक्षान्नोतिका लागि प्रयोग गरिन्छ ।
सिकाइ उपलब्धिको मूल्याङ्कन	कुनै शैक्षिक कार्यक्रमको अवधिमा वा अन्त्यमा वा त्यस कार्यक्रमको निश्चित समयमा विभिन्न विधिहरू (लिखित, मौखिक तथा प्रयोगात्मक परीक्षाहरू, परियोजना कार्य र विद्यार्थी कार्य सञ्चयिका प्रयोग गरी तोकिएका सिकाइ उपलब्धिमध्ये हरेक व्यक्तिको सिकाइ उपलब्धिको मूल्याङ्कन । (UIS, सन् २०१२ बाट समायोजित गरिएको) ।
हासिल भएको पाठ्यक्रम	जुन पाठ्यक्रमले विद्यार्थीले शिक्षण सिकाइका परिणामस्वरूप वास्तवमै आर्जन गर्ने ज्ञान, सिप तथा अभिवृत्तिहरूलाई जनाउँछ । जसलाई विभिन्न साधनहरूद्वारा मूल्याङ्कन गरिन्छ र व्यवहारमा प्रदर्शन गरिन्छ । यो पाठ्यक्रम अपेक्षित र कार्यान्वित पाठ्यक्रमभन्दा फरक हुन सक्छ । (अपेक्षित र कार्यान्वित पाठ्यक्रम पनि हेर्नुहोला) ।
अभिवृत्ति	कुनै वस्तुको मूल्याङ्कन वा कुनै विचार, व्यक्ति वा अवस्थाप्रति सचेत वा असचेत रूपमा निश्चित तरिकाबाट प्रतिक्रिया गर्ने विद्वतापूर्ण प्रवृत्ति वा तत्परता । अभिवृत्तिलाई मूल्य मान्यता तथा आस्थाले असर पार्छ र यो व्यवहारमा देखिन्छ ।
आधारभूत शिक्षा	जीवनपर्यन्त शिक्षा र मानव विकासको जग, जसका आधारमा देशले यस पछाडिका शिक्षा तथा तालिमका विभिन्न तह र प्रकारलाई व्यवस्थित रूपले निर्माण गर्छ (स्रोत : युनेस्को, सन् १९९२) । आधारभूत शिक्षाले खास गरेर प्राथमिक तथा निम्न माध्यमिक शिक्षा र बढीमा एक/दुइ वर्षको पूर्व प्राथमिक शिक्षालाई समेट्छ ।
बेञ्चमार्क	सन्दर्भ बिन्दु वा मानक जसको साहयताले कार्य सम्पादन वा उपलब्धिलाई मापन गर्न सकिन्छ । (स्रोत : ओइसिडी, सन् २००२) ।

मिश्रित सिकाइ	कक्षा कोठाभित्र वा बाहिर एकभन्दा बढी शिक्षण वा तालिम विधिहरू प्रयोग गरी सिकाइको अवसर प्रदान गर्ने तरिका । यसप्रकारको माध्यमबाट विषयवस्तुको केही भाग अनलाइन प्रस्तुत गरिन्छ । यो परिभाषाले विभिन्न सिकाइ तथा शैक्षणिक विधिहरू (प्रवचन, छलफल, निर्देशित अभ्यास, पढाइ, खेल, घटना अध्ययन, अनुकरण), विभिन्न प्रस्तुतिका विधिहरू - आमने सामने वा कम्प्युटर मार्फत), विभिन्न कार्य योजना (समक्रमिक वा एकै समयमा नहुने) र विभिन्न तहका मार्ग निर्देशन (व्यक्तिगत, प्रशिक्षक वा विशेषज्ञद्वारा अथवा सामुहिक/सामाजिक सिकाइ) लाई समेट्छ । साधारणतया, मिश्रित सिकाइले आमने सामने शिक्षण र प्रविधिको मेललाई जनाउँछ । यसले नवीन प्रविधिको साहयताले बदलिँदो परम्परागत विद्यालय शिक्षण विधिहरू र संरचनालाई समेट्छ ।
बाहक विषय	यस्तो विषय जसको क्षेत्र वा प्रकृतिले विद्यार्थीलाई निश्चित ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको विकासमा टेवा पुर्याउँछ, र जुन एउटा मात्र विषयको प्रभाव क्षेत्र होइन । उदाहरणका लागि जीव शास्त्र र भुगोलले समेटेको वातावरण र दिगोपन हो ।
बाल केन्द्रित विधि	विद्यार्थीलाई सिकाइ प्रक्रियाको केन्द्रमा राखी सिकाइमा सक्रिय सहभागी गराउने विधि । बाल बालिकालाई सिकाइ क्रियाकलापका विकल्प प्रदान गरी शिक्षकले सिकाइको सहजकर्ताका रूपमा कार्य गर्दछन् ।
बालमैत्री वातावरण	एउटा सहयोगी शैक्षिक तथा सामुदायिक वातावरण जुन समावेशी, मैत्रीपूर्ण सुरक्षित र अधिकारमा आधारित हुन्छ । युनिसेफले विकास गरेको बालमैत्री विद्यालय नमूनाले समावेशीपन, लैङ्गिक सचेतना, सहिष्णुता, प्रतिष्ठा र व्यक्तिगत सशक्तीकरणलाई प्रवर्धन गर्दछ ।
कक्षा कोठामा आधारित मूल्याङ्कन	अन्य कक्षा वा समूहमा सञ्चालन गरिएको मूल्याङ्कनको सन्दर्भ नलिइकन कक्षा कोठामा भएको सिकाइको आधारमा शिक्षकले गरेको विद्यार्थी लेखाजोखा । यसले शिक्षक तथा विद्यार्थीलाई सिकाइको गुणस्तरमा र यसको निरन्तर सुधारमा साहयता गर्न पृष्ठ पोषण प्रदान गर्छ । यसलाई कक्षा कोठामा गरिने मूल्याङ्कन तथा शिक्षकमा आधारित मूल्याङ्कन पनि भनिन्छ ।
जलवायु परिवर्तन	प्राकृतिक भिन्नता र मानवीय क्रियाकलापका कारण विश्वव्यापी तापमान तथा वर्षामा देखा परेको परिवर्तन ।
सहकार्यात्मक सिकाइ :	विभिन्न तहका विद्यार्थीले साझा उद्देश्य प्राप्तिका लागि ससाना समूहमा काम गरी सिकने प्रक्रिया । यो विद्यार्थी केन्द्रित विधि हो । सहयोगात्मक सिकाइ विद्यार्थीविचमा हुने एउटा सम्बन्ध हो जसले सकारात्मक आत्मनिर्भरता, वैयक्तिक जवाफदेहिता तथा पारस्परिक सिपहरूलाई प्रवर्धन गर्दछ । सहयोगात्मक सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि, शिक्षणलाई विद्यार्थीको सिकने क्षमतालाई विकास तथा प्रवर्धन गर्ने प्रक्रियाका रूपमा लिइनु पर्दछ । प्रशिक्षकले जानकारी प्रदान गर्ने होइन, सिकाइ प्रक्रियामा सहजीकरण गर्ने हो । यसप्रकारको सिकाइले सार्थक सिकाइ अनुभवहरूलाई सिर्जना र व्यवस्थापन गर्ने साथै यथार्थ संसारको समस्याद्वारा विद्यार्थीको सोचाइलाई प्रेरित गर्छ । कहिले काहिँ सहकार्यात्मक र सहयोगात्मक सिकाइलाई पारस्परिक रूपमा प्रयोग गरिन्छ, तर सहयोगात्मक सिकाइमा कामको बाँडफाँड गरिन्छ भने सहकार्यात्मक सिकाइ टिमका सबै सदस्यहरूले एकसाथ समन्वयात्मक प्रयासबाट समस्यालाई सुल्झाउने कार्यलाई जनाउँछ (सिल, सन् २०१२ बाट समायोजित गरिएको) ।

<p>सक्षमता</p>	<p>युरोपियन युनियनले सक्षमतालाई कुनै खास परिप्रेक्ष्यमा उचित ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको मेल भनी परिभाषित गरेको छ । सक्षमताले एउटा निश्चित परिप्रेक्ष्य (शिक्षा, कार्य, व्यक्तिगत तथा पेसागत विकासमा यथेष्ट रूपले सिकाइ उपलब्धिलाई प्रयोग गर्ने क्षमतालाई जनाउँछ ।</p> <p>सक्षमता संज्ञानात्मक तत्त्वहरू (सिद्धान्तको प्रयोग, अवधारणा तथा अव्यक्त ज्ञान) संगमात्र सीमित छैन । यसले कार्यात्मक पक्षहरू प्राविधिक सिपहरू साथै अन्तरवैयक्तिक लक्षणहरू जस्तै सामाजिक वा साङ्गठनिक सिपहरू) र नैतिक मूल्यहरूलाई पनि समावेश गर्छ (CEDEFOP, सन् २०११) । सक्षमता क्षेत्रगत हुनसक्छ । उदाहरणका लागि कुनै खास विषय वा विधा तथा सामान्य वा विभिन्न विधाबाट लिएको ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ किनकि यिनीहरूका सबै ज्ञानका क्षेत्रहरू विषयहरूसँग सम्बन्धित हुन्छन् । कतिपय परिप्रेक्ष्यमा सिपलाई (व्यापक अर्थमा) कहिले काहीं सक्षमताको समानार्थकका रूपमा प्रयोग गरिएका हुन्छ ।</p>
<p>सक्षमतामा आधारित पाठ्यक्रम</p>	<p>परम्परागत रूपले निर्दिष्ट विषयवस्तुबारे विद्यार्थीले जे सिक्ने अपेक्षा गरिएको छ, त्यसलाई मात्र जोड दिनुभन्दा सिकाइ प्रक्रियाका जटिल उपलब्धिहरू (अर्थात् विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने ज्ञान, सिप र अभिवृत्ति) मा जोड दिने पाठ्यक्रम । सिद्धान्ततः यस प्रकारको पठ्यक्रम सिकाइ केन्द्रित तथा विद्यार्थी, शिक्षक र समाजको परिवर्तित आवश्यकता अनुकूल हुन्छ । यसले के इङ्गित गर्छ भने सिकाइ क्रियाकलाप तथा वातावरण यसरी छनोट गरिएको हुन्छ कि विद्यार्थीले ज्ञान, सिप र अभिवृत्ति आर्जन तथा प्रयोग दैनिक जीवनमा गर्न सक्दछन् । सक्षमतामा आधारित पाठ्यक्रम साधारणतया मुख्य सक्षमताहरूको सेरोफेरोमा निर्माण गरिएको हुन्छ ।</p>
<p>अवधारणा नक्सा</p>	<p>वाह्य सञ्जाल, जस्तै- अवधारणा जनाउने मुख्य शब्दहरू सहित स्थानीय दृष्टिले सामुहिकीकरण गरिएका विन्दुहरू समावेश गरिएको ज्ञान संरचनाको प्रतिनिधित्व जनाउने सहयोजनका रेखाहरू र शाब्दिक सम्बन्धका प्रकारलाई दर्शाउने रेखामा भएका सङ्केत चिन्हहरू । सामान्य रूपमा अवधारणा नक्साले दुई ओटा अवधारणा जोड्ने शब्दलाई समेट्छ, । उदाहरणका लागि बिरालो स्तनधारी प्राणी हो । योजना, सिकाइ र स्वमूल्याङ्कनका लागि अवधारणा नक्सा महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । योजना, क्रियाकलापको प्रयोग गर्दा अवधारणा नक्साले विभिन्न शीर्षक, प्रक्रिया र मुख्य अवधारणा भएर जाने रातो रेखाको संक्षिप्त विवरण तथा पहिचानका लागि मद्दत गर्दछ । सिकाइ वातावरण, अवधारणा नक्साङ्कनले उच्च तहको सङ्ज्ञानात्मक रूप रेखा निर्माणमा लैजाने प्रक्रियाको संरचना तथा व्याख्यामा सहजीकरण गर्दछ । मूल्यांकनका लागि अवधारणा नक्साले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक संरचनालाई पत्ता लगाउने सम्भावना प्रदान गर्नुका साथै विद्यार्थी र शिक्षक दुवैलाई विद्यार्थीले पहिले नै जानेका वा नजानेका कुराको जानकारी दिन्छ ।</p>
<p>द्वन्द्व (सशस्त्र, हिंसात्मक)</p>	<p>विभिन्न देश तथा जनसमूहहरूबिचको सशस्त्र वा अन्य हिंसात्मक द्वन्द्व ।</p>
<p>द्वन्द्व जोखिम न्यूनीकरण</p>	<p>द्वन्द्वका कारक तत्त्वहरूको व्यवस्थित विश्लेषण तथा व्यवस्थापनद्वारा द्वन्द्वको जोखिमलाई न्यूनिकरण गर्ने अभ्यास । यसले द्वन्द्वको कारक (आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय) तत्त्वलाई पहिचान गर्न द्वन्द्व मूल्याङ्कनलाई सञ्चालन गर्ने र कसरी ती तत्त्वहरूले शिक्षालाई प्रभावित पार्छन् भन्ने कुरालाई समावेश गर्छ । त्यसैले, ती जोखिमहरूले शैक्षिक प्रणाली, व्यक्ति तथा विद्यार्थीलाई नकारात्मक रूपले पार्ने असर न्यूनिकरण गर्न र सम्भव भए रोक्नका लागि विभिन्न रणनीतिहरू प्रयोग गरिनु पर्दछ । व्यवस्थित विश्लेषणद्वारा विपद् जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्ने अभ्यास ।</p>
<p>संरचनावाद</p>	<p>विद्यार्थीलाई शैक्षिक प्रक्रियाको केन्द्रमा राख्ने एउटा सिकाइ सिद्धान्त जसले विद्यार्थीले ज्ञान निष्क्रिय रूपमा प्राप्त गर्नुभन्दा यसको निर्माण गर्दछन् भन्ने मान्यता राख्दछ । त्यसैले एउटा व्यक्तिको ज्ञान भनेको उसको पूर्व अनुभव, मानसिक संरचना तथा आस्थाहरूको कार्य हो जसलाई वस्तु वा घटनाको व्याख्या गर्न प्रयोग गरिन्छ । यो सिद्धान्त खास गरी मनोवैज्ञानिक जिन पियाजे र लेभ भिगोत्सकीबाट प्रभावित छ ।</p>
<p>परामर्श (पाठ्यक्रममा)</p>	<p>विशेषज्ञ तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूका विचार तथा अनुभव र त्यसलाई महत्त्व दिने प्रक्रिया जुन चाहिँ व्यापक समीक्षा प्रक्रियाको अभिन्न अङ्ग हुन्छ ।</p>

अनिवार्य विषयको पाठ्यक्रम	सबै विद्यार्थीले सिकने अपेक्षा गरिएका ज्ञान, सिप र अभिवृत्तिको क्षेत्र अर्थात् साधारणतया: विषय सूची तथा सिकाइ क्षेत्र जुन सबै विद्यार्थीका लागि साभ्का हन्छन् जस्तै- भाषा, गणित, कला, शारीरिक शिक्षा, विज्ञान तथा समाजिक अध्ययन ।
समालोचनात्मक सोच	उचित प्रश्नहरू सोध्ने, सङ्कलन गर्ने र सिर्जनात्मक रूपले सान्दर्भिक जानकारीद्वारा समाधान गर्ने, विद्यमान ज्ञानसँग नयाँ जानकारी सम्बन्धित गर्ने, तात्त्विक रूपले तर्क पेस गर्ने तथा भरपर्दो तथा विश्वसनीय निष्कर्ष निकाल्ने प्रक्रिया । समालोचनात्मक सोचले निर्णय लिनका लागि समस्या बुझ्नु, प्रमाणको सोच विचार गर्ने तथा विधि तथा उपायहरूको लेखाजोखा गरी सैद्धान्तिक संरचनालाई प्रयोग गर्नका लागि निरन्तर प्रयासको माग गर्दछ ।
अन्तरपाठ्यक्रम विधि	विभिन्न पाठ्यक्रममा भएका सिकाइ क्षेत्रहरूमा समेटिने विषयवस्तु र विकास गर्नुपर्ने सक्षमताहरूको गतिशील प्रयोग गर्ने पाठ्यक्रम विकास विधि
क्रस कटिड विषय वस्तु	एउटा खास विषयमा शिक्षण गरिने तथा सिकिने विषयवस्तुभन्दा पाठ्यक्रमका विभिन्न विषयहरू (अथवा विधाहरू तथा सिकाइ क्षेत्रहरू) मा समेटिनुपर्ने महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु । यी मुल विषय वस्तुले विधागत सीमाका विषय वस्तुलाई जोड्न सक्छ । अतिरिक्त शिक्षण विषय वस्तुमा भार नदिइकन पाठ्यक्रमलाई समृद्ध बनाउनका साथै अन्तर्विधागत सोच र सहयोगात्मक सिकाइलाई सहज बनाउँछ । मानव अधिकार लैङ्गिक मुद्दाहरू, शान्ति शिक्षा तथा दिगो विकासका लागि शिक्षा यसका उदाहरणहरू हुन् । यसले समाजमा प्रभुत्वमा रहेको संस्कृतिलाई मात्र होइन विभिन्न संस्कृतिको वैधतालाई स्वीकार्छ र तिनलाई मान्यता दिन्छ ।
पाठ्यक्रम	सामान्य अर्थमा पाठ्यक्रम विद्यार्थीले के, किन, कसरी र कति व्यवस्थित ढङ्गबाट सिक्छन् भन्ने कुराको वर्णन हो । पाठ्यक्रम आफैमा साध्य होइन तर गुणस्तरीय सिकाइ वृद्धि गर्ने साधन हो (स्रोत : UNESCO, IBE 2011) पाठ्यक्रमका धेरै परिभाषाहरू छन् । योजनाबद्ध कोर्स अफ स्टडी (ल्याटिन भाषाबाट लिइएको) देखि विद्यालय उत्तरदायी भएर सबै सिकाइ अनुभवहरूलाई समेट्ने व्यापक अवधारणा (उदाहरणका लागि, पाठ्यक्रम अनुभवहरूको सम्पूर्णता हो जुन बाल बालिका तथा तथा युवाहरूका लागि शिक्षामार्फत् योजनाबद्ध गरिएको हुन्छ र जहाँ उनीहरूलाई शिक्षा प्रदान गरिएको हुन्छ) सम्मका परिभाषा समेटिएका हुन्छन् (स्कटिस सरकार सन् २००९) । साधारणतया सम्बन्धित पाठहरूको मेल वा सिलसिला, सङ्गठित गरिएको संरचनाबद्ध क्रम, अपेक्षित सिकाइ उपलब्धिको संरचनाबद्ध क्रम र सहचार्य सिकाइ अनुभवहरू समावेश गरिएको योजना हो (अष्ट्रेलियन थिसारस अफ एजुकेशन डिसक्रिप्टर्स) ।
पाठ्यक्रम एकीकरण	विभिन्न क्षमताका विद्यार्थीहरूको विविध आवश्यकलाई सम्बोधन गर्न विद्यमान पाठ्यक्रममा समायोजन गर्ने प्रक्रिया ।
पाठ्यक्रमका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू	उपलब्धि वा निपुणताको मापदण्डबिना सामान्य रूपमा उल्लेख गरिएका उद्देश्यहरू वा सीमाको विस्तृत वर्णन पाठ्यक्रमका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू शैक्षिक उद्देश्य तथा दर्शनसँग सम्बन्धित हुन्छन् । साथै साधारणतया निश्चित पाठहरू तथा विषय वस्तुका विवरणहरूलाई प्रस्तुत गर्दैनन् । खास गरेर यी उद्देश्यहरूले व्यक्तिगत विद्यार्थीको उपलब्धिभन्दा समूहको उपलब्धिलाई जनाउँछन् । तिनीहरू पाठ्यक्रमका विशिष्ट उद्देश्यलाई माग निर्देश गर्ने खालका विस्तृत हुन्छन् । उदाहरण : विद्यार्थीले विभिन्न संस्कृतिका मानिसलाई सम्मान गर्ने र उनीहरूसँग घुलमिल हुन सिक्ने छन्; विद्यार्थीले नागरिक दायित्वको भावना विकास गर्ने सिप हासिल गर्ने छन् ।

<p>पाठ्यक्रम परिवर्तन</p>	<p>पाठ्यक्रमलाई नयाँ परिस्थिति र प्राथमिकता अनुसार पाठ्यक्रममा गरिने सुधार । पाठ्यक्रममा परिवर्तन गर्ने तरिका यी हुन सक्छन् : पाठ्यक्रम संरचनालाई असर नपार्ने सामान्य समायोजन; पाठ्यक्रम समयसापेक्ष र सान्दर्भिक बनाउन, समाजमा भएका विकासहरूलाई प्रतिबिम्बन गर्न साथै यथेष्ट रूपले विद्यार्थीलाई जीवनका लागि तयार पार्न यसको आधुनिकीकरण; नयाँ विधि तथा समाधानहरू पहिल्याउन प्रवर्तन; विद्यमान पाठ्यक्रमलाई पुनः संरचना गर्न बृहत् र प्रणालीगत सुधार ।</p>
<p>पाठ्यक्रम डिजाइन</p>	<p>के सिक्नु पर्छ, कसरी सिक्नुपर्छ र किन सिक्नुपर्छ जस्ता आधारभूत प्रश्नहरू, आवश्यक स्रोतहरू तथा सिकाइको मुल्याङ्कन कसरी गरिन्छ, जस्ता कुरा सम्बोधन गर्न सार्थक रूपले पाठ्यक्रमका तत्त्वहरूलाई निर्माण गर्ने तथा परस्पर सम्बन्ध कायम गर्ने प्रक्रिया ।</p>
<p>पाठ्यक्रम विकास</p>	<p>राष्ट्रिय, स्थानीय तथा विद्यालय स्तरीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने प्रक्रिया । गुणस्तरीय पाठ्यक्रम बनाउनका लागि यो प्रक्रिया योजनाबद्ध र व्यवस्थित हुनुपर्छ । यस प्रक्रियाले सरोकावालाहरूको योगदानलाई मान्यता दिनुपर्छ र दिगोपन तथा दीर्घकालीन प्रभावका लागि पनि व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । समकालीन शैक्षिक अभ्यासमा पाठ्यक्रमलाई अद्यावधिक र सान्दर्भिक बनाउनका लागि पाठ्यक्रम विकासलाई विकास कार्यान्वयन मुल्याङ्कन तथा संशोधनको समग्र चक्रका रूपमा हेरिन्छ । (UNESCO IBE, 2011 बाट समायोजन गरिएको) ।</p>
<p>पाठ्यक्रम प्रारूप</p>	<p>एउटा सर्वप्रभावी दस्तावेज जसले तलकामध्ये केही वा सबै बुँदाहरूलाई समेट्छ : दूर दृष्टि राष्ट्रिय कथन, आर्थिक विकास तथा शैक्षिक नीतिलाई पाठ्यक्रममा सम्बोधन गर्छ; विद्यालयका विभिन्न तहमा पाठ्यक्रमका विस्तृत लक्ष्य र उद्देश्यहरू निर्धारण गर्दछ; पाठ्यक्रम तथा शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र मुल्याङ्कनमा अन्तरनिहित शैक्षिक दर्शनको व्याख्या गर्दछ; पाठ्यक्रम संरचना, सिकाइ क्षेत्र तथा ती प्रत्येक कुरालाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्न तर्क सङ्गत आधार प्रस्तुत गर्दछ; प्रत्येक कक्षा तथा तहमा विभिन्न विषय तथा सिकाइ क्षेत्रका लागि समय निर्धारण गर्दछ; विषयगत पाठ्यक्रम विकासकर्ता, शिक्षक प्रशिक्षक तथा पाठ्य पुस्तक लेखकका लागि मार्ग निर्देश गर्दछ; पाठ्यक्रम कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मुल्याङ्कनका लागि आवश्यक सिफारिस गर्दछ (स्रोत : UNESCO, IBE 2011) । यो शब्द सामान्य उपलब्धिहरू (कक्षा अवधिभर हासिल गरिनु पर्ने) निर्धारण गर्ने दस्तावेज, तोकिएको कक्षाको अन्त्यमा हासिल गरिनु पर्ने विशिष्ट उद्देश्यहरू र निश्चित विषय तथा विषय क्षेत्रका उपलब्धि सूचकहरूलाई जनाउनका लागि पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसलाई शैक्षिक तह (उदाहरणका लागि प्रथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम रूपरेखा) का सन्दर्भमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।</p>
<p>पाठ्यक्रमका मार्ग निर्देशक सिद्धान्तहरू</p>	<p>विद्यालय, स्थानीय तथा राष्ट्रिय तहमा पाठ्यक्रमको सफल योजना तथा कार्यान्वयनका लागि विभिन्न विधि तथा प्रक्रियाहरूका बारेमा शिक्षक तथा प्रशिक्षकहरूलाई पथ प्रदर्शन गर्ने दस्तावेज । मार्ग निर्देशक सिद्धान्तले विशिष्ट सिकाइ क्षेत्र तथा विषय (जस्तै- स्वास्थ्य शिक्षा पाठ्यक्रम मार्ग निर्देशक सिद्धान्त), एउटा विशिष्ट शैक्षिक तह (जस्तै- पूर्व विद्यालय शिक्षाका लागि पाठ्यक्रम मार्ग निर्देशक सिद्धान्त), विद्यार्थीको विशेष समूह (जस्तै- विशेष आवश्यकता भएका विद्यार्थी, अल्पसङ्ख्यक आप्रवासी) वा विस्तृत रूपले पाठ्यक्रम (जस्तै- पाठ्यक्रम निर्देशन तथा मूल्याङ्कन मार्ग निर्देशक सिद्धान्त) मा केन्द्रित हुन्छ । पाठ्यक्रमका निर्देशक सिद्धान्तले विषय वस्तु, क्रियाकलापको पाठ्य भार तथा सम्बन्धित सामग्रीहरू उल्लेख गरी शिक्षकलाई सुसूचित निर्णय गर्न सल्लाह तथा सिफारिस गर्दछ ।</p>
<p>पाठ्यक्रम कार्यान्वयन</p>	<p>औपचारिक पाठ्यक्रमलाई अभ्यासमा ल्याउने प्रक्रिया । नयाँ तथा संशोधित पाठ्यक्रमका सन्दर्भमा यस प्रक्रियाले वैचारिक ढङ्गले विद्यालय विकास तथा सुधार प्रक्रिया, प्रेरित विद्यालय नेतृत्व तथा विशिष्ट प्रकृति, सेवाकालीन शिक्षक तालिम तथा नयाँ पाठ्य पुस्तक विकास, शिक्षण तथा सिकाइ सामग्री र स्रोतहरू साथै मार्ग निर्देशक सिद्धान्तहरूलाई समावेश गर्दछ ।</p>
<p>पाठ्यक्रम समायोजन</p>	<p>सम्पूर्णतामा आधारित र विस्तृत सिकाइको प्रवर्धनका लागि विषय वस्तु तथा विषयहरूको मेल गर्ने प्रक्रिया ।</p>

पाठ्यक्रम अनुगमन	अपेक्षित कार्यान्वित र लक्षित पाठ्यक्रमविच अन्तरसम्बन्ध कायम गरिएको सुनिश्चित गर्दै पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्न जानकारी सङ्कलन गर्ने प्रक्रिया । यो प्रक्रिया खास गरी सान्दर्भिकता, एकरूपता, प्रायोगिकता, प्रभावकारिता, तह वृद्धि र दिगोपन साथै विद्यार्थीले अपेक्षित सिकाइ उपलब्धिहरू हासिल गरिरहेका छन् वा छैनन् भन्ने कुरामा केन्द्रित रहन्छ । यसले कुन हदसम्म पाठ्यक्रम विद्यार्थीका विविध आवश्यकताअनुरूप छ भन्ने कुराको मापन गर्दछ ।
पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरू	विद्यार्थीले के सिक्नुपर्छ र के गर्न सक्षम हुनुपर्छ भनी किटान गरिएका सिकाइ उपलब्धि (विद्यार्थीहरूले जे सिकने अपेक्षा गरिएको छ), नतिजा वा कार्य सम्पादन (जुन विद्यार्थीहरूले सिकाइ क्रियाकलापको फलस्वरूप प्राप्त गर्छन्) वा प्रक्रियाहरू (सिकाइ क्रियाकलापको जोडलाई व्याख्या गर्दै) र मापनयोग्य अपेक्षासहितका विशिष्ट कथनहरू । तिनीहरूलाई पाठ्यक्रमका लक्ष्यका परिष्करणका रूपमा पनि लिइन्छ । उदाहरणका लागि, कार्य सम्पादन मानक वा ती सप र ज्ञान जुन विद्यार्थीले प्रदर्शन गर्न सक्षम हुनेछन् भनी अपेक्षा गरिएको हुन्छ, अनुमानित वा निपुणताको तह, र परिस्थिति जसमा कार्य सम्पादन हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिन्छ । पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरू सङ्क्षिप्त र बुझिने खालका हुनु पर्द ।, शिक्षक र विद्यार्थीले सजिलै हासिल गर्न सक्ने हुन पर्दछ । पूर्व सिकाइलाई समेट्नुपर्छ, उपलब्धिलाई निर्देशित गर्नु पर्दछ, र निश्चित ज्ञान, सप र अभिवृत्तिको विकास गर्नतर्फ लक्षित हुनु पर्दछ ।
पाठ्यक्रम योजना	विद्यमान पाठ्यक्रमका आवश्यकता तथा उपलब्ध स्रोतहरूलाई मध्येनजर गर्दै के सिकने, किन सिकने र शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाबारे निर्णय लिनेसम्बन्धी प्रक्रिया । सामान्य तहमा यो प्रायः प्रत्येक विद्यालयले हरेक विषयका लागि प्रयोग गर्न सकिने विस्तृत पाठ्यक्रम रूपरेखा साथै पाठ्यांशको परिभाषामा परिणत हुन्छ । विद्यालय तहमा यसले विभिन्न विषयका लागि विषय शृङ्खला तथा मूल्याङ्कन योजना विकास गर्ने कार्यलाई समावेश गर्छ । कक्षा कोठा तहमा यसले सिकाइ एकाइ, प्रत्येक पाठ र पाठ्यक्रमका लागि विस्तृत योजना निर्माण कार्य समावेश गर्छ ।
पाठ्यक्रम नीति	सरकारले गरेका औपचारिक निर्णय जसले पाठ्यक्रम तथा यसको विकासमा प्रत्यक्ष वा उल्लेखनीय असर पार्दछन् । यी निर्णयहरू साधारणतया विभिन्न औपचारिक दस्तावेजहरूमा अभिलेखीकरण गरिएको हुन्छ ।
पाठ्यक्रम पुनरावलोकन चक्र	पाठ्यक्रमका क्षेत्र तथा कार्यक्रममा देखिएका कमी कमजोरीहरू एउटा निश्चित समयावधिभित्र पहिचान गरी पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता बढाउन तथा निरन्तर रूपमा सिकाइ अनुभवलाई बढाउन मूल्याङ्कन, समीक्षा तथा परिमार्जन गर्ने एउटा व्यवस्थित विधि । साधारणतया यसले अनुसन्धान तथा छनोट, संशोधन तथा विकास कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन तथा अनुगमनलाई समावेश गर्छ ।
पाठ्यक्रम संरचना	विषय वा सिकाइ क्षेत्रको सिकाइ समय तथा ढाँचाहरू किटान गरी पाठ्यक्रमलाई सङ्गठित गर्ने तरिका ।
विपद् जोखिम न्यूनीकरण	विपद्का कारक तत्त्वहरूको व्यवस्थित विश्लेषण तथा व्यवस्थापनद्वारा विपद्का जोखिमहरू न्यूनीकरण गर्ने अभ्यास । यसले प्रकोपको सम्मुखता कम गर्ने, जनधनको क्षति कम गर्ने, जमिन र वातावरणका व्यवस्थापन गर्ने साथै पूर्व तयारी अवस्थामा रहने कुरालाई समावेश गर्छ । शिक्षाका सन्दर्भमा, यसले सबैका लागि विपद् अघि विपद्का समयमा वा विपद्पछि गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न (तथा विद्यार्थीलाई सिकाइमा निरन्तरता दिन र विद्यालय बाहिरका बाल बालिकालाई शिक्षाको पहुँचमा पुर्याउन) शिक्षा प्रणालीलाई सक्षम बनाउनका लागि विपद्जन्य जोखिम न्यूनीकरण प्रयास र योजनाबद्ध विश्लेषणलाई जनाउँछ ।
प्रारम्भिक बाल शिक्षा	प्रारम्भिक बाल शिक्षाले बाल बालिकाको पूर्व संज्ञानात्मक तथा सन्वेगात्मक विकास गर्न सम्पूर्णताको विधिसहित सिकाइ तथा शैक्षिक क्रियाकलापहरू प्रदान गर्दछ र बाल बालिकालाई पारिवारिक परिप्रेक्ष्यभन्दा बाहिरको सङ्गठित शिक्षणप्रति ध्यान आकृष्ट गर्छ । यसले विद्यालय र समाजमा सहभागी हुनका लागी आवश्यक सामाजिक, सन्वेगात्मक विकास साथै बौद्धिक तयारीका लागि आवश्यक पर्ने सपहरू विकास गर्ने तथा प्रथमिक शिक्षामा बाल बालिकालाई प्रवेश गर्नका लागि तयार गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।

<p>सबैका लागि शिक्षा</p>	<p>युनेस्को, युनडिपी, युनिसेफ तथा विश्व बैंकले सबैका लागी शिक्षा विषयक विश्व सम्मेलनमा प्रथम पटक आयोजना गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय अभियान (सन् १९९० मा थाइल्याण्डको जोमटिनमा भएको) । सहभागीहरूले सिकाइका विस्तृत दृष्टिकोण अनुमोदन गरे र त्यस दशकको अन्त्यसम्ममा प्राथमिक शिक्षालाई सर्वव्यापी गर्नुका साथै निरक्षरतालाई न्यूनीकरण गर्ने प्रण गरे । दस वर्षपछि पनि धेरै देशहरूले यस उद्देश्यलाई पुरा गर्न नसकेको हुनाले राष्ट्रिय सरकार, नागरिक समाज र विकास निकायहरूले सिनेगलको डकारमा फेरि भेला भएर सन् २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षाका उद्देश्य हासिल गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरे । उनीहरूले ६ ओटा मुख्य शैक्षिक लक्ष्यहरूको पहिचान गरे । यी लक्ष्यले सबै बाल बालिका, युवा र वयस्कका सिकाइ आवश्यकता पूरा गर्ने लक्ष्य लिएको छ । ती छ ओटा उद्देश्यहरू हुन् : १) खास गरी एकदम कमजोर तथा सुविधाबाट बञ्चित बाल बालिकाका लागि बृहत् प्रारम्भिक बाल हेरचाह तथा शिक्षाको विस्तार एवम् सुधार गर्ने, २) सन् २०१५ सम्ममा सबै बालिकाहरू र खास गरी अष्टयारो परिस्थितिका र जातीय अल्पसंख्यक बाल बालिकालाई गुणस्तरयीय, निशुल्क तथा अनिवार्य प्राथमिक शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, ३) उचित सिकाइ तथा जीवनोपयोगी सिप कार्यक्रममा समतामूलक पहुँचद्वारा सबै युवा तथा वयस्कहरूका सिकाइ आवश्यकता पूरा गर्ने, ४) सन् २०१५ सम्ममा प्रौढ शिक्षामा खास गरी महिलाहरूका लागी ५० प्रतिशत सुधार तथा सबै प्रौढहरूका लागि आधारभूत तथा निरन्तर शिक्षामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने, ५) सन् २००५ सम्ममा प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षाबाट लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्ने र गुणस्तरीय आधारभुत शिक्षामा बालिकाहरूको पूर्ण तथा समान पहुँच निश्चित गर्ने र सन् २०१५ सम्ममा शिक्षामा लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने, र ६) गुणस्तरीय शिक्षाका सबै पक्षमा सुधार गर्ने र सबै प्रकारका उत्कृष्टताहरू सुनिश्चित गर्ने ता कि खास गरेर साक्षरता, गणितीय सिप र जीवनोपयोगी सिपहरू सबैले प्राप्त गर्नु ।</p> <p>स्रोत : विश्व शिक्षा मञ्च, सन् २०००</p>
<p>इ-लर्निङ</p> <p>सम्वेगात्मक बौद्धिकता</p>	<p>विशेष गरेर वेब/इन्टरनेटमा आधारित तथा कम्प्युटरमा आधारित सिकाइ । यो कक्षाभित्र वा बाहिर जहाँ पनि हुन सक्छ । यो खास गरेर दूर शिक्षाको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको छ साथै यसले इन्टरनेटमार्फत् हुने सिकाइ वातावरणलाई समावेश गर्छ ।</p> <p>सम्वेगका बारेमा तर्क गर्नसक्ने तथा सोचाइलाई अभिवृद्धि गर्नसक्ने सम्वेगको क्षमता । यसले बौद्धिकतालाई बढाउन सम्वेगलाई बुझ्ने क्षमतालाई पनि समावेश गर्छ (स्रोत : आयर, साल्भेइ र कारुओ, सन् २००४) ।</p>
<p>मुल्याङ्कन (शिक्षण सिकाइमा)</p>	<p>कुनै पनि शिक्षण सिकाइ कार्यक्रमको प्रभावकारिता निर्धारण गर्ने उद्देश्य लिएको एउटा व्यवस्थित प्रक्रिया ।</p>
<p>बाह्य मुल्याङ्कन</p>	<p>विद्यालयले नभई परीक्षा सञ्चालन गर्ने निकायद्वारा निर्माण तथा प्रयोग गरिएको विद्यार्थी मुल्याङ्कन प्रक्रिया वा विधि । यस प्रक्रियामा साधारणतया स्तरिकृत परीक्षा लिइन्छ र यसले परीक्षार्थीलाई अन्य शैक्षिक अवसर तथा प्रमाणिकरण प्रक्रियाका लागि श्रेणी प्रदान गर्दछ ।</p>
<p>अतिरिक्त क्रियाकलाप</p>	<p>विद्यार्थीका अभिरुचिलाई सम्बोधन गर्नका लागि नियमित कक्षा सञ्चालनका दिन पाठ्यक्रम वा पाठ्यांशबाहेक आयोजना गरिएका विभिन्न क्रियाकलापहरू । यस्ता क्रियाकलापले विद्यार्थीलाई विद्यालय र समुदायमा सङ्लग्न हुन र सामाजिक सिप र सफ्ट स्किललगायत हित र भलाईको प्रवर्द्धनमा सहयोग गर्न सक्छ । यी क्रियाकलापहरूले व्यायाम विधि, खेलकुद स्वयम् सेवा फोटोग्राफी, नाटक, सङ्गीत, इत्यादिलाई समावेश गर्छन् ।</p>
<p>निष्पक्षता (मुल्याङ्कनमा)</p>	<p>विद्यार्थीका आवश्यकता र गुण विचार गरी तदनुसारको समायोजन । विद्यार्थीलाई मुल्याङ्कन प्रक्रियाका बारेमा जानकारी दिइने र त्यसमा सहभागी हुनसक्ने साथै मुल्याङ्कन प्रक्रिया उचित लाग्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । यसले मुल्याङ्कन गरिएको व्यक्तिले मुल्याङ्कनका नतिजाप्रति प्रश्न गर्ने र आवश्यक परेमा पूनः मुल्याङ्कन गरिने अवसरलाई पनि समावेश गर्छ । सिद्धान्ततः मुल्याङ्कनले सक्षमता मुल्याङ्कन गरिएको अवस्थाबाहेक विद्यार्थीकाबिच कुनै प्रकारको विभेद गर्नु हुँदैन ।</p>
<p>औपचारिक पाठ्यक्रम</p>	<p>विद्यार्थीलाई औपचारिक शिक्षाका सन्दर्भमा प्रदान गरिएका सिकाइ अनुभव तथा अवसरहरू जसले प्रमाणिकरण प्रक्रियाका लागि आधार निर्माण गर्छन् ।</p>

<p>औपचारिक शिक्षा</p>	<p>संस्थागत, उद्देश्यमूलक र योजनाबद्ध रूपमा सार्वजनिक विद्यालय तथा मान्यताप्राप्त निजी विद्यालयहरूद्वारा प्रदान गरिएको शिक्षा । समग्रमा यसले देशको औपचारिक शिक्षा प्रणालीको निर्माण गर्दछ । व्यावसायिक शिक्षा, विशेष आवश्यकतासम्बन्धी शिक्षा र कुनैकुनै पौढ शिक्षालाई पनि औपचारिक शिक्षा प्रणालीका अङ्गका रूपमा लिइएको छ (स्रोत : UIS, सन् २०१२) ।</p>
<p>निर्माणात्मक मूल्याङ्कन</p>	<p>विद्यार्थीको सिकाइ अभिवृद्धि गर्नका लागि शैक्षिक प्रक्रियाको अवधिभर सञ्चालन गरिएको मूल्याङ्कन । यसले हालको तथा अपेक्षित कार्य सम्पादनविचको अन्तरलाई पूर्ति गर्न, सिकाइका बारेमा प्रमाण जुटाउने, विद्यार्थीलाई पृष्ठ पोषण प्रदान गर्ने र मूल्याङ्कन र सिकाइ प्रक्रियामा विद्यार्थीलाई समावेश गर्ने कुरा गर्दछ । (स्रोत : CCSSO, 2008)</p>
<p>लैङ्गिक समानता</p>	<p>अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका अनुसार लैङ्गिक समानताले पुरुष र महिला तथा बाल बालिकाले जीवनका हरेक क्षेत्रमा उपभोग गर्ने समान अधिकार, अवसर र व्यवहारलाई जनाउँछ । महिला अथवा पुरुष भएर जन्मिँदा मानव अधिकार, उत्तरदायित्व, सामाजिक स्तर, स्रोतमा पहुँच सुनिश्चित हुँदैन भन्ने कुराको यसले पुष्टि गर्छ । लैङ्गिक समानताले लैङ्गिक भूमिका तथा महिला र पुरुषका विशेषताका बारेमा रुढवादी धारणा तथा पूर्वाग्रहले खडा गरेको बन्देजका अलावा सबै महिला र पुरुषले आफ्नो व्यक्तिगत सक्षमताको विकास गर्ने तथा जीवनका विकल्पहरू रोज्ने कार्यलाई जनाउँछ । (स्रोत: अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, सन् २००७) ।</p>
<p>प्रकोप</p>	<p>मानव जीवन, स्वास्थ्य, सम्पत्ति, जनजीवन, र सामाजिक तथा आर्थिक सेवामा नोक्सान, अवरोध र क्षति पुर्याउन सक्ने परिघटना वा मानवीय क्रियाकलाप । विभिन्न कारणहरूले गर्दा प्रकोप उत्पन्न हुन्छ र कहिलेकाहीँ एक वा एकभन्दा बढी कारणबाट प्रकोप उत्पन्न हुन्छ । प्रकोपलाई सम्भाव्यता × घटनाको आवृत्ति × असरको तिब्रता का रूपमा परिमाणात्मक रूपले व्याख्या गर्न सकिन्छ । तिनीहरूले द्रुत र प्राकृतिक विपद्लाई पनि समावेश गर्न सक्छन् ।</p>
<p>सम्पूर्णतामा आधारित सिकाइ विधि</p>	<p>प्रभावकारी तथा सम्पूर्णतामा आधारित सिकाइका लागि विद्यार्थीको व्यक्तित्व (बौद्धिकता, सम्वेदना, कल्पना, शरीर) का सबै पक्षहरूलाई पूर्ण रूपले सक्रिय बनाउने अभिप्राय लिने विधि ।</p>
<p>कार्यान्वित पाठ्यक्रम</p>	<p>विद्यार्थी र शिक्षकलगायत विद्यार्थी विद्यार्थीविचमा हुने अन्तरक्रियाद्वारा विद्यालयमा सञ्चालन हुने वास्तविक शिक्षण तथा सिकाइ क्रियाकलापहरू (अर्थात् अपेक्षित पाठ्यक्रमलाई व्यवहारमा उतारिएको तथा वास्तविक रूपले प्रस्तुत गरिएको अवस्था) ।</p>
<p>अनियमित सिकाइ</p>	<p>उद्देश्यमूलक तर संस्थागत नगरिएका सिकाइका स्वरूपहरू । यो औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाभन्दा कम सङ्गठित र संरचित हुन्छ । अनौपचारिक शिक्षाले आत्म निर्देशित, परिवार निर्देशित वा समाज निर्देशित रूपमा परिवार, कार्य स्थल, स्थानीय समुदाय र दैनिक जीवनमा आइपने सिकाइ क्रियाकलापहरूलाई समावेश गर्छ (स्रोत : UIS 2012)</p>
<p>खोजमूलक सिकाइ</p>	<p>विद्यार्थीलाई उनीहरूका वरिपरिको प्राकृतिक तथा मानव संसारको जटिलताका बारेमा उनीहरूका आफ्ना बुझाइ निर्माण गर्न अवसरहरू प्रदान गर्ने एउटा प्रक्रिया । खोजमा आधारित सिकाइका केही साक्षा विशेषताहरू छन् जस्तै- सम्बद्ध मुद्दा, समस्या वा अवधारणाप्रति अनुसन्धान, विद्यार्थी केन्द्रित उपागम, बोधको जटिलताको खोज तथा परीक्षण र सिकाइ प्रक्रियामा सोच तथा प्रतिबिम्बनको समावेश । यो विधि अपनाएको पाठ्यक्रमले विद्यार्थीले नयाँ र चुनौतीपूर्ण बिषयवस्तु तथा अवधारणासँग कार्य गर्ने अपेक्षा गर्छ । उनीहरूले पूर्व ज्ञानसँग नयाँ ज्ञानलाई जोड्छन्, सोदेश्यले सोच तथा सिकाइ रणनीति छनोट गर्छन् र उनीहरूको योजना, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्दछन् ।</p>
<p>शिक्षण</p>	<p>प्रक्रियालाई निर्देशित गर्नका लागि उद्देश्यपूर्ण रूपले विकास गरिएका योजनाहरूको सिर्जना तथा कार्यान्वयन जसद्वारा विद्यार्थीले ज्ञान प्राप्त गर्छन् र सिप, अभिवृत्ति, र मूल्यहरू हासिल गर्छन् । शिक्षणले साधारणतया शिक्षण विधि तथा शिक्षण प्रक्रियालाई जनाउँछ जसलाई शिक्षकले पाठ्यक्रमलाई कक्षा कोठामा प्रस्तुत गर्न प्रयोग गर्छन् (स्रोत : क्रिडेल, सन् २०१०) ।</p>

अपेक्षित पाठ्यक्रम	सम्बद्ध अधिकारप्राप्त राष्ट्रिय शैक्षिक निकाय र समाजले विद्यार्थीले आर्जन गर्ने ज्ञान, सिप, मूल्य तथा अभिवृत्ति सन्दर्भमा के सिकने र कसरी शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाका उपलब्धिहरूलाई मूल्याङ्कन गर्ने भन्ने कुरालाई अपेक्षा गरेको औपचारिक दस्तावेजहरूको सङ्ग्रह । यसलाई पाठ्यक्रम संरचना तथा निर्देशिकाहरू, पाठ्य पुस्तक, शिक्षकको सहयोगी सामग्री, जाँच तथा परीक्षाहरूको विषय वस्तु, विधान, नीति तथा अन्य औपचारिक दस्तावेजहरूमा समाविष्ट गरिएको हुन्छ ।
पाठ्यक्रमका मुख्य चरणहरू	पाठ्यक्रमलाई विभिन्न तह र कक्षा अनुसार सङ्गठित गर्ने र साधरणतया अनिवार्य विद्यालय शिक्षाको अवधिलाई समेट्ने प्रक्रिया । यसले खास गरी प्रत्येक चरणमा विद्यार्थीको उमेर तथा परिपक्वताअनुरूप ज्ञान, सिप र अभिवृत्ति तथा सम्बन्धित लक्ष्य र सिकाइ उपलब्धिहरूको प्राप्तिलाई जनाउँछ ।
ज्ञान	ज्ञानका धेरै रूप तथा परिभाषाहरू छन् । यसलाई सिकाइ अथवा अनुभवद्वारा प्राप्त गरिएको प्राकृतिक तथा सामाजिक वातावरणलगायत संसारबारे हाम्रो बुझाइसँग सम्बन्धित अवधारणा तथा तथ्यपूर्ण जानकारी रूपमा पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ । निर्धारात्मक ज्ञानले के सिकने (उदाहरणका लागि तथ्यपूर्ण ज्ञान) लाई जनाउँछ र प्रक्रियात्मक ज्ञानले कसरी सिकने (उदाहरणका लागि जटिल प्रक्रिया, कार्य सम्पादन तथा क्रियाकलाप गर्ने निर्दिष्ट कार्य तथा प्रक्रियाहरूको ज्ञान) लाई जनाउँछ । ज्ञानलाई प्रायः अव्यक्त ज्ञान र व्यक्त ज्ञानमा पनि विभाजन गरिएको छ (उदाहरणको लागि CEDEFOP, 2011 हेर्नहोस्) । पहिलो ज्ञान विद्यार्थीसँग भएको संज्ञानात्मक प्रक्रियालाई प्रभाव पार्ने ज्ञान हो, तापनि उनीहरू यसलाई व्यक्त गर्न वा त्यसबारे सचेत नहुन पनि सक्छन् । पछिल्लो ज्ञान विद्यार्थी सचेत रहने अकथित ज्ञान हो जुन सोचको बस्तु बनेर प्रष्ट रूपमा परिर्वन हुन्छ ।
विद्यार्थी केन्द्रितता	विद्यार्थीका व्यक्तिगत विशेषता, आवश्यकता र मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थित गर्ने विधि (दृष्टिकोण) ।
सिकाइ	अनुभव, अभ्यास, अध्ययन तथा शिक्षणद्वारा जानकारी, ज्ञान, बोध, अभिवृत्ति, मूल्य, सिप, सक्षमता र व्यवहारको व्यक्तिगत आर्जन वा संशोधनलाई समावेश गर्ने जटिल तथा दीर्घकालीन मनोसामाजिक प्रक्रिया (UIS, 2012 बाट समायोजित गरिएको) । ध्यान दिनुपर्ने कुरा के छ भने सिकाइको परिभाषा दार्शनिक वा मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणमा भरपर्छ । व्यवहारवादले सिकाइलाई विभिन्न वातावरणीय तत्त्वहरूको सङ्गठित कार्यको परिणामस्वरूप व्यवहारमा देखिने मापनीय परिवर्तनको रूपमा लिन्छ । संज्ञानात्मक सिद्धान्तले ज्ञानको आर्जन, मानसिक संरचना तथा जानकारीको प्रक्रियालाई जोड दिँदै ज्ञानको आन्तरिक मानसिक संरचनालाई महत्त्व दिन्छ । संरचनावादले सिकाइलाई एउटा प्रक्रियाका रूपमा लिन्छ । जसमा विद्यार्थीले पूर्व ज्ञान तथा अनुभवका आधारमा नयाँ विचार तथा अवधारणालाई सक्रिय रूपमा निर्माण गर्दछन् (स्रोत : क्रिडेल, सन् २०१०) ।
सिकाइ क्षेत्र	विद्यार्थीको सिकाइ एकीकृत गर्ने स्पष्ट उद्देश्य सहित परम्परागत रूपमै पृथक तर सम्बन्धित विषयहरूको समूहीकरण । उदाहरणका लागि सामाजिक विज्ञान/अध्ययन सिकाइ क्षेत्रमा भूगोल, इतिहास, नागरिकता, अर्थ/वाणिज्य, दर्शन तथा समाजशास्त्रका केही अंशहरू समावेश गरिएको हुन्छ (UNESCO IBE, 2011 बाट समायोजन गरिएको) । धेरै शैक्षिक प्रणालीहरूले व्यापक सिकाइ क्षेत्रहरू भएका साधारण शिक्षाको पाठ्यक्रमको प्रवन्ध गर्दछन् ।
सिकाइ वातावरण	यो शब्दलाई विभिन्न तरिकाले प्रयोग गरिएको छ । मूलभूत रूपमा यसले विद्यार्थीको नजिकमा रहेको भौतिक वातावरण (कक्षा कोठा, विद्यालय), सिकाइ प्रक्रियालाई सहयोग पुर्याउनका लागि उपलब्ध गरिएका स्रोतहरू तथा त्यस परिप्रेक्ष्यमा भूमिका खेल्नरहेका र सिकाइमा प्रभाव पारिरहेका सामाजिक अन्तरक्रिया तथा सामाजिक सम्बन्धका प्रकारहरूलाई जनाउँछ ।
सिकाइ अनुभवहरू :	विभिन्न सन्दर्भमा भएका व्यापक किसिमका अनुभवहरू जसले विद्यार्थीको दृष्टिकोणलाई रूपान्तरित गर्छ, अवधारणात्मक बोधलाई सहजीकरण गर्छ, सम्वेगात्मक गुणहरूको विकास गर्छ र ज्ञान, सिप तथा अभिवृत्तिको विकासमा सहयोग गर्छ । शैक्षिक सन्दर्भमा सिकाइ अनुभवहरू मूलतः विद्यार्थीका आवश्यकताअनुरूप चुनौतीपूर्ण, रोचक, यथेष्ट, अर्थपूर्ण र उचित हुन्छन् ।

सिकाइ उद्देश्यहरू	कुनै शैक्षिक कार्यक्रम वा क्रियाकलापको अन्त्यमा हासिल गरिनुपर्ने सिकाइको निर्धारण (UIS 2012 बाट समायोजित गरिएका) । सिकाइ उद्देश्यहरू एउटा पाठ, मूल विषय वस्तु, वर्ष वा पूरै कोर्सका लागि पनि उल्लेख गरिएका हुन्छन् ।
सिकाइ उपलब्धिहरू	शैक्षिक कार्यक्रमको सफल समापनपछि विद्यार्थीले निपुणता हासिल गरेको जानकारी, ज्ञान, अभिवृत्ति, मूल्य, सिप, सक्षमता तथा व्यवहारको सम्पूर्णता (UIS, 2012 बाट समायोजित) ।
सिकाइ प्रगति	एउटा ज्ञानको क्षेत्रभित्र ज्ञान, सिप तथा अभिवृत्ति आर्जन गर्दा कठिनाइ तथा जटिलताको बढ्दो तहको व्याख्या । यसले सिकाइ खास तहमा समेटिनुपर्ने विषय वस्तुको सङ्ग्रह, बढ्दो कठिनाइ तथा जटिलताको प्रक्रिया हो भन्ने मान्यता राख्छ । शिक्षकले कुनै खास ज्ञानको क्षेत्रमा कसरी सिकाइ विकास हुन्छ भन्ने अविच्छिन्नकको ख्याल गर्नुपर्छ, ता कि उनीहरू विद्यार्थीको वर्तमान सिकाइ स्थिति पत्ता लगाउन र सिकाइलाई अगाडि बढाउन शैक्षिक गतिविधिका बारेमा निर्णय लिन सक्छन् । स्पष्टसँग सिकाइको अग्रगतिलाई व्यक्त गर्न सक्ने सिकाइ प्रगतिले के सिक्नुपर्छ, भन्नेबारेमा व्यापक दृष्टिकोण प्रदान गर्छ, शैक्षिक योजनालाई सहयोग गर्छ र निर्माणात्मक मूल्याङ्कनका लागि आधार खडा गर्दछ (CCSSO, 2008 बाट समायोजन गरिएको) ।
सिकाइ स्रोतहरू	कुनै स्रोत (छापिएका र नछापिएका सामग्रीहरू तथा अनलाइन/खुला पहुँचका स्रोत) जसले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सिकाइ तथा शिक्षणलाई सहयोग गर्छन् । खास गरेर कक्षा कोठामा सिकाइ स्रोतको प्रयोग विद्यालय, स्थानीय तथा राष्ट्रिय तहमा हुन्छ । मूल्याङ्कन तथा अनुमोदनको प्रक्रियामा आधारित हुन्छ । मूल्याङ्कन मापदण्डले पाठ्यक्रमको सान्दर्भिकता तथा सिकाइप्रतिको अपेक्षा, सामाजिक सुझबुझ र उमेर वा विकासात्मक उचिततालाई समावेश गर्छ ।
सिकाइ शैली	व्यवहार तथा अभिवृत्तिको सेट जसले विद्यार्थीले कसरी शिक्षक तथा समकक्षीहरूसँग सिक्छन् र अन्तरक्रिया गर्छन् भन्ने कुरालाई प्रभाव पार्छ । सिकाइ तरिकाहरू संज्ञानात्मक, भावनात्मक तथा शारीरिक हुन्छन् जसले विद्यार्थीले कसरी सिकाइ वातावरणलाई ग्रहण गर्छन्, अन्तरक्रिया गर्छन् र प्रतिक्रिया जनाउँछन् भन्ने कुराहरूको सूचकको रूपमा काम गर्छ । उदाहरणका लागि, डेभिड कोल्ब (सन् १९८४) का अनुसार सिकाइ अनुभवको रूपान्तरणद्वारा ज्ञानको सिर्जना हुने एउटा प्रक्रिया हो । कोल्बको नमूनामा सिकाइ दुई ओटा अविच्छिन्नकहरूमा आधारित हुन्छ, जस्तो स १) प्रक्रियागत अविच्छिन्नक । उदाहरणका लागि दृष्टिकोण, जस्तै- काम गरेर सिक्न चाहने (सक्रिय परीक्षण) अथवा अवलोकन गर्ने (प्रतिबिम्बित अवलोकन); २) अनुभूति अविच्छिन्नक । उदाहरणका लागि सम्वेगात्मक प्रतिक्रिया, जस्तै- सोचेर सिक्न चाहने (भावात्मक अवधारणा वा अनुभव) । प्रक्रिया र अनुभूतिका चार ओटा संयोजनले मानिसले कसरी सिक्न चाहन्छन् भन्ने सिकाइका तरिकाहरूको निर्धारण गर्छ । VAKT नमूना अनुसार मानिसले भिजुअल, अडिटरी, काइनेस्थेटिक र ट्याक्टाइल माध्यमबाट नयाँ जानकारी प्राप्त गर्न तथा सिक्न सक्छन् । यी मध्ये साधारणतया एउटा वा दुई ओटा मुख्य हुन्छन् । एउटा व्यक्तिका धेरै सिक्ने तरिकाहरू हुन्छन् जुन समय तथा सिकाइ कार्य अनुसार परिवर्तन हुन्छ । अरू धेरै विस्तृत नमूनाहरू पनि छन् ।
सिकाइ समय	साधारणतया सिकारूहरू सक्रिय रूपले कार्य गर्नमा र सिकाइमा व्यस्त हुने समय । शिक्षामा समयका विभिन्न दृष्टिकोणहरू छन् । उदाहरणका लागि यी समयकाबिचमा फरक पाउन सकिन्छ : १) औपचारिक रूपले तोकिएको समय जसले विद्यालय समयलाई समेट्छ (अर्थात् विद्यालयमा व्यतित गर्ने पुरा समय), कक्षा कोठाको समय (अर्थात् कक्षा कोठामा विताइने समय), तथा शैक्षणिक समय (अर्थात् पाठ्यक्रम विषयको शिक्षण सिकाइमा लाग्ने कक्षा कोठाको समयको अंश); २) व्यस्त रहेको समय, अर्थात् विद्यार्थीले कुनै काम सिक्नका लागि ध्यान दिँदा अथवा सिक्ने प्रयास गर्दा लाग्ने समयको अंश, र ३) प्राज्ञिक सिकाइ समय, जसले त्यो व्यस्त समयलाई जनाउँछ जब विद्यार्थीले उनीहरूको कठिनाइको उचित तहमा कार्य गर्दा तथा उच्च तहको सफलता प्राप्त गर्दा खर्च गर्छन् (उदाहरणका लागि बर्लिनर, सन् १९९० हेर्नहोस) ।

<p>पाठ योजना</p>	<p>तोकिएको समयमा सम्बोधन गर्नुपर्ने शीर्षकको रूपरेखा जसका विभिन्न प्रकारहरू हुन्छन् र दैनिक, साप्ताहिक र/वा मासिक रूपमा तयार गरिन्छ। यसले साधारणतया विद्यमान पाठ्यक्रमअनुरूप विशिष्ट सिकाइ उद्देश्यहरू परिभाषित गर्ने विषय वस्तुको छनोट, आवश्यक सामग्री तथा स्रोतहरू, क्रियाकलाप, समय, कक्षा व्यवस्थापनका बुँदाहरू, मूल्याङ्कनका विधिहरू तथा अधि र पछि आउने पाठहरूको सम्बन्धलाई समावेश गर्छ।</p>
<p>शिक्षाको तह</p>	<p>शिक्षाको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरीय वर्गीकरण (ISCED) का अनुसार सिकाइ अनुभव र ज्ञान, सिप तथा सक्षमताहरूको श्रेणीकरण गर्नका लागि शैक्षिक कार्यक्रमहरूलाई सामूहिकीकरण गर्न अवलम्बन गरिएको विभिन्न समूहको क्रमबद्ध श्रेणी नै शिक्षाको तह हो। शैक्षिक तह शैक्षिक कार्यक्रमहरूलाई वर्गहरूको क्रमबद्ध सिलसिलामा सामूहिकीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने परिकल्पनामा आधारित एउटा संरचना हो। यी वर्गहरूले शैक्षिक विषय वस्तुको जटिलताको आधारमा शैक्षिक अग्रगतिमा विस्तृत चरणहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दछन्। कार्यक्रम जति विकसित हुन्छ, शिक्षाको तह पनि उच्च हुन्छ। ISCED 2011 को वर्गीकरणले शिक्षाको वर्गीकरणका नौ ओटा तहहरू समावेश गरेको छ : प्रारम्भिक बाल विकास र शिक्षा (तह ०), प्राथमिक शिक्षा (तह १), निम्न माध्यमिक शिक्षा (तह २), माध्यमिक शिक्षा (तह ३), उत्तर माध्यमिक, माध्यमिक तह पछिको गैर उच्च शिक्षा (तह ४) उच्च शिक्षाको छोटो चक्र (तह ५), स्नातक वा सो सरह (तह ६), स्नातकोत्तर वा सो सरह (तह ७), विद्यावारिधि वा सो सरह (तह ८) (स्रोत : UIS, 2012)।</p>
<p>जीवनोपयोगी सिपहरू</p>	<p>सुसूचित निर्णय गर्न, समस्या समाधान गर्न, समालोचनात्मक तथा सिर्जनात्मक ढङ्गबाट सोच्न, प्रभावकारी रूपले कुराकानी गर्न, स्वस्थ सम्बन्ध बनाउन, अरूप्रति समानुभूति व्यक्त गर्न, आफ्नो जीवनमा आइपर्ने समस्याको स्वास्थ्य र उत्पादनशील तवरले समाधान गर्न वा व्यवस्थित गर्न मद्दत गर्ने मनोसामाजिक सक्षमता तथा अन्तरव्यक्तिक सिपहरूका रूपमा जीवनोपयोगी सिपहरूलाई सर्वप्रथम विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले परिभाषित गरेको हो। जीवनोपयोगी सिपलाई साधारणतया एउटा क्षेत्र वा विषयका रूपमा मात्र हेरिएको हुँदैन। तर ज्ञान, सिप, मूल्य र अभिवृत्तिको अन्तरविधागत प्रयोग हुन्छ जुन व्यक्तिगत विकास तथा जीवनपर्यन्त सिकाइका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यिनीहरू सिपहरूको समूह मात्र होइनन्, न त तिनीहरू बाँच्नलाई चाहिने सिप, जीविकोपार्जन सिप र व्यावसायिक सिप जस्ता नै हुन्, बरु ती सिपका अंशहरू हुन् (स्रोत : युनेस्को, सन् २००४ ए)। कहीं कहीं यो शब्दलाई मुख्य सक्षमता/सिपहरूका समानार्थकका रूपमा लिइएको छ, र कहीं विषयगत क्षेत्र जनाउन प्रयोग गरिएको छ। युनिसेफका लागि जीवनोपयोगी सिप भनेको सिकाइको अधिकारमा आधारित दृष्टिकोणका अंशहरू हुन्। बाल बालिकाहरू आधारभूत रूपले गुणस्तरीय शिक्षाका हकदार हुन् जुन शिक्षाले उनीहरूको प्रतिष्ठालाई सम्मान गर्छ र उनीहरूले चाहे जस्तो जीवन जीउने तथा उनीहरू बस्ने समाजलाई रूपान्तरण गर्ने क्षमताको विस्तार गर्छ। बालमैत्री विद्यालयले जीवनोपयोगी सिपहरूको प्रवर्धन र विकास गर्छ।</p>
<p>जीवनपर्यन्त सिकाइ</p>	<p>व्यक्तिगत, सामाजिक र/वा पेसागत कारणले जीवनभर गरिने सबै सिकाइ क्रियाकलाप जसले ज्ञान, काम गर्ने तरिका, सिप, सक्षमता र/वा योग्यता प्रदान गर्दछन्।</p>
<p>पाठ्यक्रमको स्थानीयकरण</p>	<p>स्थानीय रूपमा सान्दर्भिक मुद्दाको सम्बोधन गर्नका लागि र बढी अर्थपूर्ण सिकाइ अनुभवहरू प्रदान गर्नका लागि सामान्यतया स्थानीय स्टाफ, सरोकारवालाहरू र संस्थाहरूको सङ्लग्नतामा समुदाय/स्थानीय वा विद्यालय तहमा पाठ्यक्रमका अङ्गहरू वा अवयवहरू परिभाषित गर्ने प्रक्रिया।</p>
<p>निम्न माध्यमिक शिक्षा</p>	<p>निम्न माध्यमिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू विशेषतः प्राथमिक शिक्षाका उपलब्धिहरूमा थप गर्ने गरी निर्धारण गरिएका हुन्छन्। यसको उद्देश्य सामान्यतया जीवनपर्यन्त सिकाइ र मानव विकासको आधारलाई बलियो पार्नु हो जसमा आधारित भएर शिक्षा प्रणालीले शैक्षिक अवसरहरूको थप विस्तार गर्न सक्छ। केही शिक्षा प्रणालीहरूले रोजगारीसँग सम्बन्धित सिपहरू प्रदान गर्नका लागि यही तहमै व्यावसायिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू उपलब्ध गर्न सक्छन्। यस तहका कार्यक्रमहरू विविध विषयहरूका सैद्धान्तिक अवधारणाहरू अगाडि सार्ने गरी सामान्यतया विषय केन्द्रित पाठ्यक्रम वरिपरि सङ्गठित गरिएका हुन्छन्। शिक्षकहरूले विशिष्ट विषयमा शैक्षणिक तालिम प्राप्त गरेका हुन्छन् र प्राथमिक तहमाभन्दा यस तहमा विद्यार्थीहरूले पढाउने विषयमा विशिष्ट ज्ञान हासिल गरेका धेरै शिक्षकहरू पाइन्छन्। (स्रोत : UIS 2012)।</p>

बहुविधागत विधि	पाठ्यक्रम एकीकरणको विधि जुन मूलतः विविध विधाहरूमा केन्द्रित हुन्छ र कुनै विषयवस्तु, विषय वा मुद्दाको व्याख्याका लागि विविध दृष्टिकोणहरू प्रयोग गर्छ। बहुविधागत पाठ्यक्रम त्यस्तो पाठ्यक्रम हो जसमा एउटै विषयवस्तु एकभन्दा बढी विधाका दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरिन्छ। बहुविधागत र अन्तरविधागत धेरैजसो पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिन्छ।
राष्ट्रिय विद्यार्थी उपलब्धि परीक्षणहरू	कुनै निश्चित उमेर वा कक्षामा समग्र शिक्षा प्रणालीको उपलब्धि स्तरको अनुमान गर्नका लागि कुनै पाठ्यक्रममा (प्रायःजसो सम्पूर्णतामा आधारित रूपमा) विद्यार्थीहरूको उपलब्धि स्तर निर्धारण वा मापन गर्नका लागि राष्ट्रिय रूपमा विद्यार्थीहरूद्वारा गरिने एउटा अभ्यास, कार्य वा क्रियाकलाप। यसमा शिक्षा प्रणालीको एउटा निश्चित क्षेत्रमा केन्द्रित भई एउटा नमुनाको वा एउटा विद्यार्थीहरूको जनसङ्ख्याको बिचमा उपलब्धि परीक्षणहरू सञ्चालन गरिन्छ। यसमा प्रायजसो के मान्यता राखिन्छ भने राष्ट्रिय परीक्षणहरूले शिक्षाको अवस्थाका बारेमा मात्र जानकारी उपलब्ध गराउँदैन तिनबाट प्राप्त जानकारीले विद्यार्थीहरूको उपलब्धि सुधारको अगुवाइ पनि गर्नुपर्दछ। (स्रोत : ग्रिनी र केलाघन)
राष्ट्रिय पाठ्यक्रम	सामान्यतया कुनै दस्तावेज वा सम्बन्धित दस्तावेजहरूका श्रृङ्खलामा व्यवस्थित गरिएका निर्धारित साभ्ना लक्ष्य, उद्देश्य र गुणस्तर र/वा राष्ट्रिय विद्यालय प्रणालीको विषयवस्तुको मापदण्डको विवरण। यो मापदण्डको रूपमा (तोकिएको तहको शिक्षाको र विशिष्ट विषयहरूको वा सिकाइका क्षेत्रहरूको परिभाषित उद्देश्यहरू र उपलब्धि मापदण्ड) पनि हुनसक्छ। यसले स्थानीय वा विद्यालय तहमा पाठ्यक्रम विषयवस्तु सम्बन्धमा गरिने निर्णयको सीमा पनि तोक्न सक्छ। (स्रोत : ओइसिडी, सन् २००४)
अनौपचारिक शिक्षा	कुनै शिक्षा प्रदायकद्वारा योजना गरिएको, जानीजानी गरिएको र संस्थागत गरिएको शिक्षा। अनौपचारिक शिक्षाको चरित्रगत विशेषता के हो भने यो व्यक्तिको जीवनपर्यन्त सिकाइ प्रक्रियाभित्रको थप, वैकल्पिक र/वा औपचारिक शिक्षाको पूरक हो। यो सबैका लागि शिक्षामा पहुँचको अधिकारको ग्यारेण्टी गर्नका लागि उपलब्ध गराइन्छ। यो सबै उमेरका व्यक्तिहरूलाई उपलब्ध गराइन्छ तर यसले अनिवार्य रूपमा निश्चित संरचना निरन्तर प्रयोग गर्छ, नै भन्ने छैन; समयका हिसाबमा यो छोटो र/वा कम सघन पनि हुनसक्छ, र यो मुख्यतया: छोटो कोर्सहरू, कार्यशाला वा सेमिनारका रूपमा उपलब्ध गराइन्छ। अनौपचारिक शिक्षाका योग्यताहरूलाई सम्बन्धित राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय शिक्षाका निकायहरूले प्रायःजसो औपचारिक शिक्षा वा सो का योग्यताहरूसँगको समकक्षताको भँ मान्यता दिँदैनन् वा अनौपचारिक शिक्षाले कुनै योग्यता नै किटान गर्दैन। अनौपचारिक शिक्षाले प्रौढ र युवा साक्षरतामा योगदान गर्ने कार्यक्रमहरू र विद्यालय बाहिर रहेका बाल बालिकाका लागि शिक्षाका साथसाथै जीवनोपयोगी सिपहरू, कार्यमूलक सिपहरू र सामाजिक वा सांस्कृतिक विकासका कार्यक्रमहरू समेट्छ। (स्रोत : UIS 2012)।
उपलब्धिमा आधारित शिक्षा	शैक्षिक अनुभवहरूको योजना र सिर्जना गर्नका लागि उपलब्धिहरू (अपेक्षित नतिजाहरू) लाई मुख्य तत्त्वका रूपमा लिने विधि। १९९० को दशकमा यो विधि संयुक्त राज्य अमेरिकामा विवादास्पद भयो र यो शब्द आजकल त्यति प्रयोग गरिँदैन। (Source: ASCD) उपलब्धिमा आधारित शिक्षा र पाठ्यक्रम विश्वका अन्य भागहरूमा पनि लोकप्रिय भयो। तथापि, विशेष गरी सक्षमताहरू जस्ता उपलब्धिहरूलाई पाठ्यक्रम सङ्गठकको रूपमा प्रयोग गर्दा यो विधि बढी विवादास्पद हुँदै गएको छ।
शान्ति शिक्षा	शान्ति शिक्षा बाल बालिका, युवा र प्रौढहरूलाई द्वन्द्व र हिंसाको रोकथाम गर्न, द्वन्द्वलाई शान्तिपूर्ण रूपले समाधान गर्न, र शान्तिका लागि अनुकूल अवस्थाहरूको सिर्जना गर्न सक्षम बनाउन व्यवहार परिवर्तनका लागि आवश्यक ज्ञान, सिप, अभिवृत्ति र मूल्यहरूको प्रवर्धन गर्ने प्रक्रिया हो।

शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया	<p>पेसागत अभ्यासका रूपमा रहेको शिक्षण कला र विज्ञान तथा शैक्षिक अध्ययनको एउटा क्षेत्र । यसमा शिक्षणको व्यावहारिक प्रयोग मात्र समाविष्ट नभई पाठ्यक्रमसम्बन्धी मुद्दाहरू र सिकाइ कसरी र किन हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा रहेका सिद्धान्तहरूको समूह पनि समाविष्ट हुन्छ । यो कम उमेरका व्यक्तिहरूको शिक्षा बुझाउने ग्रिक शब्दबाट उत्पन्न भएकाले यसलाई कहिलेकाहीँ विशिष्ट रूपमा बाल बालिकाको वा कम उमेरका व्यक्तिहरूको शिक्षासँग सम्बन्धित रहेको शब्दका रूपमा बुझिन्छ । हालसालै मात्र निर्माण गरिएको शब्द 'एन्ड्रोगोजी' प्रौढहरूको शिक्षासँग सम्बन्धित छ ।</p> <p>(स्रोत : वालेस, सन् २००९ बाट समायोजन गरिएको)</p>
सहपाठी मूल्याङ्कन	<p>अन्य विद्यार्थीहरूबाट विद्यार्थीहरूको कामको मूल्याङ्कन ।</p>
सहपाठी सिकाइ	<p>मेन्टरका रूपमा पनि कार्य गर्ने विद्यार्थीहरूबिच ज्ञान र सूचनाको आदान प्रदानमा आधारित प्रक्रिया ।</p>
सहपाठी शिक्षण	<p>विद्यार्थीहरूले तिनका ज्ञान आदान प्रदान गर्ने र विद्यालय वातावरणमा शिक्षणको भूमिकामार्फत् तिनका सहपाठीहरूको सिकाइमा सहयोग पुर्याउन गरिने अभ्यास ।</p>
कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन	<p>विद्यार्थीहरूले के जानेका छन् र निश्चित कार्यहरू कसरी सम्पादन गरेका छन् भन्ने आधारमा विद्यार्थीहरू के गर्न सक्षम छन् भन्ने कुराको मापन र लेखाजोखा गर्न निर्धारण गरिएको मूल्याङ्कन । (स्रोत : ASCD)</p>
वैयक्तिक सिकाइ	<p>विद्यार्थीहरूलाई सकेसम्म बढी सिकाइ प्रगति र उपलब्धिहरू हासिल गर्न सहयोग गर्नका लागि विद्यार्थीहरूको वर्तमान अवस्था, विशेषताहरू र आवश्यकताहरूसँग शिक्षालाई मिल्दो बनाउने प्रक्रिया । वैयक्तिक सिकाइ पाठ्यक्रम, कोर्सहरू, सिकाइ सामग्रीहरू र क्रियाकलापहरू, र अन्य सिकाइ सहयोगको वैयक्तिकीकरणका साथसाथ शिक्षाका विभिन्न तहहरूमा आउन सक्छ । वैयक्तिक सिकाइमार्फत् शिक्षालाई प्रत्येक विद्यार्थीलाई उनका व्यक्तिगत विशेषताहरू र आवश्यकताहरूसँग मिल्दो बनाइन्छ र विद्यार्थीले उसका लागि सबैभन्दा बढी उपयोगी तरिकाबाट सिक्छ, र यसले प्रत्येक विद्यार्थीका लागि विभिन्न सिकाइ अनुभवहरू दिन्छ ।</p> <p>(स्रोत : सिल, सन् २०१२)</p>
कार्यसञ्चयिका मूल्याङ्कन	<p>विद्यार्थीको कार्यको लिखित कार्यहरू, ड्राफ्ट, कलाकार्य र प्रस्तुतिकरण) व्यवस्थित सङ्कलनमा आधारित मूल्याङ्कन जसले सक्षमताहरू, उदाहरणीय कार्यहरू, वा विद्यार्थीको विकासात्मक प्रगतिको प्रतिनिधित्व गर्दछ । तिनीहरूको कार्यका उदाहरणहरूका अलावा धेरै कार्यसञ्चयिकाहरूमा विद्यार्थीहरूले तयार पारेका प्रतिविम्बात्मक कथनहरू समेत समावेश गरिन्छन् । स्थापित सिकाइ उपलब्धिहरू र मापदण्डहरूलाई ध्यान दिई विद्यार्थीको उपलब्धिको प्रमाणका लागि कार्यसञ्चयिकाहरू मूल्याङ्कन गरिन्छन् ।</p>

<p>पूर्व प्राथमिक शिक्षा वा पूर्व विद्यालय शिक्षा</p>	<p>विशेषगरी ३ वर्षको उमेर देखि प्राथमिक विद्यालय उमेर सुरु हुने उमेरसम्मका बाल बालिकाहरूका लागि तयार पारिएको शिक्षा । पूर्व प्राथमिक शिक्षाका गुणहरू सहकर्मी र शिक्षाकर्मीहरूसँगको अन्तरक्रियाबाट चित्रित गरिएका हुन्छन् जसका आधारमा बाल बालिकाहरूले तिनका भाषा र सामाजिक सिपहरूको प्रयोगमा सुधार गर्दछन् र तार्किक सिपहरूको विकास गर्न सुरु गर्दछन् । बाल बालिकाहरूलाई अक्षर र गणितीय धारणाहरूसँग पनि परिचित गराइन्छ, र तिनीहरूको वरिपरिको विश्व र वातावरणको खोज गर्न उत्प्रेरित गरिन्छ । सहपाठीहरूसँगको अन्तरक्रियाको अभिवृद्धि गर्न र सिपहरूको, स्वतन्त्रता र विद्यालय तयारीको विकास गर्नका लागि सुपरिवेक्षित चाल क्रियाकलापहरू (अर्थात् खेल र अन्य क्रियाकलापहरूका माध्यमबाट) र खेलमा आधारित क्रियाकलापहरूलाई सिकाइ अवसरहरूका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । (स्रोत : UIS 2012)</p>
<p>रोकथाम, अल्पीकरण, पूर्वतयारी</p>	<p>द्वन्द्व र विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई तिन ओटा क्षेत्रहरूमा समूहीकृत गर्न सकिन्छ : रोकथाम, अल्पीकरण र पूर्वतयारी/तत्परता । रोकथाम : द्वन्द्व र प्रकोपको प्रतिकूल असर छल्लका लागि गरिने क्रियाकलापहरू । उदाहरणहरू : भूकम्प प्रतिरोधी विद्यालयहरूको अवस्थिति पत्ता लगाउने र निर्माण गर्ने; जोखिम र द्वन्द्वको सम्बन्धमा सचेतना फैलाइ, जस्तै शान्ति शिक्षामार्फत्, अभिवृत्ति र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउने । समावेशी, राम्रो गुणस्तरको शिक्षा आफैँले द्वन्द्व र विपद्को जोखिम न्यूनीकरण गर्नसक्छ । अल्पीकरण : द्वन्द्वजन्य, प्राकृतिक र मानव सिर्जित जोखिमहरूको प्रतिकूल असर न्यूनीकरण गर्नका लागि अपनाइने उपायहरू । उदाहरणहरू : विद्यालयहरूको प्रबलीकरण गर्ने; जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धमा शिक्षाका कर्मचारीहरूलाई र समुदायहरूलाई शिक्षित बनाउने; समावेशी शिक्षा र सहभागितालाई बढावा गर्ने; बाढीको मौसमभन्दा अगाडि नै बाल संरक्षण सञ्जाल स्थापना गर्ने । पूर्वतयारी : पूर्वचेतावनी दिन र समयमै प्रभावकारी प्रतिक्रियाको सुनिश्चित गर्ने तयारीका लागि प्रकोपका घटनाहरूभन्दा अगाडि र बिचमा अपनाइने उपायहरू । उदाहरणहरू : पूर्वचेतावनी सञ्चार संयन्त्र; खाली गर्ने अभ्यासहरू; आगलागीका समयका लागि आवश्यक सिपहरू विकास गर्ने, प्राथमिक उपचार, र खोज तथा उद्धार; बाढीको मौसमभन्दा वा द्वन्द्वको विग्रँदो अवस्थाभन्दा अगावै खाद्य सामग्री, पानी, र शैक्षिक सामग्रीहरूको सञ्चय र भण्डारण; अभिलेख, शिक्षक निर्देशिकाहरू र पाठ्यक्रम सामग्रीहरू सुरक्षित तरिकाले राख्ने; राष्ट्रिय आपतकालीन पूर्वतयारी र प्रतिक्रिया योजना; प्रादेशिक आकस्मिक योजना र विद्यालय सुरक्षा/ पूर्वतयारी योजना । माथि दिइएका कुराहरू यी धारणाका उदाहरणहरू मात्र हुन् । प्रत्येक समुदाय र देश फरक हुने भएकाले, स्थानीय तरिकाहरू, अनुकूलन, चतुरता, र अरूका अनुभवहरूबाट गरिने सिकाइहरू महत्त्वपूर्ण छन् ।</p>
<p>प्राथमिक शिक्षा</p>	<p>प्राथमिक शिक्षाले विद्यार्थीहरूलाई विशिष्ट तरिकाले निर्माण गरिएका पढाइ, लेखाइ र गणितका (अर्थात् साक्षरता र अङ्कगणितीय) आधारभूत सिपहरू प्रदान गर्ने सिकाइ र शैक्षिक गतिविधिहरू उपलब्ध गराउँछ र यसले विद्यार्थीहरूलाई निम्न माध्यमिक शिक्षाका लागि तयार पार्दै ज्ञानका मुख्य क्षेत्रहरू र व्यक्तिगत विकासको सिकाइ र बोधका लागि ठोस आधार प्रदान गर्दछ । यसले आधारभूत तहको जटिलता र भएदेखि थोरै विशिष्टताको सिकाइमा जोड दिन्छ । (स्रोत : UIS 2012)</p>
<p>समस्यामा आधारित सिकाइ</p>	<p>विद्यार्थीहरूलाई महत्त्वपूर्ण र उनीहरूका जीवन र सिकाइसँग सान्दर्भिक जटिल समस्याहरूको खोजी गर्ने प्रक्रियाहरूमा संलग्न गराउन अनुभव प्राप्त गर्ने गरी निर्धारण गरिएको प्रक्रिया । यो विद्यार्थीहरूलाई यथार्थ प्रश्नहरू, आश्चर्यहरू, र अनिश्चितताहरूमा केन्द्रित तरिकाले लाग्ने कुरामा चुनौती दिन लक्षित छ जसले विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूका ज्ञान र समझ निर्माण गर्ने, गहन बनाउने र विस्तार गर्ने कुरामा सक्षम बनाउँछ । यो विधिमा चिन्तनशिल प्रस्तुतीकरण महत्त्वपूर्ण हुन्छ । समस्याहरू पर्याप्त रूपमा जटिल हुनुपर्छ ता कि तिनका लागि कुनै मुद्दामा विभिन्न दृष्टिकोणहरू खोज्न, सहकार्यमूलक खोजमा संलग्न हुन, र विविध सम्भावित समाधानहरू पहिल्याउन आवश्यक परोस् । समस्याहरू आधिकारिक हुन्छन् र तिनले विद्यार्थीका लागि अर्थ राख्छन्, विद्यार्थीलाईसमस्याको अपनत्व महसुस गर्नसक्षम बनाउँछन्, र पत्ता लगाइएका कुराहरूले विद्यार्थीहरूको जीवनका बृहत् सन्दर्भमा महत्त्व राख्छन् । समस्याहरूले सिकाइको गहन विधि आमन्त्रण गर्नुपर्दछ- खोजी गर्ने, सोच्ने, र प्रतिविम्बन - जसले विद्यार्थीहरूको ज्ञानमा परिवर्तनहरू ल्याउँछ । त्यस्तैगरी तिनीहरूले विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान अन्दाजी, सधैं प्रतिविम्बात्मक र नियमित परिवर्तनहरूमा खुला रहन्छन् भन्ने कुरा पत्ता पाउनका लागि स्थान उपलब्ध गराउँछन् ।</p> <p>(स्रोत : क्रिडेल, सन् २०१० बाट समायोजन गरिएको)</p>

समस्या समाधान	संज्ञानात्मक परम्पराभिन्न कुनै समस्याको समाधानमा प्रयोग हुने सोचाइ प्रक्रियाहरू वा कार्यहरूको समूह । समस्याहरू नियमित वा नयाँ हुन सक्छन् । नियमित समस्या समाधानमा त्यस्तै खालका विगतका अनुभवहरूका समाधान योजनामा आधारित भएर दिइएको अवस्थाबाट लक्षित अवस्थामा पुग्ने काम हुन्छ । त्यस विपरित, नयाँ समस्या समाधानमा समस्या समाधान गर्ने व्यक्ति नयाँ समाधान प्रक्रियाको सिर्जना गरी दिइएको अवस्थाबाट लक्षित अवस्थामा पुग्छ (स्रोत : सिल, सन् २०१२) । समस्या समाधानलाई मुख्य सक्षमता र २१ औं शताब्दीको सिपको रूपमा लिइने प्रवृत्ति बढ्दो छ ।
परियोजनामा आधारित सिकाइ	एउटा निश्चित परियोजना, विषय वा विचारमा केन्द्रित वास्तविक समस्याहरू वा मुद्दाहरूको अध्ययनमा विद्यार्थीहरूको संलग्नता बढाउने एउटा प्रक्रिया । सामान्यतया 'परियोजनामा आधारित' र 'समस्यामा आधारित' शब्दावलीहरू विशेषगरी वास्तविक समस्याहरूको हल गर्ने कुरामा केन्द्रित कक्षा परियोजनाहरूका सन्दर्भमा अदलाबदली गरी एउटै अर्थमा प्रयोग गरिन्छन् । परियोजनाका लागि श्रृङ्खलित समूह शिक्षकले दिन्छन् तर आइपने क्रियाकलापहरूको योजना र कार्यान्वयन गर्ने कार्य विद्यार्थी आफैले व्यक्तिगत वा सहयोगात्मक रूपमा धेरै दिन, हप्ता वा महिना गर्नुपर्छ । यो प्रक्रिया पाठ्य पुस्तकहरूमा उतारिएको पाठ्यक्रम वा घोकन्ते सिकाइ वा कण्ठ गर्ने कुरामा नभई खोजमा आधारित, उपलब्धि केन्द्रित र पाठ्यक्रमको वास्तविक जीवनका सन्दर्भहरूमा कार्यान्वयन गर्ने कार्यसँग सम्बन्धित छ । मूल्याङ्कन सामान्यतया कार्य सम्पादनमा आधारित, लचिलो, विविधतापूर्ण र निरन्तर हुन्छ । (स्रोत : क्रिडेल, सन् २०१० बाट लिइएको)
जोखिम	'जोखिम' शब्दका दुई ओटा भिन्न भिन्न अर्थ छन् । प्रचलित प्रयोगमा संयोग वा सम्भाव्यता ('दुर्घटनाको जोखिम' को अवधारणालाई जोड दिइन्छ) । प्राविधिक रूपमा भने 'सम्भावित क्षति' को सन्दर्भमा प्रभावहरूमा जोड दिइन्छ । सडकटासन्नता र प्रकोपको सम्भाव्यता र गम्भिरताविचको सम्बन्ध यो समीकरण प्रयोग गरेर देखाउन सकिन्छ : जोखिम = प्रकोप × सडकटासन्नता । प्रकोप जति नराम्रो भयो जोखिम त्यति नै बढी हुन्छ । त्यस्तै गरी जब समुदाय, प्रणाली वा विद्यालय सडकटासन्न भएमा जोखिम पनि बढ्छ ।
उत्थानशीलता	उत्थानशीलता भनेको विपद् र द्वन्द्वका जोखिमहरूको न्यूनीकरण गर्ने, आपत्कालीन अवस्थामा कार्यहरू जारी राख्ने र आघातबाट पुरानै अवस्थामा फर्किने शिक्षा प्रणालीको क्षमता हो । व्यक्तिगत स्तरमा उत्थानशीलता भनेको जोखिम न्यूनीकरणका लागि ज्ञानको प्रयोग गर्ने, आकस्मिक अवस्थाहरू अनुरूप बदल्ने, आघात खप्ने र सिकाइ र जीवन निर्वाहका कार्यहरू छिट्टै सुरु गर्ने क्षमता हो । सडकटासन्नता ल्याउने तत्त्वहरूको सम्बोधन गरेर उत्थानशीलता वृद्धि गर्न सकिन्छ । उत्थानशीलता सडकटासन्नताको विपरितार्थक शब्द हो । व्यक्ति र प्रणालीका 'अन्तर्निहित' सबलताहरूको पहिचान र सहायताबाट उत्थानशीलता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ ।
विद्यालयमा आधारित पाठ्यक्रम विकास	एउटा खास विद्यालयको स्तरमा विकसित पाठ्यक्रम । यो धारणाले पाठ्यक्रमसम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा विद्यमान पाठ्यक्रमको अनुकूलनमा संलग्न खास शिक्षकदेखि विद्यार्थीका लागि बढी सान्दर्भिक र अर्थपूर्ण बनाउनका लागि नयाँ पाठ्यक्रम विकासमा सहयोगात्मक रूपमा सँगै काम गर्ने सम्मका विद्यालयका स्टाफहरूको संलग्नता बुझाउँछ । विद्यालयमा आधारित पाठ्यक्रम विकासको अभियान केन्द्रीकृत पाठ्यक्रम निर्णय निर्माणको विकल्पको रूपमा १९८० को दशकमा प्रचलित थियो ।
विद्यालय संस्कृति	मार्ग निर्देशन गर्ने विश्वास वा गुण, अन्तर्निहित मान्यता, अपेक्षा, मानक र मूल्य जसले विद्यालयको पहिचान दिन्छन्, विद्यालय सञ्चालन हुने प्रक्रियालाई प्रभावित पार्छन् र प्रधानाध्यापक, शिक्षक, सहयोगी स्टाफ र विद्यार्थी को व्यवहारलाई प्रभावित पार्छन् । सिकाइमा सहयोग र अभिवृद्धि गर्ने प्रयत्नका लागि विद्यालय संस्कृतिमा ध्यान दिनुपर्छ । विद्यालय सुधारका लागि विकास गरिएका विस्तृत नमुनाहरूमा विद्यालय संस्कृतिको परिवर्तन समाविष्ट छ ।
पाठ्यक्रमका क्षेत्र र क्रम	अन्तरसम्बन्धित अवधारणाहरू जसले सङ्गति र निरन्तरताको सुनिश्चितताका लागि पाठ्यक्रमको समग्र सङ्गठनलाई बुझाउँछ । क्षेत्रले समेटिनुपर्ने विषय वस्तु र सिपहरूको चौडाइ र गहिराइ बुझाउँछ । क्रमले यी विषय वस्तु र सिपहरू कसरी क्रमबद्ध बनाइएको छ र समय क्रममा कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरा बुझाउँछ ।

माध्यमिक शिक्षा	माध्यमिक शिक्षाले प्राथमिक शिक्षामा थप सिकाइ र शैक्षिक क्रियाकलापहरू उपलब्ध गराउँछ र श्रम बजारमा प्रवेशका लागि, माध्यमिक शिक्षा पछिको शिक्षाका लागि तयारी गराउँछ। बृहत् रूपमा भन्दा माध्यमिक शिक्षा मध्यम स्तरको जटिलता रहेको सिकाइमा लक्षित छ। (स्रोत : UIS 2012)
स्वमूल्याङ्कन	मूल्याङ्कन जसको माध्यमबाट विद्यार्थीले आफ्नै सिकाइको बारेमा जानकारी सङ्कलन र प्रतिविम्बन गर्दछन्, त्यसले उल्लेख गरेका लक्ष्यहरू र मापदण्डहरूको प्रतिविम्बनको हदको लेखाजोखा गर्दछन्, सबल र दूर्बल पक्षहरूको पहिचान गर्दछन् र सोबमोजिम परिमार्जन गर्दछन्। यो ज्ञान, सिप, प्रक्रिया र अभिवृत्तिहरूमा भएको व्यक्तिगत प्रगतिको विद्यार्थीको आफ्नै मूल्याङ्कन हो। (स्रोत : ओन्टारियोको शिक्षा मन्त्रालय, सन् २००२)
सिप	कामहरू गर्ने र समस्याहरू समाधान गर्ने क्षमता (स्रोत : CEDEFOP 2011)। यो शिक्षा, तालिम, अभ्यास र अनुभवबाट प्राप्त हुने काम गर्नसक्ने क्षमता, दक्षता वा कुशलता हो। यसले निश्चित कार्यहरू र अवस्थाहरूमा सैद्धान्तिक ज्ञानहरूको व्यावहारिक प्रयोग गर्न सक्षम बनाउन सक्छ। बृहत् अर्थमा यसमा शिक्षा र तालिम, रोजगारी र सामाजिक संलग्नता जस्ता निश्चित अवस्थाहरूमा व्यक्तिहरूलाई थप प्रभावकारी बनाउने व्यवहारहरू, अभिवृत्तिहरू र व्यक्तिगत गुणहरू पर्दछन्। (स्रोत : स्कटिस सरकार, सन् २००९)

फोटो सौजन्य

पेज नं	सौजन्य	विवरण
१३	© युनिसेफ/जोन आइज्याक	<p>उत्तरी ओसाना क्षेत्रस्थित ओसाकाटीको एहान्या प्राथमिक विद्यालयमा जीवनोपयोगी सिप शिक्षाको एउटा सत्र पश्चात् 'आशाको ढोका' को प्रमाणपत्र लिँदै कक्षा ४ का विद्यार्थी । यो कार्यक्रमले १० देखि १४ वर्षसम्मका विद्यार्थीलाई घरायसी समस्या सहित व्यक्तिगत जीवनका समस्या तथा सम्बन्धलाई सफलतापूर्वक सम्बोधन गर्न आवश्यक ज्ञान तथा विश्वास आर्जन गर्न मद्दत गर्दछ । फलस्वरूप यसले यौन क्रियाकलापमा सक्रिय हुनु पूर्व एचआईभी सङ्क्रमण रोकथाम गर्ने सिपहरू विद्यार्थीलाई प्रदान गर्दछ । विद्यार्थीले कार्यक्रममा समावेश ८ ओटा अध्ययन मोड्युल पूरा गरेपछि उनीहरूलाई यस किसिमको प्रमाणपत्र दिइन्छ । यो सेसन 'एचआईभी तथा एडसको असर बढ्नु नामिबियाली नागरिकलाई सहयोग गरौं' भन्ने शुभकामना सहितको प्रार्थनाबाट आरम्भ भएको थियो । 'आशाको ढोका' प्रमाणपत्र माध्यमिक तहमा सञ्चालन गरिएको र एचआईभी/एडस रोकथाममा प्रत्यक्ष जोड दिने 'मेरो भविष्य मेरो छनोट हो' नामक जीवनोपयोगी सिप कार्यक्रमको परिपूरक हो । (छ ओटामध्ये पहिलो)</p> <p>सन् २००८ को सेप्टेम्बर महिनामा नामिबियाली बाल बालिकाले गरीबी, हिंसा तथा खाद्य असुरक्षाको निरन्तर सामना गरिरहेका छन् जन्म समस्यालाई एचआईभी/एडसको महामारीले भन्ने गम्भीर बनाएको छ र यसले विभिन्न क्षेत्रको सामाजिक विकासलाई पछाडि धकेलिदिएको छ । नामिबियाको २० लाख जनसङ्ख्यामध्ये ४० प्रतिशतभन्दा बढी जनसङ्ख्या बाल बालिकाको जनसङ्ख्याले ओगटेको छ । गर्भवती महिलामा हुने एचआईभी सङ्क्रमणको दर औसतमा २० प्रतिशत रहेको छ भने कुनैकुनै क्षेत्रमा त यस्तो दर ४२ प्रतिशतसम्म रहेको पाइन्छ । नयाँ एचआईभी सङ्क्रमण मध्ये ५० प्रतिशतभन्दा बढी सङ्क्रमण २५ वर्ष मुनिका युवा युवतीमा हुने गर्दछ । करीब २ लाख ५० हजार बाल बालिकाहरू आमाबाबु नभएका कारण वा अन्य कारणले जोखिममा रहेका छन् । हिंसा, विद्यालय छोड्ने बाल बालिकाको सङ्ख्या, कुपोषण तथा पारिवारिक/सामाजिक विघटनको बढिरहेको दरलाई एचआईभी/एडसले अरू मलजल गरिरहेको छ । सन् १९९१ मा स्वतन्त्र हुनु पूर्व छिमेकी देश दक्षिण अफ्रिकाले नामाबियामाथि लामो रंगभेदी नीतिका नकारात्मक परिणामलाई फराकिलो असमान आय तथा व्याप्त अन्य असमानताहरूमा देख्न सकिन्छ । युनिसेफले सरकार, संयुक्त राष्ट्र सङ्घका अन्य एजेन्सीहरू तथा गैसस साभेदार हरूसँग सहकार्य गर्दै आमाबाट शिशुमा हुने एचआईभी सङ्क्रमण (पिएमटिसटी) लाई रोकथाम तथा रेट्रोभाइरलविरुद्ध औषधी उपचार गराउन, बाबु आमा गुमाएका तथा विभिन्न रूपले जोखिममा रहेका बाल बालिकाको हेरचाह गर्न, बाल बालिका तथा महिलामाथि हुने हिंसा तथा दुर्व्यवहारका विरुद्ध पैरवी गर्न र सरकारी तथा अन्य फोरममा बाल सहभागितालाई प्रवर्धन गर्न विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ । यसका अतिरिक्त युनिसेफले नयाँ एचआईभी सङ्क्रमणलाई रोक्ने उद्देश्यले युवा युवतीका निम्ति जीवनोपयोगी सिप तालिमका अवसरहरू सिर्जना गर्ने र प्रवर्द्धन गर्ने कार्यलाई पनि सहयोग उपलब्ध गराएको थियो । 'आशाको ढोका' कार्यक्रम सबै प्राथमिक विद्यालयमा उपलब्ध छ भने 'मेरो भविष्य मेरो छनोट हो' कार्यक्रमलाई ५० प्रतिशत विद्यालयमा विस्तार गरिएको छ । यो उमेर समूहमा हुने नयाँ एचआईभी सङ्क्रमणलाई कम गर्न यस्ता कार्यक्रमले योगदान गरेको तथ्यलाई विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन् । तर यी कार्यक्रमहरू विद्यालय समयपछि सञ्चालन गरिने ऐच्छिक कार्यक्रम मात्रै हुन् । यदि यस्ता कार्यक्रमलाई पाठ्यक्रममा अनिवार्य बनाउने हो भने सबै विद्यार्थीमाथि विस्तार गर्न सकिन्थ्यो ।</p>
१४	© युनिसेफ/टाटरसाल	<p>कक्षा ८ मा अध्ययनरत साइपाई नामकी १० वर्षे बालिका लड लाओ प्राथमिक विद्यालयको कक्षा कोठाभित्र क्रियाकलाप गर्दै । यो विद्यालय लाओ पिडिआरमा प्राथमिक शिक्षासम्मको पहुँच र गुणस्तरलाई सुधार्ने गरी युनिसेफबाट सहयोग प्राप्त एउटा सरकारी रणनीतिको अंग हो । गुणस्तरीय विद्यालय विधि लागू गरिरहेका १६००भन्दा बढी विद्यालयहरूमध्ये यो विद्यालय पनि पर्दछ । अहिले लड लाओ प्राथमिक विद्यालयमा ५ वटै कक्षा सञ्चालन गर्न सकिने एउटा नयाँ विद्यालय भवन बनेको छ, विद्यालयका लागि शिक्षण सिकाइ किट्स उपलब्ध गराइएको छ । र विद्यालय निर्देशक, शिक्षक तथा समुदायका सदस्यलाई तालिम प्रदान गरिएको छ जसका लागि युनिसेफलाई धन्यवाद ।</p>
३४	© युनेस्को/जुलिया हेइस, २०१४	<p>मेट्रो मनिला सहरको क्विजन सिटी जिल्लामा अवस्थित कमनवेल्थ एलिमेन्टरी विद्यालयमा भएको विपद्सम्बन्धी अभ्यास (कवाज) जहाँ विद्यार्थीको कूल सङ्ख्या ९ हजारभन्दा बढी रहेको छ । यो विद्यालय फिलिपिन्समा उत्कृष्ट आपतकालीन तथा स्थानान्तर योजना लागू गरेका कारण राष्ट्रिय स्तरमा ख्याति पाएको छ ।</p>

३९	© युनिसेफ/जोन एस्टे	<p>दुर्गम लाओ काई प्रान्तको सा पा जिल्लाअन्तर्गत सापा नगरको किम डोड निम्न माध्यमिक विद्यालयमा सञ्चालन गरिएको लाइफ स्किल तालिम सेसनको अवसरमा कक्षाका साथीहरूसँग ७ कक्षामा अध्ययनरत १३ वर्षीया न्युयन डिऊ होड (उभिएकी) ले पोस्टर बनाउँदै। युनिसेफको सहयोगमा सरकारले सञ्चालन गरेको एउटा कार्यक्रमअन्तर्गत बाल अधिकार, स्वास्थ्य, एचआईभी/एड्स र अन्य विषयबारे जीवनीपयोगी सिप तालिम प्रदान गर्दै आएका १२० ओटा निम्न माध्यमिक विद्यालयमध्ये यो विद्यालय पनि एउटा हो।</p> <p>सन् २००९ को मार्च महिनामा भियतनामका अल्पसङ्ख्यक आदिवासी बाल बालिकाहरूलाई भियतनामी तथा उनीहरूको मातृभाषामा गरी दुइ ओटा भाषामा शिक्षा प्रदान गर्न र विशेषतः अल्पसङ्ख्यक आदिवासी छात्राहरूलाई प्रदान गरिने किशोरावस्थाको सिकाइमा सुधार ल्याउन युनिसेफले शिक्षा तथा तालिम मन्त्रालयलाई सहयोग गरिरहेको छ। नर्वे सरकार तथा IKEA (घरेलु सजावटका सामान बेच्ने स्वीडेनको खुद्रा व्यापारी कम्पनी) युनिसेफका प्रमुख वित्तीय साझेदार हुन्। यी परियोजनाका निम्ति नर्वेले १६ लाख अमेरिकी डलर दिने प्रतिबद्धता जनाएको छ भने आईकेईएले १० लाख अमेरिकी डलर सहयोग गरेको छ। विद्यालय जाने उमेर पुगेका सबै बाल बालिकामध्ये ९५ प्रतिशत प्राथमिक विद्यालयमा भर्ना हुन्छन् तर १ करोड १० लाख जनसङ्ख्या भएको अल्पसङ्ख्यक आदिवासी समुदायका करीब २० प्रतिशत बाल बालिकासँग आधारभूत शिक्षासम्मको पहुँच छैन। यस बाहेक दुई ओटा भाषा बोल्न सक्ने तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव, दुवै भाषामा लेखिएका पाठ्य पुस्तक तथा पाठ्यक्रमको सीमित सङ्ख्या र अपर्याप्त भौतिक पूर्वाधारका कारण विचमै विद्यालय छोड्ने आदिवासी बाल बालिकाको सङ्ख्या निकै उच्च रहेको पाइन्छ। गरीबी, शैक्षिक लैङ्गिक समताप्रतिको साँस्कृतिक पूर्वाग्रह र पर्याप्त सामग्रीसहितका बालमैत्री विद्यालयको अभावका कारण विशेष गरी वयस्क छात्राहरू बढी जोखिममा छन्। सन् २००७ देखि नै अल्पसङ्ख्यक आदिवासीलाई दिइने द्विभाषिक शिक्षालाई टेवा पुर्‍याउन सक्ने शैक्षिक मोडेलहरूबारे अनुसन्धान गर्ने र लागू गर्ने कार्यमा युनिसेफ तथा शिक्षा मन्त्रालयबिच सहकार्य रहेको छ जसले गर्दा लाओ काई, राई तथा खमेर समुदायका करीब ५ हजार पूर्व विद्यालय जाने बाल बालिका लाभान्वित भएका छन्। अत्यावश्यक जीवनीपयोगी सिप थप्दै वयस्क शिक्षामा सुधारको लक्ष्य राखेको यो कार्यक्रम ८ ओटा प्रान्तमा रहेका करीब १ लाख २० हजार विद्यार्थी तथा विद्यालयको पहुँच बाहिर रहेका ३ हजार वयस्कसम्म पुगेको छ। एशिया, अफ्रिका तथा युरोपका बाल बालिकाका लागि युनिसेफले सञ्चालन/प्रदान गर्ने शिक्षा, बाल संरक्षण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी कार्यक्रमलाई सहयोग गरिरहेको आईकेईए युनिसेफको सबैभन्दा ठूलो वित्तीय साझेदार हो।</p>
४०	© युनिसेफ/ओलिभर आसेलिन	<p>अक्टोबर २२ मा कोटोनोउको बाहिर अवस्थित सिटी डे पामाको एउटा विद्यालयबाट घर फर्किदा आफ्ना साथीहरूसँग बाढीको पानी तर्दै गर्दा एक जना छात्राले छुट्टिने बेला साथीलाई हात हल्लाउँदै।</p> <p>बेनिनमा अक्टोबर २७ सम्ममा भिषण बाढीले ६ लाख ८० हजारभन्दा बढी मानिसलाई प्रभावित पारेको थियो जसमध्ये पाँच वर्ष मुनिका १ लाख २२ हजार बाल बालिकाहरू थिए। यसपटक बेनिनमा पर्ने औसत वर्षाभन्दा दोब्बर वर्षा भएपछि नदीमा बाढी आएपछि यो सडकट सेप्टेम्बर महिनामा सुरु भएको थियो। यो बाढीका कारण करीब १ लाख ८० हजार मानिसहरू विस्थापित भएका छन्, कम्तिमा पनि ४६ जना मानिसले आफ्नो ज्यान गुमाएका छन् र अहिले सरकारले आपत्कालीन अवस्थाको घोषणा गरेको छ। भण्डै १ सय जति स्वास्थ्यकेन्द्रहरू क्षतिग्रस्त भएका छन् भने अन्य स्वास्थ्यकेन्द्रसम्म पुग्न सकिएको छैन। सैयौं विद्यालयहरू ध्वस्त भएका छन् र बाली नालीमा भएको क्षतिले खाद्य सुरक्षाको चिन्ता जन्माइदिएको छ। हैजाका ८४६ जना बिरामीहरू भेटिएको बताइएको छ भने पानीजन्य रोगहरू पनि फैलिरहेका छन्। बाढीमा बाँच्न सफल मानिसलाई आवास, स्वच्छ पानी, खाद्यान्न तथा औषधोपचार तत्काल चाहिएको छ। यसका लागि युनिसेफले पानी ट्याङ्की, सरसफाइका सामान, डिसइन्फेक्टन्ट र विद्यालय सामग्री उपलब्ध गराइरहेको छ।</p> <p>साथै यसले दुषित इनारलाई सफा गर्न क्लोरिन हालिरहेको छ र रोग फैलिन नदिन हात धुने कार्यलाई प्रबर्द्धन गरिरहेको छ। पानी तथा बाढीसँग जुधिरहेका अधिकांश पश्चिमी तथा मध्य अफ्रिकी मुलुकहरू मध्ये बेनिन सबैभन्दा नराम्रोसँग प्रभावित भएको देश हो। यो सडकटका कारण उक्त क्षेत्रभर ४००भन्दा बढी मानिसले ज्यान गुमाइसकेका छन् भने १८ लाख मानिसको दैनिकी अस्तव्यस्त बनेको छ।</p>

४५	© युनिसेफ/जिम होल्म्स	सन् २००९ मा मनाइएको विश्व पानी दिवसका अवसरमा पाक्सुताई स्मारक अगाडि भेला भएका विद्यालय बाल बालिकाहरू। मेकन नदीको जलाधार क्षेत्र र भियन्सियन क्षेत्र वरपर कसरी पानीलाई उपयोग गरिएको भनेर देखाउने गरी बाटोमा बनाइएको एउटा मुसललाई लाओ युथ युनियनसँग मिलेर विद्यार्थीले रङ्गाउँदै छन्।
५४	© युनिसेफ/गोज्जालो बेल	<p>भूकम्प, ज्वालामुखी र सुनामीबारे आफूले बनाएका पोस्टरहरू प्रस्तुत गर्दै कक्षा ७ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू आना मार्जानिस्मिली, भागो कृन्जाकिस्मिली, मिलेना मुकाईलियानी र इना टेमुराजोभी (बायाँबाट क्रमशः)। यो पोस्टर राजधानी टिब्लिसीको उत्तरमा अवस्थित हिमाली गाँउ मेल्तामा रहेको विद्यालय मेल्ता पब्लिकमा आयोजित प्राकृतिक विपद्का बेला कसरी सुरक्षित रहने भन्नेबारेको एउटा प्रस्तुतीको अङ्ग हो। परीक्षणका रूपमा लागू गरिएका विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रममा सहभागी ८ ओटा विद्यालय मध्ये यो पनि एउटा हो। (९ ओटा मध्य नवौं)</p> <p>सन् २०११ को मे महिनामा भूकम्प, भूस्खलन, हिउँ पहिरो, बाढी तथा पहिरोलगायतका प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित जोखिमको निरन्तर खतरा जर्जियामा देखिएको छ। एक हदसम्म यसको कारण विश्वव्यापी रूपमा जलवायुमा आएको परिवर्तन नै हो जसले विश्वभर प्रकोपको नियमितता, मात्रा र असरलाई वृद्धि गर्दछ। यद्यपि, जब उपलब्ध स्रोत साधनको परिधिभित्र रही प्रकोप सामना गर्न सक्ने समाजको क्षमता निकै कमजोर बन्दछ तब प्रकोप विपद्मा रूपान्तरण हुन्छ। त्यस्तै जब प्रकोप आइपुग्छ तब विपन्न तथा सीमान्तकृत समुदाय (त्यसमध्ये पनि विशेष गरी बाल बालिकाहरू) सबैभन्दा बढी जोखिममा रहेका हुन्छन्। यस प्रकारका सम्भावित सङ्कटलाई सामना गर्न जोखिममा रहेका बाल बालिकालाई सहि रूपले तयारी अवस्थामा राख्नका निम्ति अपनाइने डिआरआर कार्यक्रमको तयारी प्रक्रियामा युनिसेफले सरकार तथा गैसस साभेदारसँग हातेमालो गरेको छ र मानवीय सहायता तथा नागरिक संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली आयोगले यस कार्यका लागि सहयोग उपलब्ध गराउँछ। यो कार्यक्रम हयोगो कार्य ढाँचा (सन् २००५ मा १६८ मुलुकले अनुमोदन गरेको यो यस्तो कार्य योजना हो जसलाई विश्वभर विपद् जोखिम कम गर्न लागू गरिन्छ) मा आधारित छ। जर्जियाको डिआरआर कार्यक्रममा देशको शैक्षिक नीति, शिक्षक पुस्तिका तथा बाल बालिकाका लागि शैक्षिक सामग्री विकास र देशभर डिआरआर सेसनको नेतृत्व गर्ने गरी शिक्षकलाई दिइने तालिमको एउटा पुनरावलोकन समावेश गरिएको छ। सन् २०११/१२ को शैक्षिक वर्षमा थालनी गरिएको यो कार्यक्रमलाई मुलुकभर कक्षा ५ देखि कक्षा ९ सम्म लागू गरिने छ।</p>
५७	© युनिसेफ/ आनास्तासीया दुतोभा	रुसको एउटा विद्यालयमा एकजना छात्राले भूकम्प तथा सुनामीबारे भूगोल विषयको एउटा पाठसम्बन्धी क्रियाकलाप गर्दै।

५८	© युनिसेफ/केट पलासी	<p>डिसेम्बर २९ मा उत्तरी मिन्डानाओ क्षेत्रको तटीय नगर इल्लिगनमा रहेको एउटा माध्यमिक विद्यालयभित्र बालमैत्री स्थानमा वासी नामक उष्ण आँधीबाट विस्थापित विद्यार्थीहरूले युनिसेफद्वारा प्रदान गरिएका चित्रकलासम्बन्धी सामग्रीहरू हेर्दै। यस प्रकारका बालमैत्री स्थानले विपद् पश्चात् खेल, पढ्न र पहिलाकै अवस्थामा फर्कनका लागि विद्यार्थीलाई सुरक्षित ठाँउ उपलब्ध गराउँछन्। यस नगरमा रहेका १३ ओटा विद्यालयहरू बाढीबाट प्रभावित भएका छन् भने ११ ओटा विद्यालयमा विस्थापित मानिसहरू बसिरहेका छन्। जनवरी ३ मा विद्यालय पुनः खोल्ने छन् तर त्यति बेलासम्ममा यो कार्य गर्न निकै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।</p> <p>उष्ण आँधीले निम्त्याएको विनाश लगत्तै सन् २०११ डिसेम्बर २९ मा सरकारले सुरु गरेको आपत्कालीन उद्धार, स्थानान्तरण तथा राहत कार्य जारी छ। यसको ३ दिन पहिला दक्षिणी टापु मिन्डानाओमा वासी आँधी आएको थियो। यस आँधीका कारण १ हजारभन्दा बढी मानिसले ज्यान गुमाइसकेका छन् र भण्डै १५ हजार घरपरिवार विस्थापित र २ लाख बाल बालिकाहरू प्रभावित भएका छन्। मिन्डानाओको उत्तरी क्षेत्रमा रहेका अति प्रभावित कागायान डे ओरो तथा इल्लिगन नगरका भीडयुक्त स्थानान्तरण केन्द्रहरूमा मानिसहरू शरण लिएर बसेका छन्। अधिकांश पीडितहरूलाई उद्धार, पानी, खाद्यान्न तथा लत्ता कपडा तत्काल उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ। घर तथा भौतिक संरचनाहरू पनि ध्वस्त भएका छन्। युनिसेफले प्रभावित समुदायका लागि राहतका सामग्रीहरू पठाइसकेको छ जसमा पानी राख्ने सामग्री, पानीका भोला, घुम्ति पानी सेवा, अस्थायी खाल्टे चर्पी तथा सरसफाईका अन्य सामग्रीहरू, अस्थायी टहराका लागि टारपलिन टेन्ट तथा पाल, हाइजिन सामग्री बाक्स, आमा तथा बाल बालिकाका लागि भिटामिन 'ए', विद्यालयका लागि शैक्षिक सामग्री तथा बाल मनोरञ्जनका सामग्री रहेका छन्। पानी, सरसफाइ, पोषण, शिक्षा तथा बाल संरक्षणसँग सम्बन्धित आवश्यकताहरू तत्काल पूर्ति गर्न यसले ४२ लाख अमेरिकी डलरको एउटा अपिल सुरु गरेको छ।</p>
७०	© युनिसेफ/गोज्जालो बेल	<p>अलमाटी नगरको एलिमेन्टरी स्कूल नं १४८ मा गरिएको एउटा भूकम्प पूर्वतयारी अभ्यासका क्रममा कक्षा चारमा अध्ययनरत करिना सुल्तानबाई, सविरा सटिगालियवा, एराइलिभा टुर्सिनालियभा र सिम्बट ओटेवे (बाँयाबाट दाँयातर्फ) टेबल मुनि सरक्षित ठाँउ खोज्दै। उनीहरूको विद्यालय सुरुमा देशभित्र विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम लागू गर्ने विद्यालयहरू मध्ये एक हो। (६ ओटा मध्य पाँचौं)</p> <p>सन् २०११ मे महिनामा भूकम्प, भूस्खलन, हिउँ पहिरो, बाढी तथा पहिरोलगायतका प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित जोखिमको निरन्तर खतरा काजकस्तानमा देखिएको छ। एक हदसम्म यसको कारण विश्वव्यापी रूपमा जलवायुमा आएको परिवर्तन नै हो जसले विश्वभर प्रकोपको नियमितता, मात्रा र असरलाई वृद्धि गर्दछ। यद्यपि, जब उपलब्ध स्रोत साधनको परिधिभित्र रही प्रकोप सामना गर्न सक्ने समाजको क्षमता निकै कमजोर बन्दछ तब प्रकोप विपद्मा रूपान्तरण हुन्छ। त्यस्तै जब प्रकोप आइपर्दछ तब विपन्न तथा सीमान्तकृत समुदाय (त्यस मध्ये पनि विशेषगरी बाल बालिकाहरू) सबैभन्दा बढी जोखिममा रहेका हुन्छन्। यस प्रकारका सम्भावित सङ्कटलाई सामना गर्न जोखिममा रहेका बाल बालिकालाई सहि रूपले तयारी अवस्थामा राख्नका निम्ति अपनाइने डिआरआर कार्यक्रमको तयारी प्रक्रियामा युनिसेफले सरकार तथा गैसस साझेदारसँग हातेमालो गरेको छ र मानवीय सहायता तथा नागरिक संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली आयोगले यस कार्यका लागि सहयोग उपलब्ध गराउँछ। यो कार्यक्रम हयोगो कार्य ढाँचा (सन् २००५ मा १६८ मुलुकले अनुमोदन गरेको यो यस्तो कार्य योजना हो जसलाई विश्वभर विपद् जोखिम कम गर्न लागू गरिन्छ) मा आधारित छ। विद्यार्थीले प्राकृतिक विपद्का विभिन्न स्वरूपलाई पहिचान गर्न सक्नु र हरेक विपद्लाई व्यवहारिक रूपमा कसरी प्रतिकार्य गर्ने भनेर जानून् भनेर काजकस्तानको डिआरआर कार्यक्रममा राष्ट्रिय विद्यालय पाठ्यक्रमभित्र डिआरआरका स्तरिकृत तालिम लागू गर्ने विषयलाई समावेश गरिएको छ। साथै स्थानीय तहमा विपद् जोखिम मूल्याङ्कन तथा पूर्वतयारीलाई सम्बोधन गर्न सक्ने उपायहरू अपनाउन पर्ने कुरालाई पनि उल्लेख गरिएको छ।</p>

८८	© युनिसेफ/क्यान्डिडो आल्ब्स	सन् २००६ को सेप्टेम्बर ४ का दिन फरोल प्राथमिक विद्यालयमा आयोजित फेरि विद्यालय जाने अभियान लाई सुरु गर्ने कार्यक्रममा सहभागिता जनाउँदा विद्यार्थीहरू खुशी हुँदै र ताली बजाउँदै ।
१०७	© युनिसेफ/गोज्जालो बेल	<p>अलमाटी नगरको किन्डरगार्टेन नं ५३ मा ६ वर्षीया २ जना विद्यार्थी अरूजान टुगानबायभा र डेनिल टिकोन्वेभ (अग्रभागमा बाँयाबाट दाँयातर्फ) डिआरआर कार्यक्रमसम्बन्धी आफ्ना पाठ्य पुस्तक पढ्दै । यी पाठ्य पुस्तकले उनीहरूलाई विभिन्न किसिमका आपत्कालीन अवस्थामा मार्ग दर्शन गर्दछन् अनि यसलाई सामना गर्ने व्यावहारिक विधिहरूबारे जानकारी गराउँदछन् । डिआरआर पाठ्यक्रम लागू गर्ने सुरुका विद्यालयहरू मध्ये यो पनि एउटा हो । (६ ओटा मध्य तेस्रो)</p> <p>सन् २०११ मे महिनामा भूकम्प, भूस्खलन, हिउँ पहिरो, बाढी तथा पहिरोलगायतका प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित जोखिमको निरन्तर खतरा काजकस्तानमा देखिएको छ । एक हदसम्म यसको कारण विश्वव्यापी रूपमा जलवायुमा आएको परिवर्तन नै हो जसले विश्वभर प्रकोपको नियमितता, मात्रा र असरलाई वृद्धि गर्दछ । यद्यपि, जव उपलब्ध स्रोत साधनको परिधिभित्र रही प्रकोप सामना गर्न सक्ने समाजको क्षमता निकै कमजोर बन्दछ तब प्रकोप विपद्मा रूपान्तरण हुन्छ । त्यस्तै जब प्रकोप आइपर्दछ तब विपन्न तथा सीमान्तकृत समुदाय (त्यस मध्ये पनि विशेषगरी बाल बालिकाहरू) सबैभन्दा बढी जोखिममा रहेका हुन्छन् । यस प्रकारका सम्भावित सङ्कटलाई सामना गर्न जोखिममा रहेका बाल बालिकालाई सहि रूपले तयारी अवस्थामा राख्नका निम्ति अपनाइने डिआरआर कार्यक्रमको तयारी प्रक्रियामा युनिसेफले सरकार तथा गैसस साभेदारसँग हातेमालो गरेको छ र मानवीय सहायता तथा नागरिक संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली आयोगले यस कार्यका लागि सहयोग उपलब्ध गराउँछ । यो कार्यक्रम हयोगो कार्य ढाँचा (सन् २००५ मा १६८ मुलुकले अनुमोदन गरेको यो यस्तो कार्य योजना हो जसलाई विश्वभर विपद् जोखिम कम गर्न लागू गरिन्छ) मा आधारित छ । विद्यार्थीले प्राकृतिक विपद्का विभिन्न स्वरूपलाई पहिचान गर्न सक्नु र हरेक विपद्लाई व्यवहारिक रूपमा कसरी प्रतिकार्य गर्ने भनेर जानून् भनेर काजकस्तानको डिआरआर कार्यक्रममा राष्ट्रिय विद्यालय पाठ्यक्रमभित्र डिआरआरका स्तरिकृत तालिम लागू गर्ने विषयलाई समावेश गरिएको छ । साथै स्थानीय तहमा विपद् जोखिम मूल्याङ्कन तथा पूर्वतयारीलाई सम्बोधन गर्न सक्ने उपायहरू अपनाउन पर्ने कुरालाई पनि उल्लेख गरिएको छ ।</p>
११९	© युनिसेफ/जुलिया हेइस, २००४	मनिलाको क्विजन सिटी जिल्लामा अवस्थित कमनवेल्थ एलिमेन्टरी विद्यालयमा भएको विपद्सम्बन्धी अभ्यास जहाँ विद्यार्थीको कूल सङ्ख्या ९ हजारभन्दा बढी रहेको छ । यो विद्यालय फिलिपिन्समा उत्कृष्ट आपत्कालीन तथा स्थानान्तरण योजना लागू गरेका कारण राष्ट्रिय स्तरमा ख्याति पाएको छ ।

१२२	© युनिसेफ/गोज्जालो बेल	<p>राजधानी टिब्बिसीको उत्तरी भागमा अवस्थित हिमाली गाँउ मेल्तामा रहेको मेल्ता पब्लिक विद्यालयमा सञ्चालन गरिएको सिमुलेशन अभ्यासका क्रममा कक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू मिसा बुर्दुली र शिओ बुर्दुली (बाँयाबाट दाँयातर्फ) ले अन्यत्र साँदै गर्दा कक्षा ५मा अध्ययनरत विद्यार्थी एन्जोरी बुर्दुली (विचमा) ले घाइते भएको बहाना गर्दै। परीक्षणका रूपमा लागू गरिएको विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रममा सहभागी ८ ओटा विद्यालय मध्ये यो विद्यालय पनि पर्दछ। (९ ओटामध्ये छैटौं)</p> <p>सन् २०११ को मे महिनामा भूकम्प, भूस्खलन, हिउँ पहिरो, बाढी तथा पहिरोलगायतका प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित जोखिमको निरन्तर खतरा जर्जियामा देखिएको छ। एक हदसम्म यसको कारण विश्वव्यापी रूपमा जलवायुमा आएको परिवर्तन नै हो जसले विश्वभर प्रकोपको नियमितता, मात्रा र असरलाई वृद्धि गर्दछ। यद्यपि, जब उपलब्ध स्रोत साधनको परिधिभित्र रही प्रकोप सामना गर्न सक्ने समाजको क्षमता निकै कमजोर बन्दछ, तब प्रकोप विपद्मा रूपान्तरण हुन्छ। त्यस्तै जब प्रकोप आइपर्दछ, तब विपन्न तथा सीमान्तकृत वर्ग (त्यसमध्ये पनि विशेष गरी बाल बालिकाहरू) सबैभन्दा बढी जोखिममा हुन्छन्। यस प्रकारका सम्भावित सङ्कटलाई सामना गर्न जोखिममा रहेका बाल बालिकालाई सहिरूपले तन्त्रयारी अवस्थामा राख्नका निम्ति अपनाइने डिआरआर कार्यक्रमको तयारी प्रक्रियामा युनिसेफले सरकार तथा गैसस साभेदारसँग हातेमालो गरेको छ र मानवीय सहायता तथा नागरिक संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली आयोगले यस कार्यका लागि सहयोग उपलब्ध गराउँछ। यो कार्यक्रम हयोगो कार्य ढाँचा (सन् २००५ मा १६८ मुलुकले अनुमोदन गरेको यो यस्तो कार्य योजना हो जसलाई विश्वभर विपद् जोखिम कम गर्न लागू गरिन्छ) मा आधारित छ। जर्जियाको डिआरआर कार्यक्रममा देशको शैक्षिक नीति, शिक्षक पुस्तिका तथा बाल बालिकाका लागि शैक्षिक सामग्री विकास र देशभर डिआरआर सेसनको नेतृत्व गर्ने गरी शिषकलाई दिइने तालिमको एउटा पुनरावलोकन समावेश गरिएको छ। सन् २०११/१२ को शैक्षिक वर्षमा थालनी गरिएको यो कार्यक्रमलाई मुलुकभर कक्षा ५ देखि कक्षा ९ सम्म लागू गरिने छ।</p>
१२८	© युनिसेफ/क्रिस्टिन नेस्बिट	<p>सन् २०१२ को अक्टोबर ३० मा मलावीको मध्य क्षेत्रस्थित कसुङ्गु जिल्लाको कसुङ्गु नगरमा रहेको ह्यानोक मेसोकेरा प्राथमिक विद्यालयको विद्यार्थीले भरिएको एउटा कोठामा आफ्नो अभ्यास पुस्तिकामा लेख्दै एक जना छात्रा।</p> <p>कक्षा कोठामा हुने भिड एउटा समस्या बनेको छ। ह्यानोक मेरोकेरा प्राथमिक कक्षामा लागू गरिएको र प्राथमिक विद्यालयको दोस्रो अन्तिम वर्षे कोर्सका रूपमा रहेको यो स्ट्याण्डर्ड ७ कार्यक्रमका लागि २०० जनाभन्दा बढी विद्यार्थीहरू भर्ना हुने गर्दछन्। राष्ट्रिय स्तरमा सिफारिस गरिएको विद्यार्थी सङ्ख्याको मापदण्ड भनेको १ जना शिक्षक बराबर ६० जना विद्यार्थी हो।</p>

१३८	© युनिसेफ/मार्को डोर्मिनो	<p>राजधानी पोर्ट ओ प्रिन्समा युनिसेफले उपलब्ध गराएको पालभित्र कलाकार अलेक्जेंडर क्लेरेन्स (जुनियर) ले आर्ट एण्ड क्राफ्ट क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूको एउटा समूहलाई नेतृत्व गर्दै। क्लेरेन्स (जुनियर) युवा विकासका लागि सामाजिक अभियान नामक गैर सरकारी संस्थाका निर्देशक हुन्। समुदायमा आधारित यो संस्था विपन्न समुदायमा बालमैत्री स्थानको व्यवस्थापन गरिरहेका ९२ ओटा संस्थाहरू मध्ये एउटा हो। सन् २०११ को भूकम्पपछि मनोसामाजिक सहयोग सेवा उपलब्ध गराउने पहिलो संस्थामध्ये यो पनि थियो। (३ ओटामध्ये पहिलो)</p> <p>सन् २०११ को डिसेम्बर महिनामा हैटी तथा त्यहाँका भण्डै ४३ लाख बाल बालिकाहरू २०१० जनवरी १२ मा आएको भूकम्पबाट विस्तारै तड्ग्रदै छन्। उक्त भूकम्पमा परी २ लाख २० हजार मानिसले ज्यान गुमाएका थिए, यसबाट १६ लाखभन्दा बढी मानिसहरू विस्थापित भएका थिए र यसले देशमा रहेको न्यून पूर्वाधारलाई तहसनहस बनाएको थियो। तर पनि त्यहाँ निकै ठुलो प्रगति भएको छ।</p> <p>अहिले हैटीमा नयाँ सरकार गठन भएको छ, ५० प्रतिशतभन्दा बढी भग्नावशेष हटाइसकिएको छ, भूकम्पबाट प्रभावित दुई तिहाई मानिसलाई भीडभाडयुक्त क्याम्पबाट अन्यत्र सारिएको छ र राज्यका स्वास्थ्य, शिक्षालगायतका अन्य आधारभूत सेवाहरूलाई मजबूत जगमा पुनर्निर्माण गरिदै छ। यसका बावजुद यो मुलुक अझै पनि निकै कमजोर तथा गरीब नै छ र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको खाँचो रहेको छ। युनिसेफले बाल अधिकार प्रवर्धन र राज्यको क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिदै र विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारसँग सहकार्य गर्दै बाल बालिकाका अति जरुरी आवश्यकलाई सम्बोधन गरिरहेको छ। पोषण क्षेत्रमा भूकम्प आउनुभन्दा अगाडि व्याप्त कुपोषणको मौन सङ्कट समाधान गर्न बाल कुपोषणविरुद्ध रोकथाममूलक तथा उपचारात्मक दुवै सेवाहरू अभूतपूर्व रूपमा विस्तार हुन थालेका छन्। त्यस्तै स्वास्थ्य स्वयम् सेवक मिडवाइफलाई दिइने औषधि तथा तालिमको मात्रामा वृद्धि गरिएको छ, एचआईभी रोकथाम तथा उपचार सेवाहरू विस्तार भईरहेका छन् जसमा आमाबाट शिशुमा हुने भाइरस सङ्क्रमण रोक्ने कार्य पनि पर्दछ। साथै सन् २०१० मा देखिएको हैजाको महामारीलाई नियन्त्रण गर्न तत्कालै एउटा राष्ट्रिय आपतकालीन हैजा उपचार कार्यक्रम लागू गरिएको थियो। सुरुमा क्याम्पभित्र मात्रै पानी आपूर्ति गर्ने कार्य (हैजा महामारीको बेलामा पनि) मा केन्द्रित रहेको WASH जस्तो आपतकालीन सेवालालाई अहिले ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रमा WASH सम्मको पहुँच, यसको अभ्यास तथा ज्ञानलाई सुधार्ने लक्ष्यसाथ समुदाय केन्द्रित क्रियाकलापमा रूपान्तरण गरिएको छ। सेप्टेम्बर महिनामा देशकै पहिलो फोहर व्यवस्थापन तथा प्रशोधन क्षेत्र निर्माण गरिएको थियो। त्यस बेला २२ लाख मानिसले हैजा रोकथामका सामग्रीहरू पाएका थिए। र अहिले विद्यालय पाठ्यक्रममा हैजा रोकथामसम्बन्धी विषयलाई समावेश गरिदै छ। शिक्षाको क्षेत्रमा भन्नुपर्दा विद्यालय जाने उमेर पुगेका भण्डै ५० प्रतिशत बाल बालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेको अवस्था भए पनि निःशुल्क शिक्षा लागू गर्न सरकारको चालेको नयाँ कदमलाई युनिसेफले सहयोग गरेको छ। भूकम्प पश्चात् १,२००भन्दा बढी विद्यालयहरू मर्मत वा निर्माण भईसकेका छन्। त्यस्तै पहिलाभन्दा बढी विद्यार्थीले अत्यावश्यक शैक्षिक सामग्रीहरू प्राप्त गरेका छन् भने पूर्व प्राथमिक विद्यालयसम्बन्धी नीतिहरू बनाइसकिएको छ। तर पनि सबै महत्त्वपूर्ण क्षेत्रमा बाल बालिकाका आवश्यकताहरू व्यापक रहेको पाइन्छ। आजका मितिसम्म भूकम्पपछिको आफ्नो प्रतिकार्यलाई सञ्चालन गर्न युनिसेफले ३५ करोड १३ लाख अमेरिकी डलर प्राप्त गरिसकेको छ भने सन् २०१२ मा आफ्ना कार्यक्रमलाई सहयोग गर्न यसलाई थप ५ करोड ४० लाख अमेरिकी डलर आवश्यक पर्ने देखिन्छ।</p>
-----	---------------------------	--

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा
सांस्कृतिक सङ्गठन (युनेस्को)
७, प्लेस डे फोन्टेनौय
७५३५२ पेरिस ०७ एसपी
फ्रान्स

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बाल कोष (युनिसेफ)
३ युनाइटेड नेशन्स प्लाजा
न्युयोर्क, एनवाई १००१७
संयुक्त राज्य अमेरिका

सुरक्षित र उत्थानशील सिकाइ संस्कृतिको विकास

विद्यालय पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको एकीकरणका लागि प्राविधिक मार्ग निर्देशन

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय
शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा
सांस्कृतिक सङ्गठन

जापान
फन्डस्-इन-ट्रस्ट